

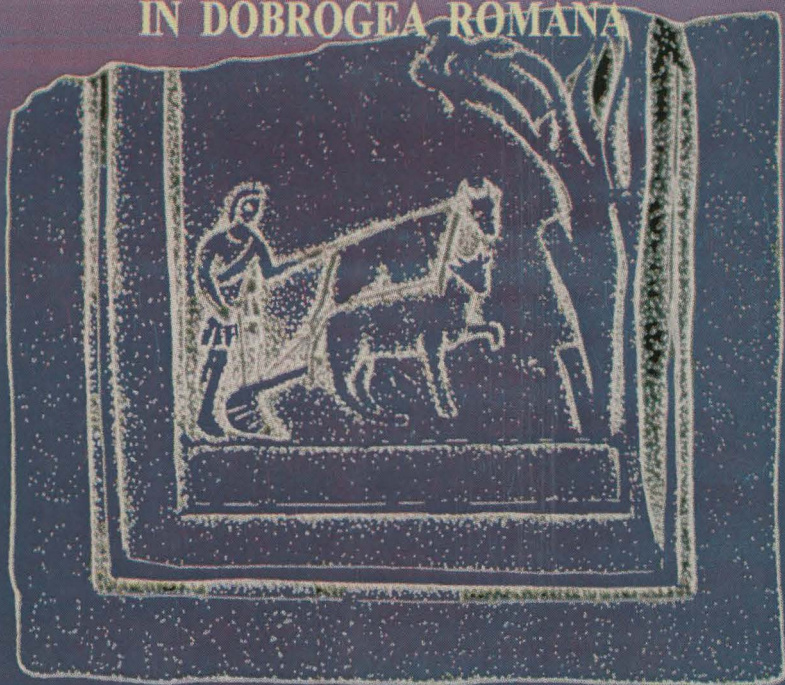
ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE "VASILE PÂRVAN"

ALEXANDRU SUCEVEANU

FÂNTÂNELE

CONTRIBUȚII LA STUDIUL VIETII RURALE
ÎN DOBROGEA ROMÂNĂ

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

**FÂNTÂNELE. Contribution à l'étude de la vie rurale
en Dobroudja Romaine**
**FÂNTÂNELE. Contributions to the study of rural life
in Roman Dobruja**

**Cartea este publicată cu sprijinul parțial al BANKOOP S.A.
și al firmei AGER BUSINESS TECH S.R.L**

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

AL. SUCEVEANU

FÂNTÂNELE

**CONTRIBUȚII LA STUDIUL VIEȚII RURALE
ÎN DOBROGEA ROMÂNĂ**

CU COLABORAREA LUI

GH. POENARU BORDEA și M. V. ANGELESCU

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 1998

Copyright © Editura Academiei Române, 1998.
Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii.

Adresa: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
RO-76117, București, Calea 13 Septembrie nr. 13,
sector 5, Tel. 040-1-411 90 08, Tel/Fax. 410 34 48
Fax. 410 39 83
e-mail: edacad@ns.ear.ro

Redactor: MIHAI POPA
Tehuoredactor: MELUȘ TUREAC
Coperta: GIGI GAVRILĂ

Bun de tipar: 18.05.1998. Format: 16/70×100.
Coli de tipar: 16,75. Planșe: 24.
C.Z. pentru biblioteci mari: 902.6(4985 Fântânele)
902.6(3982: 37).
C.Z. pentru biblioteci mici: 9.

ISBN 973-27-0584-1

CUPRINSUL

LISTA PRESCURTĂRIILOR	7
Cap. I. SĂPĂTURILE DE LA FÂNTÂNELE (<i>Al. Suceveanu</i>)	9
Cap. II. AȘEZAREA DE LA FÂNTÂNELE ÎN CONTEXTUL LUMII RURALE ROMANE (<i>Al. Suceveanu</i>)	39
Cap. III. AȘEZAREA DE LA FÂNTÂNELE ÎN CONTEXTUL RURAL DOBROGEAN ȘI HISTRIAN (<i>Al. Suceveanu</i>)	113
Cap. IV. CATALOGUL DESCOPERIRILOR	
a. Documente epigrafice (<i>Al. Suceveanu</i>)	175
b. Piese de sculptură (<i>Al. Suceveanu</i>)	179
c. Piese de arhitectură și varia (<i>Al. Suceveanu</i>)	184
d. Obiecte de metal (<i>Al. Suceveanu</i>)	188
e. Obiecte de sticlă (<i>Al. Suceveanu</i>)	190
f. Obiecte de os (<i>Al. Suceveanu</i>)	191
g. Monede (<i>Gh. Poenaru-Bordea</i>)	191
h. Caramida (<i>M. V. Angelescu</i>)	217
RÉSUMÉ	235
PLANȘE	242

LISTA PRESCURTĂRILOR

- AAASH** = *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapesta)
AARMSI = *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice* (București).
AArh = *Arta și Arheologia* (Iași).
AE = *L'Année Epigraphique* (Paris).
AEM = *Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich* (Viena).
AnDobr = *Analele Dobrogei* (Constanța).
ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Berlin - New York), ed. H. Temporini și W. Haase.
AUBist = *Analele Universității București. Seria Științe Sociale. Istorie*.
BAR = *British Archaeological Reports. International Series* (Oxford).
BCH = *Bulletin de Correspondance Hellénique* (Paris).
B(C)MI = *Buletinul (Comisiunii) Monumentele Istorice* (București).
Bonis = E. Bonis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, Diss. Pann., II, 20 (Budapest) 1940.
Bourakov = A. V. Bourakov, *Kozyrskoe gorodistche roubeja v pervykh stoleti nasei ery* (Kiev) 1976.
BulStAc = *Buletinul științific al Academiei RSR* (București).
Callender = M. H. Callender, *Roman Amphorae* (Londra) 1965.
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlin).
CRAI = *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Paris).
Diss Pann = *Dissertationes Pannonicae* (Budapesta).
Duncan = G. C. Duncan, *A Roman Pottery near Sutri*, in *Papers of the British School at Rome*, 32 (19) 1964.
Hayes = J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, (Londra) 1972.
Histria II = *Histria. Monografie arheologică, II* (București) 1966.
Histria VI = Al. Suceveanu și colab., *Histria VI. Les thermes romains* (București) 1982.
IG = *Inscriptiones Graecae* (Berlin).
IGB = *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (Sofia), ed. G. Mihailov.
IGR = *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* (Paris), ed. R. Cagnat.
ILS = *Inscriptiones Latinae selectae* (Berlin), ed. H. Dessau.
ISM = *Inscriptiones Scythiae Minoris* (București): I, ed. D. M. Pippidi; II, ed. I. Stoian; V. ed. Emilia Doruțiu Boilă.
JHS = *Journal of Hellenic Studies* (Londra).
JÖAI = *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts* (Viena).
JRS = *Journal of Roman Studies* (Londra).
Knipovici = T. Knipovici, *Materialen zur römisch-germanischen Keramik, IV, 1. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage* (Frankfurt a. M.) 1929.
LRBC = *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324-498* (Londra).
Materiale = *Materiale și cercetări arheologice* (București).
OGIS = *Orientalis Graeci inscriptiones selectae* (Leipzig), ed. W. Dittenberger.
Pick = B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 1* (Berlin) 1898.
Popilian = G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia (Craiova)* 1976.
RE = *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart), ed. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll.
REA = *Revue des études anciennes* (Paris).

- REG = Revue des études grecques (Paris).
- Regling = K. Regling, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 2 (Berlin) 1910.
- REL = Revue des études latines (Paris).
- RevArch = Revue archéologique (Paris)
- RIC = Roman Imperial Coinage (Londra).
- RMMMIA = Revista Monumentelor și Muzeelor. Monumente istorice și de artă (București).
- Robinson = H.S. Robinson, Pottery of the Roman Period. Chronology. The Athenian Agora, V, Princeton (New Jersey) 1959.
- RRH = Revue romaine d'histoire (București).
- SCIV(A) = Studii și Cercetări de Istorie Veche (și de Arheologie).
- StCl = Studii Clasice (București).
- Syll = *Sylloge inscriptionum Graecarum* (Leipzig), ed. W. Dittenberger.
- TIR = *Tabula Imperii Romani* L 35 (București) 1969.
- Tropaeum = Al. Barnea, I. Barnea, I. Bogdan-Cătănciu, Tropaeum Traiani, vol. I. Cetatea Traiani (București) 1979.
- VDI = Vestnik Drevnei Istorii (Moscova).
- Waage = F.O. Waage, Ceramics and Islamic Coins, in Antioch on the Orontes, IV, 1 (Princeton) 1948.
- Zeest = I.B. Zeest, Keramitcheskaia tara Bospora, în Materialy i Izledovania po Arkheologii, 83 1960.

Cap. I

SĂPĂTURILE DE LA FÂNTÂNELE

Istoria Dobrogei greco - romane a fost scrisă, și în mare măsură se scrie încă, pornindu-se în special de la izvoarele literare, epigrafice și numismatice. Arheologia, ca disciplină anexă istoriei în principiu, s-a alăturat mai târziu celorlalte domenii de cercetare istorică, cu rezultate firește perfectibile în decursul timpului. Astfel abia în ultimele decenii săpăturile din marile centre greco-romane au reușit să suplینască în bună măsură lacunele anchetelor epigrafice sau numismatice. Multă vreme, mai exact până prin anii '50, aceste cercetări se mulțumeau a pune în evidență monumente, este drept interesante sau spectaculoase, dar despre a căror datare și funcționalitate se mai putea discuta încă. Ajunge, ca un singur exemplu, să menționăm amplele și merituosele cercetări ale lui Vasile Pârvan și apoi Scarlat Lambrino de la Histria, care au dezvelit o bună parte din cetatea romano-bizantină. Ele au dus, e drept, la descoperirea unciilor dintre cele mai importante cetăți vest-pontice dar, atât maniera în care se săpa la acea vreme, cât și o regretabilă rețineră de a publica rezultatele cercetărilor a pus echipa de arheologi constituită în 1949 în fața unciilor din cele mai dificile sarcini și anume reinterpretarea vechilor săpături. De atunci generații de cercetători și-au dedicat activitatea acestei sarcini, cu rezultate din ce în ce mai precise dar procesul este încă în plină desfășurare. El a fost în mare măsură facilitat de efectuarea unor noi săpături care au permis parțial repunerea în discuție – în alte coordonate – a vechilor săpături.

În aceste condiții este limpede că în mediul rural nu s-au practicat în primele cinci decenii ale secolului nostru decât cel mult unele recuperări de materiale, ca urmare a unor cercetări perieghetice. Îndată după 1949, echipa de arheologi anterior citată a extins acest tip de cercetări, practicând chiar unele săpături organizate în diferite centre rurale.

Deși rezultatele s-au arătat deosebit de fructuoase – ele ducând printre altele la identificarea celebrei dar din păcate atât de puțin cunoscutei încă așezări rurale grecești de la Tariverdi – săpăturile din mediul rural greco-roman dobrogean încetează curând, eforturile reconcentrându-se în marile centre urbane.

Se pierdea în felul acesta nu numai posibilitatea cunoașterii pe o scară cât mai largă a întregului context de viață greco-romană dobrogeană ci, și mai grav, aceea a înțelegerii procesului interculturalității greco-indigene precum și a celui referitor la procesul de romanizare, baza etnogenezei românești. Conștienți de această gravă lacună, ca unul care lucrase 15 ani la Histria, ne-am hotărât în 1973 să efectuăm

o cercetare în mediul rural histrian și anume la Fântânele, acolo unde excepționalele izvoare de apă potabilă care vor fi alimentat în antichitate Histria ne dădeau garanția existenței unei importante așezări rurale. Așa cum va rezulta din cele de mai jos, așteptările ne-au fost parțial împlinite, chiar dacă cercetarea a fost oprită, din motive obiective, la un stadiu relativ incipient. Astfel putem afirma, pe scurt, că am identificat trei nuclee de așezare, toate așezate pe malul pârâului ce parcurge de la nord la sud satul Fântânele, în cel din centru cercetând și o parte a instalației hidraulice care aproviziona Histria cu apă potabilă iar în cel din sud scoțând la lumină o locuință dintr-o întinsă așezare rurală (fig. 1).

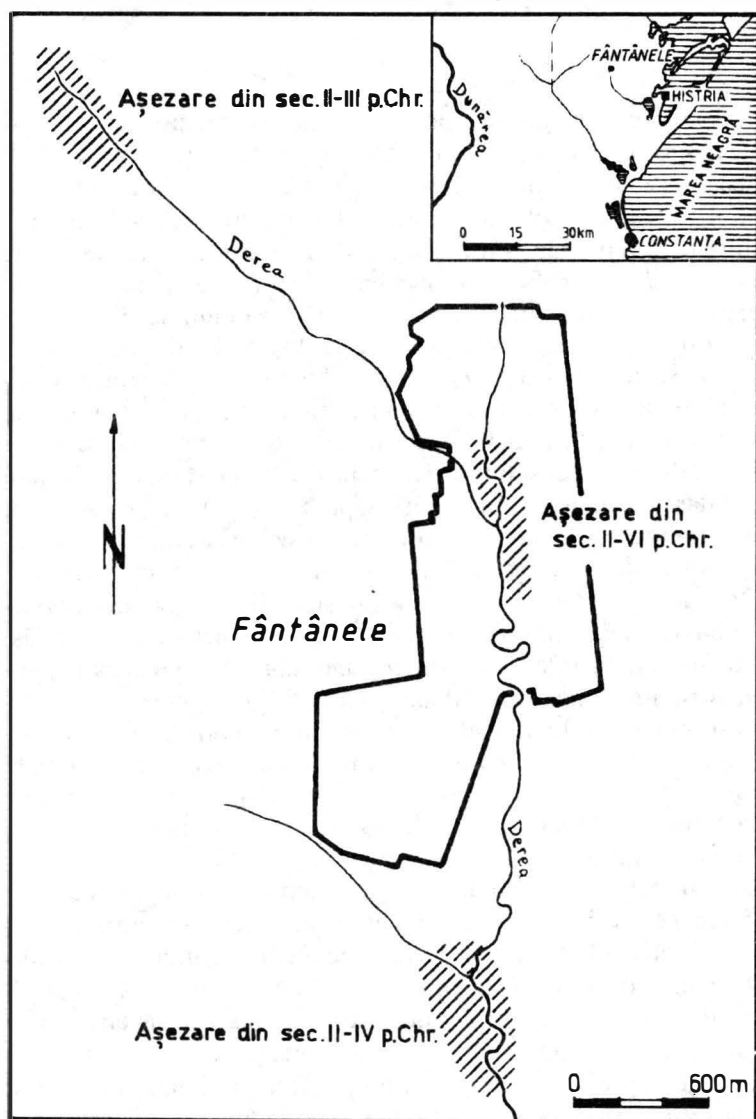

Fig. 1. Fântânele. Așezările rurale de epocă romană.

Înainte însă de a descrie propriile noastre cercetări, să prezentăm mai întâi cadrul geografic și apoi cercetările care le-au precedat pe cele efectuate de noi între 1973–1983.

a. Cadrul fizico-geografic

Întrucât despre această chestiune s-a mai scris, să-i dăm cuvântul autorului monografiei satului, Iulian I. Sassu: „Satul Inanceșme, azi Fântânele, a aparținut până la 1923 comunei Cogecalac; de atunci formează o comună aparte.... A rămas în amintirea celor de azi doar numele unui loc unde se văd încă ruinele unui vechi sat, – Hagiavat – în partea de N.E. a comunei. Inanceșme (adevărată cișmea, apă bună) e situat spre N.E. de orașul Constanța, la depărtare de 54 km și numai la 7 km depărtare de com. Cogecalac... Comuna Inanceșme e compusă dintr-un singur sat, așezat pe o vale largă, între curmătura a două dealuri nu prea înalte, dar întinse în suprafață. Prin mijlocul satului trece un mic pârâu (deré) cu un debit aproape neschimbat de apă; această deré se alimentează din câteva izvoare foarte bogate, ce se află la o depărtare de sat de numai 7.800 m. Izvoarele tâșnesc din curmătura celor două dealuri... Comuna Inanceșme, cu o suprafață de 4323 ha... Regiunea e complet lipsită de păduri; nici chiar copaci izolați în afara satului nu se mai găsesc. Totuși nu e mai mult de 20–25 ani, de când partea nord-estică a satului era împădurită pe o bună suprafață cu adevărați codri de tufă. Dar, fie lăcomia omenească, fie nevoia meru crescândă de pământ de agricultură, a distrus această utilă podoabă naturală, lăsând vânturile aprige și atât de dese pe aici să bată în voic, stânenind plugăria. Ultimii copaci ce mai rămăseseră în picioare au fost dați la pământ de nevoile armatei de ocupație, pe timpul marelui războiu... Pământul e negru, conține mult humus bun pentru agricultură, pe alocuri pietriș bun pentru pășune. Multe stânci de piatră, cu ridicături sgrunțuroase în afară, cu teșituri și colțuri, fac impresia – cu mușchiul umed verzui ce le acoperă, – că încă ieri erau scăldate, tocite și linse de valurile sărate și neliniștite ale mării. Aceste stânci de piatră acum sunt tăiate în bucăți mai mici sau mai mari, după necesități și întrebuințate la construcții. Vara, când e caldură mare, stânca se înfierbântă ca fierul pus în foc; în schimb, uncori, iarna, ca crapă din cauza gerului excesiv. Crivățul suflă cu putere tot cursul anului, mai temperat numai vara și toamna. Regiunea nefiind împădurită, vântul pe aici e domn la el acasă; nimic nu i se opune, așa că se războună uncori cumplit, fie prin puternice uragane, fie prin vânturi de vară, vânturi calde ce pălesc ogoarele. Cât privește ploile, se înțelege de la sine, că nu prea îndrăgesc mult aceste locuri”¹.

Firește, din 1929, când aceste frumoase rânduri vedeau lumina tiparului, condițiile fizico-geografice n-au suferit schimbări esențiale. În schimb celelalte date, oferite de învățătorul comunei de atunci, s-au modificat sensibil în ultimii 40 de ani. Astfel populația satului – denumit acum Fântânele, din nou pendinte de comuna Cogecalac – numără în jur de 2500 de locuitori, în exclusivitate olteni

¹ I. I. Sassu, *AnDobr.*, 10, 1929, p. 199-200 și în general 199-238.

mutați în 1940 din Cadrlater în Dobroga. În sat exista o gospodărie colectivă, o școală de 10 ani, un cămin cultural, un magazin universal și o brutărie. Șoseaua asfaltată care leagă satul, prin comuna Cogalac, de drumul național Constanța – Tulcea a contribuit, deasemeni, în mare măsură la o relativă prosperitate a satului. Din păcate, în ultima vreme tinerii, atrași de confortul sporit al orașelor ca și de o excesivă tendință de a se include circuitelor tehnice, părăsesc treptat satul, populația acestuia suferind un agravant proces de îmbătrânire. Situația este, cum se știe generală, și ea n-ar putea fi schimbată decât odată cu o radicală cotitură în gândirea economico-socială, dar până atunci fie-i îngăduit celui care a efectuat 11 campanii arheologice între 1973 și 1983, să-și exprime și în scris mahnirea de a fi făcut cunoștință cu un sat în dezvoltare și de a-l fi părăsit, după încheierea săpăturilor, în plin proces de îmbătrânire și abandonare.

b. Cercetările până în 1973

Prima mențiune despre așezarea antică de la Fântânele aparține lui Constantin Moisil, care în 1909, cu ocazia publicării diplomei pretorianului Aelius Aurelius Atticus din Dorylacum (Frigia), emisă la 7 ianuarie 233 p. Chr. (despre acest important document vezi mai departe în Catalog, a, nr. 1), scrie: „La Inan-Cîșme deasemeni avem indicii sigure că a fost o așezare romană, căci atât terenul pe care se află satul – un platou înalt, traversat de valea Duingi – cât și dealurile ce-l înconjoară de jur împrejur, ascund resturi numeroase de zidărie veche, printre cari se găsesc o mulțime de monede romane și grecești, aceste din urmă de-ale orașului Istros. De altfel localitatea cade în regiunea acestui oraș și, după poziția sa naturală, pare a fi avut destinația să asigure și să înlesnească comunicația și comerțul pe această vale”².

În mod cu totul bizar, Vasile Pârvan nu acordă o atenție prea mare așezării de la Fântânele, incluzând-o în harta Dobrogei romane alcătuită în 1912, dar necomentând-o în text³.

Deabia în 1929 I. I. Sassu, în mai sus citata monografie, aduce în discuție noi elemente dintre care menționăm: „Tot de la aceste izvoare pleacă un apeduct, poate roman, sau poate grec, foarte bine conservat. El trece pe sub sat la o adâncime de 0,50-1,50 m în pământ, în direcția vechii cetăți Istria. Parcursul acestui canal se poate urmări în sat, apoi din loc în loc pe câmp până la calca ferată spre satul Tariverde, având direcția N.V. – S.E. Este construit din piatră, nisip și var; are o formă semicilindrică cu un diametru de 0,40 m. Comuna Inanceșme, cu o suprafață de 4 323 ha, e înconjurată, la distanțe ce variază între 1-7 km., de numeroase movile, cu diferite forme, care ca niște sentințele neadormite stau pururi de pază, amintindu-ne de vechia lor întrebuințare, semnalizare prin focuri, sau morminte a diferiți șefi de triburi, ce odată au peregrinat pe aici. Prin felul așezării lor, – căci dacă le privești, după cea mai înaltă dintre ele, rămâi uimit de ordinea perfect circulară, în care se desfășoară cât vezi cu ochii, – cele mai multe par a nu fi naturale. Doritorii de comori au săpat superficial câteva, dar nu știu să fi găsit ceva”⁴.

² C. Moisil, BCMI, 2, 1909, 3., p. 113 și în general 113-119.

³ V. Pârvan, *Ulmelum*, I, București, 1912 (extras din AARMSI), hartă

⁴ I. I. Sassu, *op. cit.*, loc. cit.

Dacă în ceea ce privește apeductul, menționat după cum se vede pentru prima oară de I. I. Sassu, s-au mai făcut chiar înaintea noastră cercetări, pe care le vom menționa îndată, motivele pomenite mai sus n-au putut fi cercetate. După cum se știe, săparea unui tumul necesită sume foarte mari de care n-am dispus niciodată în cei 11 ani de cercetări arheologice la Fântânelc. Tot ceea ce se poate afirma așadar despre acești tumuli este că pot data din perioada romană dar tot atât de bine din cea greacă, săpăturile noastre oferindu-ne unele vagi indicii în acest din urmă sens.

La cele două mențiuni de mai sus ar trebui adăugat relieful cavalcerului thrac, publicat de I. Micu⁵, pentru a întregi tabloul cunoștințelor noastre despre așezarea antică de la Fântânelc până în anul 1950.

Este meritul lui Vasile Canarache, fostul director al muzcului din Constanța, de a fi efectuat primele cercetări atente în satul Fântânelc, destinate înainte de toate identificării instalației hidraulice care alimenta cetatea Histria cu apă potabilă. Astfel în prima contribuție⁶, entuziastul amator de arheologie constănțean notează: „Apeductul este construit la 2,50 m adâncime în pământ și e format dintr-un blocaj de piatră vânăta amestecată cu var și nisip marin. Întreg corpul de zidărie are 0,90 m lățime și 0,80 m înălțime. În partea superioară, la mijloc, lăsând pereții de zid de câte 0,30 m în ambele părți, este fasonat un jgheab de 0,30 m lățime și 0,35 m înălțime. Pe acest canal trecea apa”. „Jgheabul are fundul ușor concav și e așezat pe un pat gros de tencuială specială impermeabilă (*opus signinum*), formată din var gros amestecat cu granule mari de cărămidă pisată. Urmază apoi o a doua tencuială cu un *opus signinum* mai dens, făcut cu granule mai mici de cărămidă pisată. Acest strat se întinde și pe pereții laterali. Un al doilea strat de tencuială, făcut din var cu pudră fină de cărămidă peste care s-a turnat ulci fierbinte de în, finisează tencuiala impermeabilă”. Și mai departe „Apeductul pleacă din fața izvoarelor din comuna Fântânelc... Dintr-un bot de deal de la marginea acestui sat tâșnesc izvoarele de cea mai bună calitate. Toate erau captate într-un singur bazin de unde plecau pe un apeduct subteran la Histria... În curțile lui Gh. Mătușa și Ghelaru e bazinul marc... În curtea locuitorului Gh. Ion Popa e apeductul principal... La 200 m de aici, am găsit apeductul la ruptura străzii din dreptul casei lui Păun Turcu și la 500 m înspre sud, în pivnița lui Mitre Mușat... Apeductul merge direct la sud spre Cogcalac. Dealul Haidărului marc obliga să se facă un ocol, luând-o pe coasta dealului. Urmărindu-l, l-am găsit la 0,60 m sub pământ, pe coasta care trece linia ferată în dreptul satului Tariverde, apoi lângă șoscaua națională către Nuntași și, mai jos, pe partea stângă a văii prin care trece drumul Cogcalacului la Istria. Aici era clar că apeductul duce spre marce oraș... În satul Istria, apeductul a fost găsit la 2 m adâncime în dreptul cișmelei de la casa lui Andrei Radu și apoi în grădina lui Moș Goagă. De aici ia direcția cetății, făcând același ocol S-E, pentru a intra în Histria pe la punctul pescărie”. O hartă foarte clară ilustrează acest traseu, pe care ne grăbim să-l calificăm, încă de pe acum, ca exact. În același an⁷ V. Canarache

⁵ I. Micu, AnDobr, 18, 1937, p. 46, nr. 20. În 1965 tot aici s-a descoperit un alt relief al cavalcerului trac, publicat de C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanța, 1967, p. 68, nr. 34. Pentru al doilea relief vezi în Catalog, b, 4.

⁶ V. Canarache, SCIV, 2, 1951, 1, p. 154-156.

⁷ Idem, SCIV, 2, 1951, 2, p. 61-72

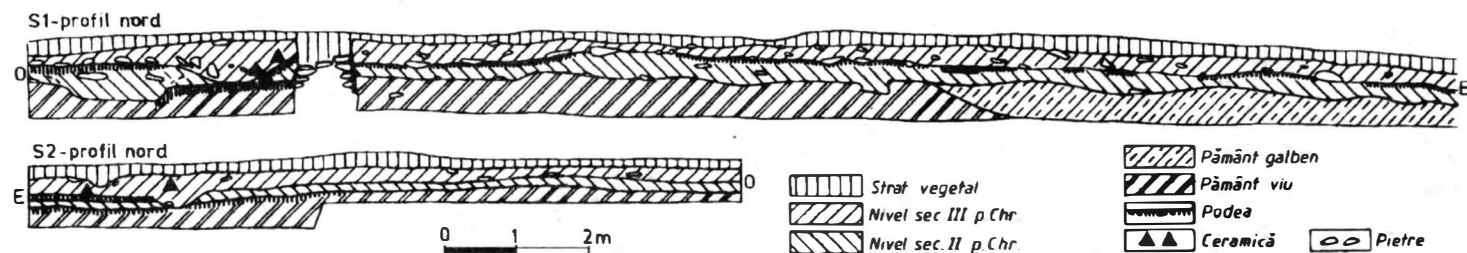

Fig. 2. Fântâncle. Profilele celor două secțiuni din aşezarea de la nord.

revine asupra problemei cu unele detalii interesante. Astfel sunt de reținut elementele noi privind apeductul: „Cuveta prezintă la capătul dinspre izvoare un strat foarte subțire de depunere a calcarului, cu un aspect uniform: circa 1 cm la fund iar pe pereții laterali, până sus, sub plăcile de acoperiș de 5 mm... Mai departe, în măsura în care conducta merge spre Histria, depunerea pietrei de apă devine din ce în ce mai pronunțată și pe la mijlocul trascului începe să devină masivă... După 17 km de parcurs... depunerile laterale... capătă o grosime de 10 cm, adică tind să se împreuneze... Se știe că în interiorul unei conduite, depunerile de calcar se fac acolo unde apa are contact cu acrul. Deci... apa... venea cu un debit mai mic decât capacitatea apeductului... Această depunere presupune o funcționare de cel puțin 100 de ani”.

În sfârșit, în 1954, în primul volum al monografiei Histria⁸, V. Canarache avea să trateze pentru ultima oară această problemă, susținând existența a trei apeducte și anume unul din olandă, altul din blocuri de calcar îmbucate (care ar fi ieșit din funcție către mijlocul secolului III p. Chr.) și, în sfârșit cel care aducea apa de la Fântânele și despre care am citat mai sus amplele considerații ale autorului cercetării.

Cu aceste mențiuni, publicate în 1954, încetează și ultimele preocupări despre așezarea de la Fântânele, așezare care avea să reentre în sfera de interes arheologic în 1973, prin cercetările noastre.

c. Cercetări arheologice între 1973-1983⁹

1. Nucleul din nordul satului

În anul 1973, la 2 km N-V de la extremitatea nord-vestică a satului, în punctul denumit „Via lui Lăuncanu”, am efectuat – de o parte și de alta a pârauului care-și continuă cursul până în sat pe care-l și traversează – două secțiuni orientate E-V, prima (S1), cca de la vest, de 20x1,25 m, a doua (S2) la est de pârau de 10x1 m. Rezultatele obținute în cele două secțiuni vor fi prezentate în continuare simultan, pentru a ușura înțelegerea situațiilor arheologice în succesiunea lor cronologică (fig. 2).

Pământul viu, aflat la –1,00 m, se prezintă sub forma unui lut compact, perforat doar de unele gropi de animale sau alte resturi vegetale. De subliniat că, urmare în special a situației din S1, se poate trage concluzia că în antichitate albia pârauului respectiv pare a fi fost mult mai mare decât se prezintă astăzi și chiar decât în secolele II-III p. Chr. Nu am găsit nici un material care să indice o locuire preromană, în schimb descoperirea în albia (mare) a pârauului a unor fragmente ceramice grecești – cu firmis – și a unora lucrate la mână ar putea indica existența, undeva în spre nord, a unui nucleu de locuire grecesc.

⁸ Idem, în *Histria*, I, București, 1954, p. 357-362.

⁹ În general pentru aceste cercetări, vezi Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, p. 559-568.

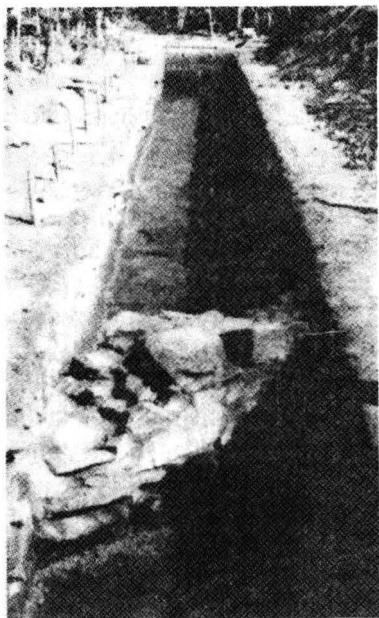

Fig. 3. – Fântâncle. Zidul din secțiunea
1 din așezarea de la nord.

Imediat peste lutul viu, deci aproximativ la $-0,65-0,75$ m se află, în ambele secțiuni, un prim nivel de locuire. Adăugând chiar descoperirea în S1 a unui zid din piatră de șist legată cu pământ (fig. 3), gros de $0,70$ m, a cărui talpă se află la $-0,75$ m, avem dovada clară a unui moment de viațuire pe care l-am data după materialul ceramic (Catalog, h, 1-18), în secolul II p. Chr. Menționăm doar că zidul identificat este orientat NNW-SSE, deci paralel cu albia pârâului. Așa cum am amintit, materialul descoperit în acest nivel, din rândul căruia semnalăm un cuțitaș, o săpăligă (Catalog, d, 1, 2), numeroase țigle și desigur ceramică romană de bună calitate, îl datează în primele trei sferturi ale secolului II p. Chr.¹⁰, cu observația că din materialul acestui nivel fragmentele de vase lucrate la mână sunt foarte rare.

După o distrugere violentă, constatată în ambele secțiuni, locuirea se reia, în forme mai clare în S1, unde de același zid se leagă de această dată un alt nivel, reprezentat printr-o podea de lut. Materialul identificat în stratul respectiv – țigle, ceramică fină, amfore – asigură datarea lui în prima parte a secolului III p. Chr., perioadă în care reapar unele fragmente de vase lucrate la mână (Catalog, h, 57–66). La o dată ce trebuie căutată către mijlocul acestui secol locuirea se întrerupe brusc, prin incendiu, așa cum știm că se petrec lucrurile în majoritatea așezărilor din Dobrogea acestei vremi. După această dată nu mai avem nici un indiciu că locuirea ar fi continuat în acest loc dar este posibil ca ea să se fi reluat câteva sute de metri mai la sud, acolo unde, din cercetările de suprafață, s-au găsit materiale ceramice mai târzii (secolele IV-V p. Chr.).

¹⁰ Pentru stratigrafia Dobrogei în secolele II-IV p. Chr., vezi Al. Suceveanu, *Dacia*, NS, 13, 1969, p. 329-365 și mai recent, pentru secolele I-VII p. Chr., Al. Barnea, Peuce, 9, 1984, p. 339-346.

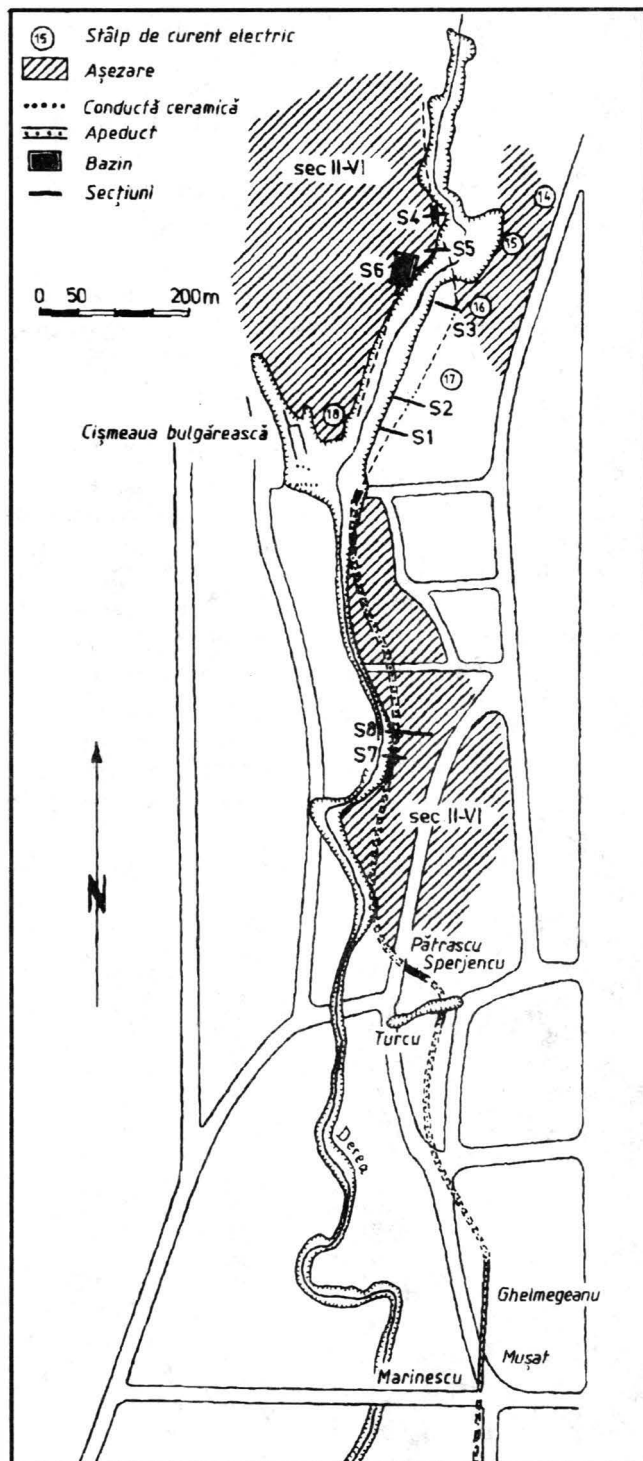

Fig. 4. Fântâncle. Așezarea din centrul satului actual.

Judecând după întinderea pe o suprafață de câteva hectare a resturilor acestei așezări – ceea ce înseamnă că ea va trebui cândva recercetată în măsura în care de aici au început să apară piese de o mare importanță cum ar fi relieful lui Sabazios sau marele vas de cult (Catalog, b, 1, 2) – ipoteza unei *villa rustica* pare să se excludă. Avem mai curând a face cu un sat, poate inițial de coloniști civili sau militari romani în care, ulterior, au apărut și unele elemente getice.

2. Nucleul din centrul satului

În ceea ce privește acest nucleu, datele arheologice sunt extrem de reduse, ele reducându-se în fapt la câteva sondaje practicate în 1974 în așezarea propriu-zisă și la câteva recunoașteri de suprafață. Astfel în S8/1974, singura secțiune mai lungă (1 l x 1 m) în care am avut posibilitatea să încercăm a verifica și situația din așezare, am constatat, în panta spre drea, existența unui zid, dezafectat apoi, în al doilea moment, de un pavaj. Nu am obținut nici un element de datare pentru cele două obiective arheologice. În schimb, la o distanță de aproximativ 30 m est a fost descoperită, întâmplător și înaintea săpăturilor noastre, o amforă întreagă care după descrierea localnicilor ar fi putut data în secolele II – III p. Chr. Ne grăbim însă să adăugăm că la est de S5/1974 am descoperit câteva fragmente de amfore cu striuri ondulate, databile în secolele V-VI p. Chr., la care mai trebuie adăugată o monedă bizantină (Catalog, g, 2). Astfel încheierea cea mai plauzibilă este că acest nucleu datează din secolele II-VI p. Chr.

În comparație cu modicele posibilități de a investiga așezarea din acest nucleu, am căutat în schimb să practicăm cât mai multe sondaje care să ne facă mai bine cunoscut sistemul hidraulic din satul Fântânele. De la început, să menționăm că o

Fig. 5. – Fântânele. Apeductul din așezarea din centrul satului actual.

bună parte din observațiile lui V. Canarache, mai sus citate, sunt exacte. Astfel, în afara bazinului de captare a apei (de altfel, doar a unuia dintre ele), asupra căruia vom reveni, descrierea lui Canarache coincide cu observațiile noastre începând din curtea familiei Turcu. De aici el are o ușoară abatere spre est, pentru a apărea în curțile familiilor Ghelmegeanu și mai apoi Mușat și Marinescu, pentru a ieși din sat către sud. La aproximativ 500 m el face un nou cot către est, ajungând astfel la cota maximă de unde va fi putut avea o cădere liberă către Histria. De aici înainte, traseul indicat de V. Canarache pare, cum spuneam, exact. De adăugat însă că dimensiunile indicate de același autor nu par să se verifice pe toată întinderea apeductului. Astfel traseul zidit al acestuia se prezintă (cel puțin așa cum l-am identificat în curtea familiei Marinescu) ca o masă de zidărie, aflată la adâncimi diferite (uneori la suprafață, alteori mult mai în adâncime) de 0,70 m înălțime și 1,70 m lățime, în interiorul căreia se află jgheabul propriu-zis (cuveta) adâncă de 0,56 m și lată în partea de jos de 0,16 m, pentru ca spre mijlocul ei să ajungă la 0,28 m. Această cuveta este tencuită în *opus signinum*, tencuiala care nu face însă corp comun cu capacul, separat de aceasta printr-un strat de piatră. În ceea ce privește descrierea compoziției mortarelor apeductului, se poate conta pe descrierile lui V. Canarache (fig. 5).

Mergând înapoi pe firul apeductului (din punctul curții familiei Turcu), observațiile noastre sunt sensibil mai bogate decât cele ale lui V. Canarache. Reținând din descrierea acestuia mențiunea fugară a bazinului de colectare (aflat în curțile lui Gh. Mătușa și Ghelaru) precum și faptul că apeductul trece prin curtea familiei Popa, se cuvine să menționăm că în realitate situația este mult mai complicată și în același timp interesantă. Reluând datele oferite de micile noastre sondaje (S 1-7, pentru care vezi fig. 4) trebuie să menționăm existența unui apeduct din olană (S 1-3), paralel cu traseul apeductului zidit. Aceste olane (0,45 lungime \times 0,15 diametru), din pastă galbenă, par să fi constituit așadar un traseu deosebit de cel care alimenta bazinul despre care va fi vorba jos (fig. 6). Inexplicabilă, la prima vedere, în aceste condiții, situația din S4, aflată mai la nord, unde a fost găsit din nou apeductul zidit, și cu atât mai mult cea din S6, unde apare deja menționatul bazin. Personal nu suntem în măsură să dăm o soluție acestei situații aparent bizare.

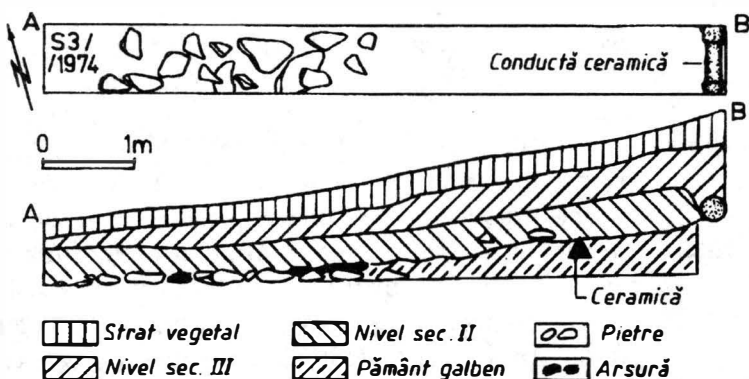

Fig. 6. - Fântânele. Planul și profilul secțiunii 3 din centrul satului actual.

N-am exclude însă ipoteza existenței mai multor rețele de procurare a apei, cu diferitele lor cămine, care să fi abutisat în apeductul zidit pe care, cum rezultă din fig. 4, începem să-l surprindem din dreptul „cișmelei bulgărești”. El urmează firul derelei până în curtea locuitorului Pătrașcu pentru ca apoi, la sud de biserică, să urce brusc panta, ajungând în curtea familiei Sperjencu și apoi Turcu. Cunoștințele noastre hidraulice nu ne permit să explicăm această bruscă urcare a cotei apeductului, de aproximativ 2 m, problemă pe care ne mulțumim doar s-o semnalăm specialiștilor.

În sfârșit, ultimul obiectiv din cadrul acestei instalații hidraulice care ne-a mai rămas de prezentat este bazinul de colectare din dreptul locuitorilor Mătușa și Ghelaru (fig. 7). După cum a rezultat din cele de mai sus, este limpede că nu-i vorba

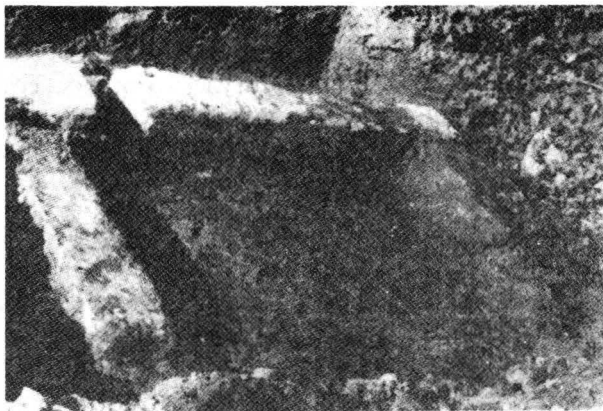

Fig. 7 – Fântânele. Bazinul colector din așezarea din centrul satului actual.

decât de unul din numeroasele bazine care asigurau debitul apeductului histrian. Atât cât l-am putut cerceta, el fiind distrus în proporție de cel puțin 30% de recente lucrări de hidroameliorație, el se prezintă ca un patrulater cu latura scurtă, est-vest de 2 m iar cea lungă, nord-sud, de cel puțin 4 m (fig. 8). Pereții bazinului, construit în *opus signinum*, ceea ce asigură datarea lui într-o perioadă oricum timpurie, datare susținută și de puținele fragmente ceramice găsite în context, sunt groși de 0,30 m. Pe latura de sud, la 0,50 m de la colțul de sud-est al bazinului, se află o conductă de olană galbenă, cu diametrul de aproximativ 0,15 m. Tubul de olană se află la partea superioară a zidului bazinului, de la care, în interior, la adâncimea de -1,00 m se află un strat de pietriș și nisip desigur pentru filtrarea apei. În exterior, zidul bazinului pare a fi suferit o reparație, având în vedere că inițial el era mult mai gros, restrângându-se apoi. În dreptul fostului bazin, ras până la anumită adâncime, se află un pat de pietre care ar fi putut constitui eventual patul conductei amintite.

Conștienți de faptul că pasul înainte făcut prin cercetările noastre în comparație cu cele ale lui V. Canarache este încă perfectibil, să notăm totuși, în continuare, reflecțiile pe care ambele aceste cercetări i le-au prilejuit cunoscutului specialist în

istoria hidrologiei, Marcu Botzan¹¹. Astfel, după ce conchide că descrierile lui V. Canarache reflectă o fidelă respectare a principiilor vitruviene, M. Botzan aderă la opinia noastră potrivit căreia „acest apeduct era alimentat din mai multe captări, fiecare pornind cu câte un fir de conducte de teracotă”. Citându-l în continuare pe V. Canarache, M. Botzan consideră că acest apeduct (nr. 3 în tipologia Canarache) putea aproviziona cu apă potabilă cel puțin 10.000 locuitori, aceasta în condițiile unei „pante de 4 ‰ în curgere liberă”. Observația hidrologului român este deosebit de importantă, după cum rezultă, dar am fi dorit, și lucrul este încă posibil prin cercetări viitoare, o explicație a numeroaselor variații de cotă – ca cele anterior menționate – și despre care ne întrebăm dacă le putem include global într-o „curgere liberă”.

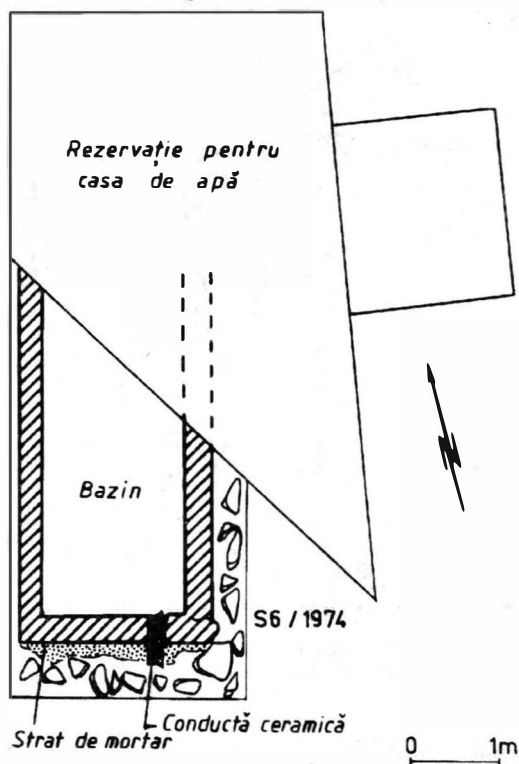

Fig. 8. – Fântânele. Bazinul collector din așezarea din centrul satului actual.

Oricum ar fi, construcția hidraulică din satul Fântânele, de atribuit oricum perioadei romane timpurii (secolele II-III p. Chr.), rămâne una din dovezile cele mai elocvente ale geniului tehnic roman, componentă decisivă a procesului de romanizare.

¹¹ M. Botzan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 161-164. Ulterior, Al. Avram și Oct. Bounegru, SCIVA, 37, 1986, 3, p. 265, nota 12, sugerează ipoteza ca rețeaua de tubuli de la est de derea să fi fost o simplă dublură a apeductului de piatră (*specus*) de la vest de derea. Ipoteza este tentantă, dar ea ar trebui certificată de datele mai precise ale celor două rețele, atât în cazul de la Cogeașlac când și al celorlalte exemple citate de autori.

3. Nucleul din sudul satului

De la început trebuie precizat că în afara săpăturii principale (α ; cf. fig. 9), am mai efectuat două sondaje în punctul β după cum este sigur că în punctele γ , δ , ϵ și η se află indiscutabil resturi de epocă romană. Simpla lor amplasare în plan, pe o suprafață de cca 25 ha, exclude așadar ideea unei simple *villa rustica* (așa cum ar părea s-o sugereze complexul din punctul α), fiind vorba fără îndoială de o mare așezare rurală, cu locuințe dispersate de-alungul firelor de apă.

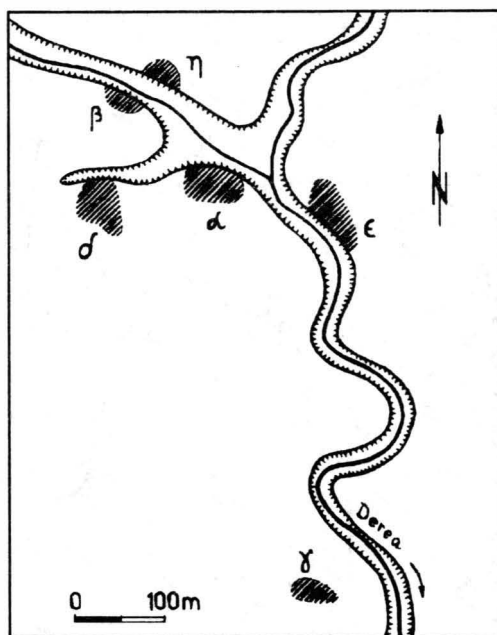

Fig. 9. – Fântânele. Ansamblul locuințelor identificate arheologic în așezarea de la sud.

Interesant de notat, înainte de a trece la descrierea complexelor romane, este faptul că zona pare a fi fost intens locuită încă din preistorie. Astfel în punctul α au apărut fragmente ceramice din cultura Nouă din epoca bronzului târziu și apoi două vase parțial întregibile, aparținând culturii Babadag, din epoca hallstattului mijlociu (Catalog, h, 177-180). Ele nu pot fi atribuite unui complex de locuire, în aceeași situație fiind de altfel și unele fragmente ceramice grecești ca și o toartă șampilată thasiană, găsite în același punct α . Apariția în punctul γ , pe lângă materiale de epocă romană, a unui picior de cantharos elenistic (Catalog, h, 74) deschide posibilitatea existenței unei relativ întinse așezări autohtone din perioada elenistică. Firește, elementele pe care le avem despre această așezare sunt încă prea dispersate pentru a încerca unele considerații privind începuturile și mai cu seamă sfârșitul ei, care nu poate fi prelungit până în epoca romană. Ar rămâne deci să conchidem că și aici, ca în toată Dobrogea, secolele I a. Chr. – I p. Chr. par a fi mai greu de

surprins, ceea ce nu înseamnă, ne grăbim s-o afirmăm de pe acum, că s-ar putea specula ideea unui hiatus. Urmează, în ordine cronologică, locuirea romană din secolele II-IV p. Chr. după care, în același punct α , s-au mai găsit, răzlețe, cioburi din secolele V-VI p. Chr. precum și a unui singur fragment din secolele IX-X p. Chr. În ceea ce privește epocile pre- și postromane cercetări viitoare vor putea confirma sau infirma teza „continuității mobile”, concept des utilizat în ultima vreme, cu conotații nu arareori deziderative, dar care ar trebui fundamentat mai științific.

Revenind la așezarea romană din secolele II-IV p. Chr., să notăm apariția în punctul β a unei stratigrafii similare cu cea din punctul α . Astfel, profilul din S 2 (fig. 10) ne certifică existența fermă a două niveluri de locuire (comparabile cu NII și III din punctul α , primul nefiind obligatoriu și în acest punct). Din acest punct provine chiupul aflat actualmente în curtea școlii. În ceea ce privește zidurile, ele sunt construite tot din șist, cu aceeași grosime și în aceeași tehnică ca cele din punctul α . Despre rostul lor (fig. 11) – de legat sau nu de cele din S I – nu se poate afirma nimic circumstanțiat, după cum despre punctele γ , δ și ε nu se poate afirma decât că ele prezintă multe resturi de zidărie și ceramică, ca de altfel și punctul η unde s-a găsit, în plus, și un *mortarium* fragmentar (Catalog, c. 14).

Cele mai ample și nuanțate date provin din săpătura efectuată în complexul de secolele II-IV p. Chr. din punctul α . Complexul a fost cercetat printr-o secțiune (S1) și 6 suprafețe (S2-7) (fig. 12). Profilul secțiunii nr. 1 (fig. 13) ne relevă existența la -1,00–-1,10 m a unei podele de lut aflate peste pământ viu, cel puțin în zona respectivei secțiuni. De notat că acest nivel s-a lăsat mai greu surprins în suprafețele 2–4. În schimb, în suprafețele 5–7 am identificat un complex domestic compus dintr-o curte (*a*) și două mici încăperi (*b*–*c*) aflate în colțul de sud-vest (fig. 14). Întregul complex descris măsoară 13,70 m (pe laturile de nord și sud) \times 6,70 m (pe laturile de est și vest). Curtea *a*, în formă de L, are latura de nord de 13,70 m, cea de est de 6,70 m, cea de sud de 6,00 m iar cea de vest de 4,00 m. Zidurile ei, rase uneori de cele din nivelul următor, alteori reconstituite doar prin negativul respectiv, nu permit amplasamentul unei intrări, despre care însă e mai normal de presupus că se afla pe latura de sud. Deschiderea largă a acestei încăperi ne obligă să formulăm ipoteza existenței aici a unei curți, poate parțial acoperite. Celelalte două încăperi sunt mult mai mici, de 3,40 \times 2,20 m fiecare. Nici aici nu am putut surprinde intrările respective, dar care pot fi presupuse pe latura de nord. Zidurile întregului complex sunt construite din piatră de șist, legată cu pământ, având o grosime ce variază între 0,50–0,60 m.

La același nivel, sub camerele *f* și *g* ale complexului severic, se află un cot de zid care pare să fi delimitat, spre sud-est, un alt complex despre care nu se poate afirma nimic circumstanțiat (anexă gospodărească?).

Rezervându-ne dreptul de a reveni mai târziu, în cursul capitolului II, asupra analogiilor complexului mai sus descris, să vedem în continuare, în cadrul unei prezentări generale, care va fi fost materialul descoperit în acest complex. Pe lângă o mare cantitate de fragmente ceramice de lux (boluri, cupe) sau de uz comun (cănițe, oale de bucătărie din pastă cenușie zgrunțuroasă, căni mari de tip Enisala, amfore – uneori cu toarte supraînălțate – și opaițe) s-a găsit și un important lot de

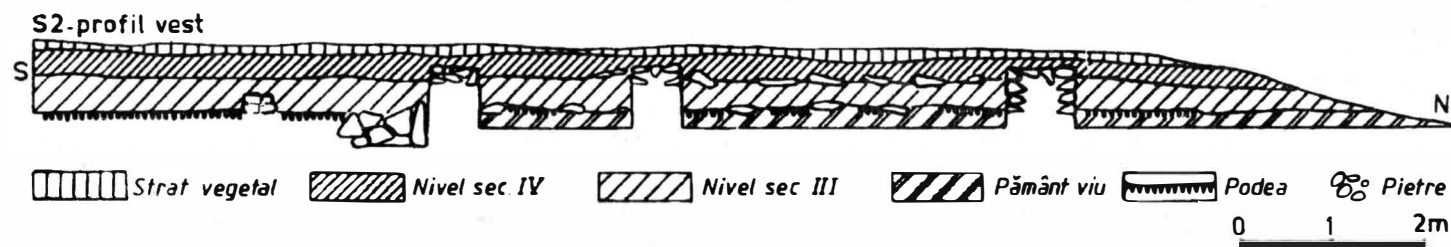

Fig. 10. — Fântânelc. Profilul de vest al secțiunii 2 din punctul β din așezarea de la sud.

fragmente ceramice de vase lucrate cu mână dintre care și unul întregibil (Catalog, h, 122-123). Menționăm deasemenca fragmente de vase de sticlă (Catalog, c, 2-3), obiecte de metal (piroane, cuțit de fier, clopot de bronz precum și un cosor de fier; Catalog, d, 4-14), precum și un important lot tegular compus din cărămizi de $25/26 \times 14/15 \times 4\frac{1}{2}/5$ cm, țigle de $48 \times 36 \times 2\frac{1}{2}$ cm și olane de $45/50 \times 14/17 \times 2$ cm (Catalog, c, 23-28). Tot materialul descris până acum, cu excepția amforelor cu toarte suprainălțate – care se pot totuși data în secolul II p. Chr., poate nu chiar de la începutul acestuia dar oricum către mijlocul lui, așa cum pare să o indice o monedă tomitană de la Marcus Aurelius Caesar, găsită însă în afara săpăturii (Catalog, g, 8) – se datează în secolul II p. Chr. În ceea ce privește data finală a acestui nivel, ea poate fi legată

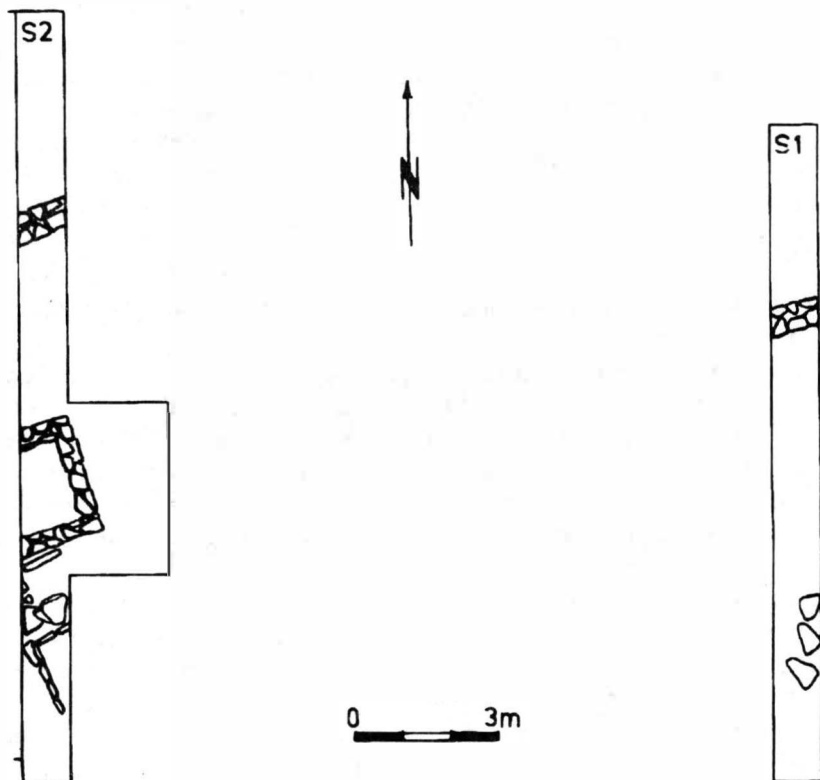

Fig. 11. – Fântănele. Planul secțiunilor 1-2 din punctul β din așezarea de la sud.

dacă nu chiar de raidul costobocic din 170 p. Chr., oricum de unul din efectele întârziate ale acestuia¹². În sfârșit materialul mai sus descris ar putea caracteriza, prin juxtapunerea materialelor romane cu cele indigene, locuința unui localnic al cărui trai se va fi aflat în plin proces de romanizare. Mai greu se integrează însă în această caracterizare simplificatoare trei descoperiri despre care va fi vorba în cele ce urmează.

¹² Vezi nota 10.

Mai întâi este vorba de un chiup de mari dimensiuni cu brâuri circulare puternic profilate, dintre care ultimul dinspre partea superioară alveolat, dovadă poate a trecerii în tehnica romană a unor elemente specifice ceramicii autohtone (Catalog, h, 120). Această descoperire – aflată în curtea *a* (fig. 15) – n-ar face în fond decât să confirme juxtapunerea material-culturală sesizată și din descoperirile de până acum. Ea pare a contrasta net pe de o parte cu o superbă colonetă de marmură (fig. 16), cu caneluri torsionate (Catalog, c, 12), despre a cărei funcționalitate – dacă nu admitem, totuși, că ar fi putut reprezenta piciorul unui *monopodium* – ne abținem de la orice comentarii, mai puțin acela că ea trădează o bunăstare excepțională a posesorului respectivei locuințe, bunăstare de factură tipic greco-romană. Aceeași bunăstare – și cu atât mai mult – ne-o relevă descoperirea a nu mai puțin de 8 baze de coloană din calcar, a două fusuri de coloană și a unui capitel (Catalog, c, 1-11). Una dintre ele a fost găsită pe N II unde era utilizată în poziție secundară. Celelalte au apărut însă clar pe N I, într-un loc din curtea *a* unde erau perfect sigilate de N II. Faptul că ele n-au fost găsite *in situ* ne împiedică, pentru moment, să sugerăm vreo amplasare originală. Simpla lor prezență ne determină să formulăm două concluzii și anume:

1. Curtea *a* va fi fost deci doar parțial descoperită, coloanele respective trebuind să fi susținut, fie și doar într-o parte a ei (portic?) un acoperiș, caracteristică specifică, cum vom vedea, fermelor de tradiție elenistică.

2. Împreună cu coloneta, bazele de coloană ne arată că procesul interferențelor culturale geto-greco-romane va fi fost în realitate mult mai nuanțat decât ni l-am fi putut închipui din simpla constatare a juxtapunerii materialului ceramic getic și roman. În realitate atât casa, împreună cu toate elementele ei constitutive, inclusiv acoperișul, cât și bazele de coloană și frumoasa colonetă ne demonstrează că în forme tipic greco-romane, proprietarul respectivei case – posibil un greco-indigen romanizat – va fi păstrat din motive culturale anumite produse de factură getică. Dacă însă motivele funcționale vor fi fost cele care-l vor fi determinat să utilizeze materiale de factură indigenă, atunci ideea autohtonismului lui va trebui definitiv abandonată, nu însă și aceea a unei masive prezențe în zonă, fie și sub forma mâinii de lucru folosite de respectivul proprietar, a elementului autohton getic.

La o dată pe care, cum spuncam, am căuta-o către sfârșitul secolului II p. Chr., toată casa este distrusă, dărâmată și putând fi identificată *in situ* într-un strat gros de arsură. Reconstrucția din timpul nivelului II, pe care o vom descrie în continuare, este ea însăși o dovadă a masivei distrugerii a complexului din nivelul I. Astfel noul complex măsoară 30 m (pe latura de nord) \times 11,75 (pe cea de vest), latura de sud restrângându-se treptat astfel încât cea de est măsoară doar 6,50 m (fig. 14). Sensibila amplificare a casei a dus, cum era și de așteptat, la importante modificări de plan. Astfel peste încăperile *a* – *b* – *c* ale complexului din nivelul I, se croiește acum noua curte (13,70 \times 6,70). În locul vechilor încăperi *b* – *c* – căpăcuite, cum spuncam, de noua curte – apar încăperile *d*, *e*, și *f* având dimensiunile de 3,70 \times 3 m, 5,40 \times 3 m și respectiv 4,25 \times 3 m. Spre est se adaugă trei noi încăperi și anume *g* (10,90 \times 4,50 m), în care s-a putut identifica spre nord o construcție din cărămidă, ce va fi servit poate la încălzire (fig. 17) precum și o ușă

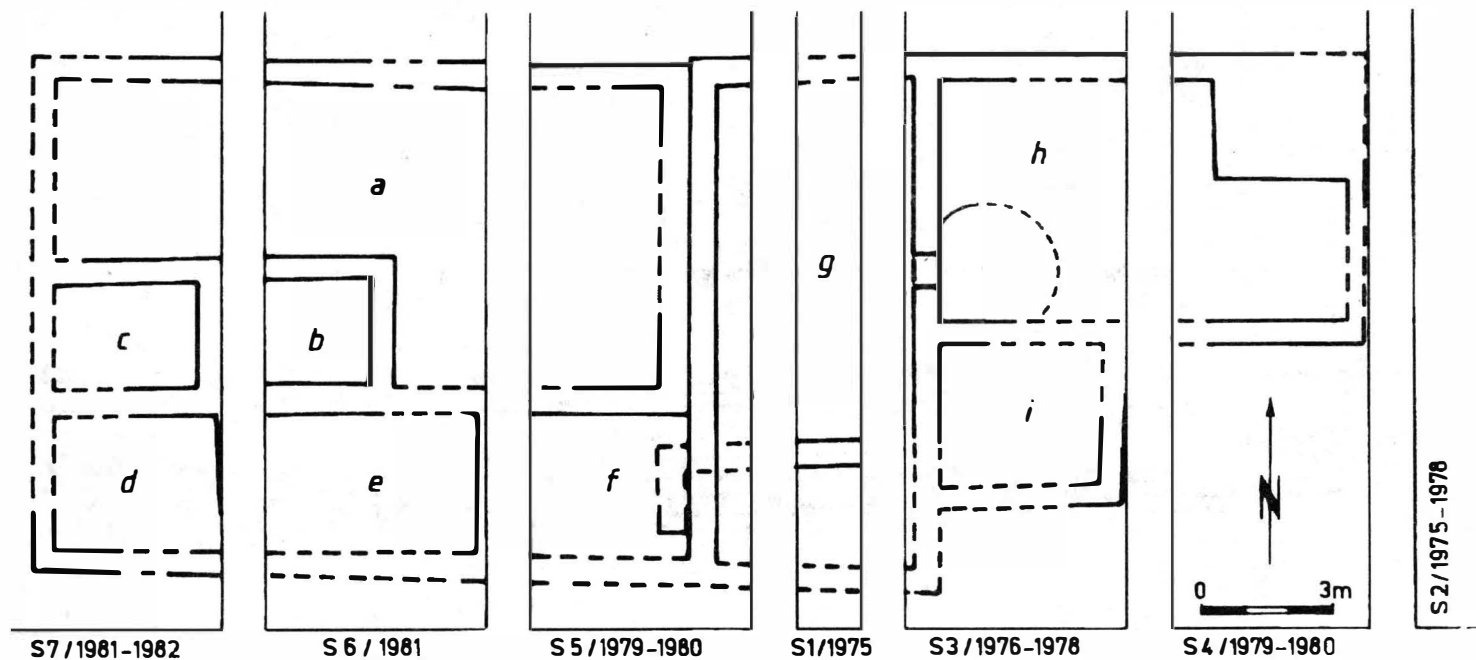

Fig. 12 – Fântânele. Planul săpăturilor din punctul α din aşezarea de la sud.

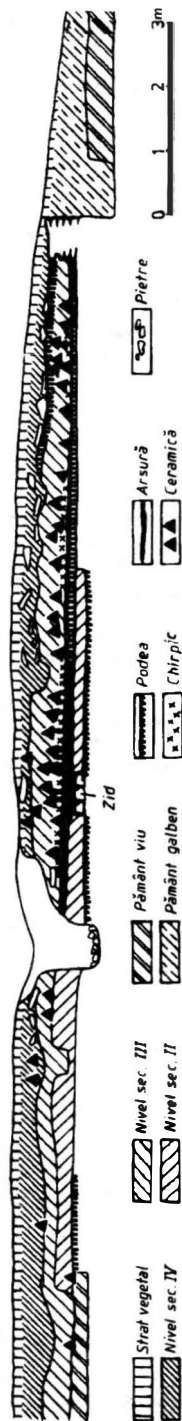

Fig. 13. Fântânelc. Profilul de vest al secțiunii 1 din punctul α din aşezarea de sud.

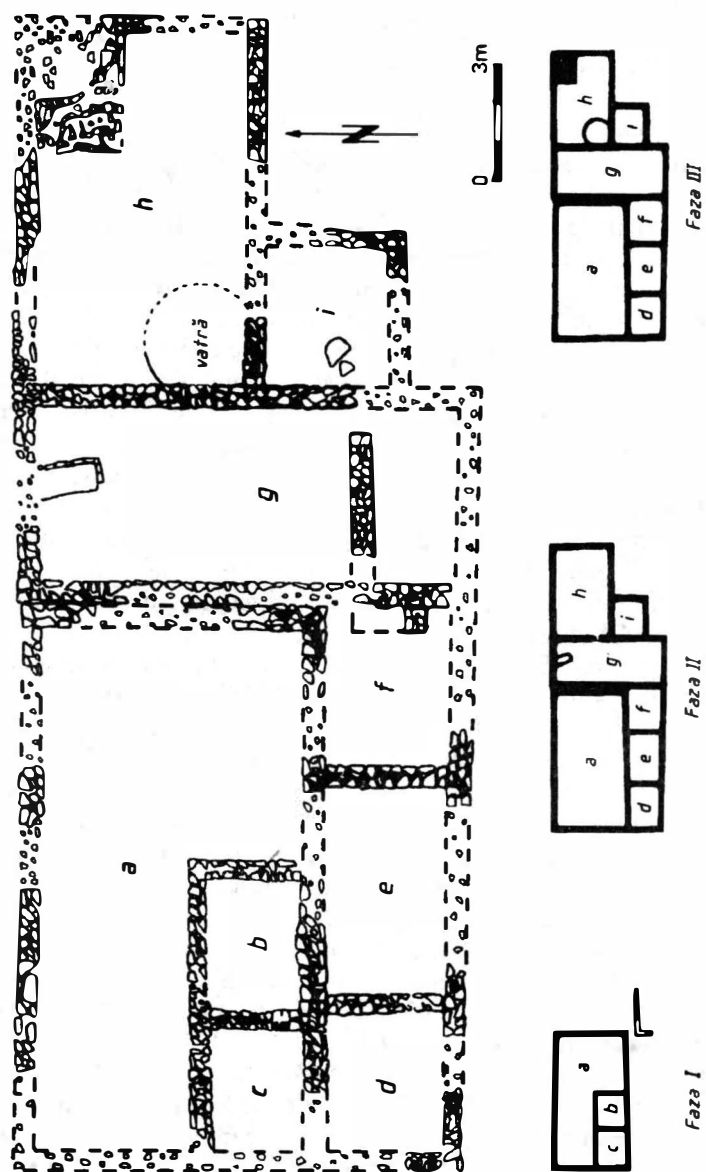

Fig. 14. Fântânelc. Casa din punctul α din aşezarca de la sud.

spre încăperea *h*, încăperea *h* ($9,20 \times 5,50$ m), care mai avca o ușă spre sud (în afara celei spre camera *g*) și mica încăpere *i* ($3,60 \times 3,30$ m). Ca și la complexul precedent, starea foarte precară de conservare a zidurilor, uncori reconstituite doar prin negativul lor, nu a permis identificarea și a altor uși în afara celor menționate. Atât cât s-au păstrat, zidurile au o grosime de $0,50 - 0,60$ m fiind deasemenca construite din pietre de șist legate cu pământ (fig. 18). Lăsând în sarcina capitoulului II stabilirea funcționalității fiecăreia din încăperile menționate, să reținem totuși că *villa* din nivelul II amplifică planul inițial din NI.

În ceea ce privește materialele găsite pe acest al doilea nivel, să menționăm că marea lor majoritate a apărut pe o podea de lut, identificată în toate încăperile descrise, aflată la adâncimea medie de $-0,80 - 0,90$ m. Dintre ele amintim mai multe fragmente de boluri și cupe de bună factură romană, două platouri de mari dimensiuni (diametrul $0,65$ m) dintr-o pastă amestecată cu pietricele și scoici, în multe privințe asemănătoare exemplarelor histriene, fragmente de vase de uz comun, amfore, amforidioane, opaite, etc. (Catalog, h, 124-158). Un loc aparte l-am rezerva însă celor două fragmente de vase borcan cu brâu alveolar, unul din ele lucrat eventual la roata înceată, celălalt însă, cenușiu la exterior, din pastă brun închisă cu pietricele și scoici pisate, fiind lucrat la roata rapidă (Catalog, h, 160-161). De altfel trebuie subliniat că pe acest nivel nu apare nici un alt fragment de vas lucrat la mână, ceea ce înseamnă că față de precedentul a avut loc o importantă mutație materială, de interpretat poate ca semnul unei parțiale romanizări. Adăugăm descoperirea a numeroase fragmente de sticlă de la ferestre, a unor vase fragmentare de sticlă (Catalog, e, 4-6) sau bronz, a unei chei de bronz, a unei lame de cuțit de fier și a unui manșon de fier (Catalog, d, 15-21). Ca și pe nivelul precedent, s-a găsit o mare cantitate de cărămizi ($27/29 \times 16/17 \times 3\frac{3}{4}$ cm) dar mai cu seamă de olane ($50 \times 12 \times 2$ cm) și țigle ($43/53 \times 27/30 \times 2\frac{1}{2}$ cm), atât de numeroase încât păreau să fi dat posibilitatea reconstituirii integrale a acoperișului (Catalog, c, 23-28). Dintre materialele arhitectonice, nu putem atribui acestui nivel decât folosirea în poziție secundară a unor baze de coloană (ca, de pildă, în puțul din încăperea *h*) sau fusuri. În încăperea *g* s-a găsit, pe de altă parte, un fragment de placă dintr-un calcar extrem de friabil cu chenar (Catalog, c, 19) ce pare a fi putut purta textul unei inscripții dar a cărei ornamentație ne îndreaptă totuși către lumea greacă, ca dealtfel și reliefurile triadei syriene (Catalog, b, 3). Printre piesele utilizate pentru datarea cât mai exactă a acestui nivel menționăm un urcior de mici dimensiuni din pastă roșietică cu buza ușor evazată, două tortițe iar pe vas caneluri rare, mai multe fragmente de amfore cu toate supraînălțate și două opaite, toate indicând cu certitudine prima jumătate a secolului III e.n. (Catalog, h, 124-158). Această datare este susținută indirect și de descoperirea întâmplătoare, în afara săpăturii, a trei monede histriene, una de la Caracalla (211-218), alta de la Iulia Domna (193-211) și în fine alta de la Iulia Mamaea (222-235), pentru care vezi Catalog, g, 9-11.

Adăugând că același nivel a fost cu certitudine surprins și în punctul β , ceea ce ar putea să însemne că marea așezare – punctele $\gamma - \eta$, cărora vom încerca în final să le adăugăm și pe cele rezultate din consultarea fotografiei aeriene – se va fi articulat în aceeași primă jumătate a secolului III p. Chr. Aceasta nu înseamnă, firește, că nivelul I n-ar fi prezent, decât în punctul α . Desigur nu putem avea o certitudine în acest sens – prezența lui numai în punctul α putând duce la concluzia

Fig. 15. – Fântânele. Chiupul din punctul α din
așezarea de la sud.

Fig. 16. – Fântânele. Coloneta din punctul α
din așezarea de la sud.

că aici s-ar fi putut afla inițial o mică fermă – dar dacă ne amintim că descoperirile elenistice se întind și ele pe o suprafață destul de mare, pare mai probabil ca locuirea din N I să se fi aflat pe o rază mai întinsă (nu însă și în cele două secțiuni din punctul β).

Către jumătatea secolului III p. Chr., judecând atât după materialele găsite în săpătură cât și în contextul general dobrogean, clădirea din punctul α este din nou distrusă și abandonată pentru mai multă vreme, dărâmătura ei fiind surprinsă *in situ* în cea mai mare parte a săpăturii¹³.

Nu suntem în măsură să precizăm data exactă a reluării locuirii în acest loc, dar, judecând după o importantă serie monetară descoperită în săpătură, s-ar părea că începutul secolului IV p. Chr. găsește complexul de locuit din nou în funcție. Seria monetară amintită se deschide cu o monedă de la Maxentius din 309-312, continuă cu două de la Constantin cel Mare și Constantinus II Caesar și se încheie cu una de la Constantius II din anii 353/4 – 357/8 (Catalog, g, 3-6). Alte 18 monede (Catalog, g, 12-30), care se înșiruie pe parcursul întregului secol IV (de la tetrarhie până în vremea lui Valentinian I), confirmă intensă locuire ce a avut loc în complexul din punctul α pe toată durata secolului IV p. Chr.

Nivelul respectiv, aflat la adâncimea de -0,30–0,40 m, este destul de precar păstrat, dar nu avem nici un indiciu că vechea casă severică n-ar fi fost folosită integral, chiar dacă dovezi de locuire mai fermă avem doar în partea ei de est. Două modificări esențiale arată totuși că reluarea locuirii n-a respectat integral vechea

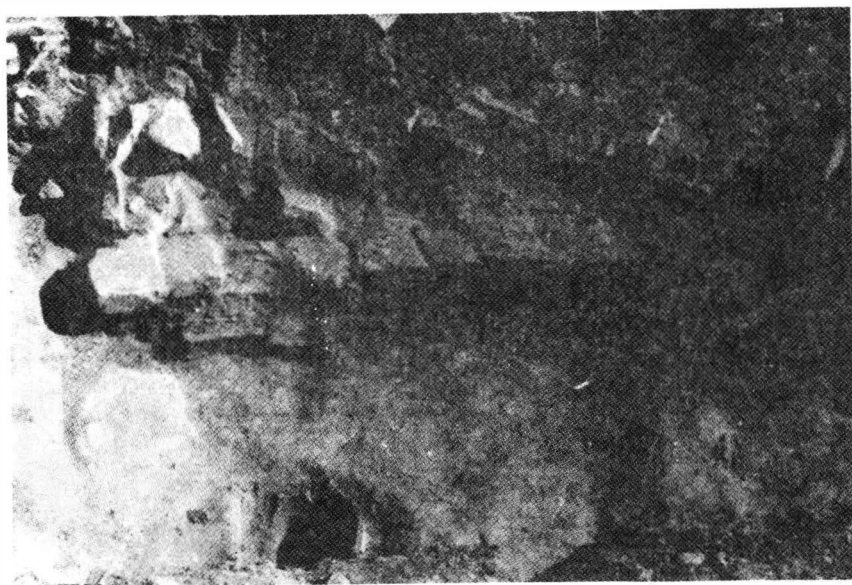

Fig. 17. – Fântânelc. Instalația de încălzire din punctul α din aşezarea de la sud.

¹³ *Ibidem*.

Fig. 18. – Fântânele. Vedere de ansamblu a casei din punctul α din așezarea de la sud

funcționalitate a încăperilor. Astfel în vechea cameră *h*, acoperind parțial zidul dintre camera *h* și *i* se construiește o mare vatră circulară (diametru 2 m) având o bază din pietre de șist și o platformă de ardere cu un lut puternic ars, până la vitrifiere (fig. 19). Acoperirea parțială a zidului dintre camerele *h* și *i* de către vatră ca și amplasarea ei în dreptul ușii dintre camerele *g* și *h* – pe care practic o obturează – certifică apartenența vetrei la nivelul III. Ea va fi reprezentat probabil un cuptor de pâine (mai curând decât altă instalație de ardere) dar care, spre deosebire poate de cele precedente – aflate eventual în afara locuinței – va fi fost acum găzduită între zidurile propriu-zise, dezvăluindu-ne un proces de închistare tipic tulburilor vremuri din secolul IV p. Chr. Spre aceeași încheiere pare să ducă și adăugarea, în colțul de nord-est al clădirii, a unei baze patrulateră din piatră (fig. 20), care ar putea marca baza unui turn de lemn. S-ar confirma în felul acesta un fenomen des întâlnit în locuințele rurale târzii și anume flancarea lor – la colțuri – cu un turn de observație, reflex al acelorași vremuri.

Rezervându-ne și aici dreptul de a reveni în cursul capitoului II cu analogiile de rigoare, să menționăm printre descoperirile de pe acest nivel câteva cupe și boluri tipice secolului al IV-lea p. Chr. și fragmente de amfore cu striuri drepte (Catalog, h, 162-176). În afara săpăturii a fost găsită o frumoasă fibulă de bronz (Catalog, d, 24) cu butoni în formă de ceapă, tipică, deasemenea, secolului IV p. Chr. În schimb, este probabil ca inscripția de marmură pe care se poate distinge doar parțial litera D (vezi încercările de întregire din Catalog, a, 2) să țină, cronologic, de N II.

Fig. 19. – Fântânele. Secțiune prin vatra din punctul α din așezarea de la sud.

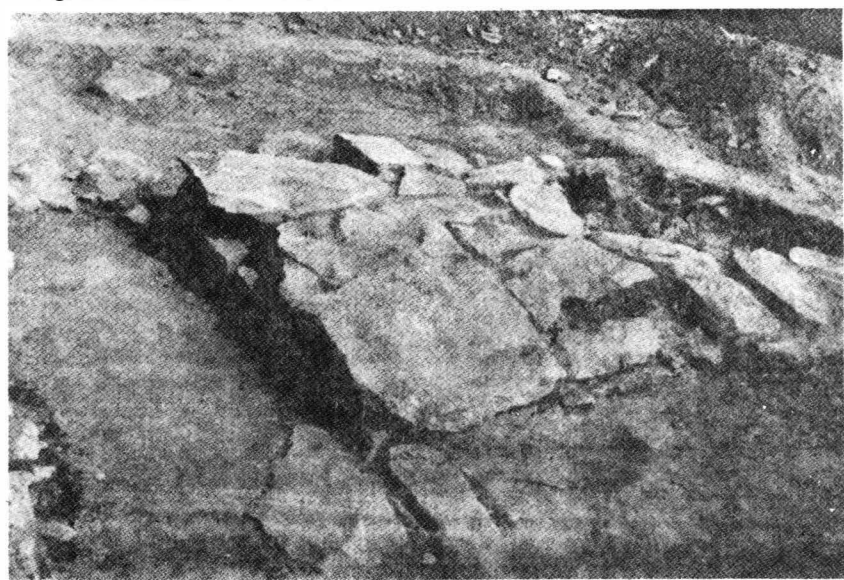

Fig. 20. – Fântânele. Construcția rectangulară din punctul α din așezarea de la sud.

Adăugând că același nivel III a fost surprins și în secțiunile din punctul β (unde, alături de săpătură, s-a identificat o monedă de la Valentinian I; Catalog, g, 33) s-ar părea că în întreaga așezare, secolul IV p. Chr. este relativ bine atestat. Avem astfel dovada că marea cezură în viața rurală romană dobrogeană nu are loc peste tot la mijlocul secolului III p. Chr. ci mult mai târziu, către a doua jumătate

a secolului IV p. Chr., poate în legătură cu tulburile vremuri ce au urmat dezastrului de la Adrianopol (378)¹⁴. Deabia după această dată constatăm o încetare a existenței așezărilor rurale romane dobrogece deschise, doar unele dintre ele fortificându-se (cazul Ulmetum). Populația va fi locuit cu precădere în orașe fortificate, agricultura rămânând a fi practică doar atunci când condițiile o vor fi permis.

Revenind însă la așezarea din sudul satului Fântânele, este sigur că în afara punctelor cercetate (α , β) sau doar identificate de noi (γ – η), mai există multe alte locuințe pe care numai studiul acrofotogramei le-ar putea identifica. Cercetarea acestui tip de documente ne-a relevat o situație mult mai complexă decât ne-am fi putut-o imagina.

d. Cercetări aerofotogrametrice

Una din fotografiile care ne-au fost accesibile¹⁵, efectuată în 1969, a permis o restituție simplă la scara 1:10.000. De la început ținem să precizăm că interpretarea noastră (fig. 21) nu poate avea pretenția unei concluzii definitive privind obiectivele antice din raza actualului sat Fântânele. Aceste obiective – așa cum ne-au apărut nouă – urmează a fi cercetate în viitor pentru a se stabili în ce măsură sunt antice. Pornind însă de la unicul obiectiv din nucleul de la nord-vest de sat – cercetat de noi în 1973 – și care se vede perfect în fotografia ce ne-a stat la dispoziție – repetăm, efectuată încă din 1969 – pentru a nu mai vorbi de clădirea din punctul α din nucleul din sudul satului – unde pot fi recunoscute în fotografia chiar și zidurile construcției cercetate de noi – socotim totuși că avem suficiente probe pentru a încerca o cartare a tuturor obiectivelor care ni s-au părut a fi antice.

Astfel, după cum spuneam, zidul din nucleul de nord se integrează într-o anomalie destul de difuză dar suficient de clară pentru a considera că poate fi urma unei construcții antice. Având însă în vedere că în jur am găsit, pe o rază destul de întinsă, resturi arheologice este posibil ca și aici, cum spuneam, să fi existat o întinsă așezare rurală. Că este așa, pare s-o demonstreze nu numai construcția – ale cărei ziduri se pot vedea perfect – aflată la aproximativ 500 m spre sud-est (fig. 21/1) cât mai cu seamă aliniamentul suspect de rectangular de la est de derca (fig. 21/2) cu o întindere de aproximativ 300 m.

Din aceeași zonă nordică notăm cele două anomalii prelungi orientate N-V și N-E (fig. 21/3,4), care prin linearitatea lor aproape perfectă par a putea fi interpretate drept drumuri. Este adevărat însă că de-alungul acestor artere nu apar și tumuli, așa cum știm că arătau în antichitate drumurile, dar argumentul nu ni se pare decisiv. Despre vechimea acestor artere, probabil rutiere, nu se poate în schimb afirma nimic.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Exprimăm și aici întreaga noastră recunoștință șefului serviciului de aerofotogrametrie, ing. Marin Hanu, din cadrul IGFCOT, precum și tuturor colaboratorilor săi, pentru extrema amabilitate cu care m-au ajutat în identificarea acestei fotografii precum și pentru însemnate sugestii de interpretare.

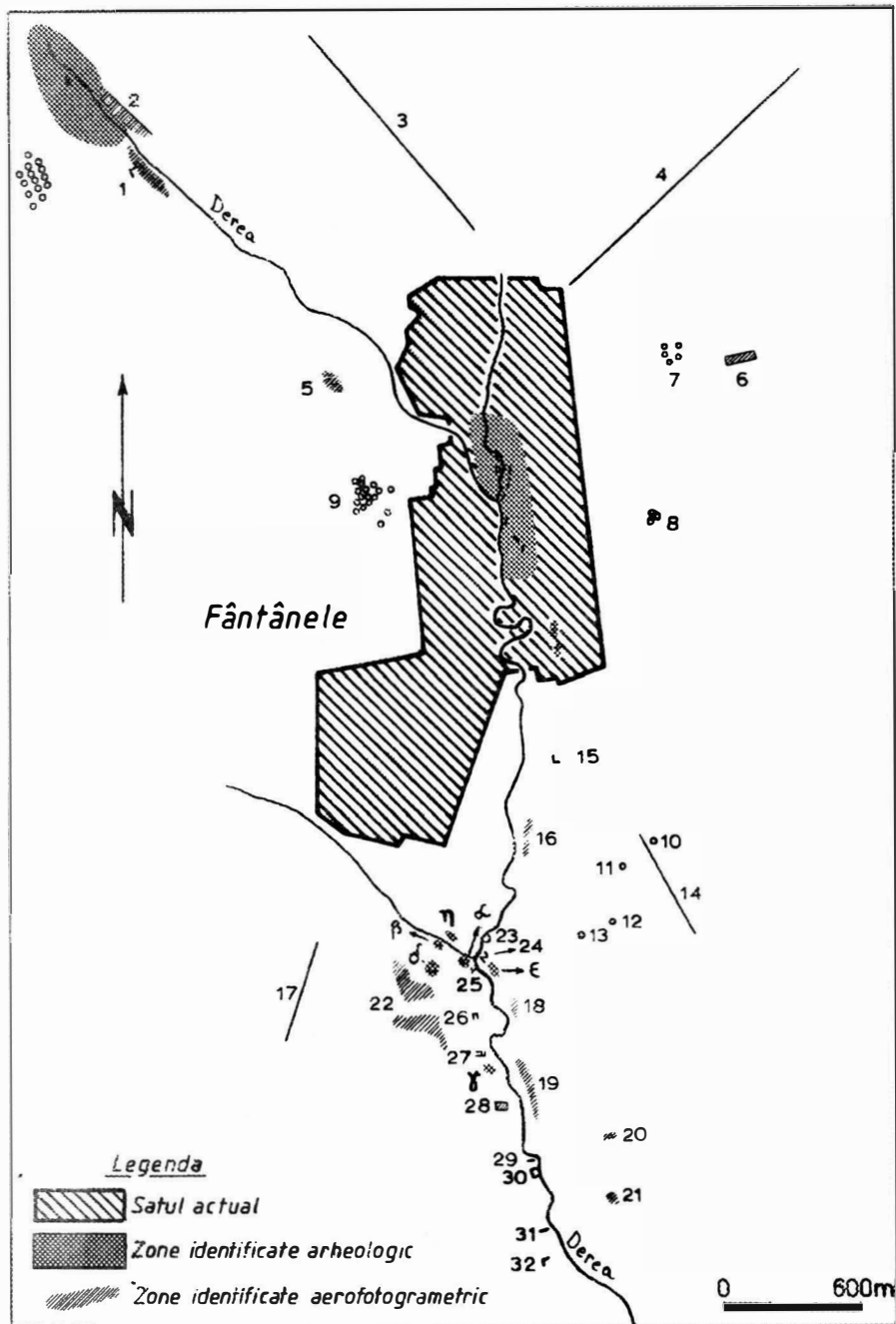

Fig. 21. – Fântânele. Fotointerpretarea aşezărilor rurale de epocă romană.

Până în dreptul actualului sat nici cercetările noastre de suprafață, nici fotografia aeriană nu mai indică vre-o urmă antică, ceea ce confirmă existența separată a nucleului din N-V față de cel din centrul satului și, cum vom vedea îndată, de cel din sud.

Amplasarea actualului sat exact peste nucleul central exclude identificarea vreunei urme în fotograma pe care o avem la dispoziție. Rămâne ca pentru acest nucleu să ne mulțumim cu rezultatele cercetărilor noastre de suprafață sau ale săpăturilor efectuate, care ne-au relevat nu numai o întinsă așezare ci și resturile apeductului antic. În afara satului există însă anumite obiective care merită a fi măcar menționate aici. Este vorba mai întâi de o anomalie aflată la vest (fig. 21/5), suspectă însă în măsura în care posibilele ziduri sunt vizibile în relief. Tot atât de suspectă este și anomalia de la est (fig. 21/6), în primul rând din cauza dimensiunilor ei (140 × 50 m). În schimb, există trei grupări de anomalii (fig. 21/7-9) care ar putea fi tumuli, dar tot atât de bine și nuclee de așezări compuse din bordeie, aceasta în măsura în care la suprafața terenului nu poate fi nicicum recunoscută urma vreunui tumul. Cercetarea lor ar putea fi așadar extrem de interesantă, ca lăsând deschisă posibilitatea identificării unor nuclee de așezare preromane.

Trecând acum la nucleul din sudul satului, din nou destul de clar departajat de cel din centru, se cuvine să relevăm că anomaliile circulare de la est (fig. 21/10-13) pot fi interpretate drept tumuli, movile care ar confirma artera rutieră notată cu nr.14 (fig. 21/14). Adăugăm însă că amintita arteră ar fi putut lonja traseul apeductului antic, identificat întâmplător în această zonă în 1975.

Obiectivele aflate la nord (fig. 21/15-16) pot să fi ținut de nucleul din sud, nucleu a cărui structură s-a văzut considerabil îmbogățită prin studiul aerofotogrametric. Începând cu obiectivele cercetate și de noi, trebuie să spunem că cele marcate cu indicativele β , γ , și η nu apar în fotografia aeriană. Iar dacă punctul η nu ne-a oferit decât câteva materiale, în punctele β și γ , așa cum se reține, am descoperit chiar și ziduri, ceea ce înseamnă că fotografia de care dispunem nu redă obligatoriu toate urmele antice. În schimb, casa din punctul α poate fi trasată pe fotogramă așa cum ne-a apărut din săpături. Obiectivul din punctul δ – identificat de noi periegetic – se arată a fi, conform fotografiei aeriene, rectangular, ceea ce lasă deschisă posibilitatea interpretării lui drept o altă locuință. În fine, punctul ϵ este confirmat și aerofotogrametric, fără a i se putea schița și conturul.

Noutățile aerofotogrametrice constau într-o serie bogată de obiective de diferite naturi. Notăm mai întâi posibila arteră de la vest (fig. 21/17) care pare să facă **pendant** cu posibila arteră 14, ambele fiind simetrice cu arterele 3-4. Să însemn-oare aceasta că toate conflau spre nucleul din centru, poate cel mai important? Decizia trebuie desigur amânată, până la găsirea unor analogii convingătoare sau, **mai curând**, până la cercetarea lor arheologică. În continuare semnalăm anomaliile difuze din punctele 18-22 (fig. 21/18-22) ultima dintre ele părăndu-ni-se suspectă prin întinderea ei, dacă nu cumva ea va fi ascuns mai multe locuințe.

În schimb, așa cum se poate constata din restituție, există o serie de obiective care pot fi pur și simplu trasate, așa cum am văzut că a fost cazul în punctul α . Notăm astfel două construcții aflate la nord de punctul ϵ (fig. 21/23, 24), una în imediata apropiere a punctului α (fig. 21/25), alta mai la sud (fig. 21/26) și în fine cea din punctul 27 (fig. 21/27), care pare chiar să semene ca plan cu cea din punctul α . În continuare notăm o altă serie de obiective (fig. 21/28-32) care se înșiruie spre sud de-a lungul aceluiași curs de apă.

Coroborate, cercetările arheologice și cele aerofotogrametrice ne relevă așadar un sit compus din mai multe locuințe (dintre care 5 identificate arheologic și 11 aerofotogrametric, lor adăugându-li-se încă alte 6 zone suspecte a ascunde obiective antice) înșirate de o parte și de alta a unui curs de apă. Ele pot și deci trebuie să fi interpretate drept locuințele unui sat, foarte probabil deosebit de cel din nord-vest și din cel din centru, situație pe care o vom analiza pe larg în capitolul II. Indiferent însă de rezultatele anchetei noastre este sigur că astfel trebuie să fi arătat majoritatea satelor epocii romane, problema care ar rămâne de rezolvat fiind aceea a locului unde se vor fi aflat posesiunile lor agrare, fiind posibil ca ele să se fi aflat grupat la est și vest sau, mai puțin probabil, în dreptul respectivelor locuințe.

Cap. II

AȘEZAREA DE LA FÂNTÂNELE ÎN CONTEXTUL LUMII RURALE ROMANE

Înainte de a încerca așadar o ancorare a așezărilor de la Fântânele în marea problematică a lumii rurale romane – cum se va vedea în fapt, mai încolo, doar într-o parte a acesteia – să rezumăm datele oferite de săpătura noastră, capabilă să intre în această discuție.

Primul și desigur unul din cele mai evidente câștiguri ale cercetării de la Fântânele îl constituie individualizarea locuinței din nucleul din sud, punctul α . Acesta ne va obliga așadar la o investigare a tipurilor de locuințe din lumea rurală romană (*villae*), destul de binecunoscute, cum se va vedea îndată atât din izvoarele antice, cât și din cercetările arheologice moderne. Nu tot astfel stau lucrurile în ceea ce privește așezările rurale din lumea romană. Cercetările de până acum s-au concentrat într-o măsură excesivă asupra *villae*-lor, astfel încât satele romane au rămas practic necercetate. Chiar și acolo unde s-a putut constata o concentrare de locuințe rurale, s-a afirmat că în fapt e vorba de *villae rusticae*, ajungându-se chiar a se postula inexistența unor diferențe agricole și sociale între ferme și sate! Vom vedea la timpul respectiv cui aparțin aceste opinii – dovadă în plus, dacă mai era nevoie, că nici o afirmație scrisă nu trebuie luată *ad litteram* – dar până atunci să notăm că anchete atât de fragile prin însăși metoda lor de investigare – cum ar fi aceea a fotografiei aeriene – au ajuns să „statuteze” inexistența satelor în zone întregi ale Imperiului Roman. Mulțumindu-ne, pentru moment, să notăm că nici acolo fenomenul nu pare, teoretic, posibil, este cazul să atragem atenția că documentația epigrafică dobrogeană – asupra căreia ne vom îndrepta atenția în capitolul următor – ne oferă un număr de peste 25 de sate (*vici*), situație care ne obligă dacă nu să respingem *de plano* afirmațiile anterior citate, să încercăm măcar să studiem situația de la Fântânele în lumina certitudinii existenței teoretice a unor așezări rurale și nu doar a unor *villae*.

Descoperirea unor unelte agricole din același punct α va determina o a doua direcție de cercetare, de data aceasta a realităților strict agricole și agronomice din întreg Imperiul Roman. Pornind de la relativ numeroasele surse antice vom încerca, la rândul nostru, să precizăm tipul de exploatare agrară de la Fântânele, analizând mai întâi solurile, apoi metodele de îmbunătățire ale acestora (alternarea culturilor, îngrășăminte, irigații) și desigur activitatea propriu-zisă din fermele cerealiere (spre deosebire de celelalte). Desigur că în cazul special al așezării de la Fântânele lipsește

o bază documentară sigură pentru fiecare activitate în parte, dar o trecere în revistă a tuturor acestor chestiuni – fie și doar cu o valoare strict teoretică – nu arc, credem, a dăuna unei anchete a lumii rurale romane în lumina datelor oferite de așezarea noastră dobrogeană. Și lucrul este cu atât mai necesar în perspectiva investigației din capitolul următor, destinat, cum se reține, realităților rurale din Dobrogea romană.

Diploma pretorianului Aelius Aurelius Atticus pe de o parte, foarte probabil posesor de lot agricol în așezarea noastră, și proprietarul (sau proprietarii) locuinței cercetate de noi, pe de alta, constituie tot atâtca prilejuri de a investiga aspectele sociale ale lumii rurale romane în general. Va fi deci vorba mai întâi, de proprietarii de loturi agricole începând de la cele mari (*latifundia*) și terminând cu cele mici și apoi de mâna de lucru folosită de aceștia (sclavi, țărani semidependenți, coloni).

În sfârșit, în ultima parte a acestui capitol vom căuta să analizăm aspectele administrative ale exploatărilor agricole romane, altfel spus integrarea fermelor individuale și a așezărilor rurale în teritoriile citadine. Căci, pe lângă importanța definirii cât mai exacte a noțiunii de *vicus* (cuprinzând în fapt un registru foarte larg, de la comunități practic preurbane la comunități indigene), este binecunoscut faptul că structurile administrative rurale sunt condiționate de statutul juridic al capitalei teritoriului respectiv. Ne grăbim dealtfel să adăugăm că în capitolul următor, analiza realităților rurale dobrogene în epoca romană nu arc a fi altfel făcută decât tot în cadrul teritoriilor citadine.

Realizând aceste anchete, sperăm să-l introducem pe cititor cât mai corect cu putință în problematica arhitectonică, topografică, agronomică, socială și juridico-administrativă a lumii rurale romane, toate acestea în funcție de datele oferite de cercetarea de la Fântânele, dar pregătind astfel terenul pentru analiza fenomenului rural dobrogean în general.

Așezările de la Fântânele ne-au oferit, după cum se reține, și alte aspecte interesante precum ar fi acelea ale circulației monetare, relațiilor comerciale, artizanatului și desigur religiilor. Întrucât analiza acestora pe raza întregului Imperiu Roman – fie și numai în mediul său rural – ar fi necesitat o documentație uriașă, în mare măsură nouă neaccesibilă, vom căuta să o efectuăm în capitolul următor unde ea va contribui, poate mai bine, la individualizarea diferitelor teritorii rurale dobrogene.

a. Tipuri de locuințe și de așezări rurale romane

Am văzut mai sus că primul complex de locuire (NI) din nucleul din sud, punctul α , se compune dintr-un patrulat de 13, 70×6,70 m. În colțul de sud-vest al acestuia se află două încăperi mici de 3,20×2,20 m care, astfel dispuse, lasă loc unei curți în formă de L în care s-a găsit cea mai mare parte a bazelor de coloană (Catalog, c. 1–11). Faptul că ele n-au fost găsite *in situ* ne împiedică să sugerăm vreo amplasare a lor în respectiva curte. Într-o a doua fază (NII), complexul de locuire se lărgeste considerabil (30,00×11,75 m) fără ca aceasta să afecteze, fie și parțial, structura ansamblului din NI. Astfel vechiul complex este suprapus de unul nou, în colțul de sud-vest al căruia se află acum trei încăperi, nu cu mult mai mari decât cele două precedente. Către est se mai adaugă acum trei încăperi, prima

(g) pe toată lățimea complexului (11,75 m), următoarele două (*h* și *i*) fiind din ce în ce mai mici, ceea ce face ca fațada de sud să nu fie lineară. În sfârșit, se reține că în momentul nivelului III nu avem nici o dovadă că ansamblul n-ar fi fost locuit integral, chiar dacă dovezile mai consistente de reamenajare (cuptorul și turnul din colțul de nord-est) se concentrează în partea de est.

În rezumat se poate deci afirma că ansamblul din punctul α conservă parțial structura inițială (curte cu coloane și cu încăperi situate într-un colț al acesteia), lărgindu-se doar spre est în cursul celor două refaceri ulterioare. Acestea fiind datele noastre, să vedem în continuare ce tipuri de locuințe întâlnim în mediul roman rural. Cum spuneam mai sus, domeniul este relativ bine cunoscut atât datorită surselor scrise antice cât și cercetărilor arheologice moderne.

Astfel încă din secolul II a. Chr., M. Porcius Cato – cel care, după Columella (*De re rustica*, I, 1), „a învățat agricultura să vorbească latinește” în celebrul său tratat *De agricultura*¹ – formulează o serie de precepte privind amplasamentul fermelor precum și unele detalii de tehnică constructivă. După ce-l îndeamnă pe cumpărătorul unui teren să nu ezite să-l viziteze în mai multe rânduri înainte de a-l cumpăra, Cato spune „(locul) să aibă un cer bun care să nu fie amenințat de furtuni; să poată fi pus în valoare prin solul său bun; atât cât este posibil să fie la poalele unui munte și să fie orientat către sud, într-un loc curat, înconjurat de oameni harnici; să aibă în preajmă un curs de apă bună precum și un oraș puternic, pe malul mării sau al unui curs de râu navigabil” (*De agr.*, 1). Iar dacă fermierul va trebui să planteze de la bun început, „trebuie să reflecteze mai mult înainte de a construi; căci pentru a lucra pământul nu e nevoie de reflecții ci de acțiune. Deabia atunci când proprietarul va avea vârsta de 36 de ani (!) va putea să înceapă să-și construiască (o fermă) pe terenul deja lucrat. Vei construi astfel încât nici clădirea să nu fie mai prejos decât ogorul, nici invers. Se cuvine ca un stăpân de sclavi să aibă o fermă bine clădită, o pivniță pentru ulei și pentru vin precum și multe chiupuri... Trebuie să aibă și teascuri bune (pentru ulei)...” (*De agr.*, 3). „(Să aibă) staule și grajduri și iesle bune; barele acestora din urmă trebuie să fie distanțate între ele la 30 cm (1 *pes*); astfel confecționate, boii nu vor împrăștiia hrana... Construiește-ți corpul de locuit al fermei (*villa urbana*) în raport cu averea” (*De agr.*, 4). Mai târziu Cato revine cu recomandări extrem de precise privind construcția și mobilierul fermei. „Dacă te vei hotărî să-ți construiești o fermă, constructorul va

¹ În general pentru „agronomii” romani vezi H. Gummerus, *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*, Leipzig, 1906 (reimprimată în *Klio*, Beiheft 5, 1963); W. E. Heitland, *Agricola. A Study of Agriculture and Rustic Life in the Greco-Roman World from the Point of View of Labour*, Cambridge, 1921; K. D. White, *Roman Farming*, Londra, 1970; Idem, ANRW, I, 4, 1973, p. 440 și urm.; R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris, 1971; J. Heurgon, CRAI, 1976, p. 441-456; W. Kaltenstadler, *Arbeitsorganisation und Führungssystem bei den römischen Agrarschriftstellern (Cato, Varro, Columella)*, Stuttgart, 1978; D. Flach, *Römische Agrargeschichte*, München, 1990 și în mod special pentru Cato (243-149 a. Chr.) - una din figurile legendare ale Republicii romane, supranumit *Censorius* după severitatea cu care și-a îndeplinit magistratura de *censor* și autor al mai multor scrieri din care nu ni s-a păstrat în întregime decât lucrarea *De agricultura* - A. Mazzarino, *Introduzione al De agricultura di Catone*, Roma, 1952; P. Thielscher, *Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft*, Berlin, 1963.

trebui să facă următoarele: conform ordinelor, toți pereții din pietre legate cu mortar de var, pilaștrii din pietre de talie, toate bârnele necesare, pragurile, tocurile ușilor, buiandrugii, grinzile, grajdurile de iarnă pentru boi, cele de vară, grajdul pentru cai, camerele sclavilor, trei cămări pentru carne, presa pentru ulei, două cazane, zece cocini, vatra, poarta pentru vehicule și o alta la dispoziția stăpânului, ferestrele, câte zece zăbrele pentru ferestrele mari și pentru cele de 60 cm (*bipedales*), șase lucarne, trei bănci, cinci scaune, două războaie de țesut, șase luminatoare, o mică râșniță pentru măcinat grâu, o masă pentru călcat postavul, pervazurile, două vase pentru teasc. Stăpânul se va ocupa de procurarea tuturor materialelor necesare lucrării (pe care le va tăia, fasona și alinia totuși antreprenorul – *conductor*) și anume piatra, varul, nisipul, apa, paiele și lutul” (*De agr.*, 14). Nimic nu pare a fi fost lăsat la întâmplare, astfel încât nu mai constituie nici o surpriză recomandările următoare. „Zidurile de înconjur ale fermei (*maceriae*), construite din piatră cu var și nisip, după cum le-a procurat stăpânul, să aibă 1,50 m (5 *pedes*) în înălțime, iar creasta acestora de 30 cm groasă (1 *pes*), 45 cm înaltă (1 1/2 *pedes*) și lungă (!) de 4,30 m (14 *pedes*) se cuvine a fi tencuită. Dacă pereții fermei vor ocupa o suprafață de 8,74 m² (100 *pedes quadrati*), astfel spus câte zece *pedes* pe ficare lungime a lor (sau cinci *pedes* pe o parte și douăzeci *pedes* de cealaltă), stăpânul va trebui să plătească zece *nummi*. Dacă stăpânul își va face fundații pentru un perete de 45 cm (*sesquipedalis*), va trebui să procure pentru ficare 30 cm (1 *pes*) câte 8 litri de var și 16 de nisip” (*De agr.*, 15). Nu vom insista, firește în continuare asupra sfaturilor aceluiași autor privind construcția teascurilor sau a cuptoarelor de var (*De agr.*, 18–22 și respectiv 38) în măsura în care și așa multe din prescripțiile mai sus menționate nu-și găsesc decât arareori o confirmare arheologică.

Precepte, pe de altă parte, tot atât de interesante privind construcțiile rurale pot fi regăsite în tratatul lui M. Terentius Varro, *De re rustica*² (sec. I a. Chr.). „Li s-a întâmplat multora ca, nemăsurându-și ogorul, să-și facă o fermă mai mică decât acesta sau mai mare, ambele (erori) prejudiciind atât averile, cât și beneficiile respectivilor. Căci atunci când fermele sunt mai mari (decât ogorul), le construim cu bani mai mulți și le întreținem cu o cheltuială mai mare. Atunci când sunt mai mici decât o cere ogorul, recolta riscă să se împrăstie. Căci nu e nici o îndoială că pivnițele viticole trebuie să fie mai mari acolo unde viile sunt mai numeroase iar grânarele acolo unde predomină culturile cerealiere. Lucrul cel mai important în construcția unei ferme este ca în incinta ei să existe un curs de apă; dacă nu, să fie cât mai aproape. Cel mai bine (ar fi) ca ea să izvorească chiar de acolo; dacă nu, (măcar) să curgă cu un debit constant. Dacă apa curgătoare lipsește cu totul, trebuie să construiești cisterne interioare pentru oameni și bazine sub cerul liber pentru animale. Trebuie de asemenea acordată atenție amplasării fermei, de preferință, la poalele unui munte împădurit, unde locurile de pășunat sunt bogate, astfel încât să fie în bătaia unor vânturi curate. Ferma expusă la răsăritul soarelui la echinocții este cea

² Pentru Varro (116-28 a. Chr.), unul dintre cei mai secunzi scriitori latini, autor de altfel al unui celebru tratat *De lingua Latina* ca și al mai multor lucrări pierdute, vezi, pe lângă lucrările generale citate în nota precedentă, aceea mai veche a lui G. Boissier, *Etude sur le vie et les ouvrages de M. T. Varro*, Paris, 1861, precum și noua ediție a cărții I-a a tratatului său de agronomie datorată lui J. Heurgon, *Varron, Economie Rurale, Livre I, Texte établi, traduit et commenté*, Paris, 1978.

mai favorabilă întrucât vara are umbră iar iarna soare. Dacă ești obligat să-ți construiești (ferma) pe malul unui râu, trebuie avut grijă să n-o orientezi împotriva cursului acestuia. Căci în timpul iernii va fi foarte friguroasă iar vara insalubră. Trebuie de asemenea evitate locurile mlăștinoase din aceeași cauze și pentru că, atunci când seacă, fac să apară insecte minuscule, ce nu pot fi văzute cu ochiul liber, care pătrund prin aer în gură și nări și pot produce boli grave... Trebuie evitat... ca ferma să nu fie orientată spre locurile de unde bate un vânt puternic; dar nici într-o depresiune închisă. Pe cât posibil caută să-ți construiești (ferma) pe un loc înalt. Orice vânt reușește să împrăstie miasele, dacă ele există. Dealtfel (ferma) luminată toată ziua de soare este mai salubră deoarece insectele ce pot apărea în preajmă sau dispar, sau sunt luate de vânt sau pier din cauza uscăciunii. Ploile torențiale dese și revărsările fluviului sunt periculoase pentru aceia care-și au clădirile în locuri joase sau în depresiuni ca dealtfel și desele acțiuni de pradă care-i pot surprinde mai ușor pe cei nepregătiți. Din ambele motive, locurile mai înalte sunt mai sigure. Dintre grajduri, celc ale boilor trebuie să fie mai calde iarna. Pentru alimentele umede, ca de pildă vinul și ulciul, trebuiesc construite cămări mai curând la nivelul solului, tot acolo unde vor sta și vasele pentru păstrarea lor. Pentru (alimentele) uscate, ca de pildă bobul, linte, orzul și grâul (trebuiesc construite) depozite etajate. Trebuie avut grijă pentru ca sclavii să se poată reuni (într-un loc) unde fie obosiți, fie înfrigurați, fie încălziți, să-și poată reveni în liniște. Camera vechilului (*vilicus*) trebuie să fie lângă ușă pentru ca acesta să știe cine intră și cine iese noaptea și ce poartă cu el, mai cu seamă dacă nu există un portar. Bucătăria trebuie să fie în primul rând în imediata sa vecinătate, deoarece acolo se lucrează iarna încă înainte de zori, se pregătește mâncarea și se mănâncă. Trebuie procedat astfel încât căruțele și celelalte instrumente, amenințate de ploaie, să fie pe cât posibil acoperite în curte. Lăsându-le sub cerul liber ele nu sunt numai la îndemâna hoților, dar nici nu pot rezista la intemperii. Pe marile moșii este mai indicat să existe două curți. Una dintre ele (cea interioară), având un lac de la scurgerea apelor de ploaie, în care apa curge printre coloane, să fie o semipiscină. Boii reînțorși vara de la câmp pot să bea și să se scalde aici ca dealtfel și găștele, scroafele și porcii reînțorși de la păscut. În curtea exterioară trebuie să fie un loc unde să se umezeze cafeluțele (niprala) ca și celelalte legume, care devin mai bune de folosit după ce sunt ținute în apă. Curtea exterioară, fiind adesea acoperită cu nutrețul și paiele călcate în picioare de animale, devine astfel un rezervor pentru ogor, prin îngrășămintele care se pot transporta de aici. În al doilea rând o fermă trebuie să aibă două gropi pentru bălegar sau una divizată în două părți. Într-una din ele trebuie depozitat bălegarul nou din fermă, în cealaltă cel mai vechi care trebuie dus la câmp. Căci acesta, cu cât este mai nou, cu atât este mai prost. Cu cât este mai macerat, cu atât este mai bun. Mai bună este groapa de bălegar ale cărei laturi și suprafață sunt apărate prin crengi și frunze de soare. Căci nu e bine ca soarele să usuce umezeala pe care i-o procură pământul. De aceea oamenii cu experiență fac în așa fel încât în ea să ajungă apă. Astfel i se reține mai bine sucul. În această groapă se pune dealtfel și conținutul latrinelor. Trebuie deasemenea construit un edificiu, în care să poată fi depozitată toată recolta, edificiu care se numește *nubilarium*. Acesta trebuie construit lângă ogor, unde se bate grâul, de o mărime

proporțională cu ogorul și deschis într-o parte, către arie, astfel încât recolta să poată fi scoasă ușor la bățut și să fie transportată la un loc în caz că începe ploaia. Acest edificiu trebuie să aibă ferestrele în direcția din care bate vântul... Ogorul este mai rentabil dacă-ți proporționezi construcțiile mai curând după sfaturile celor bătrâni decât după luxul celor din zilele noastre. Aceia construiau după măsura recoltelor, aceștia pentru plăceri nemăsurate. Fermele rurale ale celor vechi erau mai de preț decât casele de la oraș, așa cum sunt cele mai multe astăzi. Odinioară era lăudată ferma care avea o bucătărie bună, grajduri încăpătoare, cămări pentru vin și ulei proporționate cu întinderea ogorului și cu pavimentul înclinat spre un lac. Deasemeni când se pune vinul nou, trebuie avut grijă ca el să nu se piardă, așa cum se întâmplă adesea să crape chiupurile din Hispania din cauza fierberii mustului ca de altfel și cele din Italia. Și tot așa, cei vechi se îngrijeau ca în fermă să fie toate cele necesare cultivării ogorului. Acum dimpotrivă toți își dau silința să aibă o locuință urbană cât mai mare și mai luxuoasă, luându-se la întrecere cu cele ale unui Metellus sau Lucullus, al căror lux a dus la pieirea republicii. Cei din zilele noastre se îngrijesc mai cu seamă ca sufrageriile de vară să fie orientate către răcoarea răsăritului, iar cele de iarnă către apus, în loc ca, după obiceiul celor vechi, ferestrele cămărilor pentru vin să fie orientate spre partea mai friguroasă, iar cele ale camerelor pentru ulei spre cea mai caldă. Deasemenea se cuvine a se ține seamă ca ferma să fie pusă pe o colină, dacă nu există vre-un alt impediment” (*Dere rust.*, I, 11–13).

Urmând a reveni în finalul acestui prim paragraf asupra utilității acestor date privind interpretarea corectă a construcțiilor de la Fântânele, să notăm, la rândul nostru, evoluția atât de pregnantă a realităților agrare romane, de la austeritatea draconică a lui Cato la lamentările nostalgice ale lui Varro. Vom vedea cum, câteva decenii mai târziu, realitățile deplânse de Varro vor ajunge să fie omologate de Columella dar, până atunci, pentru a respecta ordinea cronologică a autorilor noștri, să-i dăm cuvântul unui alt mare teoretician, de această dată în materie de arhitectură, și anume lui M. Vitruvius Pollio în celebra sa lucrare *De architectura*³ (sec. I a. Chr.). Insistând la rândul său asupra orientării fermelor, Vitruvius trimite la un pasaj anterior (I, 7–9) unde-și întreținuse pe larg cititorii cu privire la salubritatea locurilor și la calitatea aerului, condiții indispensabile pentru amplasarea orașelor (municipiilor). Revenind la ferme, Vitruvius notează, „Cât privește mărimea lor, se va hotărî după întinderea moșiei și bogăția recoltei. La fel, mărimea curților se va determina după numărul capetelor de vite și după câte perechi de boi va fi nevoie să cuprindă. În curte, bucătăria se va pune în locul cel mai cald. Legate de ea vor fi grajdurile de boi, al căror țarc trebuie să aibă vedere deschisă către vatră și spre partea de răsărit a cerului, pentru că boii care primesc lumina și focul nu se zbârlăsc; chiar plugarii socotesc că boii nu trebuie să pivească în altă parte a cerului decât spre răsăritul soarelui. Grajdurile de boi vor avea o lățime de cel puțin zece picioare (3,50 m) și de cel mult cincisprezece (4,50 m) iar lungimea trebuie astfel calculată ca fiecare pereche de boi să nu ocupe mai puțin de șapte picioare (2,10 m). Sălile de baie să fie deasemenea legate de bucătărie; astfel, locul de lucru nu va fi departe de baia lucrătorilor. Teascul (de măsline) să fie de asemenea apropiat de bucătărie...

³ În ce privește lucrarea lui Vitruvius (? - 26 a. Chr.), menționăm că ne-am folosit de excelenta traducere a lui G. M. Cantacuzino, însoțită de comentariile lui Tr. Costa și Gr. Ionescu, din ediția românească apărută la București în 1964.

El să fie legat cu pivnița de vin, care va trebui să aibă ferestrele pe latura dinspre miazănoapte; căci, dacă le va avea în altă parte, pe care soarele o poate încălzi, vinul păstrat în acea pivniță va slăbi din cauza căldurii. Pivnița de untdelemn însă va fi așezată în așa fel ca să aibă lumină dinspre miazăzi și regiunile calde... Staulele de oi și capre trebuie făcute atât de mari încât fiecare animal să poată avea un loc de cel puțin patru picioare și jumătate (1,35 m) și cel mult șase (1,80 m). Grânarele vor fi așezate la catul superior și îndreptate spre miazănoapte sau Aquilon (crivăț); astfel grânele nu se vor putea încinge repede și, răcorite de vânt, se vor păstra mult timp. Celelalte orientări prilejuiesc nașterea gârgăriței și a altor gânganii vătămătoare cerealelor. Grajdurile cailor se vor așeza în locurile cele mai calde din fermă, numai cu fața spre vatră; căci atunci când caii stau aproape de foc se zbârlesc. Nu sunt rele nici țarcurile așezate departe de bucătărie, în aer liber, spre răsărit; căci iarna, când cerul e senin, dacă sunt duși acolo dimineața, pascănd la soare, boii devin mai lucioși. Șoproanele de fân și cereale, hambarele de făină, brutăriile trebuie făcute în afara fermei, pentru ca clădirile acestea să fie mai ferite de primejdia focului... Trebuie să ne îngrijim ca toate clădirile să fie luminoase. În cadrul fermelor, lucrul e mai ușor pentru că nici un zid al vecinului nu poate sta în cale; la oraș însă, fie înălțimea zidurilor despărțitoare, fie îngustimea terenurilor, împiedicând lumina, provoacă întunecime... Dacă lintourile ferestrelor vor împiedica lumina, atunci deschizătura să se facă mai sus, sub grinzile plafonului și astfel se va primi destulă lumină. În general trebuie să chibzuim în așa fel ca, din orice parte poate fi privit cerul, acolo să se lase loc pentru ferestre; astfel clădirile vor fi luminoase. Dacă e foarte mare nevoie de lumină în triclinii și în celelalte încăperi, tot așa e și în coridoare, rampe, scări, căci în acestea obișnuiesc adesea să se întâlnească, unul cu altul, cei ce poartă poveri, venind din părți opuse” (*De archit.*, VI, 10).

Lucius Iunius Moderatus Columella avea să-și compună celebra sa lucrare *De rerum rustica* către jumătatea secolului I p. Chr.⁴ Inițial Columella pare a se conforma întru-totul înaintașilor săi, citându-l adesea chiar pe Cato. Astfel, agricultorul roman este îndemnat să-și viziteze de mai multe ori ogorul înainte de a-l cumpăra. Căci pe lângă calitatea solului trebuie avută în vedere și clima care, dacă e insalubră, ajunge să anuleze efectele benefice ale unui teren fertil. Tot astfel, ne spune în continuare Columella, trebuie respectată proporția dintre ogor și ferma propriu-zisă, orice nepotrivire fiind nerentabilă. Ferma trebuie plasată, de regulă, pe o colină, într-o zonă cu izvoare bune, departe de mlaștini. Nu este de evitat nici vecinătatea mării, în schimb trebuie evitată cea a marilor artere rutiere, din pricina necazurilor pe care le pot provoca trecătorii. Repetând preceptele lui Varro, potrivit căruia ferma trebuie orientată spre locul de unde răsare soarele la echinocții, Columella recomandă „ca atunci când ferma este construită pe un teren în pantă, construcția să înceapă din partea de jos a pantei pentru ca adaosurile ulterioare să nu-i prejudicieze soliditatea” (*De re rust.*, I, 4–5). Marile mutații în ce privește fermele propriu-zise pot fi constatate atunci când se trece la descrierea lor „Calitatea și numărul părților componente va fi armonizat cu întreaga suprafață a fermei și va cuprinde trei

⁴ Despre Columella, autor și al unei lucrări despre arbori (*De arboribus*), nu știm decât că a trăit cândva în secolul I p. Chr., când a fost *tribunus militum* în legiunea VI Ferrata (ILS, 2 923).

compartimente și anume cel urban, cel rustic și cel de depozitare. Compartimentul urban va fi la rândul-i împărțit în camera de iarnă și de vară. Dormitoarele de iarnă vor fi orientate către locul de unde răsare soarele iarna, iar sufrageriile de iarnă către locul unde apune soarele la echinocții. Dormitoarele de vară vor fi orientate către sudul echinocțial iar sufrageriile către locul de unde răsare soarele iarna. Sălile de baie vor fi orientate către apusul de vară, pentru a fi luminate de la prânz până către seară. Locurile de plimbare vor fi orientate către sudul echinocțial pentru a primi cât mai mult soare iarna și cât mai puțin vara. În compartimentul rustic va fi instalată o bucătărie mare și înaltă pentru ca acoperișul să fie scutit de pericolul focului și pentru ca în ea oamenii din casă să poată zăbovi în orice anotimp. Este cel mai bine ca încăperile sclavilor liberi să fie orientate spre sudul echinocțial; pentru cei înlănțuiți (se va construi) o închisoare subterană cât mai curată, iluminată prin mai multe ferestre mici și care să fie astfel plasate încât la ele să nu se poată ajunge cu mâna. Pentru animale se vor construi grajduri care să nu fie amenințate nici de frig nici de căldură. Pentru animalele de jug vor fi construite două grajduri, de iarnă și respectiv de vară. Pentru celelalte animale, care trebuie să stea în fermă, se vor construi grajduri acoperite pentru iarnă și curți înconjurate de ziduri înalte pentru vară, unde să nu fie atacate de animalele sălbatice. Dar toate grajdurile vor fi astfel construite încât, pe de o parte, să nu pătrundă apa din afară, pe de alta, ca cea provenind de la animale să se scurgă cât mai repede pentru a nu ataca temeliile zidurilor și copitele animalelor. Grajdurile pentru boi vor fi late de zece sau cel puțin nouă pași (3,00 respectiv 2,70 m), pentru ca animalul să se poată culca, iar grăjdarul să-l poată înconjura pentru a-l îngriji. Ieslele nu trebuie să fie plasate mai sus decât le-ar fi necesar boilor sau celorlalte animale să mănânce, stând în picioare. Vechilul (*vilicus*) trebuie să-și aibă camera lângă poartă, pentru a-i vedea pe cei ce intră și ies. Din aceleași motive (camera) intendentului (*procurator*) trebuie să fie deasupra porții (la etaj), de unde-l va putea supraveghea îndeaproape și pe vechil. În vecinătatea amândorura trebuie plasată magazia de instrumente agricole, în interiorul căreia, într-un spațiu închis, vor fi concentrate cele din fier. Camerele văcarilor și ale păstorilor trebuie plasate lângă turmele lor, pentru a le facilita accesul la ele. Toți aceștia vor trebui să locuiască aproape unul de celălalt, pentru ca vechilul să nu-și piardă energia inutil inspectându-i și pentru ca, în același timp, ei înșiși să fie martorii zelului și neglijenței lor. Compartimentul de depozitare va fi împărțit în pivnița pentru ulei, teascu, pivnița pentru vin, cazanul pentru fierberea mustului, depozitele pentru fân, paie și grâne. Depozitele de la sol vor găzdui produsele lichide ce urmează a fi rânduite, precum vinul și uleiul, cele uscate precum grânele, fânul, frunzele, paiele și celelalte vor fi plasate la etaj. În schimb, grânarele vor fi prevăzute cu scări iar crivățul le va aerisi prin mici ferestre. Astfel plasate, grânarele vor avea maximum de frig și minimum de umiditate, ambele asigurând conservarea optimă a grânelor. Din aceleași motive pivnițele pentru vin trebuie plasate la sol, însă la distanță de băi, cuptoare, groapă de bălegar și de toate gunoaiile care produc emanații neplăcute, ca de altfel și de sisteme sau izvoare de apă, a căror umezeală riscă să strice vinul. Nu-mi scapă faptul că unora li se pare că cel mai bun loc de depozitare a grânelor este un grânar cu un acoperiș al cărui sol înainte de a fi săpat, îmbibat cu ulei nou și nesărat și apoi bătătorit, așa cum se procedează prin ceea ce

se numește *opus signinum* (tencuială), trebuie placat cu scânduri. Apoi, după ce se usucă, se pun pe deasupra pavimente de cărămidă legate cu var și nisip, dar folosind uleiul în loc de apă ca liant; ele trebuie să fie bine bătătorite și lustruite iar toate legăturile dintre pereți și sol bine astupate cu tampoane de cărămidă; căci dacă în aceste locuri rămân goluri, ele devin un bun adăpost pentru animalele subterane. Grânarele vor fi divizate în compartimente care vor adăposti diferitele legume. Pereții vor fi tencuiți cu o argilă muiată în ulei, în care în loc de paie se vor introduce foi uscate de măslin sălbatic sau, în lipsa acestora, foi din orice fel de măslin. Apoi, când tencuiala s-a uscat, va fi din nou stropită cu ulei și deabia după ce se va fi uscat din nou pot fi introduse grânele. Această măsură pare să fie un excelent remediu împotriva daunelor produse de gărgărițe și de alte insecte asemănătoare; căci dacă roadele nu sunt depuse cu grijă, ele pot fi distruse repede de aceste insecte. Dar acest gen de grânare, pe care le-am descris, dacă nu este plasat în partea cea mai uscată a fermei, riscă să strice grâul cel mai rezistent. Dacă lipsește grânarul, grânele pot fi păstrate în gropi, așa cum se întâmplă în unele provincii de dincolo de mare, unde grânele sunt depozitate în puțuri săpate în pământ, denumite *siros*. Dar noi, în regiunile noastre, care sunt amenințate de umiditate, vom încerca mai curând tipul de grânare suspendate cu grija respectivă pentru pavimente și pereți, deoarece acesta este singurul remediu contra gărgărițelor... Teascurile mai cu seamă, dar și pivnițele de ulei trebuie să fie calde deoarece orice lichid devine mai fluent la cald și mai contractat la frig; în cantitate mică, dacă se condensează, uleiul devine rânced. Dar această căldură trebuie să fie naturală, rezultând din poziția pivniței și a orientării ei, și în nici-un caz prin foc sau flacăra; căci focul și funinginea strică savoea uleiului. Din această cauză teascurile trebuie iluminate dinspre sud pentru a nu mai fi necesare focurile sau opaițele, atunci când se strivesc măslinile. Locul cazanului în care se fierbe vinul trebuie să nu fie nici îngust nici întunecos, pentru ca cel care se ocupă de acesta să se poată învârti cu ușurință în jurul cazanului. Afumătorea în care se usucă lemnele, de curând tăiate, trebuie plasată în cea parte a fermei în care se află băile. Căci băile trebuie să existe, în ele urmând a se spăla chiar și sclavii, dar numai în zilele de sărbătoare, deoarece o prea frecventă folosire a lor dăunează robusteții corpurilor lor. Depozitele de vin vor fi plasate deasupra locurilor de unde iese fumul, deoarece vinurile se învechesc mai repede dacă sunt supuse efectelor unui fum continuu. Dar din același motiv trebuie rezervat și un alt depozit pentru vinul vechi, deoarece o afumare prea îndelungată riscă să-l strice. În ceea ce privește așezarea fermei și a părților ei componente am vorbit destul. Împrejurul fermei trebuie să existe următoarele anexe: un cuptor, o moară proporționată cu numărul colonilor ce urmează a fi folosiți și două bazine, unul care să servească găștelor și celorlalte animale, celălalt în care să fie lăsate la macerat cafeluțele (niprala), crengile, vergile și toate cele câte ne sunt necesare. Vor exista deasemenea două gropi pentru bălegar: una în care să fie depozitat cel nou, care să fie folosit în anul următor, cealaltă din care să fie purtat la câmp cel vechi. Dar ambele bazine vor avea pereții tencuiți și ușor înclinați precum și solul pavat, pentru a nu lăsa să scape umiditatea: căci este foarte important ca

bălegarul să-și păstreze forța sucului proaspăt; pentru aceasta el trebuie mereu umezit; în felul acesta ar putezi semințele spinilor și ale altor plante amestecate în paie care, transportate la câmp, ar putea face să crească buruieni. De aceea, cultivatorii experimentați acoperă cu crengi și nuiele materia extrasă din grajduri și staule, nepermițând în felul acesta ca nici vânturile și nici soarele să o usuce. Dacă este posibil, aria trebuie să se afle sub ochii stăpânului sau ai intendentului (*procurator*) acestuia. Ea trebuie să fie pavată deoarece grânele se bat mai ușor, solul necedând la copitele animalelor sau la acțiunea treierătorilor iar la vânturare rămân mai curate, lipsind pietricelele și bulgării care apar într-o arie nepavată. Ariei trebuie să i se adauge un *nubilarium* (loc acoperit), mai cu seamă în Italia, din cauza deselor schimbări meteorologice, în care să poată fi transportată la nevoie recolta în curs de prelucrare, în caz că s-ar ivi o ploaie neprevăzută. Căci în regiunile de peste mare, unde ploile de vară lipsesc, el este inutil. Se cuvine a înconjura cu ziduri livezile și grădinile, dar ele trebuie să se afle în vecinătatea fermei acolo unde să poată fi umezită de toate rezidurile grajdurilor, băilor și teascurilor de ulei; căci acest lucru priește atât legumelor cât și arborilor” (*De re rust.*, I, 6).

Data la care și-a scris lucrarea (*De rerum rustica* sau mai curând *Opus agriculturae*) ultimul „agronom” latin, Rutilius Taurus Aemilianus Palladius, constituie încă subiect de controverse⁵. Admițând că el și-ar fi compus-o în a doua jumătate a secolului V p. Chr., cercetătorii sunt unanimi în a recunoaște că absolut nimic din textul acesteia nu ne pune în contact cu realitățile agrare care sunt de presupus în plină epocă de formare a structurilor feudale. Nici în ceea ce privește construcția propriu-zisă a fermei – unde am fi așteptat descrierea unor adevărate palate, așa cum știm că arătau acum unele *villae rusticae* – lucrurile nu stau altfel, Palladius complăcându-se, cum vom vedea îndată, să-și parafrazeze ilustrii predecesori.

Astfel demnitarul nostru (*vir illustris*) începe prin a atrage atenția asupra importanței climei, apei potabile și a solului în alegerea locului unei ferme. Și apoi continuă: „Edificiul trebuie construit în funcție de rentabilitatea ogorului și de averea posesorului; căci odată depășită măsura, lucrările de întreținere sunt mai dificile decât cele de construcție. Mărimea lui trebuie astfel estimată încât, dacă se întâmplă vre-un accident, să poată fi reperat din beneficiile pe care ogorul le produce într-un an, cel mult doi. Clădirea principală (*praetorium!* = *pars urbana?*) trebuie plasată într-un loc mai înalt și mai uscat decât celelalte, atât pentru soliditatea fundațiilor cât și pentru o perspectivă cât mai plăcută. Fundațiile trebuiesc făcute mai late cu 15 cm (o jumătate de *pes*) decât zidul care urmează să fie construit deasupra. Dacă, săpând fundațiile, se întâlnește piatră sau tuf, zidul e mai ușor de așezat, întrucât nu este necesară decât săparea unui șanț de 30 până la 60 cm (unul până la doi *pedes*); iar dacă se întâlnește argilă dură sau compactă, fundațiile vor avea a cincea sau a șasea parte din zidul care urmează să se înalțe deasupra. Dacă pământul este mai moale, temeliile vor fi plasate la o adâncime mai mare, până unde apare argila curată fără nici o dărâmătură; iar dacă argila lipsește cu totul, e suficient ca fundația să aibă a patra parte din înălțimea zidului. În afară de aceasta este de dorit ca (locuința) să fie înconjurată cu grădini, livezi sau pășuni. Clădirea va fi expusă pe

⁵ Cea mai nouă bibliografie despre acest autor, inclusiv noile ediții, se află la Ed. Frézouls, Ktema (Strasbourg), 5, 1980, p. 193-210, de ale cărui considerații s-a ținut seama, firește, în text.

toată lungimea ei, cu fațada, spre sud, și nu chiar spre asfințitul de iarnă, unul din unghiuri fiind orientat totuși către răsăritul de iarnă. În felul acesta va fi luminată de soare iarna și nu va simți căldura acestuia în timpul verii. Clădirea trebuie astfel concepută încât încăperile de vară și de iarnă să ocupe un spațiu cât mai restrâns. Cele de iarnă vor fi astfel așezate încât să se bucure de aproape întreaga cursă a soarelui... Cece ce trebuie avut în primul rând în vedere la o construcție rurală este ca ea să fie bine iluminată, apoi ca diferitele părți ale ei să fie orientate, cum am spus mai sus, în funcție de anotimpul și anume cele de vară către nord, cele de iarnă către sud, iar cele de primăvară și toamnă către răsărit. Pentru sălile de mâncare și de dormit se va avea în vedere următoarea măsură și anume să se adune lungimea și lățimea acestora, înălțimea lor trebuind să reprezinte jumătate din această cifră... Dacă nu există fântână sau puț, trebuie construite cisterne în care să se scurgă apa de pe toate acoperișurile. Cisternele se vor construi astfel: mărimea lor, determinată de gustul și necesitățile fiecăruia, va trebui să conste mai mult în lungime decât în lățime, fiind obligatoriu tencuite (*opus signinum*)... Depozitul de vinuri trebuie să fie orientat către nord, fiind astfel răcoros, întunecos sau măcar apropiat de întuneric; el trebuie să fie departe de băi, grajduri, cuptor, gropile de gunoi, cisterne, surse de apă și în general de sursele de mirosuri neplăcute; (depozitul) trebuie să fie astfel utilat încât să servească recoltei; în ce privește construcția lui va trebui să aibă, precum basilica, o presă plasată într-un loc mai înalt...

Grânarele vor fi așezate nu numai în partea de nord ci și pe un loc mai înalt și departe de orice sursă de umiditate, gunoaie și grajduri, trebuind să fie răcoroase, aerisite și uscate; ele trebuie deasemeni construite cu toată grija pentru ca să nu se dărâme din cauza fisurilor... Depozitul de ulei va fi așezat în partea de sud și apărat împotriva frigului, astfel încât să primească lumina numai prin ferestre; astfel nici lucrările de iarnă nu vor fi împiedicate de ger și nici uleiul, atunci când va fi presat, nu riscă să se închege... Deși grajdurile cailor și ale boilor vor fi orientate către sud, nu vor fi lipsite de ferestre către nord, care, închise iarna, nu au a dăuna, iar vara, deschise, nu au decât a răcori. Grajdurile înseși vor fi suspendate (supraînălțate) pentru ca umezeala solului să nu dăuneze copitelor animalelor. Boii vor fi mai lucioși dacă au focul în apropiere și-i văd lumina. Pentru o pereche de boi stând în picioare ajung 2,40 m (8 *pedes*) iar dacă sunt culcați 4,50 m (15 *pedes*) ... Curtea se va întinde către sud fiind astfel expusă la soare, pentru a avea în timpul iernii căldura necesară..." (*Op. agr.*, I, 8-22).

Lungile citate de mai sus, cărora li s-ar mai fi putut desigur adăuga și alte descrieri de ferme romane, ca de exemplu cele ale lui Plinius cel Tânăr⁶, au avut, sperăm, darul să-l introducă suficient pe cititor în ampla problematică a vieții rurale romane, edificându-l totodată asupra evoluției construcției propriu-zise a fermei, de la modesta *villa* a lui Cato la impresionanta desfășurare a acleia din vremea lui Columella și, oricum, Palladius. Dar chiar și numai ferma catonică depășește larg modesta noastră construcție de la Fântâncele, situație în care însăși definirea ei drept o *villa* ar putea să ne apară discutabilă.

⁶ În general despre Plinius cel Tânăr (Caius Plinius Caccilius Secundus), fiu adoptiv al celui denumit „cel Bătrân”, înalt demnitar roman și prieten al lui Traian, vezi A. N. Sherwin White, *The Letters of Pliny. A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1966.

Contradicția, așadar, între ceea ce „agronomii” latini numeau o *villa* și realitatea arheologică de la Fântânele nu poate fi elucidată decât analizând, în continuare, ceea ce arheologii zilelor noastre înțeleg printr-o fermă.

Fără a avea pretenția de a epuiza un subiect a cărui literatură este, cum se înțelege, imensă, se cuvine să trecem în continuare în revistă cele mai expresive contribuții privind ferma romană, însoțite de tipologiile respective, fiecare autor modern încercând, din păcate, propria sa ordonare a materialului.

Nu vom întârzia firește asupra unor mari complexe care poartă, am putea zice incidental, numele de *villa*, cum ar fi de pildă *villa Hadriana* de la Tivoli⁷ și în general asupra luxuoaselor *villae* din Italia, magistral analizate încă de M. I. Rostovțev⁸. În schimb o utilă încercare de tipologie a acestor locuințe aparține lui B. Crova, după care ele s-ar putea departaja în *villae* cu curte interioară (derivate din casa urbană cu *atrium*), cu încăperile situate de-a lungul unui coridor și, în fine, dacă într-adevăr aici ar putea fi vorba de o grupă tipologică unitară, cu clădiri dispersate în interiorul unei incinte⁹. Mult mai la subiectul care ne preocupă ne apar contribuțiile arheologilor care au studiat ferma romană din Britannia și apoi de-a lungul arterei reno-danubiene până în Dacia și Thracia, fără a omite desigur și unele, dar din păcate rare, mențiuni ale fermei romane în Orient.

Capul de seric, din toate punctele de vedere, îl constituie remarcabila tipologie a fermelor romane din Britannia (și, cum vom vedea îndată, nu numai de acolo) datorată lui I. A. Richmond¹⁰. Precizând de la început accepția economică a termenului de *villa*, situația în care indiferent de eleganța sau nu a acesteia ca va fi purtat același nume, celebrul învățat englez fixează, structural, locul acesteia între luxuoasele locuințe urbane și colibele indigene. Vom reveni, firește, asupra acestei probleme capitale – și pe care n-am făcut decât s-o schișăm și mai sus – dar fie-ne îngăduit să ne exprimăm încă de pe acum părerea că locuințele descrise în continuare de învățatul englez reprezintă mai curând partea urbană (*pars urbana*) a unor *villae*, care, pentru a fi definite ca atare trebuiau să mai posede o parte rustică și una de depozitare (*pars rustica* și respectiv *fructuaria*, urmându-l pe Columella), aceasta pe lângă ogorul (*ager*) respectiv, toate la un loc alcătuind lotul propriu-zis (*fundus*).

Prima și cea mai simplă formă de casă rurală o reprezintă așa numita „cottage house”, în fapt o construcție cu un coridor transversal având de o parte și de alta una sau mai multe încăperi, deservind nevoile unei singure familii.

⁷ Cea mai recentă lucrare privind *villa* romană, cu precădere cea italiană și de proporții monumentale inclusiv *villa Hadriana* aparține lui H. Mielsch, *Die römische Villa*, München, 1987. Din uriașa bibliografie privind *villae*-le rustice în general vezi G. A. Mansuelli, *Le ville nel mondo romano*, Milano, 1958 și de același autor voca *villa* din *Enciclopedia dell'arte antica classica ed orientale*, VII, Roma, 1966, p. 1166 și urm. cu un supliment semnat de Daniela Scagliarini în aceeași enciclopedie, Roma 1973, p. 911 și urm.; A. W. van Buren, *RE*, XVI, 1958, 2, col. 2 142 – 2 159, s.v. *villa*; J. Percival, *The Roman Villa. An Historical Introduction*, Londra, 1976; G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.

⁸ M. Rostovțev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971², p. 821 (indici).

⁹ B. Crova, *Edilizia e tecnica rurale di Roma antica*, Milano, 1942, cap. V.

¹⁰ Vezi contribuția autorului citat în text în R. G. Collingwood, I. A. Richmond, *The Archaeology of Roman Britain*, Londra, 1969², p. 133-153 și de același în A. L. F. Rivet, *The Roman Villa in Britain*, Londra, 1969, p. 49-70.

Cele mai multe din *villae*-le de acest tip au devenit, prin adăugarea unui coridor longitudinal – de-a lungul întregii clădiri – ca și prin aceea a unor încăperi mici la colțuri, construcții încadrabile în al doilea tip, denumit „winged corridor house”. Având în vedere larga răspândire a acestui tip în Gallia și Germania, unde K. M. Swoboda – așa cum vom vedea îndată – le-a denumit „Eckrisaliten villa”¹¹, este posibil ca el să fi ajuns, prin secolul II p. Chr., de pe continent în Britannia. Mult mai elaborat decât tipul precedent, nici acesta nu pare să fi cuprins și anexele agricole propriu-zise ci cel mult încăperi termale sau sanitare.

Al treilea tip de ferme îl constituie – în tipologia lui I. A. Richmond pe care-l cităm în continuare – casa cu curte interioară („courtyard house”). Este de altfel primul, și ultimul, tip de ferme care ne apropie de descrierile „agronomilor” romani, citate în *in extenso* mai sus. Astfel, pe lângă proporțiile uneori monumentale ale acestora, în jurul lor au fost descoperite mai multe anexe care permit identificarea lor cu ferme propriu-zise. Originea acestui tip trebuie căutată, așa cum s-a văzut de altfel și din tipologia lui Crova, în lumca mediteraneană.

În sfârșit ultimul tip de ferme întâlnit în Britannia este așa numita „aisled house”, în fapt una dintre cele mai simple forme de case cu locuințe grupate într-un colț al acesteia și cu o curte divizată în trei nave de două rânduri de coloane (motiv pentru care acest tip mai este denumit și basilical). Relativa frecvență a acestui tip în Britannia, corelată cu raritatea lui pe continent, îl determină pe învățatul englez să nu excludă o origine locală, celtică. Dar, ne grăbim s-o afirmăm de pe acum, concluzia trebuie privită cu toată circumspecția întrucât, cum vom vedea în curând, construcția de la Fântânele pare să aparțină acestui tip.

Considerații mai generale privind viața rurală în Britannia sunt formulate, pe de altă parte de A. L. F. Rivet¹², fie atunci când își pune problema influenței romane în agricultură – influență socotită în general destul de slabă –, fie când se opune distincției tranșante între fermele romane și satele indigene – existând desigur multe ferme indigene și; adăugăm noi, sate romane – fie când precizează că nu toate construcțiile rurale sunt *villae* – ele putând fi și *casae* (așa numita „cottage house”), fie, în sfârșit, când afirmă că din cele aproximativ 620 de *villae* doar 75 sunt cu adevărat luxoase, majoritatea încheindu-și viața în al treilea sfert al secolului IV p. Chr.

Ferma romană din Gallia, studiată încă de Alb. Grenier¹³ și căreia i s-au dedicat între timp numeroase cercetări¹⁴, a beneficiat, relativ recent, de o amplă anchetă aerofotografică datorată lui R. Agache¹⁵. Urmându-l pe acest cercetător,

¹¹ K. M. Swoboda, *Römische und romanische Paläste. Eine architekturgeschichtliche Untersuchung*, Viena, 1919, p. 77 și urm.

¹² A. L. F. Rivet, *Town and Country in Roman Britain*, Londra, 1958, p. 99-127. De același autor vezi și contribuția privind economia rurală a Britanniei romane în ANRW, II, 3, 1975, p. 328-363.

¹³ Alb. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, II, (= VI, 2 din opera lui J. Dechelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*), Paris, 1934, p. 782 și urm.

¹⁴ Din imensa serie de publicații privind *villae*-le din Gallia, fie aici citată doar ponderoasa monografie a lui G. Fouet, *La villa gallo-romaine de Montmaurin*, în Gallia, Supplément XX, Paris, 1969 precum și două contribuții teoretice semnate de G. Ch. Picard în ANRW, II, 3, 1975, p. 98-111 și Edith M. Wightman, *ibidem*, II, 4, 1975, p. 584-657. Ultimei autoare îi mai datorăm și o amplă anchetă privind așezările rurale din Gallia, publicată sub titlul *Gallia Belgica*, Londra, 1985.

¹⁵ R. Agache, ANRW, II, 4, 1975, p. 658-713.

villa rustica din nordul Galliei ar prezenta mai multe variante și anume casa simplă (= „cottage house”), cu galerie de fațadă (= winged corridor house”), cu galerie de fațadă și cu turnuri de colț (= „Eckrisaliten”), această variantă înregistrând la rândul-i mai multe subvariante pe care mărturisim că ne e greu să le urmărim și, în fine, cea cu curte interioară (= „courtyard house”). Există în schimb la acest cercetător preocuparea de a delimita ogoarele (*agri*) diferitelor *villae* (atunci când ele sunt grupate), problemă relativ nouă din punct de vedere metodologic.

Provinciile Germania, Noricum și Raetia au fost studiate mai de mult în fundamentala lucrare a lui K. M. Swoboda¹⁶. Deși *villae*-le propriu-zise nu constituiau decât o parte a amplei sale anchete, învățatul vienez a reușit, încă din 1919, să ne ofere o tipologie remarcabilă a acestora, din care nu lipsesc, într-o terminologie evident diferită de cea a lui I. A. Richmond, fermele cu portic la fațadă (= „winged corridor house”) precum și cele cu peristil (corespondente întrucâtva a celor cu curte interioară – „courtyard house”). Remarcând că uneori aceste două tipuri se reîntâlnesc, combinate, în una și aceeași construcție, Swoboda a insistat în mod deosebit asupra încăperilor mai mici care flancau fațada principală și pe care le-a numit „Eckrisaliten”, considerându-le un tip aparte. În fapt însă e vorba de un detaliu – desigur specific – care se adaugă unuia din tipurile cunoscute, adăugându-i nu numai structural ci, în foarte multe cazuri, și cronologic. Din punctul nostru de vedere, de o importanță deosebită se arată a fi considerațiile învățatului vienez privind tipul de fermă cu curtea divizată în trei nave de două rânduri de coloane și cu încăperi concentrate într-unul din colțurile acesteia (echivalent așadar a ceea ce Richmond numea „aisled house”). Considerându-l de tradiție elenistică, K. M. Swoboda se apropie mai mult de realitate decât I. A. Richmond care – se reține – le considera celtice, aceasta pentru că în Dobrogea, la Fântânele, ne-ar fi mai greu să acceptăm explicația învățatului englez. Numeroasele cercetări ulterioare monumentalei monografii a lui K. M. Swoboda n-au modificat, firește, tipologia acestuia, ele concentrându-se, în vremea din urmă, asupra complicatei probleme a departajării ogoarelor în cazul unor concentrări de *villae*¹⁷. Vom reveni, firește, asupra acestei chestiuni în a doua parte a acestui paragraf, atunci când vom trata problema încadrării construcției de la Fântânele în contextul nucleului din sudul acestui sat. Până atunci să ne continuăm ancheta, trecând în Pannonia, unde monumentala lucrare a cercetătoarei maghiare Edith B. Thomas ne oferă un extrem de vast material privind construcțiile rurale dar, din păcate, nu numai acestea¹⁸. Tipologic vorbind, lucrarea nu aduce mari noutăți față de înserierea lui K. M. Swoboda. Ar fi de notat totuși interpretarea pe care cercetătoarea maghiară o oferă construcției E de la Königshof – Ödekloster, considerată ca o anexă culturală în măsura în care din acest tip se dezvoltă mai târziu basilicile creștine din mediul rural¹⁹. Având în vedere faptul că basilica trinavătă își are originea în lumea

¹⁶ Între timp, lucrarea lui Swoboda, citată în nota 11, a ajuns la a treia ediție (Viena-Köln Graz, 1969). Adaugă A. G. McKay. *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Southampton, 1975.

¹⁷ Vezi bibliografia indicată de W. Cysz, *Zeitschrift der historischen Vereins für Schwaben*, 72 (extras publicat la Augsburg în 1978), p. 71-72, notele 3-4.

¹⁸ Edith B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budapesta, 1964. Adaugă M. Biro, AAASH, 26, 1974, p. 23 și urm.

¹⁹ Edith B. Thomas, *op. cit.*, p. 162, fig. 87 și p. 166-167.

clenistică, preferăm a rămâne la interpretarea lui K. M. Swoboda sau I. A. Richmond privind chiar acest monument, pe lângă multe altele, potrivit cărora e vorba pur și simplu de un tip de *villa*²⁰.

Menționînd doar valoroasa lucrare a lui M. Vasić privind *villae*-le *rusticae* din Dalmatia²¹, să ne apropiem de Dobrogea evocînd numeroasele monumente de acest gen din zona bulgărească a Mocsici Inferior și din Thracia, adunate – rezumativ – de D. Nicolov în monografia dedicată fermei de la Ciatalka²². Concentrate în special în teritoriile orașelor Serdica și Philippopolis, fermele din actuala Bulgarie se dovedesc a fi de o remarcabilă varietate, în cadrul căreia pot fi totuși recunoscute principalele tipuri întîlnite pînă acum. Remarcînd doar tot mai frecventa apariție a unor ansambluri monumentale (săli absidate cu funcție termală, mozaicuri, etc), se cuvine să remarcăm că în cel puțin două cazuri (Bistrița și Orlandovți) pare a fi mai curînd vorba de *quadriburgia* și nu de *villae rusticae* propriu-zise. Confuzia poate apărea deconcertantă dar, dacă avem în vedere calitatea unor săpături mai vechi – în vremea cărora orice construcție din afara orașelor antice era definită automat *villa rustica* –, ea ne apare pe deplin explicabilă.

Cele 36 de *villae rusticae* din Dacia, adunate de I. Mitrofan într-o extrem de utilă sinteză, ne arată o preponderență a tipului de fermă cu coridor central, altfel spus cu portic sau de tipul „winged corridor house”²³. Ceea ce se cuvine însă remarcat este că majoritatea acestor *villae* sunt înconjurate de incinte, particularitate care, se reține, l-a determinat pe B. Crova²⁴ să le considere un tip aparte. Nu împărtășim, firește, această opinie, considerînd – ca și în cazul așa-numitelor „Eckrisaliten” – că incintele au putut fi construite ulterior, oricum existența sau inexistența lor neavînd a modifica în vre-un fel tipul de fermă propriu-zisă.

Mult mai puțin cercetată în zona orientală a Imperiului, *villa rustica* ne este totuși parțial cunoscută prin intermediul remarcabilei lucrări a lui G. Tchalenko²⁵. În marea lor majoritate e vorba de ferme cu curte interioară și de cele mai multe ori cu coloane, locuințele flancînd fie intrarea, fie fiind dispuse la colțuri. S-ar părea deci că ideea curții cu coloane ar proveni într-adevăr din orientul elenistic, așa cum o demonstrase încă din 1919 K. M. Swoboda²⁶.

În măsura în care de *villae*-le dobrogene ne vom ocupa în capitolul următor – aici ajunge să spunem că nici una din cele descoperite pînă acum nu prezintă analogii cu construcția α din nucleul de sud de la Fântânele – să ne întoarcem la aceasta pentru a-i fixa mai bine locul în tipologiile mai sus evocate.

A rezultat credem, cu destulă claritate, că cel puțin faza I-a, cca de secol II p. Chr., își are bune analogii în așa numita „aisled-house”, fermă de tradiție elenistică,

²⁰ K. M. Swoboda, *op. cit.*, (mai sus, nota 11), p. 115, fig. 59 și I. A. Richmond, în *The Archaeology* (mai sus, nota 10), p. 146

²¹ M. Vasić, *Archaeologia Iugoslavica*, 11, 1970, p. 45 și urm.

²² D. Nicolov, *The Thracian-Roman Villa Rustica near Chatalka, Stara Zagora, Bulgaria*, în BAR 17, Oxford, 1976.

²³ I. Mitrofan, *Acta Musei Napocensis*, 10, 1973, p. 127-149; 11, 1974, p. 41-59

²⁴ Vezi mai sus, nota 9.

²⁵ G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Bélus à l'époque romaine*, 3 vol., Paris, 1953-1958.

²⁶ K. M. Swoboda, *op. cit.*, *loc. cit.*

dar care se întâlnește deopotrivă în Occidentul roman și în special în Britannia. Și chiar dacă un semn de îndoială persistă, dat fiind faptul că numeroasele baze de coloană n-au fost găsite – nici una – *in situ*, ceea ce ne împiedică să postulăm ferm tronavarea curții, socotim că simpla existență a coloanelor precum și dispoziția încăperilor nu lasă loc la nici o îndoială privind această încadrare tipologică. Cât privește rostul celor două mici încăperi din colțul de sud-vest (*b* și *c*), el nu poate fi decât acela al locuințelor proprietarului fermei respective, orice altă explicație suplimentară pârându-ni-se, în această fază, speculativă. Reamintind existența unor crâmpoie de ziduri identificate sub nivelul de călcare al fazei a II-a din încăperile *f* și *g*, de interpretat poate ca începutul unor anexe gospodărești (*pars rustica*?), este cazul să precizăm așadar că micul complex de secol II p. Chr. reprezintă o construcție rurală de dimensiuni mai mult decât modeste și, ceea ce ni se pare extrem de important și semnificativ totodată, de certă tradiție elenistică.

În faza a II-a (de datat, cum se reține, în prima jumătate a secolului II p. Chr.) construcția se mărește considerabil. La sudul complexului anterior se construiesc alte trei încăperi, dintre care una (*f*) poate să fi fost pur și simplu intrarea. În schimb celelalte două (*d* și *e*) vor fi reprezentat acum locuințele proprietarului fermei dacă nu cumva această funcție a fost acum preluată de încăperca *g*, în nordul căreia s-a găsit – cum se reține – o instalație de încălzire. Este însă, pe de altă parte, tot atât de posibil ca încăperca *g* să fi reprezentat bucătăria noului complex, la est de care se vor fi aflat, firește, o curte mică (*h*), poate pentru animale, precum și o eventuală cămară (*i*). Tipologic, complexul din faza a II-a reprezintă așadar o combinație între vechia formă (din care doar dispoziția încăperilor *d* și *e* va fi continuat ideea vechilor camere *b* și *c*, despre existența și acum a coloanelor neavând nici o dovadă) și tipul de fermă cu o încăpere transversală (din simplisima „cottage house”?) – c vorba de încăperca *g* – la est de care se află alte anexe gospodărești.

În sfârșit în faza a III-a notăm existența unui cuptor care va fi blocat vechia ușă dintre încăperile *g* și *h*, acoperind totodată zidul dintre încăperile *h* și *i*, devenite poate acum o unică curte. În colțul de nord-est al încăperii *h* apare o construcție pe care am interpretat-o ca un posibil turn, dovadă că acest gen de accesorii – ca și așa numitele „Eckrisaliten” – puteau fi adăugate mai târziu.

Cum rezultă limpede, puține din elementele acestei case pot fi regăsite în preceptele agronomilor latini. Cu toate acestea n-am putea să nu atragem atenția asupra faptului că ferma de la Fântânelce este plasată într-adevăr pe un loc mai înalt, pe lângă un curs de apă dintre cele mai bune și cu fața către sud. Dacă într-adevăr încăperca *g* va fi servit ca loc de reuniune și de bucătărie, la est de ea e normal să căutăm grajdurile, după cum una din încăperile *d* sau *e* ar fi putut servi drept locuință a vechilului (*vilicus*). În ceea ce privește grosimea zidurilor și adâncimea fundațiilor trebuie precizat că ele nu se apropie decât foarte vag de recomandările „preceptorilor” noștri, aceasta fără a mai menționa că nu există nici o urmă de folosire a mortarului. În schimb, evoluția casei noastre de la modesta fermă din faza I-a la cea oricum mai amplă din faza a II-a – în care pot fi eventual identificate și unele elemente ce țin de așa-numita *pars rustica* sau *fructuaria* – pare să răspundă pe deplin insistenței cu care „agronomii” romani își sfătuiau agricultorii să-și construiască fermele în funcție de avere. Altfel spus – și sub rezerva ca ferma din faza I-a să nu fi avut la

rându-i propriile-i anexe gospodărești – între cele două faze pare să existe un net progres, determinat poate de averea sporită a proprietarului fazci a II-a.

Absența celorlalte elemente – grajduri, cisterne, grânare, gropi de gunoi etc. – nu poate însă să nu frapeze și în această situație ne întrebăm dacă ferma de la Fântânele nu va fi reprezentat – ca majoritatea *villae*-lor identificate arheologic – doar corpul de locuit al acestuia plus câteva anexe absolut indispensabile sau dacă ca, având în vedere dispoziția tuturor locuințelor din nucleul din sud, nu era decât o simplă casă dintr-un sat.

Să rezumăm așadar dispoziția acestor locuințe. Vom trece, firește, mai repede peste nucleele din nordul și respectiv centrul satului modern, ambele certificându-ne existența unor nuclee de așezare și nu doar a unor *villae*. Mai clară, în schimb, este situația din nucleul din sud unde pe lângă cele 5 locuințe identificate arheologic se mai adaugă alte 11 identificate aerofotogrametric precum și 6 zone suspecte de a ascunde, deasemenea, obiective antice, toate înșirate, de-alungul unui curs de apă la distanțe ce variază între 200-300 m. Ne vedem altfel în situația de a investiga dispoziția topografică a satelor romane, atâta cât au fost ele cercetate.

Atrăgem însă mai sus atenția că, din acest punct de vedere, arheologia modernă ne oferă date extrem de puțin semnificative, în contrast cu cele cunoscute din documentele epigrafice. Urmând a vedea ce ne spun acestea – și din păcate doar acestea, documentația literară în această privință fiind foarte redusă – în ultimul paragraf al acestui capitol – destinat cercetării aspectelor administrative ale lumii rurale romane –, să trecem în revistă puținele considerații de care s-a învrednicit satul roman în literatura arheologică contemporană.

Ca și în cazul *villae*-lor, arheologia engleză a reușit să ne ofere cele mai nuanțate date, reunite de Ch. Thomas într-o sinteză destinată așezărilor rurale din Britannia romană²⁷. Contribuții ca cele ale lui G. Jobey²⁸, A. H. A. Hogg²⁹, A. C. Bowen și P. J. Fowler³⁰ sau Ch. Thomas însuși³¹ ne pun în contact cu numeroase așezări indigene, înconjurate cu valuri de apărare circulare dar și rectangulare (uneori dublate) și cu locuințe constând, în cea mai mare parte a lor, din bordeie. Doar despre unele din acestea se poate afirma că ar data din epoca romană, restul putând fi desigur și anterioare acesteia. Dintre ele, cea de la Chiesbury Warren Enford, publicată de A. C. Bowen și P. J. Fowler³² pare a prezenta cele mai bune analogii cu cea de la Fântânele în măsura în care locuințele, de suprafață și oricum rectangulare, se înșiră de-alungul unei văi prelungi.

Întemeiat pe o impresionant de vastă anchetă aerofotografică, R. Agache începe prin a postula inexistența satelor: „Zborurile dau adesea impresia că nu există nimic altceva decât *villae* și în particular, nici un sat”³³ (!). Autorul francez

²⁷ Ch. Thomas, *Rural Settlement in Roman Britain*, Council for British Archaeology Research Report, 7, Londra, 1966.

²⁸ G. Jobey, in *Rural Settlement...* p. 1-14.

²⁹ A. H. A. Hogg, *ibidem*, p. 28-38.

³⁰ A. C. Bowen, P. J. Fowler, *ibidem*, p. 43-73.

³¹ Ch. Thomas, *ibidem*, p. 74-98.

³² Vezi mai sus, nota 30.

³³ R. Agache, *op. cit.*, p. 701; adaugă G. Ch. Picard, ANRW, II, 3, 1975, p. 98-111 și A. Ferdière, *Les campagnes en Gaule romaine*, Paris, 1988.

își revine însă mai târziu, explicând inexistența satelor pe fotografia acriană prin calitatea mediocră a construcțiilor rurale – nici aici deci n-ar fi de așteptat decât așezări fortificate cu valuri de apărare și bordeie, ca în Britannia – ca și prin faptul că majoritatea așezărilor rurale antice au putut fi suprapuse de localități moderne. Cu toate acestea, fotografia acriană ar permite identificarea unor sate-sanctuar sau rutiere (de ce neapărat rutiere?), a unor stațiuni de poștă (*mutationes*) sau pur și simplu a unor hanuri (*mansiones*).

Nici exemplarele cercetări ale arheologilor germani nu ne oferă altă imagine a ambianței rurale romane. Și când afirmăm aceasta avem mai puțin în vedere situația ca, de pildă, cea de la Rottweil (Arae Flaviae), pe valca Neckar-ului, unde Margot Klee ne oferă o ponderoasă monografie a așa numitului „Nordvicus”, în fapt așezarea civilă a unui castru, devenită ulterior municipiu³⁴. Vom reveni, firește, asupra acestui tip de situații în ultimul paragraf al acestui capitol, atunci când vom încerca să precizăm cât mai exact din punct de vedere administrativ noțiunea de *vicus*. Până atunci ajunge însă să atragem atenția că în jurul așezărilor militare apar, fără excepție, așezări civile denumite *canabae* în jurul castror de legiune și *vici* pe lângă cele ale unor unități auxiliare. A le considera însă pe acestea din urmă ca niște simple așezări rurale ar fi o greșală câtă vreme despre aceste așezări, în general, Tacitus ne informează că au fost construite după modelul municipal (*in modo municipii extructa* ; *Historiae*, IV, 22).

Căutând să evităm așadar această posibilă eroare, să-l cităm în continuare, desigur printre alții, pe H. Hinz care a identificat la Kirchberg in Morken, în departamentul Bergheim, o situație interesantă în care peste o serie de gropi sau bordeie de secolul I se instalează în secolele II-III p. Chr. o mare *villa rustica* din teritoriul coloniei Claudia Ara Agrippinensium (Köln)³⁵. Nici aici deci indigenilor – celți – nu li se rezervă decât „construcții mediocre”, așa cum am văzut că sunt interpretate lucrurile și în Britannia sau în Gallia. Satul roman continuă așadar să rămână o enigmă și în Germania, măcar că *villa* de la Kirchberg in Morken, de pildă, nu ni se pare atât de evidentă (este tot atât de posibil ca respectivele ziduri să fi aparținut mai multor *casae* sau, la rigoare, *villae*) după cum, pe de altă parte, la Rieskessel sau Mönchsdeggingen, acolo unde W. Cysz vedea doar o aglomerație de *villae*, n-ar fi exclus – datorită faptului că acestea sunt separate doar de câteva sute de metri – să fie vorba, în fapt, de o aglomerație sătească³⁶.

Așezările rurale din Dacia s-au bucurat, la rândul-le, de o atenție specială, dar în relativ recenta monografie dedicată lor de D. Protase³⁷, nu a putut fi publicat – pentru că n-au fost cercetate pe o suprafață mai mare – planul nici uneia dintre ele.

Cu regretul de a nu mai găsi alte puncte notabile de referință privind topografia satelor romane în zona europeană a Imperiului Roman, să ne îndreptăm atenția spre cea orientală a acestora, mai exact spus spre Siria de nord, studiată exemplar

³⁴ Margot Klee, *Arae Flaviae III. Der Nordvicus von Arae Flaviae. Neue Untersuchungen am nördlichen Stadtrand des römischen Rottweil*, Stuttgart, 1986.

³⁵ H. Hinz, *Die Ausgrabungen auf dem Kirchberg in Morken. Kreis Bergheim (Erfst)*, Düsseldorf, 1969, p. 21-62.

³⁶ W. Cysz, *op. cit.*, fig. 1 și respectiv 13.

³⁷ D. Protase, *Autohtonii in Dacia*, I, București, 1980, p. 34-136

din acest punct de vedere încă din 1953 de G. Tchalenko³⁸. Autorul ne propune o tipologie destul de complicată din care nu lipsesc centre administrative și comerciale, mari sate, sate-sanctuar, locuri de schimb, sate rutiere, sate de monocultură, sate de plantație, sate de cultură mixtă (de cereale și măslini) și, în fine, cătune de creastă. Personal, ne-am mulțumi să recunoaștem în numeroasele sale planuri (unele doar schițate și, de aceea, de luat *cum grano salis*) sate în care se poate remarca, uneori cu bunăvoință, o oarecare orientare stradală, sate cu un spațiu central și în fine cu locuințe haotic dispuse. Am acorda însă o atenție specială satului de la Bamuqqa³⁹, unde în vecinătatea lui se află o *villa rustica* (anterioară însă satului) – situație pe care o vom mai întâlni în Dobrogea, unde însă cele două unități sunt contemporane – și, respectiv, cătunului de la Fafertin⁴⁰ unde locuințele se înșiră, datorită reliefului, de-alungul unei creste (am văzut că la Fântânele, în nucleul de sud cel puțin, acest lucru se întâmplă de-alungul unui curs de apă).

Fără această ultimă monografie, s-o recunoaștem, arheologia postbelică n-a făcut aproape nimic care să schimbe situația constatată, încă din 1926, de marile învățați M. I. Rostovțev: „Cetățile ne-au povestit istoria lor, satul (în schimb) a rămas tăcut și rezervat”⁴¹. Iar dacă la această constatare – din păcate în întregime valabilă și astăzi – mai adăugăm și o afirmație relativ recentă de genul „... nu cred că se poate face o distincție între ferme și comunități rurale nici din punct de vedere agricol nici din punct de vedere social; ea și introvert și extrovert în psihologie, aceste fenomene nu reprezintă categorii diferite ci extreme polarizate”⁴², realizăm că șansele de umplere a golului sesizat de Rostovțev sunt minime. Iar dacă l-am citat pe S. Applebaum, este pentru că bizara și oricum speculativa sa afirmație constituie, totuși, un bun punct de pornire pentru a încerca să formulăm concluziile acestui paragraf.

„Agricol” și mai cu seamă „social” între ferme și sate – în cele mai multe cazuri – este o distanță uriașă, comparabilă cu cea dintre orașe și sate de pildă. Dar dacă în ambele tipuri de exploatare rurale se practica fără îndoială agricultura – vom vedea îndată cum –, este sigur că satul roman trebuie să se compună la rândul lui din locuințe care, arhitectonic vorbind, nu pot fi decât tot niște *villae rusticae*. Atâta doar că în acest caz absența sau oricum modicitatea anexelor gospodărești (*pars rustica* și *fructuaria*) nu mai are a fi socotită un accident – cum am văzut că este uneori cazul chiar la unele autentice *villa rusticae* – ci se explică printr-o aglomerare de locuințe în jurul cărora, cu toată bunăvoința, este exclus să se poată măcar schița ogoarele acestora. Agricol vorbind așadar, diferența între o *villae rustica* propriu-zisă și o simplă casă dintr-un sat trebuie să conste, după părerea noastră, în posibilitatea (în primul caz) sau în imposibilitatea (în al doilea) de a trasa în jurul lor ogorul respectiv (*ager*).

³⁸ G. Tchalenko, *op. cit.*, adaugă și ancheta epigrafică a lui M. Sartre, în *L'Epigraphie del villaggio*, Bologna, 1993, p. 117-135.

³⁹ G. Tchalenko, *op. cit.*, p. 300-318, pl. XCIV.

⁴⁰ *Ibidem*, pl. CXXVIII, 12.

⁴¹ M. Rostovțev, *op. cit.*, p. 192.

⁴² S. Applebaum, în *Rural Settlement...*, p. 99-107.

Urmând a reveni în paragraful al treilea și al patrulea al acestui capitol asupra problematicei sociale și administrative în care, cum spuneam, diferențele sunt de regulă și mai mari, să notăm deci că situația din nucleul din sudul satului actual Fântânele (ca de altfel și din cel din nord și din centru) nu lasă loc la nici o îndoială. Este vorba de locuințele unui sat dispus de-a lungul unui curs de apă, situație care – verificată în cât mai multe locuri și putând fi comparată cu altele poate chiar mai specifice – ar putea fi transformată într-o caracteristică tipologică. Până atunci să rămânem cu această constatare, reamintind că unica locuință cercetată în întregime de la Fântânele se arată a fi fost, cel puțin în faza ei inițială, de certă tradiție grecească.

b. Elemente de agricultură romană

Menționam mai sus că unele descoperiri din construcția din nucleul de sud de la Fântânele sunt susceptibile să direcționeze ancheta din rândurile de mai jos. Este vorba mai întâi de un cosor de fier (Catalog, d, 8) găsit în nivelul I (secol II p. Chr.), piesă pe care am încadra-o, după tipologia lui K. D. White⁴³, în ceca ce era îndobâștă denumit *falx arboraria* (deci pentru curățatul pomilor) dacă nu cumva este vorba totuși de o banală *falx messoria* (pentru cereale). Un clopot de fier (Catalog, d, 6), găsit în același nivel, va fi fost fără îndoială purtat de una din bovidele sau ovinele (atestată de altfel și osteologic) ce trebuia să fi populat grajdurile respectivei ferme. Un verigă de fier din același nivel (Catalog, d, 10) a fost considerată prin analogie⁴⁴ ca o piesă de harnașament. Două manșoane de fier (Catalog, d, 9 și 15) datând din nivelurile I și respectiv II (sec. III p. Chr.) pot să fi aparținut unor unelte agricole poate chiar mari (în primul caz putând fi vorba de o cazma sau lopată). Dar desigur că decisivă pentru precizarea caracterului cerealiar al fermei din punctul α îl constituie râșnița fragmentară (Catalog, c, 15) găsită în nivelul II. Reamintind și chiupul întreg (Catalog, h, 120) din primul nivel al aceluiași complex, se cuvine să menționăm că pe lângă aceste descoperiri mai trebuie evocate – întru demonstrarea aceleiași idei – *mortarium*-ul din punctul η din același nucleu (Catalog, c, 14) precum și săpăliga (*ligo*?)⁴⁵ din nucleul de nord (Catalog, d, 2). O singură piesă din același nucleu de nord (Catalog, d, 3) ar putea fi interpretată drept o uncaltă de tâmplărie, dar acest lucru nu are a împieta, credem, asupra preponderenței exclusive – în toate nucleele cercetate – a unor unelte agricole, mai exact spus cerealiere.

În măsura în care despre uneltele propriu-zise n-am mai avut ce adăuga – ele fiind în fapt destul de comune⁴⁶ – să trecem în revistă principalele probleme legate

⁴³ K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, 1967, p. 86-88 iar pentru *falx messoria*, p. 77-85

⁴⁴ V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 195, piesa i, pl. XLII, 2.

⁴⁵ K. D. White, *Roman Farming* (vezi nota 1), p. 37-40.

⁴⁶ În afara lucrării lui K. D. White, citată în nota 43, mai pot fi consultate pentru uneltele agricole romane, M. Renard, *Technique et agriculture en pays trévirois et rémois*, Col. Latomus, Bruxelles, 1959; J. Kolendo, *Annales. Economie, Société, Civilisation*, 15, 1960, p. 1099-1114; Ch. Parain, în volumul *Sozialökonomische Verhältnisse im alten Orient und im klassischen Altertum*, ed. H. Diesner, Berlin, 1961, p. 228-236.

de exploatarea cerclărilor romane (soluri, îmbunătățiri ale acestora, activitatea propriu-zisă în fermele cerclărilor) pentru a fixa mai bine locul acestora de la Fântânele (cu precădere cea din punctul α din nucleul de la sud) în contextul agrar roman în general⁴⁷, urmând ca de-abia în capitolul următor să le ancorăm în cel dobrogean în special.

Chiar dacă empirică – așa cum a subliniat-o unul dintre cei mai noi cercetători ai acestei probleme și a cărei lucrare va constitui principalul nostru ghid în cursul acestui paragraf, K. D. White⁴⁸ – clasificarea solurilor de către „agronomii” romani, cărora li-l vom adăuga pe Plinius cel Bătrân, nu e mai puțin interesantă în măsura în care a fost efectuată pe baza unor observații extrem de precise.

Reluându-i în aceeași ordine ca în paragraful precedent vom începe cu M. Porcius Cato pentru care, din punctul de vedere al compoziției mineralice, solurile pot fi argiloase (*argilla*; *De agr.*, 40), cretoase (*creta*, *locus cretosus*; 8, 34, 40), nisipoase (*harena*, *terrae harenosae*; 34), cu ocră roșie (*rubricae*, *ager rubricosus*; 34, 45) și cu piatră (*terrae rudactae*; 34, 35). Din punctul de vedere al umectării și, respectiv, al uscăciunii, solurile sunt fie umede (*umectae*; 6), fie apoase (*aquosae*; 34, 50), fie mlăștinoase (*in uligine*; 34) fie uscate (*cariosae*, *siccae*; 34, 50). Fără a face o mențiune specială despre structura solurilor (dense, grele, ușoare etc.), așa cum le vom vedea la ceilalți „agronomi”, cu excepția unui pământ denumit greu (*gravis*; 131), Cato distinge între pământurile calde (*callidae*; 6) și cele reci (*frigidiorae*, *frigidissimae*; 6, 34) ca și, în fine, între cele grase (*crassae*; 6, 35, 50), slabe (*macriorae*; 6), fertile (*laetae*; 6) realmente fertile (*recte feraces*; 44) și în sfârșit pământul negru – adică ceea ce noi numim cernoziom – (*terra pulla*; 34)⁴⁹.

Cea mai completă scrie, din punctul de vedere al compoziției mineralice, o întâlnim la Varro (*De re rust.*, I, 9) care distinge între pământurile nisipoase (*arena*), argiloase (*terrae argillosae*), carbonatice (*carbunculus*), cenușoase (*terrae cineraceae*), cretoase (*creta*, *cretosae*), cu pietriș (*glarea*, *terrae glareosae*), cu pietre (*lapis*, *terrae lapidosae*), cu marmură (*marmor*), cu praf (*pulvis*), cu ocră roșie (*rubrica*) și cu nisip grosolan (*sabulo*, *terrae sabulosae*). Și pentru Varro pământurile pot fi uscate (*aridae*; I, 59, 1 etc.; *siccae*, I, 40, 3), potrivite (*mediocres*; I, 9, 5), mlăștinoase (*uliginosae*; I, 23, 4) sau umede (*umidae*; I, 8, 7 etc.). Din punctul de vedere al structurii lor, solurile pot fi grase (*crassae*; I, 44, 1), grele (*graves*; I, 4, 4) sau ușoare (*leves*; I, 20, 4) după cum, din acela al temperaturii, calde (*caldae*; I, 52 etc.) sau reci (*frigidae*, I, 59, 1 etc.). În sfârșit, în ce privește fertilitatea sau non-fertilitatea solurilor, Varro le împarte în soluri grase (*pingues*; I, 9, 5) opuse celor sterile (*ieiunae* sau *macrae*; I, 9, 5-6)⁵⁰.

Aceleași categorii, în mare, apar și la Columella în ale sale *De re rustica*. Astfel solurile pot fi nisipoase (*arena*; III, 10, 18), argiloase (*argilla*; III, 11, 9;

⁴⁷ În afara lucrărilor citate în nota 1, mai poate fi consultată pentru tehnica agricolă romană lucrarea lui R. Billiard, *L'Agriculture dans l'antiquité d'après les Géorgiques de Virgile*, Paris, 1928; W. Rinkewitz, *Pastio villatica. Untersuchungen zur intensiven Hofstierhaltung in der römischen Landwirtschaft*, Frankfurt a. M., 1984.

⁴⁸ K. D. White, *Roman Farming*, Londra, 1970, p. 86-109.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 97-98.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 99.

campi argillosi în *De arboribus*, 17), cărbunoase (*carbunculosae*; III, 11, 7 și 9), cretoase (*cretosae*; III, 11, 9), cu pietriș (*glareosae*; III, 10, 23 etc.; *calculosae*; III, 11, 7), cu ocră roșu (*rubricosae*; III, 10, 10) cu nisip grosolan (*sabulosae*; III, 10, 23) și, în fine, de tuf (*tophus*; III, 11, 7). Cantitatea de umiditate din soluri este și ea atent înregistrată, acestea putând fi uscate (*siccae*, *siccaneae*; III, 10, 16; II, 2, 4) umede (*umidae*, *roscidae*, *riguae*; II, 10, 21; III, 1, 8), mlăștinoase (*uliginosae*; II, 9, 3), noroioase (*limosae*; VIII, 16, 7) și, în fine, cleioase (*glutinosae*, I, *praef.*, 24). Ca structură *Columella* distinge între soluri dense (*densae*, *spissae*; II, 9, 3 etc.) și friabile, sfărâmicioase (*solutae*, *putres*, *resolutae*; II, 9, 7; 10, 18; III, 1, 3 etc.) iar ca temperatură, firește, între soluri calde (*calidae*) și reci (*frigidae*). Din punctul de vedere al fertilității solurilor, distincțiile lui *Columella* par mai nuanțate decât ale predecesorilor, fiind, cum vom vedea îndată, comparabile cu ale lui Plinius. Solurile sunt așadar nu numai fertile (*pingues*) sau sterile (*macrae*) ci și mănoase (*lactae*, *uberes*, *feraces*, *pullae*; III, 1, 5; II, 2, 8; I, 4, 5; VII, 2) sau fie slabe (*graciles*, *exiles*, *ieuinia*, *steriles*; II, 4, 11, III, 5, 1; I, 3, 2), fie dure (*robustae*, *validae*; I, 3, 2)⁵¹.

Cum era și de așteptat, enciclopedistul Plinius cel Bătrân ne oferă la rândul-i una din cele mai complete serii de caracteristici ale solurilor. Astfel întâlnim și la el – în monumentală-i *Naturalis historia* – soluri nisipoase (*ager arenosus*, *arenacea*; XVIII, 163; XVII, 43), argiloase (*argillosae*, *argillaceae*; XVII, 80; XVII, 43), carbonatice (*carbunculus*; XVII, 29), cenușoase (*cineraceae*), cretoase (*cretosae*, XVIII, 174, etc.), cu pietriș (*glareosae*; XVIII, 31), cu ocră roșu (*rubricosum solum*; XVIII, 163), cu piatră multă (*runderatus ager*; XXI, 10, 3), cu nisip grosolan (*sabulosae*; XXI, 103) și din tuf (*tophaceae*; XVII, 43).

Din punctul de vedere al umidității, pământurile pot fi uscate (*siccae*; XVII, 79), aride (*aridae*; XVII, 49), scorjite (*aestuosae*; XVII, 127), sctose, (*sitientes*; XVIII, 37), umede (*umidae*; XVIII, 85), apoase (*aquosae*; XVII, 139), îmbibate cu apă (*madidae*; XVII, 32) sau mlăștinoase (*uliginosae*; XVII, 33). Ca structură solurile pot fi dense (*densae*, *spissae*; XVII, 27 și respectiv 169), rare (*rarae*; XVII, 27), friabile (*solutae*, *putres*, *friabiles*; XVII, 79; XIX, 187; XVII, 29), moi (*molles*, *faciles culturae*; XVII, 37), tari (*durae*; XVII, 63), aride (*cariosae*; XVII, 34-35) și, în fine, sterile cu o suprafață tare (*steriles*, *denso callo*; XVII, 33). Pe de altă parte solurile pot fi, ca temperatură, calde (*calidae*; XVII, 63), însoțite (*apricae*; XVIII, 123), călduțe (*tepidae*; XVII, 79), precoce (*praecoces*; XVII, 79) și, desigur, reci (*frigidae*; XVII, 73). În ce privește fertilitatea lor, solurile pot fi moi (*teneres*; XVII, 36-37), grase (*pingues*; XVIII, 123), mănoase (*laetae*; XVII, 187) de cernoziom (*pullae*; XVII, 25, 36), fertile (*fecundae*, *fertiles*; XVII, 31) sau, dimpotrivă, slabe (*macrae*, *tenuae*; XVII, 179 și respectiv XVIII, 123), sălcii (*amarae*; XVII, 33) sterile (*infecundae*, *steriles*, *imbecillae*, *natura sua aniles*; XVII, 25, 33, 35)⁵².

⁵¹ *Ibidem*, p. 100

⁵² *Ibidem*, p. 101-102.

În sfârșit, Palladius merită mai puțină atenție din punctul de vedere al categorisirii solurilor, nu însă și din acela al compoziției lor mineralice, distingând și el, după predecesori, terenuri nisipoase, argiloase, carbonatice, cenușoase, cretoase, cu pietriș, cu pietre, cu ocră roșu și cu nisip grosolan⁵³.

Cât de precise vor fi fost, la toți autorii citați, aceste categorisiri ne putem da seama, urmărind modul în care unul dintre ei, Columella, recomandă practicarea diferitelor culturi în funcție de sol. Astfel – profitând de excelentele *appendices* ale aceluiași K. D. White la acest capitol⁵⁴ – aflăm despre cultura grâului că „Ogoarele fertile (*pingues*), care păstrează apa mai multă vreme, trebuie să înceapă a fi prășite atunci când dă căldura și când toate buruienile n-au ajuns la maturitate; ele trebuie arate cu brazde atât de dese, încât să nu se recunoască urma plugului” (*De rer. rust.*, II, 4, 1). În schimb „ogoarele mlăștinoase (*uliginosi campi*) trebuie să înceapă a fi prășite după idele lunii Aprilie (13 Aprilie)... apoi pentru a doua oară în a opta sau a noua zi a calendelor lui Iulie (8-9 Iulie) și pentru a treia oară către calendele lui Septembrie (1 Septembrie)” (II, 4, 3-4). „Dar când se va trece la arat, vom avea grijă ca ogorul noroios (*limosus ager*) să nu fie lucrat nici măcar după ce va deveni semi-umed ca urmare a unor ploi slabe... Pe de altă parte, un pământ lucrat când nu e umezit decât pe jumătate, devine steril pentru următorii trei ani. Să urnăm așadar o justă măsură la arat, practicându-l atunci când ogoarele nu sunt lipsite de umiditate (*succo careant*), nici nu abundă în apă (*abundet uligine*); căci prea multă apă îl face noroios (*limosus*)” (II, 4, 5-6). „Colinele cu solul fertil (*pinguis soli*) trebuie să înceapă a fi prășite, trei luni de la însămânțare, adică în luna Martie, ba chiar dacă, căldura și uscăciunea vremii ar permite-o, încă din luna Februarie” (II, 4, 9). „Un pământ slab (*exilis ager*) plat, care abundă în apă, va fi arat pentru prima oară în ultima parte a lunii August, apoi din nou în Septembrie, pentru a fi gata pentru însămânțare în echinocțiu (21 Septembrie)... De asemenea, pământurile slabe (*graciles*) aflate în pantă nu trebuie arate vara, ci la calendele lui Septembrie (1 Septembrie). Căci dacă sunt arate mai devreme, cpuizate și fără umezcală, solul este ars de soarele de vară și nu are nici o putere; așadar cel mai bine este ca ele să fie arate între calendele și idele lui Septembrie (1-15 Septembrie) și apoi din nou, pentru a fi însămânțate la primele ploi echinocțiale” (II, 4, 11). „Un pământ dens, cretos și mlăștinos (*densa, cretosaque et uliginosa humus*) este bun pentru grâu” (II, 9, 3). „Dacă pământul este potrivit de cretos și mlăștinos, ajung pentru însămânțare cinci *modii* (aproximativ 44 litri), cum am mai spus, de grâu [pentru un *iugerum* = 25 ari]” (II, 9, 5). Și, în sfârșit, un pasaj care ne interesează îndeaproape „Până acum n-am vorbit decât de însămânțarea de toamnă, pe care o socotim cea mai importantă. Dar mai e și alta pe care o impune necesitatea și anume cea pe care agricultorii o denumesc trimestrială. Ea se practică cu succes în locurile friguroase și cu zăpadă, unde vara este umedă și fără călduri mari. În alte locuri ea reușește arareori. Această însămânțare trebuie făcută cât mai repede și anume înaintea echinocțiului de primăvară” (II, 9, 6-7). Iar dacă am citat și acest pasaj, care – cum se vede – are mai puțină legătură cu solurile, este pentru a-l confirma pe același Columella care recunoaște că toate recomandările lui – e vorba de cantitățile necesare însămânțării – trebuie adaptate locurilor, anotimpurilor și climai (II, 9, 2).

⁵³ *Ibidem*, p. 109.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 102-104.

Orzul, la rândul lui, solicită și el un specific al solurilor, după cum se va vedea în continuare. „Orzul nu admite decât un teren friabil (*solutus*) și uscat (*siccus*)” (II, 9, 4). „Orzul va fi semănat într-un pământ friabil (*soluta terra*) și uscat (*sicca*) ori într-un sol foarte bun (*praevalida*) sau foarte slab (*exilis*)... de aceea el trebuie semănat fie într-un teren foarte mănos (*pinguissimo agro*), căruia nu-i poate secătui puterile, sau slab (*macro*) căruia nu-i poate face nici un rău” (II, 9, 14). „O altă specie de orz este aceea pe care unii o numesc *distichum*, alții *galaticum*, de o mare greutate și albeață, astfel încât amestecat cu grâu dă o pâine excelentă. Va fi semănat în locurile cele mai mănoase (*pinguissimis*) dar și friguroase (*frigidis*)” (II, 9, 18).

În sfârșit, în măsura în care meiul pare să fi fost principală cereală a Dobrogei, să-i dăm cuvântul din nou aceluiași Columella care ne spune „Între cereale trebuie socotit și meiul (în text *panicum et milium*; e vorba de două sorturi de mei), deși altă dată l-am inclus printre legume. Căci în multe zone, coloniile fac pâinea din el. El (meiul) cere un sol ușor (*levis*) și friabil (*solutus*) astfel încât poate crește nu numai într-o zonă cu nisip mai grosolan (*sabuloso solo*) ci chiar în nisip (*arena*), numai să aibă un cer umed sau un sol umed (*riguus*). Nu crește însă într-un sol uscat (*siccus*) sau cretos (*cretosus*). Nu poate fi semănat înaintea primăverii, deoarece are nevoie de mare căldură. Cel mai bine este să fie însămânțat în ultima parte a lui Martie” (II, 9, 17).

Nu vom întârzia în continuare asupra solurilor de care au nevoie diferite legume – în măsura în care legumicultura ca și arboricultura dobrogeană nu par să fi deținut un rol însemnat în economia regiunii – și vom trece la problema destelenirii și a asolamentelor, ambele vitale pentru înțelegerea a ceea ce a putut să însemne agronomia romană.

Deși în epoca romană destelenirea nu mai constituia decât parțial o problemă reală, „agronomii” latini aduc o serie de precizări extrem de importante și din acest punct de vedere. Astfel Cato recomandă ca „orzul să fie semănat fie într-un teren nedefrișat, fie într-unul care a fost arat an de an (*restibilis*)” (*De agr.*, 35). Varro, pe de altă parte, atrage atenția „Trebuie neapărat făcută distincția, pentru semănat, între pământurile nedefrișate, cele care produc recolte anuale (*restibiles*) și, în fine, cele care nu produc decât alternativ (*vervacta*)... La Olynthos terenurile produc anual (*restibiles*), dar din trei în trei ani recoltele sunt mai legate... ogorul trebuie lăsat nescănat după fiecare an sau cel puțin după fiecare recoltă, să fie însămânțat cu culturi mai ușoare care să nu obosească pământul” (*De re rust.*, I, 44, 2–3).

Prin recomandările sale privind destelenirile, Columella ne apropie de cealaltă problemă pe care intenționăm s-o prezentăm pe scurt aici, anume aceea a culturilor alternate. Vorbind despre îngrășăminte – chestiune asupra căreia vom reveni – acesta ne spune: „Dar toate acestea [îmbunătățirile] trebuie să le facem în caz că intrăm în posesiunea unor terenuri deja defrișate. Dacă însă trebuie să defrișăm noi ogoare sau să destelenim din nou unele terenuri abandonate între timp (căci sunt multe dintre acestea care îmbătrânesc din neglijență și devin sterile), ele trebuie arate ca și cum am vrea să plantăm cereale, pentru că astfel de terenuri, neglijate de multă vreme, dau recolte bogate. Astfel după ce vom ara acest ogor vara și îl vom prăși de câteva ori toamna, îl vom însămânța cu rapiță și napi, ba chiar și cu fasole,

apoi în anul următor cu grâu; în al treilea an îl vom ara cu grijă și-l vom curăța din rădăcină de toți arborii (dacă avem totuși nevoie de fructele acestora) și de toate buruienile. Apoi îl vom semăna cu mazărice amestecată cu sămânță de fân. Atunci vom mărunți bulgării de pământ cu săpăliga iar cu grapa vom netezi astfel grămezile de pământ care le formează săpăliga, încât să nu mai existe nici un impediment pentru coasă. Dar această mazărice nu trebuie tăiată înainte ca ea să fi crescut și să-și fi lăsat sămânța în brazdă. Atunci deabia, ea trebuie tăiată și înlăturată, pentru a iriga apoi locul, dacă există o posibilitate în acest sens” (*De re rust.*, II, 17).

În sfârșit Plinius cel Bătrân este și el de părere că pământul trebuie lăsat periodic să se odihnească (*Naturalis historia*, XVIII, 187) propunând chiar o rotație a culturilor după cum urmează: în terenurile mănoase este posibilă o rotație pe trei ani și anume orz-mei-napi și apoi din nou orz sau grâu (deci în al patrulea an) sau grâu – pauză de patru luni – bob (*feba*) de primăvară (ori, fără pauză, bob de iarnă). În terenurile nefertile același autor propune rotația grâu – fasole sau orice alt fel de legume, după care pământul trebuie lăsat să se odihnească (XVIII, 91).

Desigur empirică, această rotație a culturilor nu avea la bază mai puțin o perfectă cunoaștere a efectelor fiecăreia dintre culturi asupra solurilor, așa cum avem de altfel și-o constatăm și din recomandările acelorași „agronomi” privind utilizarea îngrășămintelor. Analiza chimică a acestora (cenușă, bălegar, găinaț, alge etc.) a dus la concluzia că ele conțin, firește în cantități diferite, principalii compuși ai îngrășămintelor din zilele noastre (nitrogen, fosfor, potasiu)⁵⁵. Să-i urmărim însă în continuare pe autorii noștri nu numai pentru a vedea mai exact care sunt aceste îngrășăminte ci și cum trebuie ele folosite.

Astfel Cato își sfătuiește cititorii: „Trebuie să împrăștiați găinațul atât pe pășuni, cât și în grădini sau în ogoarele care urmează a fi însămânțate; conservați cu grijă excrementele de capră, oaie, bou și de orice alt fel. Folosiți uleiul la rădăcina arborilor, câte o amforă la cei mai înalți și câte o urnă la cei mai mici, împreună cu o cantitate egală de apă, nu înainte de a le fi tăiat crengile” (*De agr.*, 36). Tot Cato (30) recomandă – de data aceasta ca un îngrășământ proaspăt – să se dea oilor verdeață pe pământurile care urmează a fi însămânțate.

La Varro apar distincții și recomandări însă și mai precise: „Să vedem acum cum trebuie îngrășate pământurile și care este cel mai bun îngrășământ, căci, desigur, este o diferență între ele. Cel mai bun îngrășământ este găinațul, cu excepția aceluia provenit de la păsările de baltă și de apă în general. Doar acela al porumbeilor este cel mai eficient deoarece este cel mai cald și poate să fermenteze cel mai bine pământul. El trebuie răspândit pe ogor precum semințele, nu ca bălegarul care trebuie depus grupat. Dintre volatile, socotesc că găinațul de sturzi și mierle este cel mai bun, deoarece e util nu numai pentru ogor ci și ca hrană pentru boi și porci, pe care îi face mai grași. Astfel, dacă stăpânul are grijă ca respectivul îngrășământ să rămână pe câmp, va face o cheltuială mai mică decât cei ce-l vor procura din altă parte. După îngrășământul provenit de la volatile, cel mai bun este cel uman.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 125-145 și în mod special p. 145.

În al treilea rând este cel de capră, oaie și măgar. Mai puțin indicat pentru ogoare este cel de cal, în schimb e bun pentru pământurile care urmează a fi însămânțate. Pentru pășuni este preferabil îngrășământul provenit de la celelalte animale, care se hrănesc cu orz, deoarece face să crească iarba” (*De re rust.*, I, 38).

Principala noastră autoritate, Columella, dedică acestei chestiuni un spațiu încă și mai larg decât predecesorii săi: „Există trei sorturi principale de îngrășămintă și așezate cele provenind de la păsări, oameni și animale. Dintre volatile, cel de la porumbel trece drept cel mai bun; apoi cel pe care-l produc găinile și celelalte păsări, cu excepția acelor de baltă sau apă în general, ca de pildă rațele sau găștele, ale căror excremente sunt chiar nocive. Găinașul de porumbel ni se pare a fi cel mai bun deoarece, întins cu grijă pe pământ, îl face să fermenteze. Apoi cel uman, cu condiția să fie amestecat cu celelalte produse ale fermei; pentru că el este atât de cald încât arde pământul. Pentru plante este mai potrivită urina umană, dacă este lăsată să se învechească șase luni; nu există un îngrășământ mai bun pentru vița de vie și arborii atât prin cantitatea mai mare pe care o provoacă cât și prin gustul și mirosul pe care-l conferă vinului și fructelor în general. Poate fi folosit și uleiul vechi nesărat, amestecat cu această urină, pentru a stropi cu el arborii fructiferi și în special măslinii; dar chiar și numai uleiul curat ajută foarte mult. Ambele substanțe trebuie folosite mai cu seamă iarna sau chiar primăvara, înaintea căldurilor de vară, dar după ce arborii și vița au fost curățați. Pe locul al treilea este îngrășământul animalelor dar și aici trebuie făcute niște distincții; căci cel mai bun dintre ele este cel produs de măgari. Acest animal mănâncă foarte încet, hrana este bine digerată astfel încât excrementele lui sunt foarte potrivite pentru a face pământul fertil. Urmează apoi îngrășămintele de ovine, caprine și apoi al celorlalte animale. Cel mai prost e cel provenit de la porci. Pe lângă toate acestea, de o mare utilitate sunt cenușa și cărbunele. Tija de năprală tăiată ține locul celui mai bun îngrășământ. Nu ignor faptul că există ferme în care nu sunt păsări, nici animale; dar și aici cine ar fi lipsit de îngrășămintă s-ar dovedi un țăran leneș. Căci n-are decât să culegă frunzele, tufele și iarba de pe drumuri sau de pe ogoarele vecinilor, fără să-i supere, să le amestece cu deșeurile proprii ale curții și să le bage într-o groapă de gunoi, așa cum l-am învățat în primul volum al lucrării mele, acolo unde va arunca tot odată cenușa, resturile cerealelor, paie și tot ce se aruncă în general. În mijlocul acestei gropi va trebui însă să înfigem un par de stejar. Căci acest lucru va împiedica șerpii veninoși să se ascundă acolo. Toate acestea sunt valabile acolo unde nu există animale. Dar acolo unde există turme de patrupeze, se va scoate gunoiul fie zilnic, ca din bucătărie sau din grajdul de capre, fie în zilele ploioase, ca din cele de oi și bovine. Dacă ogorul nu produce decât cereale, îngrășămintele nu trebuie separate. Dacă însă el este fie arboricol, fie cerealier, fie deabia urmează să fie însămânțat, îngrășămintele trebuie separate după cum sunt de capră sau de păsări. Acestea din urmă trebuie adunate într-o groapă unde vor fi periodic umezite pentru ca semințele ierburilor amestecate cu paie și cu alte resturi să putrezească. În lunile de vară groapa de îngrășămintă trebuie mereu agitată cu sapele pentru ca să putrezească mai ușor și să devină mai eficientă pentru câmp... Pentru ogoarele

semănat cu cereale cel mai indicat este îngrășământul conservat timp de un an de zile, căci își păstrează nealterate forțele și nu produce buruieni; cu cât depășește această vechime, este mai puțin eficient și valorează mai puțin. Pentru pășuni trebuie folosit îngrășământ cât mai nou, deoarece produce multă iarbă; lucrul acesta trebuie făcut în luna Februarie, când luna devine plină, ceea ce ajută la creșterea fanului... Cei ce vor să-și pregătească terenul pentru cereale, dacă vor să semene toamna, vor împrăști îngrășămintele în luna Septembrie; iar dacă vor să semene primăvara, își vor împrăști îngrășămintele cândva în timpul iernii, în timpul descreșterii lunii, și anume în locurile plate câte 18 încărcături (*vehes*) pentru 25 de ari (*1 iugerum*) și câte 24 pentru aceeași suprafață în locurile accidentate... Dacă totuși utilizarea îngrășămintelor n-a fost posibilă la timp, va trebui ca înainte de semănat să se întindă pe câmpuri găinațul pulverizat. Dacă nici acest lucru nu este posibil, se vor împrăști excrementele de capră cu mâna și vor fi bagate în pământ cu sapele. Acest lucru face câmpurile roditoare. Colonii nu trebuie să uite că ogoarele neîngrășate se răcesc, că cele îngrășate excesiv se ard și că cel mai bine este ca ele să fie îngrășate cât mai frecvent și cu moderație. Nu e nici o îndoială că un ogor umed cere mai multe îngrășăminte decât unul uscat. Primul dintre ele, rece și umed, se încălzește cu îngrășăminte. Al doilea, cald din pricina uscăciunii, se va consuma din pricina unei cantități prea mari de îngrășăminte; din această cauză îngrășămintele nu trebuie nici să-i lipsească, nici să-i prisosească. Dacă nu există nici un fel de îngrășăminte, va fi de mare folos să faci, ceea ce îmi amintesc că făcea unchiul meu, Marcus Columella, un om învățat și un agricultor foarte priceput, anume să amestece pământul cretos cu cel nisipos iar în cel cretos și dur să bage nisip; obținca în felul acesta nu numai bogate recolte cercaliere dar și vii dintre cele mai alese. Căci el nu era de părere să se bage îngrășăminte animale la viță, de teamă să nu strice gustul vinului; prefera să aducă pentru vii pământ din locurile unde cresc buruieni fie din altă parte. În ceea ce mă privește, socotesc că, dacă îngrășământul lipsește cu totul, nipla constituie cea mai bună soluție; însământată către idele lui Septembrie (15 Septembrie), ea va deveni, după ce va fi fost tăiată și rebăgată în pământ cu plugul sau cu sapa, cel mai bun îngrășământ (*De re rust.*, II, 14–15).

Problema desecării și respectiv a irigațiilor – despre care a mai fost vorba, ca de altfel și despre aceea a îngrășămintelor, atunci când am încercat să rezumăm recomandările „agronomilor” latini privind construcția unei ferme – nu va fi fost nici ea lăsată la îndeplinire. Astfel Cato afirmă: „În timpul iernii, apa trebuie înlăturată de pe ogoare. Pe înălțimi canalele de scurgere ale apei trebuie păstrate curate. La începutul toamnei, când plouă mult, pericolul apei este cel mai mare. Atunci când începe să plouă, sclavii trebuie să iasă cu sapele și să facă canale prin care apa să se scurgă pe drumuri și să nu rămână deasupra recoltelor” (*De agr.*, 155).

Iar dacă pe Varro (*De re rust.*, I, 11) l-am citat mai sus, atunci când își sfătuia cititorul – ca de altfel și predecesorul său Cato – să-și construiască ferma pe cursul unei ape iar, dacă aceasta nu există, să se construiască cisterne acoperite pentru oameni și descoperite pentru animale, Columella ne dă și de această dată detaliile cele mai semnificative: „Dar dacă (pământul) rămâne dur, întărit de un prelungit

cer senin, atunci să vină râurile dirijate prin canale în pantă iar pământul să-și soarbă fântânile și să-și umple gurile însetate” (*De re rust.*, X, v. 47–49). Același autor discută mai demult problema desecărilor, afirmând: „Dacă (locul) este umed, excesul de umezeală va fi eliminat prin canale de scurgere. Există două feluri de astfel de canale și anume închise (oarbe) și deschise...” (II, 2, 9).

Nu vom întârzia în schimb în a prezenta aici mijloacele mai sofisticate de irigare, menționate de Plinius cel Bătrân (*Naturalis historia*, XIX, 60), apeducte și baraje – adevărate culmi ale tehnicii antice – în măsura în care nu avem, pe plan strict local, elemente care să ne permită citirea unor analogii de acest gen, cu excepția, desigur, a apeductului despre care am făcut, la locul cuvenit, considerațiile de rigoare⁵⁶.

În schimb ne vom opri mai îndelung asupra a două chestiuni care am văzut că au fost într-adevăr caracteristice exploatărilor agricole de la Fântâncle și din Dobrogea în general și anume cultura cerealelor și, desigur, creșterea oilor.

Vom începe, ca și până acum, cu Cato – cel care învățase, e drept, „agricultura să vorbească latinește” dar în al cărui tratat am fi dorit parcă mai multă ordine – chiar dacă la acest autor cultura cerealelor și problemele adiacente ci dețin un loc relativ redus. Astfel severul preceptor roman își îndeamnă cititorii să sapa mai întâi pământurile reci (*frigidissimae*) sau mlăștinoase (*aquosissimae*) și apoi cele calde (*caldissimae*), cele aride (*cariosae*) urmând a fi evitate.

Recomandând un anumc sol pentru niplală, Cato este de părere că alacul (o specie de grâu mai rezistentă, tipică regiunilor friguroase; *far adorem*) trebuie semănat într-un teren cretos, mlăștinos, feruginos sau apos (*cretosus*, în *uligine*, *rubricosus*, *aquosus*) în timp ce grâul obișnuit (*triticum*) poate fi semănat într-un pământ uscat, fără icburi și umbros (*sica*, *non herbosa*, *aperta ad umbram*). Lucerna (*foenum Graecum*) trebuie semănată în locurile cele mai puțin icboase în timp ce seccara (*siligo*) și grâul (*triticum*, din nou!) într-un loc deschis, înalt și cât mai înșorit (*siliginem et triticum in loco aperto, celso, ubi sol quam diutissime siet*). Mărturisind că în două paragrafe succesive (*De agr.*, 34, 35), indicațiile privind solul în care trebuie semănat grâul (*triticum*) par a se contrazice între ele, să reamintim doar că orzul – așa cum am spus-o și mai sus – trebuie semănat fie într-un teren nedefrișat fie într-unul care a fost arat an de an. În sfârșit Cato (36) atrage atenția că ogorul care a fost însămânțat cu năut, care e sărat, poate dăuna în anul următor culturii cerealelor și că în general orzul, lucerna și lintea cpeuizează pământul. Cel puțin tot atât de interesante sunt recomandările aceluiași autor (135, 2) după care în pământurile dure trebuie folosite plugurile (*aratra*) romane iar în pământul negru cele campanice, ceea ce înseamnă că între aparent uniformele pluguri romane trebuie să fi existat diferențe notabile, așa cum ne informează de altfel și Plinius cel Bătrân (*Naturalis historia*, XVIII, 172). Oricum, trebuie precizat că plugurile romane nu aveau ceea ce se numește avantren, altfel spus roți, între plugar și forța animală de tracțiune, aceasta fiind – dacă descoperiri ulterioare nu vor veni să infirme această certitudine – o invenție ce datează deabia din vremea Renașterii.

⁵⁶ Mai sus, p. 18–21

Varro, pe de altă parte, din care vom spicui deasemenia doar câteva pasaje care par să intereseze direct cultura cerealelor – cititorul nostru este rugat să înțeleagă că o tratare exhaustivă a acestei chestiuni, ca de altfel și a celor de până acum, nu este posibilă, numai textele propriu-zise ale „agronomilor” latini însumând sute de pagini – își pune pentru început problema numărului de atelaje necesare prelucrării unei anume cantități de pământ. Diferențele care rezultă din calculele predecesorilor – Saserna pe de o parte, Cato pe de alta – par ușor diferite, așa încât Varro (*De re rust.*, II, 19, 2) conchide că ele nu pot fi aplicate oricând și oriunde, oricum o pereche de boi putând ara 100 de *iugera* (25 ha), dar după Varro (I, 20), boii trebuie să fie de o calitate excepțională. Nu lipsite de interes sunt precizările de această dată de natură mai curând terminologică, ale lui Varro, un „lingvist” reputat al epocii sale, după cum se știe. „În prima perioadă, între februarie și echinocliul de primăvară, se vor pregăti puietii, se va curăța vița, se vor tăia rădăcinile care sunt în pământ, se vor curăța pășunile (*prata*), se vor însămânța sălcii, se vor prăși ogoarele. Se numesc ogoare (*segetes*) acelea care sunt arate și însămânțate. Pământuri (*arva*), acelea care sunt arate dar, nu și însămânțate. Se numesc *novales* pământurile care au fost însămânțate înainte ca să fie prășite pentru a doua oară. Prima operație de prășire a pământului se numește a tăia (*proscindere*) iar a doua a sparge (*offringere*) căci prima prașilă nu face decât să ridice mari cantități de pământ (tăindu-l), în timp ce a doua îl mărunțește. A treia prașilă, care se face după însămânțare, se numește *lirare* (a brăzda). Această operație se face adăugând la plug două plăci care pe de o parte acoperă sămânța, pe de alta deschid mici canale prin care apa de ploaie să se poată scurge. Unii dintre aceia care nu au ogoare (*segetes*) prea întinse obișnuiesc să-și niveleze pământul grăpându-l, dacă pe ogor au rămas bulgări prea mari. Urma pe care o lasă plugul în ogor se numește brazdă (*sulcus*), pământul rămas între două brazde se numește coamă (*porca*), deoarece în ea semințele se află pe un loc mai înalt” (I, 29).

Același autor (I, 50–53) ne instruește în ce privește recoltatul cerealelor, informându-ne că există trei maniere de a le tăia și anume de la rasul solului, ca în Umbria, cu coasa (*falx*), și de a le lega apoi treptat, ulterior fiind separată sămânța de paie. O a doua manieră, practică în Picenum, cu un instrument de lemn la capătul căruia este aplicată o seceră (*serrula*) constă din tăierea doar a spicelor, paiele urmând a fi tăiate mai târziu. Cea mai răspândită metodă constă din tăierea paielor la mijloc (aici Varro nu se poate abține să propună ca etimologie pentru *messis* – recoltă – cuvântul *medium*!), sub mână care ține reunite spicele, care sunt duse apoi cu coșurile la arie unde semințele se separă de paie. În condiții normale, spune Varro, un om poate să cosească un *iugerum* (25 ari) într-o zi. Urmează, firește, instrucțiuni privind modul de organizare a ariei (loc, întindere, formă, sol – întărit cu ulei – etc.) precum și modul de extragere a semințelor care se face cu o treierătoare (*tribulum*), evident primitivă, constând dintr-o placă de lemn pe fundul căreia se află cuie; ea este fie călcată în picioare de om, fie trasă de animale. Unii în schimb își calcă pur și simplu recolta în picioare, obținând astfel detașarea semințelor de paie. Mai adaugă Varro că atunci când recolta este prea bogată și nu există mâna de lucru pentru a fi transportată la arie, ea poate fi lăsată ca hrană pentru animale; căci, spune el, cheltuiala nu trebuie să depășească beneficiul (*ne in ea re sumptus fructus superet*)!

Cu regretul de a nu putea face decât o sumară trecere în revistă a preceptelor lui Columella privind cultura cerealelor, să-i menționăm totuși părerea că nu orice sol negru este favorabil cerealelor – cel sărat din jurul mărilor fiind deasemenea negru – ci numai cel pe care-l numim astăzi cernoziom (*pulla, pullula*); pentru cereale este nevoie ca solul să aibă această compoziție pe o adâncime de 2 picioare (60 cm), pentru arbori de 4 picioare (120 cm). Jugul, ne spune în continuare Columella, trebuie fixat pe umerii boilor, în nici un caz de coarnele acestora. De boi trebuie legate pluguri care să are cât mai adânc căci cu cât pământul este arat mai în profunzime, cu atât cresc plantele mai bine. Plugul trebuie să are pământul odată tăiat (*proscissum*; a se vedea mai sus la Varro, I, 29, înțelesul acestui termen), făcând o brazdă dreaptă și adâncă și o alta, alternativ, oblică, fără a lăsa nici o palmă nesăpată; el nu va trebui să-i bruscheze – folosindu-se obiecte ascuțite – ci să-i dirijeze cu vocea; nu este recomandabil să oprească lucrul în mijlocul brazdei ci numai la sfârșitul ei unde boii trebuie lăsați să se odihnească. Odată terminat lucrul, ei vor fi lăsați să se usuce de transpirație, apoi hrăniți puțin, adăpați și din nou hrăniți până la saturație (*De re rust.*, II, 2–3). Reamintind cititorului nostru că o seamă din preceptele pe care Columella le formulează în continuare (II, 4) au fost transcrise mai sus, când s-a vorbit de calitatea solurilor, iar cele privind îngrășămintele (II, 5) au fost – la rândul lor – transcrise când s-a vorbit de îngrășămintele (II, 14–15, unde chestiunea este tratată mai pe larg), să-i dăm în continuare cuvântul, atunci când ne instruieste în legătură cu calitatea diferitelor cereale: „Întrucât până acum ne-am ocupat de modul în care trebuie pregătit pământul pentru a primi sămânța, să analizăm în continuare diferitele sorturi de grâne. Cele mai importante sunt grâul obișnuit (*tritium*) și alacul (*semen adorum*). Se cunosc mai multe feluri de *tritium*, dar dintre ele cel mai bun pentru semănat este cel numit *robis* deoarece le întrece pe celelalte prin greutatea și culoarea sa albă. În a doua categorie trebuie inclusă secara (*siligo*), care ne oferă o pâine mai ușoară. În a treia, grâul de trei luni (*trimestre*), care este cel mai comod pentru agricultură; căci dacă nu s-a putut semăna la timp din cauza ploilor prea abundente sau din oricare altă cauză, acesta oferă cea mai sigură resursă. Celelalte sorturi de grâu nu oferă nici un avantaj, decât pentru cei pe care-i bucură inutil varietatea sorturilor cultivate. În ceea ce privește alacul (*adorem*) există și aici patru calități diferite: cel denumit *clusinum* de o culoare albă și strălucitoare; *varrunculum*, fie roșcat, fie alb, dar oricum mai greu decât cel denumit *clusinum*, în sfârșit cel denumit *halicastrum*, care e cel mai bun și prin greutate și prin calitate. Dar toate aceste sorturi de grâu și alac trebuie păstrate cu grijă de către agricultori, deoarece există mai rar un asemenea pământ care să se mulțumească cu un singur sort de cereale, deoarece uneori există și pământuri uscate sau mlăștinoase. Căci grâului îi priește locul uscat iar alacul este mai puțin atacat de umiditate” (II, 6). Lăsând pentru finalul acestui paragraf cronologia lucrărilor agricole, propusă aici mai sumar de Columella (II, 8), și reamintind că am transcris mai sus recomandările aceluiași autor privind ce anume sorturi de cereale trebuie semănate în diferitele feluri de pământuri (II, 9), să mai menționăm că, după același autor (II, 11–12), este necesară

prășirea ogoarelor însămânțate în pofida părerii unora care o socotesc o operație inutilă și dăunătoare recoltei propriu-zise; deoarece în terenurile calde ogorul poate fi prășit de două ori iar în cele reci doar odată, primăvara, după ce cerealele respective au început să crească. „Grâul și alacul pot fi prășite când le apare a patra fibră, orzul la a cincea...”. Sunt calculate apoi, cu o precizie impresionantă, zilele necesare însămânțării a patru sau cinci *modii* (aproximativ 44 litri) de grâu (*triticum*) și anume patru zile pentru arat și semănat, una pentru grăpat, patru pentru prășit, una și jumătate pentru cules, în total zece zile și jumătate. Secara necesită aceeași cantitate de muncă. În schimb, alacul necesită același număr de zile pentru o cantitate aproape dublă. La orz sunt necesare șase zile și jumătate pentru 40 de litri. Interesant pentru regiunile noastre este meiul, care necesită pentru însămânțarea a 2 litri (dacă manuscrisul este corect în acest loc) zece zile de muncă!... Altfel spus, 200 *iugera* (= 50,36 ha) pot fi cultivate cu două atelaje de boi, doi plugari și șase muncitori obișnuți, cu condiția ca ogorul să nu cuprindă și arbori.

În sfârșit în ce privește culesul recoltei, recomandările aceluiași agronom sunt extrem de precise: grânele trebuie culese imediat după ce s-au copt, pentru a nu fi pârjolite de caniculă; culesc la timp, ele câștigă în greutate după acca; cerealele în general pot fi tăiate în mai multe feluri și anume – cum am văzut că o menționează și Varro (I, 50) – la mijloc sau de la partea lor superioară; în funcție de modul în care sunt tăiate, băutul grânelor se face fie cu picioarele, fie cu treierătoriile; grânele odată obținute trebuie curățate, sortate și depozitate cu multă grijă în grânarele de care ne-am ocupat în primul paragraf al acestui capitol, acolo unde descriam – după autorii antici – ferma propriu-zisă. În mod bizar însă, singura mențiune pe care o face Columella despre rentabilitatea grâului (III, 3, 5) precizează că profitul va fi fost doar de 4 ori și aceasta cândva (*nam frumenta maiore quidem parte Italiae quando cum quarto responderit, vix meminisse possumus*); aceasta înseamnă că de pe un *iugerum* se obțineau 20 *modii* (= 176 litri) de grâu iar de pe un hectar circa 7 hectolitri; iar dacă un *modius* (8,754 l.) costa în medie 4 sesterți înseamnă că profitul unui *iugerum* era de circa 80 de sesterți iar al unui hectar de 320 sesterți⁵⁷.

Așa cum spuneam și mai sus, nu vom întârzia în a relata modalitățile de cultivare a legumelor, furajelor, arborilor, fructelor și chiar a creșterii celor mai multe dintre animale. Dintre acestea, doar ovicaprinele ni s-au părut a avea o importanță specială pentru regiunile noastre, motiv pentru care vom face apel – pentru ultima oară – rând pe rând la remarcabilele noastre surse antice.

Cato începe prin a recomanda să se dea oilor toată frunza verde, până ce se coc celelalte furaje, pe locurile care vor fi apoi însămânțate. În ce privește frunzele uscate, ele vor fi păstrate cât mai multă vreme, având în vedere lungimea iernilor (*De agr.*, 30). În alt loc (149-150), Cato face recomandări privind arendarea pășunilor, a momentului începerii și terminării pășunatului, a acordului vecinilor în această privință, a drepturilor și îndatoririlor arendașului și a proprietarului – între altele a cantităților de lapte și lână datorate acestuia din urmă – precum și a pazei respectivci pășuni.

⁵⁷ R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974, p. 48-52.

Mai generos decât predecesorul său, Varro – citându-l pe Quintus Caecilius Atticus – recomandă cititorilor să nu cumpere oi nici prea tinere, nici prea bătrâne (*De re rust.*, II, 2). Ele trebuie să fie mari, cu lână multă, moale și bogată pe tot corpul, dar mai cu seamă la cap și în jurul gâtului, „trebuie să aibă picioare scurte și coadă lungă, dacă sunt din Italia și cu coadă lungă, dacă sunt din Syria”. După ce suntem informați despre termenii vânzării-cumpărării turmelor, Varro (= Atticus) continuă postulând buna lor hrană atât în interior cât și în exterior, amplasarea grajdurilor de oi pe un loc ferit de vânt, cu fața către răsărit; solul grajdului trebuie să fie înclinat pentru a putea fi ușor măturat, umiditatea putând dăuna atât lânii cât și copitelor acestora. Furajele trebuie reînnoite periodic pentru a le procura un așternut curat; oile bolnave trebuie izolate. În legătură cu momentul scoaterii turmelor la păscut, se precizează că vara ele trebuie scoase la prima oră, atunci când iarba este umedă de rouă; la prânz ele trebuie duse la adăpost după care sunt lăsate la umbră, urmând a fi scoase din nou la păscut către seară; trebuie avut grijă ca turmele să pască cu spatele la soare, căci capul lor este foarte sensibil. Prezența turmelor pe un ogor de curând cules este dublu avantajoasă; ele se hrănesc cu paiele rămase și îngrășă în același timp pământul. Iarna în schimb, turmele trebuie scoase la păscut după ce frigul s-a înmuiat fiind lăsate apoi toată ziua să pască. În ce privește înmulțirea lor se precizează că două luni înainte de împerechere berbecul trebuie izolat de turmă, pentru a putea fi hrănit mai bine. Cea mai bună perioadă pentru împerechere este între mijlocul lui Mai și cel al lui Iulie; „mieii concepuți după această dată sunt mici și slabi”. Perioada de gestație fiind de 150 de zile, mieii vor apuca încă zilele blânde ale toamnei. Odată produsă împerecherea, oile urmează a fi separate de berbeci. Oile trebuie să fete în grajduri speciale unde mieii vor fi încălziți în jurul focului până-și vor recunoaște mamele și se vor putea hrăni de la ele. După ce vor fi învățați să sugă, ei sunt hrăniți în continuare cu furaje dintre cele mai moi, tratament care trebuie urmat patru luni. În sfârșit, se mai atrage atenția că păstorul trebuie să fie în același timp și expert veterinar (II, 2). Revenind asupra calităților păstorilor (II, 10), Varro își încheie cartea a II-a a lucrării sale insistând asupra acestui extraordinar fruct (*extraordinarius fructus*) pe care-l oferă oile și anume laptele și lâna. Considerat al doilea, după laptele de vacă, laptele de oaie și apoi cel de capră este foarte indicat pentru producerea brânzei, aliment despre care ni se dau, în continuare, numeroase detalii (II, 11).

Oarecum asemănătoare cu cele ale lui Varro, preceptele lui Columella privind oile (*De re rust.*, VII, 2-8) încep cu mărturisirea că ele ar trebui să dețină primul rang, datorită lânii din care se confecționează veșmintele. Exagerând vizibil lucrurile, Columella afirmă că „Oile ajung chiar să ofere singure hrană popoarelor private de cultura cerealelor, motiv pentru care nomazii și cei mai mulți dintre geți sunt numiți băutori de lapte (γαλακτοπόται)”, (VII, 2). De o sănătate robustă, oile trebuie totuși crescute în funcție de condițiile locale. Câmpurile grase și plate convin oilor înalte, cele slabe și colinare celor mai corpulente, în timp ce în păduri și munți cresc în general oi mici. Sunt de preferat oile cu lâna albă dar nici cele brune sau negre nu sunt – cum se va cugeta și peste milenii – de o calitate inferioară; există, pe de altă parte, și oi roșcate, iar prin încrucișări, s-au creat culori de toate felurile. Insistă apoi asupra calității berbecilor și a țapilor, care trebuie să fie înalți,

cu coarne mari și cu lână multă; sunt apți pentru împerechere din al treilea până în al patrulea an; femela în schimb este fecundă între al doilea și al șaptelea an. Grajdurile oilor trebuie orientate spre sud, deoarece aceste animale sunt sensibile atât la frig cât și la căldură; ele vor fi uscate, curate și spațioase pentru ca oile să nu se rănească între ele. Atunci când sunt duse la păscut trebuie evitate locurile cu scaieți, care pot dăuna lânii lor. În ce privește data împerecherii ea poate fi fie primăvara, fie toamna dar e de preferat ca mielul să fie deja fortificat înaintea solstițiului de vară. Având în vedere grija care trebuie arătată atât oilor pe cale să fete cât și mieilor, și Columella este de părere că păstorul trebuie să fie un adevărat veterinar (*veterinariae medicinae prudens esse debet pecoris magister*). Hrana oilor va fi suplimentată de un bulgăre de sare, pe care acestea trebuie să-l lingă pentru a le excita foamea și setea. În ce privește momentul scoaterii turmelor la păscut fie vara, fie iarna el coincide cu cel indicat de Varro, ca și recomandarea ca oile să pască cu spatele la soare. Lăsând deoparte grijile speciale pe care le solicită oile din Tarentum (grecești), Columella ne dă în continuare detalii despre modul în care trebuie îngrijite oile în general. Spre deosebire de oi, caprele se acomodează mai ușor cu locurile sălbătice. Având în vedere virilitatea remarcabilă a țapului (*quoniam immodicus libidinis, dum adhuc uberibus alitur, matrem stupro supervenit*), el trebuie oricum izolat de turmă. De altfel violența lor perpetuă împiedică adunarea unor turme prea mari, așa cum este posibil în cazul oilor. Împerecherea lor trebuie să se producă iarna pentru a fâta primăvara. Grijile păstorului de capre sunt mai mari decât ale celui de oi, dată fiind vivacitatea deosebită a acestor patrupede. Necesitând în mare aceleași îngrijiri medicale ca și oile, caprele dau un lapte din care se poate face o excelentă brânză.

Conștienți de lungimea acestor citate sau comentarii pe marginea textelor „agronomilor” latini, dar și de faptul că ele nu reprezintă decât o infimă parte din tezaurul de cunoștințe transmis de aceștia, să facem de această dată apel la un celebru text epigrafic, așa-numitul *Menologium rusticum Colotianum*⁵⁸, pentru a vedea – cum rezultă și din nume – care vor fi fost, pe luni, activitățile agricultorului roman.

În ianuarie se pregătesc uneltele, ascuțindu-se, și se taie sălciile și stuful. În februarie se pregătesc ogoarele, se îngrijesc suprafețele viilor și se dă foc stufului. În martie se curăță aracii din vie cu săpăliga și se seamănă grâul pe trei luni. În aprilie se curăță oile (cu referire specială la cele grecești). În mai se mai prășesc odată ogoarele, se tund oile și li se spală lâna, se cresc mieii, se taie mazăricea furajeră și se mai plivesc ogoarele. În iunie se crește fânul și se prășesc viile. În iulie se cosește orzul și apoi grâul iar în august se continuă cositul cerealelor. În septembrie se lipesc chiupurile (sparte), se culeg fructele și se curăță copacii. În octombrie se culeg viile iar în noiembrie se seamănă grâul și orzul și se plantează pomii. În decembrie se storc strugurii, se culege fasolea, se împrăștie pe câmp îngrășămintele și se culeg măslinile.

⁵⁸ CIL, VI, 2305 = ILS, 8 745.

Nu știm în ce măsură agriculturii de la Fântânele – căci lor li se datorează această lungă și totuși salutară incursiune în exemplara tehnică agricolă romană – vor fi avut cunoștință de *Menologium rusticum Colotianum*, ca și de cea mai mare parte a scrierilor mai sus evocate. Marele număr de coloniști romani ajunși în ținutul dintre Dunăre și Mare vor fi adus cu ei, poate, și o serie din aceste învățături – mai curând prin tradiție orală – dar este sigur că odată stabiliți aici ei vor fi avut la rândul lor multe lucruri de învățat de la geți, ei înșiși remarcabili agricultori și pe care contactul nemijlocit cu înalta tehnică agricolă grecească n-a putut decât să-i facă și mai experimentați.

Reamintind că majoritatea uneltelor agricole descoperite în cele trei nuclee de așezare ne îndreaptă către o activitate preponderent cerealică, aceasta pe lângă unele dovezi de creștere a ovicaprinelor, să reluăm, pe scurt, condițiile strict locale și în general dobrogene ale practicării agriculturii. Am văzut la timpul potrivit⁵⁹ care va fi fost solul specific local și anume un cernoziom de cea mai bună calitate. De altfel în toată zona din vestul teritoriului histrian, aflat la o înălțime ce variază între 100-200 m față de nivelul mării, se găsește numai cernoziom (carbonatic, ciocolatiu, castaniu sau levigat). Zona este în general săracă în precipitații (cca. 350-400 mm anual), cu ierni blânde (media hiberană este de -3°) și vară caniculară ($+23^{\circ}$ în medie estivală). Urmând a reveni în capitoul următor – atunci când vom trata în chip special problema teritoriului histrian – asupra unor posibile diferențe între situația actuală și cea antică, să analizăm în continuare ce ne spun celelalte surse antice privind cultura cerealelor și creșterea ovicaprinelor în Dobrogea în general⁶⁰.

Nu vom întârzia – în acest paragraf – nici asupra altor culturi precum inul, cânepa, pelinul, vița de vie, arborii fructiferi sau legumele⁶¹, nici asupra celorlalte animale crescute în zonă, precum boii, caii, măgarii, porcii sau albinele⁶², aceasta fără a mai vorbi despre principala bogăție dobrogeană și anume peștele⁶³ – fie el de mare sau de Dunăre – întrucât despre toate aceste nu avem nici o dovadă concretă de la Fântânele.

Nici despre fertilitatea sau non-fertilitatea generală a zonei dobrogene n-ar fi de adăugat multe lucruri față de cele care ne-a fost dat să le exprimăm altădată⁶⁴, dacă n-am fi, poate, obligați să recunoaștem că față de opiniile contradictorii și oricum prevalent presimiste referitoare la perioada greacă și cea romană timpurie, începând de prin secolul al II-lea p. Chr. sursele sunt unanime în a recunoaște importanța cerealieră a zonei⁶⁵. Să însemne oare acest lucru că avansata tehnică

⁵⁹ Mai sus, p. 11

⁶⁰ Al. Sucveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.*, București, 1977, p. 76-79.

⁶¹ *Ibidem*, p. 77-78, notele 18-22.

⁶² *Ibidem*, p. 78, notele 24-28.

⁶³ *Ibidem*, p. 78, notele 29-40.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 76-77.

⁶⁵ Cassius Dio, LXXXIII, 2, 2; Solinus, XXI, 3; *Hist. Aug., Balista*, 17; *Expositio totius mundi*, 57; Rufius Festus Avienus, 460.

agricolă romană ar fi reușit să transforme și Dobrogea într-o zonă fertilă, comparabilă cu ceea ce știm cu siguranță că va fi fost în antichitate – ca și în zilele noastre – Câmpia Bărăganului?⁶⁶ Când dovezile concrete – arheologice – se vor înmulți într-o asemenea măsură încât să putem da – în deplină cunoștință de cauză – un răspuns afirmativ acestei întrebări, atunci se va putea vorbi – și din acest punct de vedere – de o fericită îmbinare între ancestralele cunoștințe agrare ale geților și înaltele cunoștințe agricole romane.

Până atunci să notăm că sursele antice privind Dobrogea – și aceasta uneori mai dificil de localizat ca atare – sunt extrem de parcimonioase. Aflăm astfel de la Horatius despre obiceiul geților de a alterna anual culturile (*Carmina*, III, 24, 14–16), a cărui utilitate am analizat-o pe larg mai sus. Dintre cereale – ne spune de această dată Plinius cel Bătrân – triburile pontice preferă în chip special meiul (*panicum*; *Naturalis Historia*, XVIII, 10 (25), 101), aserțiune confirmată indirect și de Dion Chrysostomos (*Orat.*, XXXIII, 26). În ce privește grâul (*triticum*), același Plinius ne spune „Există mai multe specii de grâu, pe care le fac diversele neamuri... Ca greutate, grâul thracic ocupă locul al treilea... Grecia a apreciat și grâul pontic, care n-a ajuns însă în Italia... Există o diferență și în ce privește paiele; cu cât sunt mai grele cu atât sunt mai bune. Grâul thracic este îmbrăcat în mai multe cămăși, sort căutat pentru rezistența sa la frigurile excesive. Din aceeași cauză, grâul de trei luni (*trimestre*) a fost și el descoperit în pământurile cu multă zăpadă, care este cules în a treia lună de la însămânțare, împreună cu grâul din întreaga lume...” (Plinius, *Naturalis historia*, XVIII, 7 (12), 63 și 69).

În sfârșit, în ce privește orzul, două texte (Vergilius, *Georgica*, III, 379–380 și Athenaios, *Deipnosophistai*, X, 67, p. 447 c. = Hellanicos, *Fragmenta historicorum Graecorum*, I, 59) ne informează că thraco-sciții îl foloseau pentru producerea berei.

Desigur cititorul nostru ar putea cupla singur informațiile „agronomilor” romani cu datele strict locale sau general dobrogene, dar poate că n-ar fi cu totul inutil să schițăm noi înșine un *menologium rusticum* valabil, în principiu, pentru exploatarea sau, mai corect spus, exploataările agricole de la Fântânele. Căci, așa cum s-a văzut, documentația locală ne oferă pe de o parte o locuință rurală (cu care pot fi desigur comparate și numeroasele celelalte locuințe, identificate doar periegetic sau aerofotogrametric), pe de alta diploma unui soldat din gărzile pretoriene (Catalog, a, 1), situație care de asemenea nu va fi fost izolată. Dar cum indicații mai precise – prin analogie – posedăm despre această din urmă situație, să considerăm că media posesiunilor de la Fântânele va fi variat în jur de 50-100 iugera (15-20 ha), ceea ce înseamnă că ele vor fi necesitat, în principiu, o pereche de boi, un plugar și trei muncitori obișnuiți. Cum despre situația socio-juridică a acestora ne vom ocupa în paragraful următor, să revenim spunând că pământul din jurul actualului sat Fântânele era un cernoziom de cea mai bună calitate, putând fi

⁶⁶ Pentru această zonă vezi mărturiile explicate ale lui Arrian, *Anab. Alex.*, I, 4, 1-2 și ale Papirului Hunt, col. II, 31.

considerat un sol gras dar în acelaș timp secetos (dacă regimul pluviometric antic va fi fost comparabil cu cel din zilele noastre) și rece (măcar din punctul de vedere al autorizatelor noastre surse latinești). Prin septembrie sau octombrie, cu un plug desigur de fier – așa cum vom vedea că mai există chiar și în Dobrogea⁶⁷ – tras de boi dar poate și de măgari – se va fi practicat o arătură relativ adâncă, când se va fi și însămânțat grâul (sau poate alacul, care era mai rentabil) ca și orzul, folosit poate nu numai pentru obținerea berei ci și pentru producerea unei pâini foarte apreciate. Ogorul va fi fost acum îngrășat cu toate sorturile de îngrășămintă pe care le-am analizat mai sus, poate mai cu seamă cu cel provenit de la ovicaprine. Oricum operația, care poate să fie continuat până iarna, va fi fost făcută cu multă moderație, întrucât o folosire excesivă a îngrășămintelor (chiar și în antichitate!) putea epuiza pământul. Din același motiv – așa cum am văzut că o afirmă Horatius și o recomandă călduros și „agronomii” antici – se va fi procedat la o alternare a culturilor, situație în care, pe lângă cereale, mai trebuiesc avute în vedere și alte plante (fasole, rapiță, mei) care vor fi avut ca scop și regenerarea solului. În ceea ce privește desecările este probabil ca agricultorii de la Fântânele să nu fi avut probleme speciale, în schimb este posibil ca excelențele surse de apă locale să fi fost folosite la irigarea pământurilor. Încă de prin februarie și oricum din martie trebuie să fi început seria de prașile, concomitent cu însămânțarea meiului (oricâtă muncă ar fi necesitat pentru obținerea unei cantități relativ modeste) și grâului de trei luni. După prașila din mai, se trecea în iunie la cositul fânului iar în lunile iulie-august la cositul tuturor cerealelor. Judecând după cantitatea marc de seceri găsite în general în Dobrogea, se pare că aici era preferată tăierea paielor de la mijloc sau chiar numai a grânelor propriu-zise, ceea ce va fi facilitat mult operația treieratului, efectuată, cum am văzut, în arii ce trebuie să fi fost extrem de îngrijite. Odată sortate, grânele vor fi fost depuse în hambare de regulă suprînălțate, cum am văzut în primul paragraf al acestui capitol, dar care fiind – în mediul rural oricum – probabil din lemn, nu ne-au lăsat încă nici o urmă.

Textele antice sunt pe de altă parte unanime în a pune în evidență marea bogăție pe care o reprezentau în zona dobrogeană ovicaprinele. Astfel, începând cu Platon (*Leges*, II, 805, d, 2) și continuând cu Strabo, *Geographia*, VII, 3, 3 (c.296), Ovidius (*Pontica*, I, 8, 51–52; III, 8, 9–10), Columella (*De re rustica*, VII, 2, text deja citat și considerat, la timpul potrivit, ca o vizibilă exagerare), Martial (*Epigrammata*, VII, 80, 11–12) și, în fine, Claudius Aelianus (*De natura animalium*, V, 27), toți acești autori subliniază importanța ovicaprinelor – desigur alături de bovine – în economia ținutului dintre Dunăre și Mare.

Avem deci dreptul să credem – cuplând informațiile de mai sus cu recomandările bravilor noștri „agronomi” – că și la Fântânele, sub supravegherea unor păstori – ale căror cunoștințe am văzut că trebuiau să rivalizeze cu ale unui autentic medic veterinar – berbecii și țapii trebuiau izolați de turmă înainte de împerechere, pentru a putea fi hrăniți mai bine. Împerecherea putea avea loc

⁶⁷ De exemplu la Moșneni, pentru care vezi bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 95, nota 210.

primăvara (mai rar și oricum nerecomandabil toamna) întrucât, după o gestație de 150 de zile, mieii, crescuți la rândul-le cu o deosebită grijă, trebuiau să fie deja fortificați la sosirea toamnei. Oile erau apoi tunse – prin luna mai – li se spăla lâna, chiar dacă mai aspră, din care se țeseau veșmintele; lâna și laptele – din care se obținea brânza – i-au făcut dealtfel pe Varro și Columella să considere ovicaprinele cele mai importante patrupeze. Scoase la păscut în zilele de vară de dimineață și apoi după o pauză de prânz, până în seară iar iarna de pe la prânz până către asfințit – de preferință pe ogoare de curând culese de unde ele își procurau și hrana și pe care le îngrășau concomitent –, ele erau apoi duse în grajduri deosebit de curate, orientate către sud sau est, umezeala și în general murdăria putând dăuna mult unor animale deosebit de gracile.

Toate considerațiile de mai sus ne-au fost prilejuite – cum spuneam la începutul acestui paragraf – de cele câteva unelte agricole care ne-au dirijat anchetele spre problemele cerealiere și ale creșterii ovicaprinelor. Aceasta nu înseamnă, cum am mai spus-o, că agricultorii locali nu vor fi cultivat și alte plante sau vor fi crescut, desigur și alte animale. Când cercetările arheologice din mediul rural dobrogean în general și histrian în chip special se vor înmulți în așa măsură încât să apară și alte dovezi decât cele de la Fântânelc, abia atunci vom putea înțelege care vor fi fost precedentele geto-dacice ale acestor tipuri de activități, care va fi fost aportul grecesc și, în sfârșit, ce va fi însemnat decisivul impact al tehnicilor agricole romane în viața ținutului nostru.

c. Proprietari și mână de lucru în agricultura romană

Problema pe care intenționăm să o tratăm în rândurile de mai jos a beneficiat, în timpurile moderne, de o atenție cu totul specială, ei dedicându-i-se o bibliografie uriașă. Astfel încă din vremea lui Th. Mommsen⁶⁸ și a excepționalei școli create de acest genial savant și continuând cu magistrala sinteză a unui alt mare învățat, M.I. Rostovțev⁶⁹, problema claselor sociale implicate în procesul agricol a reținut în

⁶⁸ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, I-V, Berlin, 1854-1885; idem, *Gesammelte Schriften*, I-VIII, Berlin, 1908-1913.

⁶⁹ M. Rostovțev, *op. cit.* Această lucrare a fost pregătită de alte două contribuții extrem de importante și anume *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1903 sau, și mai cu seamă, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig-Berlin, 1910. Încă înaintea lucrărilor lui Rostovțev trebuie menționată opera lui M. Weber, *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*, Stuttgart, 1891 (reimprimată în 1979). O altă sinteză fundamentală o datorăm lui T. Frank împreună cu mulți colaboratori celebri (A. C. Johnson, R. G. Collingwood, J. J. von Nostrand, V. M. Scramuzza, A. Grenier, R. M. Haywood, F. M. Heichelheim, J. A. O. Larsen și T. R. S. Broughton), *An Economic Survey of Ancient Rome*, I-V, Baltimore, 1933-1940, după cum n-am putea omite să cităm recenta culegere de studii intitulată *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* editată de H. Temporini și W. Haase și care conține numeroase studii de istorie economică (vezi și notele 12, 14, 15); adaugă acum Fr. De Martino, *Storia economica di Roma antica*, Florența, 1980 ca și volumul *De agricultura. In memoriam P. W. De Neeve*, Amsterdam, 1993. Pentru clase sociale în general vezi A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1973²; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964; G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1984³.

chip constant atenția specialiștilor până în zilele noastre. Nu poate fi vorba deci să începem cu un istoric al chestiunii – cum se obișnuiește – ceea ce nu ne împiedică să-l avertizăm pe cititorul nostru că în vremea din urmă a apărut o condamnată mentalitate potrivit căreia nici unul din înaintașii – citați sau necitați mai sus – n-au reușit să rezolve miezul problemei, anume să răspundă la întrebări „cât pământ va fi posedat fiecare dintre romani? Cât [pământ vor fi posedat] împărații și membrii familiei imperiale? Cum și-au fixat, în proprietățile lor, regimul mâinii de lucru? Existau diferențe între investițiile în proprietatea rustică și în cea urbană, fie în profit fie în preferința revelată operativ (și nu numai exprimată în cuvinte)? Când, până la ce punct și pentru cât timp pământurile marginale au început sau au încetat să fie cultivate?” S-ar părea deci că până la M. I. Finley⁷⁰ – autorul stupefiantelor rânduri de mai sus – cercetarea modernă n-a făcut nimic nici în conținut și nici în metoda de cercetare. Dar, continuă autorul citat, „Însuși cuvântul «investiție» ridică probleme de tratare și de metodă. Astăzi, el conține în mod intrinsec conotații capitaliste; primul pas, și poate cel mai dificil, constă deci în a astupa urechea la aceste conotații, pentru a nu avea prejudecăți față de comportamentul romanilor”. Dacă și Finley și toată școala sa ar fi știut „să-și astupe urechile” la toate „modernismele” – incontestabile – ale unui Rostovțev – o adevărată victimă a violenței finleyste – și s-ar fi aplecat mai cu luare aminte asupra textelor literare sau epigrafice de epocă romană – cum a făcut-o fără îndoială pentru cea greacă – n-ar fi ajuns să afirme că sursele literare dovedesc o îngrijorătoare indiferență față de chestiunile mai sus enunțate (chiar și numai saltuarele indicații din paragraful precedent pot să-l convingă pe cititor de contrariul, aceasta fără a mai vorbi de cele ce vor fi tratate în continuare), că n-a găsit nimic în sursele epigrafice referitoare la instituțiile alimentare care să-i lămurească problema arendării pământurilor private în Italia înainte de Dioclețian (în inscripțiile de la Veleia sau Liges Baebiani instituțiile alimentare apar definite ca o antrepriză imperială și nu particulară!; este ca și cum s-ar reproșa unui *cursum honorum* senatorial că nu conține date despre sclavii sau colonii folosiți pe *latifundium*-ul său) sau, tratând același subiect, să nu discute măcar în trecere – așa cum vom încerca să o facem în ultimul paragraf al acestui capitol – noțiunea de *ager vectigalis* (oare numai pentru că a fost stabilit de școala mommseniană?).

Avertizând așadar asupra riscurilor luării *ad litteram* ale unor afirmații de genul celor citate mai sus, să reluăm noi înșine clasele sociale implicate în procesul agricol – mai întâi proprietarii (împărați, senatori, cavaleri, veterani, cetățeni romani și peregrini) și apoi mâna de lucru folosită de aceștia (sclavi, țărani liberi și semidependenți și coloni) – cu pretenții mai mici decât cele formulate de vehementa „școală Finley” dar cu rezultate poate ceva mai sigure. Iar dacă ancheta noastră pare prea amplă pentru situația de la Fântânele, ea se justifică desigur în perspectiva capitolului următor, în care varietatea celulelor agrare dobrogene ne obligă la referințe extrem de ample.

⁷⁰ M. I. Finley, în *La proprietà a Roma. Guida storica e critica*, Roma-Bari, 1980 (traducerea italiană a volumului apărut în 1976 la Cambridge sub titlul *Studies in Roman Property*; în continuare vom folosi alte contribuții din acest volum cu prescurtarea *La proprietà*), p. VII-VIII.

În pofida a numeroase lucrări care au abordat problema domeniilor imperiale⁷¹, nu toate chestiunile legate de acestea au putut fi pe deplin elucidate. Fără a „condamna” sursele antice (dintr-un punct de vedere chiar mai modernist decât al celor criticați în acest sens) ci constatând doar cu amărăciune că ele ne-au parvenit extrem de salutar (vom vedea, la timpul potrivit, că nu există realitate, fie ea agrară sau din oricare alt domeniu, pe care romanii să nu o fi notat și clasificat de o manieră care ar stârni invidia statisticienilor din zilele noastre), să începem prin a spune că însăși modalitatea de constituire a domeniilor imperiale a rămas învăluită în ceață.

Nucleul acestor domenii îl va fi constituit fără îndoială impresionanta avere funciară a familiei Octavia, mărită de Augustus prin moștenirea tatălui său adoptiv, Caesar, ca și a altor moșteniri precum cele ale lui Vedius Pollio (promontoriul Pausilypum, de lângă Napoli) sau Agrippa (Chersonesul thracic, astăzi pensinsula Galipoli, în Turcia)⁷². Prin daruri, pe de o parte, prin confiscări, pe de alta, domeniul imperial se va fi văzut mărit cu timpul, n-ar fi decât să cităm, pentru moment, pământurile regilor elenistici din Asia Mică și Egipt, ajungând la proporții cu totul extraordinare. Urmând a analiza, în continuare, care va fi fost întinderea sa – mai exact spus și din păcate, doar unde avem atestate documente referitoare la acesta – să notăm totuși, înainte, abilitatea de care a știut să dea dovadă genialul artizan al Imperiului Roman, Augustus, în integrarea acestor imense averi în sistemul financiar imperial. Deopotrivă cu cumulul vechilor funcții de tradiție republicană cu seria de prerogative fără acoperire juridică, izvorâtă din propaganda paraconstituțională republicană sau chiar elenistică – de natură să-i fi creat chiar unui Mommsen impresia unui perfect partaj (*dyarchia*) între noul *princeps* și vechiul senat și căruia doar cercetările ulterioare i-au definit conținutul exact⁷³ – Augustus nu și-a confundat, de la bun început, averea personală cu cea a statului, așa cum existau precedente din epoca elenistică. Astfel îl vedem mai întâi preluând, pe lângă celelalte, funcția de cenzor, așa cum o vor face și unii dintre urmașii săi până când unul din membrii cancelariei imperiale (*a libellis et a censibus*) va prelua definitiv operațiunea censuală. Pe aceeași linie se înscrie și menținerea vechii case senatoriale (*aerarium Saturni*), condusă mai întâi de *quaestores* și apoi, din vremea lui Nero, de *praefecti* în care ajungeau în principiu veniturile provenite din provinciile senatoriale, mai puțin cele din mine și saline precum și impozitele percepute pentru vinderea și

⁷¹ Pe lângă lucrările citate în nota 69 adaugă: O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 516-575; E. Kornemann, RE, Suppl. IV, 1924, col. 227-268 s.v. Domänen; J. Kolendo, REA, 65, 1963, p. 80-103; Idem, în *Terre et paysans dépendants dans les sociétés antiques*, Lyon, 1979, p. 391-439; Idem, *Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire*, Paris, 1991²; Dorothy Crawford, în *La propriété*, p. 35-76; D. Eibach, *Untersuchungen zum spätantiken Kolonat in der kaiserlichen Gesetzgebung unter besonderer Berücksichtigung der Terminologie*, Köln, 1980; K. P. John, J. Köhm, V. Weber, *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlin, 1983; P. Panitschek, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, 107, 1990, p. 137-154.

⁷² Fr. De Martino, *Storia della costituzione romana*, IV, 2, Napoli, 1975², p. 913, nota 78.

⁷³ A. von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München, 1937; L. Wickert, RE, XXII, 2, 1954, col. 1 998 – 2 296.

eliberarea sclavilor. Către sfârșitul domniei (6 p. Chr.), Augustus întemeiază casa militară (*aerarium militare*), destinată acoperirii pensiilor (*praemia militiae*) veteranilor și ale cărei venituri proveneau din impozitele pe vânzări și pe moșteniri, fiind condusă tot de *praefecti*. Nu știm când anume s-a constituit casa imperială propriu-zisă (*fiscus Caesaris*) – oricum cel mai târziu în vremea lui Claudius – în care intrau veniturile provinciilor imperiale, cele provenite din impozitul vamal precum și, cu timpul, cea mai mare parte a celor ce intrau la început în casa senatorială, fiind condusă de unul din membrii cancelariei imperiale (*a rationibus*).

Averea personală a împăraților – începând cu Augustus – n-a fost așadar inclusă în nici una din casele imperiale (senatorială, militară sau imperială propriu-zisă), ea constituind materia a unei alte case. Cum se va fi numit de la bun început această nouă casă ne-ar fi mai greu s-o spunem. Cert este că în vremea Severilor existau două case și anume *res privata* (averea particulară a împăratului), condusă de un *procurator trecenarius* (cu un salariu anual de 300 000 de sesterți), și *patrimonium Caesaris* (averea împăratului), condusă de un *procurator centenarius* (cu un salariu anual de 100 000 de sesterți). După unii, unui *patrimonium* transmisibil ereditar dar devenit cu vremea un bun netransmisibil al casei imperiale, ca apanaj al puterii, i-ar fi urmat, în vremea Flaviilor, constituirea unei *res privata* propriu-zise, după alții în schimb, *res privata* ar fi desemnat de la bun început bunurile netransmisibile ale casei imperiale, în vreme ce *patrimonium* averea particulară a împăratului. Indiferent de partea cui se află dreptatea în această chesiune – diferența ierarhică, după cum s-a văzut, între cele două case ar părea să dea credit primei ipoteze, în măsura în care împărații se vor fi arătat interesați în primul rând de mărirea propriilor lor averi, de care puteau dispune fără nici o îngrădire – este sigur că una sau alta (sau și una și alta) dintre cele două case vor fi centralizat veniturile uriașelor domenii imperiale, atestat în mai toate provinciile Imperiului Roman, domenii desigur scutite de impozitul funciar (*fundi excepti*)⁷⁴.

Nu poate fi vorba, într-un spațiu oricum limitat, să alcătuim aici o listă completă a tuturor acestor domenii. Lucrul a mai fost făcut de înaintași⁷⁵, astfel încât nu ne-ar mai rămâne decât de constatat o distribuție extrem de inegală a acestora în cadrul Imperiului. Binecunoscuta documentație epigrafică din Africa (de exemplu CIL, VIII, 10 570 + 14 464, 25 902, 25 943 și 26 416 provenind din valea Bagradas în Africa Proconsularis și anume din actualele localități Suk el Khmis, Henchir Mettich, Ain el Djemala și Ain Ouassel) ne atestă câțiva *saltus* (latifundii) cum ar fi Burunitanus, Neronianus, Blandianus, Udensis, Lamianus, Thysdritanus sau Villa magna Variana pe lângă mulți alții din aceeași Africa Proconsularis (*tractus* Karthaginensis, Byzacenus, *regio* Tripolitana, Thuggensis, Thuburbica Maius, Assuritana, Hadrumetina, Leptiminensis, Hiponiensis, *saltus* Massipianus), Numidia (*tractus* Thevestines, *vicus* Augustorum Verecundensis) sau Mauretenia

⁷⁴ Pentru toată organizarea financiară discutată mai sus, vezi Fr. De Martino, *op. cit.*, p. 892-930; adaugă A. Masi, *Ricerche sulla "res privata" del "princeps"*, Milano, 1971; M. Corbier, *L'aerium Saturni et l'aerarium militare. Administration et prosopographie sénatoriale*, Roma, 1974.

⁷⁵ Vezi mai sus, nota 71.

Caesariensis (*saltus* Horreorum), toate datând din secolele II-III p. Chr. O mărturie a lui Plinius cel Bătrân (*Naturalis historia*, XVIII, 6(7), 35), potrivit căreia o jumătate din teritoriul Africii era posedat de șase mari proprietari pe care Nero i-a executat, confiscându-le pământurile, ar putea să constituie o dovadă a modalității de constituire a acestor domenii. Altfel spus, vechile pământuri ale statului carthaginez sau ale regilor numizi au fost inițial împărțite coloniștilor romani – prin măsurile Grachilor – dar procesul neîntrerupt al concentrării funciare a făcut ca aceste pământuri să ajungă a fi posedate de câțiva mari proprietari, probabil de origine senatorială, și apoi de împărații romani⁷⁶. O serie din aceste etape nu vor mai fi fost necesare în Egipt unde pământurile Ptolemeilor (οὐσίαι) au trecut probabil direct în posesiunea lui Augustus dar mai cu seamă a urmașilor acestuia, chiar dacă uriașa documentație papirologică datează cu precădere din aceleași secole (II-III p. Chr.) ca și în Africa. Majoritatea acestor documente se referă la regiunea (νομός) Arsinoites (de unde dealtfel provin și documente mai timpurii, din secolul I p. Chr.) dar și din altele (Heracleopolites, Hermopolites, Memphites, Mendesianos, Oxyrinchites, etc.). De semnalat că nu toate domeniile menționate sunt imperiale, unele putând fi și senatoriale⁷⁷. Mai sigure, din acest punct de vedere, sunt datele despre domeniile imperiale din Palaestina sau Syria⁷⁸, pentru a nu mai vorbi de cele din Asia Mică. S-a observat, cu dreptate, că aici domeniile imperiale se află mai curând în interiorul ținutului și nu pe litoral, acolo unde documentele pe care le posedăm se referă cu precădere la teritoriile citadine, de unde concluzia că respectivele domenii le-au înlocuit pur și simplu pe cele ale regilor elenistici. Epoca romană va fi perpetuat așadar vechea distincție, stabilită încă din zilele lui Alexandru cel Mare și ale urmașilor săi imediați, între teritoriul urban (χώρα πολιτική) și cel regal (χώρα βασιλική)⁷⁹. Continuându-ne așadar „periplusul” domeniilor imperiale, să le notăm pe cele din Cilicia, Cappadocia (unde ele par a fi mai curând de epocă târzie), Galatia, Lycaonia, Pisidia, dar mai cu seamă cele din Lycia (*regio* Oinoandike), Phrygia (Aragua), Lydia (*regio* Philadelphene, Thyateira), Bithynia sau Thracia (*regio* Chersonesis)⁸⁰. Cu excepția ultimului domeniu citat, continentul european ne oferă surprinzător de puține documente privind posesiunile funciare imperiale. În afara unor posesiuni, nu neapărat imperiale, din Attica, Thessalia sau Macedonia ca și a unor funcționari imperiali (*procuratores*) – aflați de regulă în fruntea acestor domenii, cum vom vedea îndată – dar fără mențiuni speciale ca cei

⁷⁶ Vezi în general pentru colonatul african lucrările lui J. Kolendo, citate mai sus în nota 71; D. Crawford, *op. cit.*, p. 63-65; D.P. Kehoe, *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa*, Göttingen, 1988.

⁷⁷ A. C. Johnson, *Roman Egypt*, Baltimore, 1936 în *An Economic Survey...* (vezi mai sus, nota 69); D. Crawford, *op. cit.*, p. 65-69.

⁷⁸ D. Crawford, *op. cit.*, p. 69-70.

⁷⁹ Pentru cele două noțiuni și continuarea lor în epoca romană este de reținut polemica dintre T. Frank, JRS, 17, 1927, p. 141-161 și M. Rostovțev, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941 (reimprimare în 1953), p. 814-816.

⁸⁰ T. R. S. Broughton, *Roman Asia*, Baltimore, 1938, în *An Economic Survey...* (vezi mai sus, nota 69); D. Crawford, *op. cit.*, p. 70-72.

din Gallia Belgica și cele două Germanii (Inferior și Superior) sau a unor menționări ale casei imperiale denumită *patrimonium* (vezi mai sus) ca de pildă în toate cele trei Hispanii (Taraconensis, Baetica și Lusitania), nu putem cita decât inscripția (ILS, 4 198) atestând un *patrimonium regni Norici*⁸¹. Dacă realitatea este cea reflectată doar de aceste documente și nu mai pot fi luate în considerație și altele – cum vom vedea că ar fi cazul chiar în teritoriul histrian – s-ar putea ca situația din Europa să se explice prin inexistența unor regate de mărimea și stabilitatea celor egiptene sau microasiatice, sau a unor teritorii atât de întinse ca cel carthaginez. Nu vom întârzia, în cele ce urmează, asupra numeroaselor dovezi de latifundii imperiale din Italia, atât de numeroase încât Plinius cel Bătrân (*loc. cit.*) credea a putea afirma că ele au dus la „pieirea” Italiei⁸².

În schimb, ni s-ar părea util să schițăm organizarea acestor latifundii, urmând a vedea – în partea a doua a acestui paragraf – care va fi fost condiția juridică a muncitorilor agricoli de pe aceste ogoare (*coloni*). De la bun început trebuie să precizăm că principala documentație ne-o oferă „marile inscripții” africane, evocate mai sus și că extrapolarea situației din Africa în alte zone trebuie privită cu toată circumspecția în măsura în care – am văzut-o și o vom vedea mai cu seamă atunci când vom analiza condiția colonilor – legislația latifundiilor imperiale a fost aplicată unor realități anterioare extrem de diverse.

Primele reglementări ale domeniilor imperiale datează din epoca Flaviilor, atunci când, de pildă, în Africa – și numai aici, după cât se pare – apare așa-numita *lex Manciana*, după numele edictului unui guvernator sau trimis special al împăratului, destinată organizării latifundiilor imperiale și a terenurilor mărginașe (*subseciva*). Această lege, care a rămas în vigoare până în secolul V p. Chr., nu va fi fost decât completată de o altă lege, de această dată imperială, *lex Hadriana*, promulgată pentru reglementarea situației pământurilor nedestelenite (*de rudibus agris*). Nu știm cât de întinsă va fi fost aplicabilitatea acestei a doua legi, dar cert este că în secolele II-III p. Chr. întâlnim în toate zonele mai sus enunțate mari *regiones* (ὀρεῖνες) sau *tractus* (? τάξεις) conduse de *procuratores* (ἐπίτροποι) care centralizau într-o unică casă toate încasările, operație la care participau casieri (*tabularii*) secretari (*notarii*; γραμματεῖς) și topometri (*agrimensores*). Latifundiul propriu-zis (*saltus*; οὐσία) era împărțit teoretic în două zone; una era condusă direct de un *conductor* (ἐκλήμπτωρ); cealaltă era împărțită în parcele mai mici (*fundi*), arendate, sub controlul aceluiași *conductor*, unor *actores* (πραγματευταί), *dispensatores* (μιστωταί) sau *vilici* (οἰκονόμοι). În aceleași mari unități întâlnim subunități mai mici denumite sate (*vici*; κόμαι) precum și *magistri*, preoți (*sacerdotes*) sau apărători (*defensores*).

⁸¹ D. Crawford, *op.cit.*, p. 72-73 și 76; adaugă P. Angelini, *Il Procurator*, Milano, 1971.

⁸² D. Crawford, *op. cit.*, p. 73-75. În ce privește formularea lui Plinius cel Bătrân, trebuie spus că ea nu se bucură de un credit unanim, cel puțin în zilele noastre: K. D. White, *op. cit.*, p. 467, nota 27; R. Duncan-Jones, *op.cit.*, p. 323-326.

Nu avem știri decât cu totul saltuare privind întinderea acestor posesiuni, doar anumite documente egiptene indicându-ne cifre în jur de sute sau chiar mii de hectare. Acest lucru nu trebuie să surprindă din moment ce numai Plinius cel Tânăr posedă în total circa 35 000 *iugera* (= 8 750 ha)⁸³.

Trecem astfel la a doua categorie de posesiuni pe care ne-am propus să le analizăm și anume cele senatoriale. Aluzii la acestea n-au lipsit – după cum se reține – nici până acum, n-ar fi decât să reamintim situația din Africa dinaintea lui Nero sau faptul că nu toate latifundiile citate sunt sigur imperiale. Nu este firește aici locul să tratăm problema ordinului senatorial în ansamblul său, a atitudinii sale față de noul regim sau aceea a primenirii acestuia prin cooptări (*adlectiones*) din ordinul equestru. Chestiunea este una dintre cele mai bine studiate⁸⁴, și în contrast cu această situație, apare oarecum surprinzătoare lipsa unor sinteze privind averile funciare ale senatorilor. Spunem oarecum, deoarece singura avere calculabilă a unui senator din timpul Principatului rămâne cea relativ modestă a lui Plinius cel Tânăr. Am văzut mai sus la cât se ridică întinderea celor două posesiuni ale acestuia de la Comum și de la Tifenum Tiberinum. Adăugând acestor posesiuni, sclavii, animalele și desigur numeroasele unelte agricole, pe lângă cele două *villae* de la Roma și Ostia, s-a calculat recent că averea lui Plinius cel Tânăr se ridică la aproximativ 20 000 000 sesterți, din care 17 000 000 sesterți ar fi reprezentat averea sa funciară⁸⁵. Aceasta ar însemna că cele 35 000 *iugera* ar trebui calculate la aproximativ 500 sesterți/*iugerum* ceea ce reprezintă o medie a prețului unui *iugerum*. Dacă ținem însă cont de faptul că există mărturia expresă a lui Columella (III, 8, 11), potrivit căruia un *iugerum* costa 1000 de sesterți, s-ar putea ca averea imobiliară a lui Plinius cel Tânăr să fi fost în realitate sensibil mai mare. Dar această aparent fabuloasă sumă nu va fi reprezentat decât o avere medie pentru secolul II p. Chr., așa cum ne informează medicul Galenus (*De mens. et pond.*, XIII, 636). Rezumându-ne doar la secolul II p. Chr., pentru că în secolul I p. Chr. averile unui Narcissus sau Seneca ajung la 3 – 4 000 000 000 sesterți, să notăm – după excelentele statistici ale lui R. Duncan-Jones – că cea mai notabilă avere senatorială atingea 288 000 000 sesterți și că, dintre cele cunoscute, ele variau între 60 000 000 și 2 000 000 sesterți⁸⁶. Rezultă că un senator posedă în mod curent – averea minimă fiind de 1 000 000 de sesterți – câteva mii de hectare de pământ arabil, o parte a lor în Italia, potrivit unor reglementări din vremea lui Traian și apoi Marcus Aurelius, dar desigur că cea mai mare parte a lor în provinciile de unde vor fi fost originari. Acolo însă este foarte posibil ca ei să fi început a le posedă în calitate de membri ai ordinului equestru sau să le fi moștenit de la aceștia, demonstrându-se între timp că marile averi atestate la reprezentanții acestui ordin nu puteau fi investite decât tot în pământuri, cea mai

⁸³ Pentru organizarea domeniilor imperiale vezi bibliografia citată în nota 71 iar pentru întinderea posesiunilor lui Plinius cel Tânăr, K. D. White, *op. cit.*, p. 406.

⁸⁴ P. Lambrechts, *La composition du Sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien*, *Diss Pann*, I, 8, 1937; M. Hammond, *JRS*, 47, 1957, p. 74-81; W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, (Vestigia, 13) München, 1970.

⁸⁵ R. Duncan-Jones, *op. cit.*, p. 17-32.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 343-344; adaugă G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli, 1990.

sigură și rentabilă investiție antică. Vom nota deci – după același R. Duncan-Jones – că averile unora dintre acești cavaleri puteau atinge între 100 000 000 și 2 000 000 sesterți – averea minimă fiind de 400 000 de sesterți, dar mai instructivă – din punctul de vedere care ne reține atenția – este lista latifundiilor senatoriale sau equestre din Egipt întocmită încă de M. Rostovțev, din care rezultă că reprezentanții ordinului equestru posedau același tip de moșii ca și senatorii⁸⁷, așa cum este posibil să stea lucrurile și în Dobrogea.

Reamintind că indiferent de posesorii lor, senatori sau cavaleri, aceste moșii vor fi fost administrate după modelul celor imperiale – Plinius cel Tânăr însuși recomanda tot mai insistent folosirea colonilor – să notăm că toate tipurile de posesiuni discutate până acum nu puteau fi impuse impozitului funciar, constituind așa-numiții *fundi excepti*.

Vom vedea mai jos, atunci când vom analiza structurile administrative în interiorul cărora pot figura posesiuni funciare, ce anume comunități erau scutite, în totalitate, de impozitul funciar. Până atunci însă să notăm că cetățenii romani din provincii (atunci când nu erau senatori sau cavaleri) plăteau impozitul funciar nu însă și veteranii. Este motivul pentru care, în pofida dimensiunilor mai reduse – teoretic – ale acestora, le vom trata în continuare.

Texte de lege din vremea lui Augustus și până în cea a lui Constantin cel Mare asigurau veteranilor – cu unele funcțuții sau limitări – imunitatea funciară⁸⁸ (și nu numai aceasta), asimilându-li-se astfel posesiunile cu cele ale cetățenilor romani din Italia (*dominium ex iure Quiritium*). Din partea rămasă la dispoziția autorităților romane (*ager publicus*) din teritoriile orașelor peregrine, așa cum vom vedea îndată, în cadrul teritoriilor orașelor de drept roman (colonii sau municipii) sau în comunități rurale (*vici*) din cadrul ambelor categorii de cetăți, prin grija casei militare (*aerarium militare*) dar și a împăratului personal, veteranilor li se repartizau pământuri cu titlul de *agri viritim adsignati*, scutite așadar de impozitul funciar⁸⁹. Cât anume vor fi măsurat aceste proprietăți, este o problemă insuficient lămurită. După cum se știe în timpul serviciului, soldatul de legiune primea o

⁸⁷ M. Rostovțev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971², p. 669-672, nota 45. Pentru ordinul equestru, în general, vezi A. Stein, *Der römische Ritterstand, Ein Beitrag zur Sozial und Personengeschichte des römischen Reiches*, München, 1927; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I-III, Paris, 1960-1961; H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I-V, Louvain, 1976-1993; Idem, *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army* (Mavors VI), Amsterdam, 1989.

⁸⁸ Vezi CIL, XVI, 10 (Augustus), 12 (Domitian); Hyginus, *Grom. Vet.*, ed. Lachmann, 1, 116; *Digesta*, XLIX, 18, 2; L, 4, 6; 5, 7; 5, 10 cu comentariile lui G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953, p. 48-50; H. D'Escurac Doisy, in *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles, 1962, p. 571-583; G. Alföldy, *Historia*, 13, 1964, 2, p. 167-179; R. Thouvenot, in *Mélanges Piganiol*, II, Paris, 1966, p. 843-848; H. Wolff, in *Heer und Integrationspolitik. Die römische Militärdiplome als historische Quelle*, Köln-Viena, 1986, p. 44-115; S. Link, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen*, Stuttgart, 1989.

⁸⁹ E. Sander, *Rheinisches Museum*, 1958, p. 152-234; Idem, *RE*, Supplbd., X, 1965, col. 399 și urm. s. v. *Militärrecht*; M.-Th. Raepsaet-Charlier, *L'Antiquité Classique*, 47, 1978, p. 557-565; J.C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, Londra, 1983.

soldă care a variat de la 75 denari în vremea lui Augustus la 300 în cea a lui Domițian și la 500 denari (= 2 000 sesterți) în cea a lui Septimius Severus, la care se mai adăugau diversele danii imperiale făcute cu ocazia victoriilor. Din această soldă, militarul roman era obligat să-și asigure întreținerea și echipamentul, astfel încât există puține șanse ca el să fi putut tezauriza averi prea mari cu care să-și fi sporit sensibil pensia (*praemia militiae*). Cât privește aceasta din urmă, se știe că ea varia între 3 000 denari în vremea lui Augustus și 5 000 în cea a lui Caracalla (perioadă în care pretorienii primeau circa 7 000 denari)⁹⁰. Admițând că prețul pământului era de cca. 500 sesterți, *iugerum* ar rezulta că un soldat de legiune putea să-și cumpere din pensie un teren de 40 *iugera* (= 10 ha), în vreme ce un soldat din gărzile pretoriene putea să-și transforme cei 7 000 denari (= 28 000 sesterți) în 56 *iugera* (= 14 ha), situație avută în vedere de noi chiar în cazul lui Aelius Aurelius Atticus (Catalog, a, 1). În realitate situațiile trebuie să fi fost mult mai complexe. Mai întâi se cuvine să reamintim că ierarhia militară era respectată și în cazul acestor pensii, ele fiind acordate *secundum gradum militiae* (Siculus Flaccus, *Gromatici veteres*, ed. Lachmann, p. 156, 9). Apoi că prețul pământului admis de noi este strict convențional, el depinzând desigur de calitatea acestuia, n-ar fi decât să reamintim că el oscilează între 1 000 și 100-200 sesterți. În sfârșit, și desigur acest argument este cel mai important, veteranul primea pensia fie în bani (*missio nummaria*) – preferată se pare un timp (Tacitus, *Annales*, XIV, 27, 1) – fie în pământuri (*missio agraria*) – care pare să fi prevalat până la urmă – și deci nu știm, în aceste condiții, care va fi fost întinderea reală a mediei pământului acordat unui veteran. În general se consideră că media proprietăților veteranilor va fi oscilat în jur de 200 *iugera*, ceea ce pare oarecum exagerat dacă se admite că un *iugerum* echivala cu circa 500 sesterți⁹¹. Personal am considera ca mult mai plauzibilă – altfel spus încadrabilă teoretic în echivalentele bănești cunoscute – o întindere medie a proprietății veteranilor între 50-100 *iugera* (= 12,5 – 25 ha)⁹².

În sfârșit, și cu regretul că în afara unor lucrări generale sau a unor studii locale, problema ogoarelor veteranilor n-a constituit încă subiectul unei monografii, prilej suplimentar de a ne îndoi de utilitatea unor inovații ca cele citate la începutul acestui paragraf – autorii lor ar fi trebuit să completeze lacunele predecesorilor înainte de a-i critica într-o condamnabilă lipsă de responsabilitate –, se cuvine să remarcăm că pe pământurile veteranilor întâlnim adesea *vilici* (οἰκονόμοι) sau *actores* (πραγματευταί) ca supraveghetori, de regulă, ai unui număr restrâns de sclavi.

⁹⁰ A. von Domaszewski, *Neue Heidelberger Jahrbücher*, X, 1900, p. 218-241; P. A. Brunt, *Papers of the British School at Rome*, 18, 1950, p. 50-71; G.R. Watson, *Historia*, 7, 1958, p. 113-120; 8, 1959, p. 372-378; M. P. Speidel, *JRS*, 53, 1963, p. 141-147; H. C. Boren, *Historia*, 32, 1983, p. 427-460; J. Jahn, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 53, 1983, p. 217-227; M. A. Speidel, *JRS*, 82, 1992, p. 87-106.

⁹¹ Pentru prețul pământului vezi R. Duncan Jones, *op. cit.*, p. 48-52.

⁹² Spre aceeași încheiere ajunge, studiind cadastrul de la Arausio, și A. Piganiol, *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange*, Gallia, Supplément XVI, Paris, 1962, p. 53-62. După T. Frank, *An Economic Survey...* (vezi nota 69), V, Baltimore, 1940, p. 170, 3 000 de denari n-ar fi acoperit decât contravaloarea a 8-10 *iugera*, ceea ce pare cam puțin.

Lăsând – cum s-a mai spus – în sarcina ultimei părți a acestui capitol comunitățile urbane (*coloniae, municipia, civitates*) sau rurale (*vici*) în care se vor fi putut afla simplii cetățeni romani, se cuvine a preciza de la bun început că ei nu erau asimilați, ca veteranii, cetățenilor romani din Italia (*cives Romani optimo iure*), fiind deci supuși la plata impozitului funciar. Atribuirea de loturi de pământ – în cazurile mai sus citate – avea un caracter permanent, formă denumită *adsignatio*. Spre deosebire de această atribuire, aceiași cetățeni romani aveau dreptul să ia în arendă (*locatio*) fie pământuri ale comunităților respective (*agri vectigales civitatum*) fie din ogorul public (*agri vectigales populi Romani*; Hyginus, *Gromatici veteres*, ed. Lachmann, I, p. 116). Rezultă deci că cetățenii romani civili puteau poseda o infinitate de tipuri de posesiuni ceea ce face extrem de dificilă stabilirea întinderii acestora.

Cu nimic mai simplă se arată a fi și situația juridică a posesiunilor peregrinilor (deci ale necetățenilor) câtă vreme ei vor fi putut avea pe de o parte proprietăți în teritoriile orașelor lor de baștină – desigur în conformitate cu statutul lor juridic – pe de alta lua, desigur, în arendă alte ogoare.

La complicațiile juridice citate se mai adaugă și marile diferențe sociale ce trebuiau să fi existat în sânul acestor ultime două categorii sociale. Elitele orășenești – a căror avere minimă trebuie să fi fost în jur de 100 000 sesterți – vor fi posedat bogății considerabile care să le fi permis numeroase liberalități în propriile lor orașe. Primind uneori și cetățenia romană, ei ajungeau a fi incluși în ordinul equestru și apoi – cum s-a văzut – în cel senatorial, văzându-și astfel consolidată situația socială. Numeroase studii au pus în evidență averile elitelor municipale, cele mai sugestive fiind acelea întocmite de R. Duncan-Jones, pentru Italia și Africa⁹³. Exprimându-ne doar opinia că ancheta ar putea fi continuată și în provinciile din estul Imperiului, acolo unde aristocrația municipală pare să fi avut o situație cu totul excepțională, ca de pildă atenianul Herodes Atticus, Iulius Eurycles și C. Iulius Theophrastus din Sparta sau Opramoas din Lycia, rezultă că ea poseda averi comparabile cu cele ale cavalerilor sau chiar senatorilor⁹⁴. Dar desigur pe lângă acești magnați, vor mai fi existat cetățeni romani sau peregrini cu averi medii sau chiar mici despre ale căror averi avem indicații cu totul saltuare. În aceste condiții ne vedem în situația de a ne referi la un recent studiu al aceluiași R. Duncan-Jones despre întinderea proprietăților din unele orașe din imperiu⁹⁵. Nu vom relua, firește,

⁹³ R. Duncan-Jones, *op. cit.*, p. 63-258; pentru elitele municipale, pe lângă bibliografia de bază de la Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 2, 1975², vezi mai nou și W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2-4 Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden, 1973; L. Neesen, *Historia*, 30, 1981, p. 203-235; T. Kotula, *Klio*, 64, 1982, p. 431-435; B. Holtheide, *Römische Bürgerrechtspolitik und römische Neubürger in der Provinz Asia*, Freiburg, 1983; Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leur bienfaiteurs*, Paris, 1985; R. Rillinger, *Humiliores, honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strassrecht der römischen Kaiserzeit*, München, 1988.

⁹⁴ M. Rostovtzev, *op. cit.*, p. 149-151 și p. 601-602, nota 13; adaugă acum W. Ameling, *Herodes Atticus*, Hildesheim, 1983; J. J. Coulton, *JHS*, 107, 1987, p. 171-178.

⁹⁵ R. Duncan-Jones, în *La proprietă...*, p. 3-32.

toate calculele care l-au condus pe autorul englez să fixeze – desigur convențional – media proprietăților din respectivele orașe. Ajunge să reamintim aici că la Lamasba (Numidia) la începutul secolului III p. Chr. media lor era de 17 *iugera* (= 4,3 ha), la Hermopolis (Egipt) în secolul IV p. Chr. de 76 *iugera* (= 19,1 ha), la Ligures Baebiani (Italia) la începutul secolului II p. Chr. 120 *iugera* (= 30,2 ha), la Volcei (Italia) la începutul secolului IV p. Chr. 312 *iugera* (= 78,5 ha), la Veleia (Italia) la începutul secolului II p. Chr. 390 *iugera* (= 98,1 ha) și la Magnesia (Asia Mică) în secolul IV p. Chr. 420 *iugera* (= 106 ha). Adăugând că din Asia Mică mai provin documente cadastrale de la Thera, Astypalaia, Lesbos sau Tralleis⁹⁶ care ar putea fi luate la rându-le în considerație, să remarcăm că diferențele rezultate din statisticile lui Duncan-Jones sunt efectiv deconcertante, ceea ce exclude orice concluzie general valabilă și deci aplicabilă în Dobrogea.

Mulțumindu-ne așadar cu constatarea că la nivel provincial – fie că-i vorba de cetățeni romani, cum trebuie să fi fost cei din Italia, fie de peregrini, ca cei din provincii – media proprietăților va fi oscilat între sute de hectare și doar câteva hectare, să notăm – pentru a trece în continuare la mâna de lucru utilizată pe aceste ogoare – că înseși aceste diferențe vor fi impus folosirea tuturor categoriilor de muncitori agricoli de la sclavi, la țărani mai mult sau mai puțin liberi (astfel spus semidependenți) și în sfârșit la coloni.

Chiar dacă, istoric vorbind, clasa socială a sclavilor se va fi constituit mai târziu, odată cu destrămarea orânduirii gentilice, vom începe totuși analiza categoriilor sociale folosite ca mână de lucru în agricultură cu aceștia, pentru bunul motiv că ei reprezintă, în vremea Imperiului, categoria cea mai de jos.

Evoluția tratamentului la care aceștia vor fi fost supuși între perioada republicană și cea imperială merită – fie și sumar – trecută în revistă, n-ar fi decât să înțelegem mai bine care va fi fost situația lor exactă – în măsura în care au și existat – în agricultura dobrogeană din primele secole ale Imperiului.

Dacă în perioada republicană, sclavul ajunsese să fie considerat o unealtă vorbitoare (*instrumentum vocale*), asupra căruia stăpânul avea un incontestabil drept de viață și de moarte (*ius vitae necisque*), epoca imperială ne prezintă un tablou sensibil ameliorat. Mai mulți factori par să fi contribuit la această schimbare. Marile revolte ale sclavilor – culminând cu aceea a lui Spartacus – au constituit, fără îndoială, un avertisment care își va fi arătat roadele în timp. Epoca marilor cuceriri încheiate cu transformarea în sclavi a numeroșilor prizonieri de război – pe de altă parte – luase practic sfârșit, noile cuceriri din vremea Imperiului fiind destinate – așa cum a înțeles-o genialul artizan al Imperiului roman, Augustus, și a cărui politică avea să fie urmată fără abatere de toți urmașii săi – atragerii provincialilor la modul de viață roman și nu doar a aservirii acestora. Nu este exclusă – cum s-a susținut – nici contribuția filozofiei stoice sau a creștinismului la schimbarea de optică avută în vedere, dar este sigur că principala cauză trebuie căutată în concurența tot mai

⁹⁶ Pentru toate aceste cadastre, vezi comentariile lui Hiller von Gaertingen din *Inscriptiones Graecae*, XII; în cadastrele de la Astypalaia și Thera (nr. 180-182 și respectiv 343-349) se menționează faptul că respectivi proprietari mai aveau posesiuni și în alte locuri.

acută pe care – cum vom vedea – o vor fi constituit colonii. Condițiile de viață și muncă ale sclavilor trebuiau așadar armonizate cu acelea ale colonilor – texte juridice îi desemnează de altfel pe sclavi drept *quasi coloni* (*Digesta*, XXXIII 7, 12, 3; 18, 4; 20, 1) – și lucrul era cu atât mai posibil cu cât în epoca imperială numărul sclavilor crescuți în casa (*vernae*) pare să-l fi depășit sensibil pe cel al prizonierilor transformați în sclavi.

Postulată așadar în scrierile filozofilor – n-ar fi decât să-l amintim pe Seneca, altminteri, cum se reține, posesorul unor imense averi – ameliorarea vieții sclavilor se va fi materializat în limitarea dreptului de viață și de moarte a stăpânului (*lex Petronia de servis*), în echivalarea omorării sclavilor bolnavi cu asasinare (în vremea lui Claudius), în interzicerea castrării sclavilor pentru a-i vinde ca eunuci (în cea a lui Domițian), măsură generalizată de Hadrian care interzise asasinarea sclavilor sau vinderea lor ca gladiatori, pedepsind toate abuzurile în acest sens. Închisorile (*ergastula*) sclavilor au fost de asemenea interzise în vremea aceluiași împărat ca și pedepsirea – nemotivată – a sclavilor în momentul asasinării stăpânului. Antoninus Pius a emis o constituție potrivit căreia asasinarea propriului sclav echivala cu aceea a sclavului unui alt proprietar, toate aceste măsuri îndreptățindu-l pe Gaius – celebrul jurist din secolul II p. Chr. – să afirme: „Astăzi însă nici cetățenilor romani și nici altor oameni, aflați sub ocârmuirea poporului roman, nu le este permis să-și asuprească sclavii peste măsură și fără motiv” (*Institutiones*, I, 53).

Cu toate acestea – la care s-ar mai putea adăuga recunoașterea de drept a averii lor (*peculium*) – soarta sclavilor, care sunt atestați până în epoca romană târzie, rămâne a fi una dintre cele mai dure, n-ar fi decât să amintim de limitările tot mai frecvente ale eliberărilor lor (*manumissiones*)⁹⁷. Aceasta nu înseamnă că lupta sclavilor ar fi dus în cele din urmă la înlocuirea orânduirii sclavagiste (vom vedea mai jos că însuși acest termen poate fi pus în discuție în măsura în care rămân prea puține zone în Imperiu în care mâna de lucru servilă să fi fost într-adevăr preponderentă) cu cea feudală – cum s-a afirmat atât de des –, germenii orânduirii feudale apărând – sub forma colonatului – încă din perioada de apogeu a Imperiului. Și acest lucru apare cel mai evident atunci când trecem la analiza bazei economice altfel spus a muncii sclavilor în agricultura romană.

Ne vom întoarce, firește, la bravii noștri „agronomi”, reamintind mai întâi tratamentul dur pe care Cato nu ezita să-l recomande în manualul său cu privire la sclavi. Aceștia erau considerați așadar instrumente vocale, singura preocupare în ce-i privește fiind randamentul maxim. Enumerând sarcinile stăpânului fermei, Cato îl sfătuiește să ia aminte la scuzele pe care i le-ar putea invoca intendentul (*vilicus*), printre care bolile sau dezertările sclavilor; iar dacă au fost bolnavi, nu trebuie să li se dea prea multă mâncare (*De agricultura*, II 2-4). Porțiile acestora trebuiesc fixate cu multă parcimonie, asemenea animalelor: „Sclavilor (*familia*)

⁹⁷ În general pentru sclavaj, vezi W. L. Westerman, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955; *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, editor M. I. Finley, Cambridge, 1960; J. Vogt, *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*, Wiesbaden, 1965; Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 1, 1974², p. 337-345; A. Carandini, *Schiavi in Italia. Gli strumenti pensanti dei Romani fra Tarda Repubblica e Medio Impero*, Roma, 1988.

care muncesc li se vor da iarna câte 4 *modii* (35 litri) de grâu și 4,5 (38 l) vara. Intendentului (*vilicus*), intendentei (*vilica*), supraveghetorului (*epistates*) și păstorului (*opilio*) câte 3 *modii* (26 litri); sclavilor înălțuiți câte o pâine de 4 *librae* (1,309 kg) iarna și de 5 *librae* (1,635 kg) de la tăiatul viilor până când se coc smochinele, apoi din nou de 4 *librae*” (*Ibidem*, LVI). Atunci când se enumără sarcinileintendentului (*vilicus*) se spune „El va aplana disputele sclavilor. Dacă cineva din ei a greșit, pedeapsa să fie proporționată cu vina. Sclavii să nu sufere nici de foame, nici de frig, numai să-și facă datoria; în felul acesta îi va împiedica mai ușor să facă rău sau să fure. Dacă intendentul nu va dori să aplice pedepse, să n-o facă; iar dacă a dovedit prea multă indulgență, stăpânul (*dominus*) să nu-l lase nepedepsit” (*Ibidem*, V, 1-2). Îmbrăcămintea sclavilor, constând dintr-o tunică, o manta și o pereche de saboți, le va fi dată la doi ani odată; apoi ea le va fi luată pentru a fi retransformată (*Ibidem*, LVI). Alături de toate lucrurile inutile (animale, unelte) vor fi vânduți, devenind la rândul-le inutili, sclavii bătrâni sau bolnavi (*Ibidem*, II, 7).

Reamintind în câteva rânduri (*Ibidem*, II, 4 și CXXXVIII) că se putea lucra și în zilele de sărbătoare, Cato este de părere că 13 sclavi puteau lucra 240 *iugera* (60 ha) de măslini (*Ibidem*, X, 1) și 16 sclavi 100 *iugera* (25 ha) de vie (*Ibidem*, XI, 1), cifre, firește, convenționale și care au dat naștere la multe comentarii dar care nu sunt mai puțin expresive pentru celula agricolă catoniană, mică, intensivă, cu o economie închisă, destul de puțin aptă – după cât se pare – pentru a aduce mari profituri⁹⁸.

În concordanță cu marile schimbări care se pot întrevedea în exploatarea agricolă recomandată de Varro (terenuri întinse, ferme mixte sau specializate, etc.), tratamentul sclavilor pare să fie și el sensibil modificat față de cel consiliat de Cato. „Voi vorbi acum despre lucrurile necesare agriculturii pe care unii le împart în două (oameni și instrumente), fără de care nu se poate cultiva pământul. Alții le împart în trei și anume în instrumente vocale, semivocale și mute. Cele vocale sunt reprezentate de sclavi, cele semivocale de boi, iar cele mute de unelte. Toate ogoarele sunt cultivate fie de oameni liberi, fie de sclavi, fie de o categorie intermediară între precedenții. Oamenii liberi pot fi sau aceia care-și cultivă singuri pământul, ajutați, săraci fiind, de familiile lor sau cei plătiți să efectueze lucrări mai grele, cum ar fi culesul viilor sau al grânelor; mai sunt și cei pe care-i numim *obaerati* (îndatorați) din care sunt mulți și astăzi în Asia, Egipt și Illyricum. Despre toți aceștia spun că e mai bine să fie folosiți în locurile insalubre, decât sclavii; și chiar în cele salubre e mai bine să li se încredințeze lucrările grele, cum ar fi viile și ogoarele... Muncitorii trebuiesc astfel pregătiți încât să fie apti pentru muncă, nu mai tineri de 22 de ani, pricepuți la cultivarea pământului... Ei trebuie să fie conduși de sclavi care să nu fie nici înfricoșători, nici timizi, cu o oarecare instrucție, corecți și mai în vârstă decât muncitorii respectivi; ei vor fi astfel mai ușor ascultați. Dar cel mai important lucru este ca acești sclavi să fie pricepuți la agricultură, căci ei nu trebuie numai să conducă ci să și facă treabă, pentru ca să poată fi luați ca exemplu și muncitorii să înțeleagă că ei le sunt superiori prin știință și practică.

⁹⁸ Vezi mai sus, nota 1.

Sclavilor nu trebuie să li se permită să conducă cu bățul, când pot obține același lucru cu vorba bună. Nu e bine ca sclavii să fie de același neam; de aici pot apărea multe conflicte. Supraveghetorii (sclavi) mai zeloși li se cuvin premii; să li se dea concursul să-și formeze o avere (*peculium*) și să-și ia în căsătorie tovarășele de sclavie, cu care să aibă copii; prin aceasta ei vor deveni mai puternici și mai atașați de domeniul agricol. Din cauza acestor căsătorii, sclavii din Epir sunt atât de celebri și scumpi. Supraveghetorii (sclavi) trebuiesc din când în când onorați, pentru a li se cultiva plăcerea de a conduce. Iar când un muncitor se ridică deasupra celorlalți, trebuie consultat în legătură cu mersul lucrărilor... Cei mai înclinați spre lucru trebuiesc tratați mai bine fie prin mâncare, fie prin veșminte mai alese, fie prin scutirea de anumite munci fie prin permisiunea de a-și paște vitele pe pajiștea stăpânului, sau cu orice altceva care să tempereze efectele unei ordini severe, ale unor pedepse, pentru a-i conserva bunăvoința și afecțiunea pentru stăpân” (*De re rustica*, I, 17).

Remarcând densitatea acestui pasaj⁹⁹ – de la numeroasele categorii de muncitori agricoli (sclavi, oameni liberi, oameni plătiți și în fine la cei îndatorați) la statutul preferențial al sclavilor față de ultimele două categorii citate și în fine la umanitatea recomandată pentru toate categoriile de muncitori – să mai reamintim că în paragraful următor (I, 18) Varro critică estimările lui Cato privind cantitatea de zile muncă pentru un *iugerum*, calculând, după Saserna, că un *iugerum* ar necesita munca unui om timp de 4 zile.

Cu mult mai precise se arată a fi calculele de acest gen recomandate de Columella. Sfătuindu-și cititorii să însămânțeze cu 4-5 *modii* (aprox. 44 l.) de grâu un *iugerum* (*De re rustica*, II, 9, 1), Columella revine mai târziu spunând: „Pentru a însămânța 4-5 *modii* de grâu este nevoie de patru zile pentru arat și semănat, una pentru grăpat, două pentru prima prașilă și una pentru a doua, una pentru plivit și una și jumătate pentru recoltă, în total 10 zile și jumătate” (*Ibidem*, II, 12, 1).

În continuare sunt indicate, cu aceeași precizie, zilele-muncă necesare pentru toate culturile, calcule pe care nu socotim necesar să le cităm în măsura în care prin citatul de mai sus n-am vrut decât să subliniem că ele par cele mai rezonabile. Efectuate de sclavi, aceste munci nu vor fi fost exagerate, dacă avem în vedere faptul că și înspre zilele noastre cantitatea de muncă pare a fi fost oarecum asemănătoare¹⁰⁰.

Vorbind însă despre sclavi, trebuie să menționăm că la Columella apare un pasaj de o importanță crucială pentru evoluția relațiilor agrare romane: „Lucrurile fiind astfel aranjate (dispunerea fermei), grija stăpânului trebuie să se îndrepte spre oameni (muncitori) mai cu seamă. Aceștia pot fi fie coloni, fie sclavi, cei din urmă putând fi în libertate sau înlănțuiți. Cu colonii (stăpânul) trebuie să se poarte bine, să se arate înțelegător, să fie mai sever cu lucrul acestora decât cu plata lor deoarece aceasta nu le dăunează prea mult și în general aduce profituri. Căci dacă ogorul

⁹⁹ M. Rostovțev, *Social and Economic History of the Hellenistic World* (vezi mai sus, nota 79), II, p. 1 184-1.185.

¹⁰⁰ K. D. White, *op. cit.*, p. 413-414.

este muncit cu grijă, el aduce beneficii, niciodată (doar în caz de intemperii sau prădăciuni) pierderi și deoarece colonul nu va îndrăzni să-și ceară partea Atunci când un pământ se află departe, unde nu poate ajunge stăpânul casei, el îl va încredința mai curând coloniilor decât supraveghetoriilor sclavi (*vilici*), mai cu seamă când este vorba de un ogor cercalier, căruia colonii n-au cum să-i dăuneze (ca în cazul arborilor sau al viței de vie) *dar pe care pot să-l distrugă sclavii, care închiriază boii, care-i hrănesc rău ca și pe celelalte animale, care cultivă prost pământul, care folosesc mai multe semințe decât însămânțează iar pe cele care le încredințează pământului nu le ajută să crească; astfel ei diminuează semințele purtate la arie fie prin fraudă, fie prin neglijență; căci ei înșiși fură și nu le apără de hoși iar pe cele recoltate nu le socotesc corect. Astfel, pe măsura greșelilor vechilului (actor) și a sclavilor (familia) ogorul se deteriorează mai adesea. De aceea socotim că ogorul care nu poate fi supravegheat de stăpân trebuie arendat*” (*Ibidem*, I, 7).

Munca sclavilor devine așadar nerentabilă și Columella – în pofida sfaturilor pe care le dă în continuare (I, 8, 9) privind tratamentul acestora – este unul dintre primii autori care să fi pus cu pregnanță acest lucru în evidență ¹⁰¹. Câteva decenii mai târziu, Plinius cel Tânăr va recomanda cu căldură folosirea coloniilor în locul sclavilor ¹⁰², dar despre acest lucru ne vom ocupa mai târziu, în ultima parte a acestui paragraf.

De la Cato la Varro și chiar Columella, sclavul va fi reprezentat așadar principala mână de lucru în agricultura romană din Italia. Nu-i deci de mirare că acești autori ne-au transmis și o serie întregă de termeni privind funcțiile acestora. Sclavii (*servi, familia*) pot fi așadar în libertate (*soluti*) sau în lanțuiri (*vincti, alligati*). Ei pot avea și funcții de conducere (*actores, epistatai, magistri, vilici*) dar îndeplinesc, cum era și firesc, cu precădere muncile propriu-zise, cum ar fi acelea de plugar (*arator*), supraveghetor al măgarilor (*asinarius*), al casei (*atriensis*), al turmelor (*bubulcus, pastor, caprarius*), al găinilor (*gallinarius*), al porcilor (*subulcus*), al staulcelor (*stabularius*), al producției de ulci (*oleator*), sau al viilor (*vindemitor, vinitor*) etc. ¹⁰³

Dar oare sclavii vor fi reprezentat – până la apariția coloniilor – unica forță de muncă în agricultură de pe întreg cuprinsul Imperiului roman? „Agronomii” romani par s-o ateste categoric și fără îndoială autoritatea lor a contribuit decisiv la definirea modului de producție din perioada greco-romană drept sclavagist. L-am văzut însă pe Varro menționând și alte categorii de muncitori agricoli cum ar fi oamenii liberi, cei plătiți (*mercenarii*) și în fine cei îndatorați (*obaerati*). Numai și această mențiune ar fi trebuit să nuanțeze certitudinea amintită, aceasta cu atât mai mult cu cât cercetările din ultima vreme, fie ele pentru perioada greacă, fie pentru zona orientală a Imperiului, fie chiar pentru cea occidentală (cu excepția Italiei) au dovedit – fără putință de tăgadă – că munca servilă n-a fost niciodată preponderentă. S-a arătat relativ recent că termenul grecesc de δοῦλος nu înseamnă întotdeauna sclav, însuși marele rezervor de sclavi pe care-l vor fi oferit regiunile pontice – dedus din numele

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 404-405.

¹⁰² *Ibidem*, p. 406-409.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 377-383.

convenționale de sclavi din comedia neoattică precum Geta sau Davos (= ? dacul) – fiind cu temei pus sub semnul întrebării ¹⁰⁴. În Asia Mică pe de altă parte sclavajul n-a fost niciodată prea dezvoltat pe pământurile regale (*χώρα βασιλική*) ci doar în cele ale orașelor (*χώρα πολιτική*), situație care se va fi perpetuat și în epoca romană când pământurile regale au devenit, de regulă, domenii imperiale ¹⁰⁵. Dar nici măcar în provinciile din zona occidentală a Imperiului (ajunge să cităm aici anchetele referitoare la Germania, Pannonia sau chiar la Moesia Inferior) ¹⁰⁶, sclavajul n-a fost niciodată prea dezvoltat, dovadă odată în plus că Roma și Italia în general au reprezentat – față de restul lumii romane – o remarcabilă excepție ¹⁰⁷.

Ce se va fi întâmplat așadar în restul lumii romane, altfel spus care vor fi fost relațiile de producție din agricultura vremii ? Desigur că o bună parte trebuie rezervată oamenilor liberi, fie în calitate de mici proprietari, fie – ceea ce ne interesează aici în mod deosebit – de muncitori pe ogoarele celor mai înstăriți. În această ultimă ipostază ci sunt atestați din cele mai vechi timpuri și până în antichitatea târzie, fără însă ca sursele noastre să ne ofere și date suplimentare în ce-i privește ¹⁰⁸.

Cu mult mai multe știri se întâmplă să avem despre forța de muncă semidependentă cărcia i s-au consacrat nu numai studii de strictă specialitate – asupra cărora vom reveni – ci și considerații teoretice de multă autoritate. Ajunge să amintim aici conceptul de mod de producție asiatic sau, mai nou, tributul, discuțiile stârnite de acesta fiind încă la începutul lor dar anunțând concluzii dintre cele mai interesante. Nu este însă aici locul să dezvoltăm noi această discuție. Ajunge, din punctul de vedere care ne reține atenția, să-i menționăm pe așa-numiții *λαοί βασιλικοί* atestați în donațiile unor monarhi elenistici selcucizi, pe simpli *λαοί* din *χώρα πολιτική* din Bizanț, Heraclea și Cyzic, pe *εἰλωτοί* din Sparta, pe *πενέστοι* din Thessalia – aflați, după expresia lexicografului Pollux între oamenii liberi și sclavi (*μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων*), frapant de asemănătoare cu cea deja evocată a lui Varro (*omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque*; c vorba de acci *obaerati* asupra cărora vom reveni), pe *πάροιχοι* din Pergam și Efes și în sfârșit pe *πελάται*, *πάροιχοι* sau chiar *οἰκέται* din nordul Mării Negre. O vreme s-a considerat că aceștia ar reprezenta corespondentul antic al iobagilor feudali, folosindu-se uneori – cum s-a mai spus – termenii neadecvați în ceea ce privește situația lor socială. În realitate e vorba de oameni liberi legați de

¹⁰⁴ M. I. Finley, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 7, 1960, p. 165-189; Idem, în vol. *Slavery...* (citată mai sus în nota 97), p. 53-72; idem, *Klio*, 40, 1962, p. 51-59.

¹⁰⁵ În ultimă instanță vezi P. Briant, în *Actes du colloque sur l'esclavage*, Paris, 1972, p. 93-133.

¹⁰⁶ E. A. Thompson, în vol. *Slavery...* (citată în nota 97), p. 191-203, A. Mócsy, *AAASII*, 4, 1956, 1-4, p. 221-250; V. Velkov, *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica*, Sofia, 1963, p. 33-44; B. Gero, *Landownership in Roman Thracia and Moesia. 1st-3rd Century*, Amsterdam, 1988.

¹⁰⁷ Em. Condurachi, în *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, București, 1970, p. 214.

¹⁰⁸ J. Macqueron, *Le travail des hommes libres dans l'antiquité romaine*, Aix en Provence, 1964; F. M. De Robertis, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari, 1963, P. Garnsey (editor), *Non-slave Labour in the Greco-Roman World*, Cambridge, 1980.

propriul lor sat (ἰδία κώμη) printr-o așa numită *adscriptio vicis*, dar care se va transforma cu timpul, prin imposibilitatea achitării φόρος -ului anual, într-o *adscriptio glebae*, ceea ce va fi implicat o dependență perpetuă¹⁰⁹. Vom mai reveni asupra acestui termen, atunci când vom analiza situația colonilor, dar dacă astfel stau lucrurile cel puțin în zona orientală a Imperiului roman, să notăm că aici constituția din 332 p. Chr. a lui Constantin cel Mare – potrivit căreia colonii erau legați de pământ – va fi găsit o situație practic cristalizată în acest sens. Sursele noastre nu ne spun nimic privind această categorie în zona occidentală a Imperiului, dacă se exceptează informația lui Varro privind așa-numiții *obaerati*. Este drept că și în acest caz Varro se referă la zone orientale (Asia, Egipt) dar simpla mențiune a unei zone intermediare (Illyricum), pentru a nu mai vorbi de faptul că sfaturile sale se referă cu precădere la Italia ne fac să credem că această categorie de muncitori agricoli va fi fost, dacă nu preponderentă, măcar semnificativă în economia rurală a Occidentului roman. În ceea ce privește termenul, tradus până aici liber prin „îndatorați” se cuvine să precizăm că accepția lui exactă este „om împovărat de datorii”¹¹⁰, formulare care ne evocă surprinzător dependența perpetuă postulată de cercetările mai noi în zona orientală a imperiului.

Care va fi fost situația juridică a acestor mari mase de muncitori agricoli, este desigur mai greu de precizat. Că ei vor fi fost oameni liberi – altfel spus nu sclavi – este sigur, dar este tot atât de sigur că dintre aceștia ei vor fi fost în situația cea mai precară. Alături de marea masă a indigenilor din diferitele provincii ale Imperiului, de o anumită categorie de liberi sau de barbari mutați între hotarele romane – la rândul lor mai mult sau mai puțin liberi, – ei pot să fi constituit ceea ce textele juridice numesc *dediticii*, cei despre care Gaius afirmă „Cea mai proastă libertate este a acelor care se află printre *dediticii*; ei nu pot primi cetățenia romană prin nici o lege, *senatus-consultum* sau constituție imperială” (*Institutiones*, I, 26). Nu intenționăm să dezvoltăm aici un subiect căruia i s-au dedicat numeroase studii, chiar și cărți în ultima vreme. Ajunge – pentru a ne justifica punctul de vedere – să reamintim că respectiva categorie juridică – departe de a fi sporadic atestată în epoca imperială, cum s-a susținut și se mai susține încă fără nici o justificare – este atestată atât la Ammianus Marcellinus (XX, 8, 13), ea nefiind desființată decât în vremea lui Iustinian (*Institutiones*, I, 5, 3). De altfel – abia dacă mai era nevoie s-o spunem – *dediticii* nu constituiau o „pasăre rară”, după temerara formulare a unui

¹⁰⁹ Pentru opinia că ei ar fi fost „îobagi feudali” vezi M. Rostovțev, *op. cit.*, *passim* iar pentru aceea susținută în text, E. Bickermann, *Institutions des Séleucides*, Paris, 1938, p. 176-185; G. I. Luzzatto, *Epigrafia giuridica greca e romana*, Milano, 1942, p. 66-71; A. B. Ranovici, *Elenismul și rolul său istoric*, București, 1953, (traducerea românească), p. 167-179; I. S. Svenčičkaia, VDI, 1961, 3, p. 50-64; E. S. Golubtsova, VDI, 1967, 3, p. 25-44, aceasta fără a omite importanta contribuție, de interes mai general decât numai zona pontică, a lui D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², p. 120-166.

¹¹⁰ Definiția exactă a termenului de *obaeratus* o găsim, cum era și de așteptat, tot la Varro, *De lingua Latina*, VII, 105 unde se spune că e vorba de un om liber care își oferă munca la fel ca un sclav până să-și poată plăti datoria; e vorba de un om aservit ca unul împovărat de datorii; cf. K. D. White, *op. cit.*, p. 378; G. Giliberti, *Servus quasi colonus. Forme non tradizionali di organizzazione del lavoro nella società romana*, Napoli, 1981, p. 1, 82, 132.

mare învățat (A.N. Sherwin-White) câtă vreme ci apar – cu multă probabilitate – în celebrul text al Constituției Antoniniene. Care va fi fost contextul exact în care sunt menționați *dediticii* în celebrul document evocat, ne-ar fi mai greu s-o spunem – desigur din pricina stării fragmentare în care ne-a parvenit respectivul document – aceasta în pofida numeroaselor studii amintite. Un început de soluție pare însă să fie oferit de o relativ recentă descoperire epigrafică din Africa (Banasa, în Maroc) – în care se menționează acordarea cetățeniei romane unui *princeps* local – dar în care se specifică păstrarea de către acest *princeps* a dreptului ginților (*salvo iure gentis*). Dacă paralela recent încercată între cele două documente este corectă – pentru aceasta ar trebui propusă o altă întregire a clauzei respective din Constituție –, s-ar părea că *dediticii* nu sunt excluși de la cetățenia romană decât în măsura în care nu aveau dreptul la *ius gentium*¹¹¹.

În sfârșit, ultima categorie de muncitori agricoli pe care ne-am propus să o tratăm aici este aceea a colonilor. Iar dacă ci au fost lăsați la urmă, aceasta se datorește faptului că instituția colonatului – așa cum a rezultat și până acum – s-a suprapus – dacă va fi și fost unitară pe toată aria imperiului – peste realități extrem de diverse, începând de la oamenii liberi din zona occidentală la cei semidependenți din cea orientală a imperiului.

Însuși termenul de *colonus* – așa cum s-a demonstrat cu temei într-o recentă monografie – trebuie analizat cu multă atenție, întrucât el poate desemna tot atât de bine pe agricultorul în cel mai larg sens al cuvântului – accepție acordată de cei mai mulți autori latini de la Cato, Caesar, Horatius și până la Seneca – cât și pe

¹¹¹ Pentru *ius gentium*, în afara lucrărilor clasice ale lui L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*, Leipzig, 1910 cu replica lui E. Schönbauer, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 51, 1931, p. 277-355, vezi mai nou și K.-H. Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts*, Wiesbaden, 1964; W. Dalheim, *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jh. v. Chr.*, München (Vestigia, 8) 1968; P. Klose, *Die völkerrechtliche Ordnung der hellenistischen Staatenwelt in der Zeit von 280 bis 168 v. Chr. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts*, München (Münchener Beiträge zur... Rechtsgeschichte, 64), 1972, pentru *editio* în general, W. Dalheim, *Editio und Societas. Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Ansenpolitik in der Blütezeit der Republik*, München, 1965, iar pentru *dediticii* în general și în special în lumina recent descoperitei *tabula Alcantarensis*, B. D. Hoyos, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 78, 1989, p. 40-44 dar mai cu seamă D. Nörr, *Aspekte des römischen Völkerrechts. Die Bronztafel von Alcantara*, München (Bayrische Akad. der Wiss. Philos.-hist. Kl., 101) 1989; în sfârșit pentru Constituția Antoniniană fie aici citate doar lucrările lui Chr. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana. Eine Untersuchung über den Umfang der Bürgerrechtsverleihung auf Grund des Papyrus Giss. 40, I*, Wiesbaden, 1958; W. Seston, M. Euzennat, CRAI, 1971, p. 468-490; H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis, 40, I*, Köln, 1976 (lucrare utilă mai curând pentru bibliografie) iar pentru opinia – inexplicabil de rar împărtășită în ultima vreme – că cetățenia romană n-a putut fi acordată, în ansamblu, tuturor populațiilor rurale, Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, Berlin, 1908, p. 418 și urm.; Idem *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899, p. 124; M. Rostovțev, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971², p. 418-420 și 719-720 (nota 38); D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton-New Jersey, 1950, p. 1556 (nota 48); Em. Condurachi, *Dacia*, N. S., 2, 1958, p. 281-316; Ch. Saumagne, *Revue historique de droit français et étranger*, 40, 1962, 2, p. 135-152; M. A. Levi, *Parola del Passato*, 29, 1974, p. 153-158. Punctul nostru de vedere se află acum formulat în *Dacia*, N. S., 34, 1990, p. 245-257.

arendașul propriu-zis care apare clar menționat ca atare la Columella, Plinius cel Tânăr și apoi în toate celelalte izvoare ¹¹². Arendașul recomandat de Columella (*De re rustica*, I, 7, 6) și apoi întrevăzut ca o unică soluție de Plinius cel Tânăr (*Epistulae*, IX, 37) era așadar un om liber care lucra pământul unui proprietar, de regulă absent, pe baza unui contract (*locatio-conductio*), încheiat în principiu pe o perioadă de cinci ani. În mod normal plata se făcea în bani, dar destul de curând s-a ajuns la situația ca ea să se achite în natură, datoriile fiind moștenite de urmași. În exploatarea mixtă, supravegherea colonilor – cum s-a văzut – era încredințată unor sclavi (*vilici*), eficacitatea muncii colonilor fiind la rândul ei obiect de îngrijorare din partea stăpânilor, de unde și indemnurile pentru un tratament cât mai uman și oricum profitabil pentru ambele părți contractante. Schimbându-și adesea stăpânii, colonii constituiau o pătură socială inferioară și nu-i deci de mirare că barbarii care încep să fie transferați în imperiu din vremea lui Marcus Aurelius (sub denumirea de *inquilini*, *gentiles*, *laeti*) vor fi asimilați condiției sociale a colonilor. Mai târziu, în epoca Dominatului, când procesul acaparării de pământuri de către marii proprietari va cunoaște o deosebită dezvoltare, îi vom vedea pe coloni nu numai „legați de glie” (*adscripti glebae*) ci ajunși sub protecția (*patrocinium*) marilor latifundiari, prevestind, în felul acesta, relațiile de producție feudale ¹¹³.

Mai sus – atunci când au fost evocate posesiunile imperiale – s-a vorbit despre organizarea domeniilor africane, ceea ce ne dispensează de a o mai relua aici. Ajunge doar să spunem că situația colonilor africani – asupra cărora vom reveni îndată – poate fi în principiu paralelizată cu a celor din Italia sau cu a colonilor din epoca Dominatului – de care ne-am ocupat mai sus – dar, cum s-a văzut, există și opinia că reglementările din Africa pot să fi calchiat organizarea rurală din vremea statului cartaginez sau a regatului numid. Supravegheați așadar de *conductores* și *vilici*, colonii africani (alături de care mai apar menționați uneori și *inquilini* și *stipendiarii*; CIL, VIII, 25 902) urmau să cultive fie pământurile marginase conform legii lui Mancian (eos agros qui subseciva sunt excolere permittitur lege Manciana; *ibidem*) fie prin legea lui Hadrian în legătură cu ogoarele nedesfrîșate sau care n-au fost cultivate zece ani, să aibă dreptul de a poseda, folosi și transmite urmașilor ogorul respectiv (*possidendi ac fruendi hereditaque sui relinquendi id ius datur, quod est lege Hadriana comprehensum de rudibus agris et iis qui per X annos continuos inculti sunt*; CIL, VIII, 26 416). Într-una din aceste două ipostaze ei trebuiau să predea conductorilor a treia parte din produse (CIL, VIII, 26 416; 25 943), fiind obligați să efectueze un număr limitat de zile de corvoadă (*operae*; CIL, VIII, 25 902; 10 570 + 14 464). Ei puteau însă să ia o parte din fructe (o importanță specială o va fi avut cultura măslinilor și a viței de vie), fără a mai preda nimic stăpânilor sau conductorilor iar dacă vor fi plantat arbori, puteau lăsa respectiva livadă fiilor legitimi (CIL, VIII, 26 902); în schimb, dacă lăsau terenul necultivat

¹¹² P.W. De Neeve, *Colonus. Private Farm-Tenancy in Roman Italy during the Republic and the Early Principate*, Amsterdam, 1984, p. 31-62.

¹¹³ *Ibidem*, p. 63-174; Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 1, p. 345-347; IV, 2, p. 885-889. T. Mayer-Maly, *Locatio conductio. Eine Untersuchung zum klassischen römischen Recht*, Viena München, 1956.

timp de doi ani, acesta revenea conductorilor (*ibidem*). Relațiile dintre coloni și conductori nu vor fi fost nici pe departe idilice, dovadă tensiunea relevantă într-unele documente (CIL, VIII, 10 570 + 14 464) dar mai cu seamă amenințarea cu fuga într-un loc „unde putem trăi în liniște” (*ubi libere morari possumus*; CIL, VIII, 14 428) ¹¹⁴.

Ultima mențiune ne apropie în chip flagrant de situații frecvent întâlnite în Orientul grec – acolo unde aceste „retrageri” se numeau ἀναχωρήσεις – așa cum este cazul la Agabej ¹¹⁵, în Lydia, la Aragua, în Phrygia (OGIS, 519) la Saptopara, în Thracia (IGB, IV, 2236), în Egipt ¹¹⁶ dar, ceea ce ne interesează în chip deosebit, și în Dobrogea (ISM, I, 378) așa cum vom vedea îndată. Asemănătoare și ca organizare – așa cum am văzut – latifundiile din zona orientală nu ne oferă – cu excepția acelor egiptene (termen de arendă, întinderea loturilor, condiția juridică a acestora) ¹¹⁷ – date prea multe privind condițiile de muncă ale colonilor. Ele trebuie să fi fost în principiu asemănătoare – dovadă că rezultatele, negative, vor fi fost aceleași – dar dacă în Orient țăranii semidependenți vor fi ajuns să fie *adscripti glebae* este foarte probabil ca și colonii – provenind poate și dintre aceștia – să fi fost încă mai de timpuriu decât s-ar crede – oricum mai devreme decât „colegii lor occidentali” – în această tragică situație.

Conștienți de caracterul mai mult decât rezumativ al rapidei noastre anchete privind clasele sociale implicate în agricultura romană, să revenim un moment la situația de la Fântânele pentru a fixa în funcție de datele mai sus prezentate, posesorul sau mai exact spus posesorii loturilor de pământ de aici precum și muncitorii care-i vor fi utilizat. În fapt, după cum se reține, avem două mărturii privindu-i pe acești posesori. Este vorba mai întâi de fostul pretorian Aelius Aurelius Atticus (Catalog, a, 1), foarte probabil – cum s-a arătat și se menționează de altfel și în catalog – posesorul unui lot de circa 14-15 ha, cel mult 20 ha, scutit de impozitul funciar și încredințat lui în chip definitiv (*ager viritim adsignatus*). Acest lot va fi fost, probabil, lucrat cu sclavi, desigur nu prea numeroși (maximum 10). Unde se va fi aflat acest ogor, este iarăși o problemă căreia nu-i putem răspunde decât cu o mare marjă de incertitudine, fiind posibil ca el să se fi aflat în nucleul din nordul satului actual.

Mai delicată se arată a fi situația posesorului locuinței α din nucleul din sudul actualului sat ca de altfel a tuturor celor identificate în acest nucleu. Am văzut mai sus că analogiile privind complexul α ne îndreaptă către lumea greacă, că există pe de altă parte multe materiale getice (Catalog, h, 121-123) dar și multe elemente de înaltă civilizație romană (Catalog, c, 1-13), ceea ce ne-ar determina să-l atribuim fie unui grec fie, mai probabil, unui greco-indigen romanizat. Chiar și cetățean roman fiind – mai plauzibilă apare însă ipoteza ca el să fi fost doar un simplu peregrin – el va fi avut, judecând după ansamblul casei, o posesiune modestă

¹¹⁴ J. Kolendo, în *Terre et paysans...* (citată în nota 71)

¹¹⁵ J. Keil, A. von Premerstein, *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 57, 1914, p. 46, nr. 55

¹¹⁶ M. Rostovțev, *op. cit.*, p. 677, nota 52 și p. 712, nota 15.

¹¹⁷ D. Crawford, *op. cit.*, adaugă contribuțiile lui A. E. R. Boak și H. Henne în *Akten des VIII internationalen Kongresses für Papyrologie*, Viena, 1956, p. 37-40 și respectiv 59-66.

de doar câteva hectare – comparabilă deci cu cea a lui Atticus – dar pe care mâna de lucru va fi fost reprezentată nu numai de sclavi ci poate și de țărani semidependenți. Iar dacă ipoteza ca el să fi utilizat pe ogorul său munca colonilor nu este cu totul exclusă, aceștia vor fi fost fără îndoială puțin numeroși, ca în orice exploatare agricolă de mici dimensiuni.

S-ar putea replica – desigur – că toate acestea reprezintă simple speculații, formulate prin analogic. Dacă ne reamintim însă cantitatea de unelte agricole descoperite în acest complex (vezi paragraful anterior), ipoteza ca posesorul locuinței α – ca de altfel toți ceilalți – să fi practicat agricultura nu mai apare atât de speculativă. Adăugând că pentru a susține caracterul predominant comercial sau eventual artizanal – activități care, desigur, nu se exclud – ar fi trebuit să găsim dovezi mult mai sigure, să ne îndreptăm în continuare atenția asupra aspectelor juridico-administrative ridicate de situația de la Fântânele, altfel spus a tipologicii juridice a exploatărilor agrare romane.

d. Tipologia juridico-administrativă a exploatărilor agrare romane

Am văzut mai sus – în ultimul paragraf al primului capitol și în primul paragraf al celui de-al doilea – că nucleul din sudul satului Fântânele conține o pluralitate de locuințe, care exclud definirea celei din punctul α drept o *villa rustica* izolată – situație care pare să fie valabilă atât pentru nucleul din nord, de unde este posibil să provină diploma pretorianului Aelius Aurelius Atticus (Catalog, a, 1) și deci să-și fi avut aici lotul său agricol – cât și cel din centru. În toate cele trei nuclee pare să fie deci vorba de așezări rurale ceea ce ne va determina să analizăm – în ultima parte a acestui paragraf – tipologia lor (*vici, pagi, loci* etc.), raporturile lor cu capitala teritoriului respectiv și în fine distribuția proprietății funciare în aceste celule.

Teoretic însă, cele câteva proprietăți evidențiate la Fântânele ar fi putut face parte – sub forma unor *villae rusticae* – din teritoriul rural al Histrici, cum va fi fost cazul în alte situații pe care le vom analiza în capitolul următor. Se impune așadar o sumară trecere în revistă a statutelor juridice ale comunităților citadine în funcție de care se va fi stabilit și regimul solului din teritoriile respective. Vom începe deci cu cetățile grecești (*peregrinae*) fie că sunt supuse (*stipendiariae*), fie libere și scutite de dări (*liberae et immunes*) sau aliate (*foederatae*), pentru a trece apoi la cele romane dintre care ne va interesa soarta vechilor cetăți indigene (*civitates*), a așezărilor civile (*canabae*) care vor fi luat ființă pe lângă castru și, în sfârșit, a municipiilor (*municipia*), pentru a ne limita la celulele urbane pe care ni le oferă Dobrogea, în care nu există nici o *colonia*.

În continuare vom trata problema impozitului funciar din provincii în general, a modalității de percepere a acestuia, a operațiunilor cadastrale necesare întocmirii censului municipal, pentru ca în final – cum spuneam – să trecem la analiza comunităților rurale.

În ceea ce privește regimul solului din cetățile grecești în perioada autonomiei vor fi, credem, suficiente sumarele considerații din capitolul următor. Aici ajunge să spunem că, îndată după cucerire, statutul juridic al acestora se precizează într-una din variantele mai sus menționate, fără însă ca acest statut să fie imuabil, așa cum o vom vedea chiar în Dobrogea.

Treapta cea mai de jos a cetăților peregrine o constituie așadar acelea denumite *stipendiariae*. De la bun început trebuie să precizăm că însuși termenul de *stipendiarii* (ὑπήκοοι, ὑποτεταγμένοι) se întâlnește cel mai adesea generic, fără o referire specială la o cetate anume. O situație specială ca aceea a Corinthului, distrus în 149 a. Chr. și al cărui teritoriu a fost transformat în ogor public roman (*ager publicus populi Romani*; Cicero, *In Verrem*, II, 1, 21, 55; CIL, I², 585 etc.) a permis însă reconstituirea modalității de reducere a unor cetăți la statutul de *stipendiariae*. E vorba deci de cetățile care au purtat război cu Roma și apoi s-au predat (*deditio*), urmare a cărui fapt teritoriul le-a fost mai întâi confiscat pentru a le fi apoi restituit într-o formă precară de proprietate (*possessio*, termen asupra căruia vom reveni), romanii fiind realii proprietari ai teritoriului respectiv. Există însă și o cale mai simplă, anume aceea a impunerii directe a pământurilor acestor cetăți la un impozit funciar, fie – cum vom vedea – că era vorba de o sumă fixă (*stipendium*, *tributum*) fie de o cotă procentuală (*vectigal*, *decuma*). Principala caracteristică a acestor cetăți era așadar aceea că ele erau impuse la plata impozitului funciar, ogorul acestora fiind considerat *ager publicus stipendiariis datus adsignatus* sau, într-o formulă mai simplă, *ager stipendiarius*. De reținut însă din formularea completă este mai întâi faptul că pământul respectiv era considerat totuși *ager publicus* (desigur *populi Romani*), dar acest lucru nu împiedica acțiunea de împrumietărire (*adsignatio*). Aceasta mai înseamnă că orașele supuse nu aveau drept deplin de folosință asupra propriului teritoriu, romanii având aici dreptul de a practica ci înșiși împrumietări. O caracteristică importantă era aceea că orașele *stipendiariae* – cele mai numeroase în fapt – erau supuse autorității guvernatorilor, aceștia îngrijindu-se personal sau prin funcționari speciali (*curatores*, λογισταί) de finanțele citadine. Ele trebuiau totodată să accepte garnizoane militare romane în interiorul sau numai în teritoriul lor. În sfârșit, cetățenii romani rezidenți (*consistentes*) sau făcând parte dintr-un trib (φυλῇ) cetățin nu erau supuși judecății tribunalelor acestor cetăți.

În rest însă practica va fi impus – cu timpul – un tratament mult mai generos, asemănător orașelor cu un statut juridic superior. Astfel le vedem păstrându-și vechile legi și magistraturi, dreptul de a bate monedă proprie, de a avea o miliție locală, de a trimite ambasade la Roma, de a încheia tratate, de a acorda anumite imunități, în fine acela de a se reuni în comunități religioase (κοινά). Așa stând lucrurile, formulări de genul „le-a restituit (Phoccenilor) orașul, ogoarele și legile” (*urbem, agros et suas leges restituit*; Titus Livius, XXXVII, 32) sau în general de „a avea, a poseda și avea în folosință” (*habere, possidere, uti, frui*; ἔχειν, κρατεῖν, χρέεσθαι, καρπίζεσθαι) – întâlnite în mai multe inscripții – nu pot, decât cu precizuni suplimentare (cazul orașului Thermessus Maior din Pisidia: *Thermesses*

maiores Peisidiae leiberi, amicei socieique populi Romani sunt eique legibus suis ita utuntur; CIL, I², 589), constitui un argument pentru un statut juridic superior¹¹⁸. Semnificativ pentru atitudinea pe care o aveau romanii față de cetățile peregrine în general este celebrul pasaj din Cicero (*Ad Atticum*, VI, 1, 15) în care-i spune fratelui său că grecii se bucură (*exsultant*) că și-au păstrat propria justiție (*quod peregrinis iudicibus utuntur*): „«Fleacuri» vei spune. Că importantă ar fi, dacă ei socotesc totuși că în felul acesta și-au câștigat autonomia” (*tamen se αὐτονομίαν adeptos putant*).

Nu-i deci de mirare că încă din zilele lui Mommsen și Marquardt s-a vorbit, în cazul acestor cetăți, de o autonomie tolerată care le dădea în fapt dreptul să-și folosească în continuare propriile legi (*legibus suis uti*; formula este însă consacrată pentru cetățile libere), aceasta desigur cu permisiunea – oricând revocabilă – a guvernatorului provinciei și cu atât mai mult a împăratului. Să nu uităm că în 196 p. Chr. Bizanțul, multiseculara cetate de pe malurile Bosforului care avusese până atunci statutul de *civitas libera* dar care optase pentru Pescennius Niger în conflictul cu Septimius Severus, își va fi văzut nu numai zidurile rase ci și statutul juridic redus la acela de sat (κώμη; Cassius Dio, LXXIV, 14, 3; Herodian, III, 6, 9). Și nu este singurul exemplu din lunga serie de modificări de statut juridic cu începere încă de la Augustus¹¹⁹.

Spre deosebire de cetățile *stipendiariae*, cele libere și scutite de dări (*liberae et immunes*) își vor fi proclamat cu ostentație situația așa cum am văzut în cazul orașului Thermessus Maior (beneficiar al unei *lex*), sau, de exemplu, al orașelor Aphrodisias (OGIS, 455), Asclepias (CIL, I², 588), Chios (*Syll*³, 785) sau Thisbe (*Syll*³, 646; conform unor *senatus consulta*). Una din aceste două categorii de documente oficiale (*lex* sau *senatus consultum*), cărora li se vor fi adăugat în epoca imperială concesiunile speciale ale împăraților au constituit baza juridică a libertății și autonomiei acestor cetăți. Beneficiind de titlul de *amicae* (φίλοι), în măsura în care vor fi fost de partea Romei în diferite conflicte armate, orașele *liberae et immunes* se bucurau așadar nu numai de autonomie – pe care am văzut că în fapt o vor fi avut și așa-numitele *civitates stipendiariae* – ci și de *libertas* (ἐλευθερία). Numai că acest ultim concept își pierduse de mult – încă din zilele lui Alexandru cel Mare și al urmașilor săi – sensul original astfel încât în perioada republicană și

¹¹⁸ Cât de nuanțate trebuie să fi fost situațiile în realitate, ne-o arată scrisoarea lui Lucius și Publius Scipio către locuitorii orașului Hicacleia pe Latmos prin care acestora li se acorda libertatea (ἐλευθερία) ca urmare a unei predări (ἐπιτροπή *deditio*), tipică deci pentru cetățile *stipendiariae* (συνγοροῦμεν δὲ ὑμῖν τὴν τε ἐλευθερίαν καθότι καὶ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν, ὅσαι ἡμῖν τὴν ἐπιτροπὴν ἔδωκαν...; *Syll*³, 618 cu comentariul lui Fr. De Martino, *op. cit.*, II, 1973², p. 361-362, nota 10).

¹¹⁹ O scurtă trecere în revistă a numeroaselor schimbări de statut juridic ale orașelor grecești se găsește la Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 2, 1975², p. 803, nota 6. În ce privește orașele *stipendiariae* vezi J. Marquardt, *Organisation de l'Empire Romain*, I, Paris, 1889 (traducere franceză), p. 95-115 și S. Accame, *Il dominio romano in Grecia dalla guerra accaica ad Augusto*, Roma, 1946, p. 28-45 (care face distincția menționată și în text între cetăți cărora le-a fost mai întâi confiscat teritoriul și apoi redat în *possessio* și cetăți care au fost impuse direct la plata impozitului). Pentru Fr. De Martino (*op. cit.*, II, 1973², p. 315-397) în schimb, ar trebui făcută o distincție în general între cetățile *foederatae*, libere, autonome și cele cu o autonomie tolerată, ultimele fiind de asimilat cu așa-numitele *civitates stipendiariae*.

cu atât mai mult cea imperială el devenise cu totul aleatoriu. Că astfel stau lucrurile o dovedesc nu numai desele schimbări de statut juridic din epoca imperială, evocate mai sus, ci și faptul că de o reală *immunitas* (ἀτελεια) nu vor fi beneficiat decât o mică parte dintre ele. Devansând puțin ordinea pe care ne-am propus să o urmărim, ajunge să spunem aici că în epoca care ne interesează numai acele cetăți care beneficiau de dreptul italic (*ius Italicum*) au fost scutite într-adevăr de impozitul funciar. În această situație ne rămâne să conchidem că deși ogoarele locuitorilor acestor cetăți purtau titlul de *agri privati ex iure peregrino*, ele nu erau scutite de impozit. Iar dacă le va fi deosebit totuși ceva de cetățile *stipendiariae*, era faptul că ele aveau drept de folosință asupra propriului teritoriu, că erau extrateritoriale – deci scutite în principiu de intervenția guvernatorilor, care rezidau de regulă totuși în aceste cetăți –, că nu trebuiau să adăpostească garnizoane romane și că cetățenii romani rezidenți erau supuși autorității tribunalelor locale. Am văzut mai sus că nici situația acestor orașe nu era irevocabilă, împăratul putând oricând proceda la o diminuare a statutului lor juridic ¹²⁰.

Cu mult mai solidă – până la proba contrarie – se arată a fi situația orașelor aliate (*foederatae*; σύμμαχοι). Având la bază un tratat (*foedus*; συμμαχία) – fie că era încheiat în condiții de perfectă egalitate (*aequum*) fie impus (*iniquum*) – orașe ca Cibyra (OGIS, 762), Methymna (IGR, IV, 2), Astypalaia (IGR, IV, 1028), Thyrreum (*Syll* ³, 732), Cnidos, Mytilene (IGR, IV, 33), (aceste *foedera* ni s-au păstrat epigrafic) Athena (Tacitus, *Annales*, II, 53) sau Sparta (Strabo, VIII, 5, 2), cărora li se vor fi adăugat în epoca imperială și altele ¹²¹, își vor fi văzut consolidate toate drepturile anterioare de o manieră mult mai stabilă decât cele pur și simplu libere. Că nici în acest caz nu se poate vorbi de o libertate efectivă ne-o demonstrează o clauză prezentă în toate tratatele, anume aceea de a avea acciași prieteni și dușmani ca și Roma (*ut eosdem, quos populus Romanus, amicos atque hostes habeant*; Titus Livius, XXXVIII, 8, 10). În concordanță cu această ultimă prevedere, cetățile aliate trebuiau să participe la anumite cheltuieli de natură militară – chiar dacă, firește, nu adăposteau de drept garnizoane romane – iar gestiunea acestora ajunge și ea să fie controlată, cu timpul, de acciași funcționari întâlniți în cetățile supuse. Nu-i deci de mirare că nici ogoarele acestor cetăți – aceiași *agri privati ex iure peregrino* – nu vor fi rămas până la urmă neimpozabile, excepțiile nefiind permise decât de același *ius Italicum* ¹²².

¹²⁰ Pentru cetățile *liberae et immunes* vezi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 104-108 și S. Accame, *op. cit.*, p. 46-74 (cu distincția între cetățile care vor fi făcut actul de *deditio* și vor fi dobândit apoi statutul menționat – e vorba de fapt de situația menționată în nota 118 – și cele care-l vor fi avut și înainte) la care mai trebuie adăugată și diferența pe care Fr. De Martino o face între cetățile libere și cele autonome (vezi nota anterioară); adaugă D. Nörr, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*, München, 1966; R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber der freien Städten des griechischen Ostens*, Hamburg, 1971; J.L. Ferary, CRAI, 1991, p. 557-577.

¹²¹ Pentru tratatul cu orașul Cnidos, vezi A. Passerini, în *Athenaeum*, 13, 1935, p. 57-72 iar pentru dreptul împăraților de a conchide tratate (*foedera*) cu cine ar fi dorit (*cum quibus volet facere*), vezi faimoasa *lex de Imperio Vespasiani* (ILS, 244, 1).

¹²² Pentru orașele *foederatae* vezi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 100-103; S. Accame, *op. cit.*, p. 75-101.

Subliniind așadar asemănarea dintre statutul orașelor libere și cele aliate, se cuvine să remarcăm că în general, cu vremea, se constată o armonizare a situației tuturor orașelor grecești, cu respectivele pierderi sau câștiguri față de statutul inițial.

Înainte de a analiza situația orașelor romane, să mai rămânem o clipă în ambianța greacă pentru a adânci realitățile rurale, cele care ne interesează în primul rând.

Prima și cea mai importantă realitate care trebuie evidențiată în legătură cu situația din teritoriile orașelor grecești este cea relevată de gromaticul Hyginus (*Grom. vet.*, ed. Lachmann, p. 116) potrivit căruia toate cetățile (*coloniae, municipia, civitates*) aveau – pe lângă propriile ogoare – terenuri care puteau fi arendate (*vectigales*; noțiunea nu trebuie confundată cu *vectigalia* care reprezintă o formă procentuală a impozitului, cum vom vedea îndată); după ce pământul va fi fost împărțit soldaților (*ut adsignaretur militibus*; textul se referă cu precădere la orașele romane) partea rămasă a fost supusă regimului de sol arendat (*amplius quam destinatio modi quamquam militum exigebat numerus, qui superfuerunt agri, vectigalibus subiecti sunt*). În măsura în care același text ne informează că și poporul roman avea propriile lui ogoare arendabile (*agri... qui et ipsi plurique ad populum Romanum pertinentes*) realizăm că în teritoriile orașelor grecești trebuie să fi existat cel puțin două tipuri de pământuri în cele libere sau aliate (*agri privati ex iure peregrino* și *agri vectigales civitatis*) și patru în cele supuse (*agri stipendiarii, agri vectigales civitatis, agri viritim adsignati* și *agri vectigales populi Romani*). Dacă aceasta va fi fost într-adevăr situația, înțelegem foarte bine de ce, pe lângă denumirea clasică de *territorium* (χώρα), mai apare și termenul de *regio*, definit de un alt gromatic (Siculus Flaccus, *Grom Vet.*, p. 135) drept zone în care cetățile aveau doar deplină putere să-și exercite jurisdicția (*ius dicendi coercendique*). Și chiar dacă în text se menționează doar coloniile și municipiile (vom reveni îndată asupra lor) este sigur că termenul de *regio* convine cel mai bine cetăților supuse care n-aveau dreptul de folosință deplină asupra propriului teritoriu, altfel spus care trebuiau să-și împartă autoritatea în teritoriu cu oficialitățile romane. Aceasta pare să fi fost situația în Thracia unde vechile strategii elenistice au fost atribuite, cu titlul de *regiones*, diferitelor cetăți ¹²³.

Revenind la pluralitatea de tipuri de proprietăți din cadrul fiecărei cetăți, să remarcăm interesanta situație de la Orestis (Macedonia) în care apar menționați provincialii (ἐπαρχικοί = ? cetățenii romani), cetățenii orașului (πολίται) dar și indigenii oresti, situație care nu trebuie să fi fost singulară ¹²⁴. Avem dreptul să presupunem, pornind de la indicația expresă a unui alt document din Thracia (Sandanski, IGB, IV, 2 263), că în fiecare cetate existau legi speciale privind organizarea teritorială (νόμοι κυρίοι ὑπὲρ τῆς χώρας) în care erau prevăzute, pe de o parte ogoarele cetățenilor orașelor respective – poate împărțite pe triburi

¹²³ B. Gerov, în *Vestigia*, 17, München, 1973 (*Akten des VI internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*), p. 492-494. Pentru o altă accepție a termenului de *regio* (=domeniu imperial), vezi mai sus bibliografia citată în nota 71.

¹²⁴ A. M. Woodward, în *JHS*, 33, 1913, p. 337 și urm.; M. B. Hatzopoulos, în *L'Epigrafia del villaggio*, Bologna, 1993, p. 156-158.

(φυλαί), ca la Philippopolis (IGR, I, 709 și 721) – pe de alta cele ce urmau a fi arendate din ogorul public (δημοσίοι τόποι), cum ar fi cazul la Thisbe în Grecia (Syll³, 884) și la Gazoros în Macedonia¹²⁵.

Dar preocuparea pentru organizarea teritoriilor citadine nu va fi fost numai statică, definind odată pentru totdeauna anumite realități. În practică întâlnim foarte adesea conflicte de hotărnicie, determinate de pretențiile diferitelor comunități. Abdera de pildă – oraș liber (Plinius, *Naturalis historia*, IV, 11) – și-a pierdut încă din secolul II a. Chr. o parte din teritoriu, probabil ca urmare a unui proces, și pe care nu le-o va reda decât Hadrian¹²⁶. Pentru rezolvarea unor situații de acest gen, în epoca lui Traian și Hadrian, când se definitivează majoritatea statutelor citadine și deci și a teritoriilor respective, sunt trimiși o serie de funcționari speciali. Din rândul acestora interesează în chip special misiunile unui S. Quintilius Valerius Maximus trimis în Achaia de către Traian „pentru a ordona statutul orașelor libere“ (*missus ad ordinandum statum liberarum civitatum*; Plinius cel Tânăr, *Epistolae*, VIII, 24, 2) sau Avidius Nigrinus „judecător“ (κριτής), într-o delimitare a teritoriului orașului Delphi (Syll³, 827) – deasemeni o *civitas libera* –, misiuni care confirmă extrateritorialitatea orașelor libere încă pe la începutul secolului II p. Chr.¹²⁷. Dacă luăm însă, pe de altă parte, în considerație misiunile aceluiași Plinius cel Tânăr, în calitate de guvernator al Bithyniei, privind finanțele unor orașe din propria-i provincie (*Epistolae*, X, 17, 47, 54 etc.) – dintre care unele libere – realizăm că și această prevedere începuse să fie încălcată. Dar în legătură cu aceste hotărnicii – care ar trebui cândva studiate în chip special, în măsura în care pot contribui decisiv la elucidarea regimului solului în diferitele comunități aflate în conflicte teritoriale – mai trebuie menționat faptul că ele erau făcute din ordinul împăratului, al guvernatorului sau chiar numai al procuratorului provinciei prin judecători civili speciali (*iudices* = κριταί; *arbitri*)¹²⁸.

Vom constata însă mai jos – atunci când vom studia ambianța precitadină și citadină romană – că în secolul I p. Chr. autoritatea militară este preponderentă, și din această perioadă se cunosc – de exemplu în Dalmația – multe hotărnicii făcute de militari, autoritate care se revigorează în secolul III p. Chr. – probabil în legătură

¹²⁵ Cf. Vatin, BCH, 86, 1962, p. 57 și urm.; Fanula Papazoglu, BCH, 87, 1963, p. 531 și urm.; E. I. Mastrokostas, în *Ancient Macedonia. Studies in Honor of C. F. Edson*, Thessaloniki, p. 255-257; M. B. Hatzopoulos, *op. cit.*, p. 151-171; în general pentru satele din Thracia, Cf. V. Velkov, *ibidem*, p. 173-187.

¹²⁶ Em. Condurachi, Latomus, 29, 1970, 3, p. 581-594.

¹²⁷ În acest sens, vezi D. Magie, *op. cit.*, p. 596-599.

¹²⁸ Din uriașa documentație, fie aici amintite doar cu titlul de exemplu hotărniciiordonate de guvernatori (CIL, III, 856; ILS, 5 956, 5 958, 5 959) sau procuratori (ILS, 5 960, 5 963, 5 965, 5 968) fie pur și simplu prin *iudices* (ILS, 5 951) sau *arbitri* (ILS, 5 982) fie prin procuratori desemnați ca *iudices* (κριταί) de împărat sau guvernator (E. Doblhoffier, JÖAI, 45, 1960, p. 39-44; P. A. Mac Kay, *Ilesperia*, 34, 1965, 3, p. 248-251; P. Ducrey, BCH, 93, 1969, 2, p. 846-852). La bibliografia citată adaugă J. M. Reynolds, R.G. Goodchild, *Libya Antiqua*, 2, 1965, p. 103-110; J.J. Wilkes, Arch. Vjesnik, 25, 1974, p. 258-271; J. Kolendo, Arch. Warszawa, 26, 1975, p. 83-94; L. Botusarova, Arch. Sofia, 21, 1979, 1, p. 37-42; J. Sasel, B. Marusić, Arch. Vjesnik, 35, 1984, p. 295-313; V. Gerasimova-Tomova, Tyche, 2, 1987, p. 17-21.

cu generalizarea impozitului funciar adiacent, plătit în natură, *annona militaris* – când constatăm asemenea hotărnicii *manu militari* chiar și în teritoriile orașelor grecești ¹²⁹.

Să subliniem însă de la începutul incursiunii în problematica orașelor romane diferența pe care Roma a știut – cu o incontestabilă perspicacitate – să o facă între Orientul grec, acolo unde n-a avut decât să conserve – la niveluri diferite – organizarea citadină anterioară și Occidentul roman unde „a operat în mod avizat și realist favorizând... romanizarea și deci difuzarea schemei citadine de tip municipal, după modelul romano-italic” ¹³⁰. Adăugând acestei constatări pe aceea că, în Occident, difuzarea schemei municipale de origine romano-italică avea drept scop urbanizarea unor ținuturi care nu cunoscuseră până atunci o organizare citadină, să trecem la analiza comunităților orășenești romane.

Înainte de cucerirea romane, principala formă de organizare a populațiilor indigene o constituiau așa-numitele *civitates*. S-a scris mult despre acestea în ultima vreme, pornindu-se în special de la realitățile din Pannonia, Moesia Superior și Dalmația, și s-a ajuns la concluzia că ele nu reprezintă doar o variantă rurală la organizarea citadină propriu-zisă ci un district administrativ. Aceste districte aveau însă în fruntea lor un *oppidum* (loc întărit, fortificație) care ajunge până la urmă capitala și deci *civitas* – în accepția romană – a districtului respectiv. Sensul de district rămâne așadar specific secolului I p. Chr. – când se organizează respectivele provincii ca de altfel întreaga arteră defensivă rheno-danubiană – din secolul II p. Chr. prevalând sensul de oraș. Nu avem nici o știre privind regimul juridic al acestor comunități – precitadine și mai apoi citadine – dar presupunerea că ele ar putea fi asimilate cetăților peregrine, desigur de cel mai jos nivel (*stipendiariae*), în măsura în care nu aveau decât un embrion de organizare citadină, pare cea mai rezonabilă ¹³¹.

Mai bine cunoscută este soarta cetăților indigene în preajma cărora s-au instalat *castra* către sfârșitul secolului I și începutul secolului II p. Chr. Cum se știe pe lângă aceste *castra* s-au dezvoltat la rândul lor fic *canabae* – de regulă lângă castrul de legiune cum ar fi cele de Bonna (ILS, 9 450), Mogontiacum (CIL, XIII, 6 780), Viminacium (ILS, 9 105), Aquincum (ILS, 2 473), Virunum (CIL, III, 4 850), Durostorum (ILS, 2 475) sau Apulum (ILS, 2 477) dar și pe lângă unele castru auxiliare cum ar fi Castra Regina (ILS, 7 111), Dimum (ISM, I, 67) sau Abrittus (AE, 1957, 97) – fie *vici* pe lângă unele castru de legiune ca cele de la Argentoratum (ILS, 7 074) sau Lambaesis (CIL, VIII, 2 604) – în ambele cazuri formularea exactă este *vici canabiarum* – ca și pe lângă majoritatea castrulor auxiliare. În aceste unități

¹²⁹ Pentru hotărnicii *manu militari* în general, vezi ILS 5948-5950, 5952 etc. iar în mod special pentru Dalmația, Em. Condurachi, SCIV, 19, 1968, 4, p. 587-595. În Dobrogea pe de altă parte, cunoaștem trei delimitări făcute de militari în ultima parte a secolului II și în secolul III p. Chr. (CIL, III, 14447; ISM, V, 8=57, ISM, I, 359-360), ultima provenind chiar din teritoriul hristian.

¹³⁰ Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 2, 1975², p. 836.

¹³¹ A. Mócsy, *Historia*, 6, 1957, 4, p. 488-498; G. Alföldy, *Klio*, 41, 1963, p. 187-195.

vor fi locuit comercianții, persoanele civile care însoțeau trupa și desigur veteranii respectivelor unități militare. Și cu toate că în majoritatea canabelor exista o comunitate (*conventus*) de cetățeni romani rezidenți (*cives Romani consistentes*) – cum ar fi Mogotiacum, Vetussalinac (ILS, 7 126), Aquincum, Durostorum, Sexaginta Prista (AE, 1966, 356) și Apulum – nimic nu permite atribuirea dreptului de cetate acestor unități administrative. Nici castrul și nici *canabae*-le nu vor fi avut deci la început o individualitate juridică. Cu timpul însă – poate ca urmare a existenței acelor *conventus* – ele ajung să fie comparate cu municipiile (Tacitus, *Historiae*, IV, 22), *canabae*-le de la Durostorum primind chiar un cognomen tipic municipal (*canabae Aeliae*; ILS, 2 475). Se admite deci, în general, că începând cu domnia lui Septimius Severus ele vor fi primit de asemenea *ius civitatis*, constituind – alături de cetățile indigene deja menționate – faimoasele duble comunități de pe artera rheno-danubiană. În ce privește organizarea teritorială a acestor unități – care trebuie să fi cuprins ogoarele lăsate la dispoziția militarilor pentru întreținerea trupeii respective (*agri, prata*), ale locuitorilor *canabae*-lor și ale cetății adiacente – trebuie spus că documentația actuală nu reflectă încăjuns această pluralitate. În schimb se poate afirma cu deplină certitudine că în conformitate cu informațiile lui Tacitus (*Annales*, XIII, 54-55), potrivit căruia în secolul I p. Chr. militarilor le erau lăsate la dispoziție ogoare goale (*agri vacui militum usui sepositi*), inscripțiile ne informează, pentru aceeași perioadă, de existența unor *prata* (ogore sau numai pășuni ?) de legiune (în Hispania; ILS, 2 455, 2 545 și în Dalmatia; ILS, 5 968) sau de trupe auxiliare (AE, 1935, 13 tot în Hispania). În ceea ce privește organizarea teritoriilor militare în secolul II p. Chr., constatăm că autoritatea *canabae*-lor devine preponderentă și întâlnim chiar teritorii care poartă numele cetății indigene adiacente (*territorium Capidavense*, de exemplu; ISM, V, 77), pentru ca în secolul III p. Chr. – când autoritatea militară redevine preponderentă în celulele nemunicipalizate – să reapeară *prata* la Carnuntum și peste Rin, lângă Bonn (ILS, 9 103) și chiar *territoria legionum* (CIL, III, 10 489 de la Aquincum) pe lângă oricum bizarul *territorium contributum* de la Castra Regina (ILS, 7 111 din 178 p. Chr.)¹³².

Cum s-a înțeles, singura unitate care se bucura de drept de cetate era deci vechea cetate indigenă, și, doar începând cu domnia Severilor, *canabae*-le castrului respectiv. Până la Severi așadar doar *civitas* putea promova la statutul de municipiu; începând cu această dată și *canabae*-le separat sau împreună cu *civitas* se puteau municipaliza.

¹³² Pentru problematica raporturilor dintre *civitates* – *castra* – *canabae*, vezi Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VI, Berlin, 1910, p. 176-203; A. Schulten, RF, III, 1899, col. 1451-1456 s.v. *canabae*; O. Bohn, Germania, 10, 1926, p. 25-36; Fr. Vittinghoff, în *Studien für europäische Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968, p. 132-142, Idem, Chiron, 1, 1971, p. 299-318; B. Gerov, Klio, 59, 1 1977, p. 299-309; A. Mócsy, *Festschrift Vittinghoff*, Köln, 1980, p. 365-376; C. S. Sommer, *The Military Vici in Roman Britain. Aspects of their Origins, their Location and Layout, Administration, Function and End*, Oxford (BAR 129), 1984; L. Mrozewicz, în *L'Epigrafia del villaggio*, Bologna, 1993, p. 91-100; Fr. Bérard, *Ibidem*, p. 61-90 (cu grave omisiuni și deci carențe de interpretare) iar pentru cea a teritoriilor militare A. Schulten, Hermes, 29, 1894, p. 481-516; A. Mócsy, AAASH, 20, 1972, 1-2, p. 133-168, H. von Petrikovitz, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, București-Paris, 1979, p. 229-242, Fr. Bérard, Cahiers du Centre G. Glotz, 3, 1992, p. 75-105

Înainte de a ne ocupa de regimul solului în cadrul municipal, să notăm însă că în provincii mai apar și fortificații mai mici (*castella*; φρουρία) sau chiar numai turnuri de pază (*turres*; πύργοι) care, asemenea satelor (*vici*) și cantoanelor rurale (*pagi*) nu se bucurau de *ius civitatis* fiind atribuite cetăților mai mari (*Vici et castella et pagi hi sunt qui nulla dignitate civitatis ornantur sed vulgari hominum conventu incoluntur et propter parvitatem sui maioribus civitatibus adtribuuntur*; Isidorus, *Etymologiae*, XV, 2). Este vorba deci de o practică îndeobște cunoscută sub numele de *adtributio* (asupra cărcia vom reveni atunci când vom analiza comunitățile rurale deja evocate), care excludea orice autonomie a acestora nu însă și existența unor ogoare proprii (din moment ce știm că și *vici* aveau *fines terrae*; ISM, I, 350) în cadrul cărora sunt de presupus fie posesiuni ale veteranilor (*agri viritim adsignati*) fie unele comunități agrare constituite din rezidenți (*consistentes*) în care nu sunt excluse, după analogia cu Africa, relații de colonat¹³³.

Municipiile constituiau așadar o treaptă intermediară între cetățile peregrine și coloniile romane. Dacă avem în vedere că nici acestea din urmă nu sunt de același rang, ele putând fi *coloniae civium Romanorum* (cel mai înalt grad în ierarhia lor, copii fidele ale Romei), *coloniae liberae et immunes* (dovadă că la nivel provincial libertatea și imunitatea nu era asigurată pentru toate coloniile) și în sfârșit *coloniae latinae* (ai căror locuitori nu se vor fi bucurat decât de titlul de *latini*) realizăm că municipiile vor fi reprezentat o treaptă sensibil inferioară. Semnificativă din acest punct de vedere este nedumerirea lui Hadrian – în a cărui vreme procesul municipalizării se afla în plină dezvoltare, pentru a continua cu aceeași intensitate până în perioada Severilor – privind dorința locuitorilor municipiului său natal, Italica, de a dobândi statut colonial, din moment ce, rămânând în situația de municipiu, ar fi putut „să folosească în continuare obiceiurile și legile lor“ (*moribus et legibus suis uti*; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVI, 13, 4). Condiția municipală se afla așadar mult mai aproape de cea peregrină decât de cea romană colonială, fiind vorba de comunități cu drept incomplet de cetate din punct de vedere roman, supuse la plata impozitului fiuciar dar păstrându-și autonomia odată cu vechile lor obiceiuri și legi. Există și *municipia civium Romanorum* (al căror statut se va fi apropiat mai mult de cel colonial), dar este sigur că marea lor majoritate nu vor fi fost decât *municipia latina*, o recentă teorie încercând chiar să demonstreze că în provincii nu puteau fi decât acestea din urmă. Locuitorii lor (*latini*) aveau o serie de drepturi care-i apropiau de cetățenii romani (de căsătorie, de comerț, de a alege) dar ei nu puteau exercita funcții de caracter roman (*ius honorum*). Spre deosebire însă de cetățile peregrine, ai căror locuitori nu puteau obține cetățenia romană decât în mod individual, în municipii acest drept revenea fie celor care au îndeplinit o magistratură locală (*Latium minus*), fie foștilor membrii ai sfatului (*Latium maius*; Gaius, *Inst.*, I, 96, text confirmat de inscripția ILS, 6 780). Această promoție colectivă le dădea, cu timpul, dreptul să aspire la statutul de *colonia* și odată cu acesta la mult râvnita *immunitas* (atunci când, cum s-a văzut, era cazul).

¹³³ M. Rostovțev, *op. cit.*, p. 426-427; P. A. Fevrier, în *Mélanges Piganiol*, I, Paris, 1966, p. 216-228; A. I. Suceveanu, *RRH*, 20, 1981, 4, p. 611-612; A. I. Avram, *SCIVA*, 35, 1984, 2, p. 161-162.

În ceea ce privește regimul solului este sigur că existau ogoare municipale (*habent autem provinciae et municipales agros*; Frontinus, *Grom. Vet.*, cd. Lachmann, I, p. 35), dar desigur că trebuie făcută distincția între pământurile noilor cetățeni romani – desigur impozabile în măsura în care, cum s-a văzut în paragraful precedent, ele nu puteau fi asimilate cu *agri viritim adsignati* ale veteranilor – și cele ale majorității locuitorilor – *municipes Latini* – ale căror ogoare vor fi purtat acum, poate, titlul de *agri privati ex iure peregrino*. Dacă la cele două categorii de terenuri agricole mai adăugăm și cele pe care municipiile înseși le puteau arenda (*agri vectigales municipiorum*) – așa cum am văzut că ne informează Hyginus – realizăm că și în municipii trebuie să fie existat o pluralitate de tipuri de proprietăți, întru totul asemănătoare celei din cetățile grecești. Că astfel stau lucrurile ne-o demonstrează cadastrul coloniei Arausio al cărui studiu exemplar ne permite să precizăm următoarele categorii de pământuri: 1. ogoarele restituite Tricastinilor indigeni; 2. ogoarele adsignate *viritim* veteranilor după ce au fost extrase din solul tributar; 3. ogoarele arendate (*vectigales*) ale coloniei; 4. ogoarele arendate de autoritățile romane; 5. terenurile marginașe ¹³⁴.

Constatând că în realitate – și să nu omitem faptul că e vorba de o *colonia* – lucrurile vor fi fost chiar mai complicate decât a rezultat din schematica noastră prezentare, să trecem, în continuare, la regimul solului provincial în epoca imperială și a impozitelor aferente.

De la început trebuie să precizăm că discuția privind în general regimul solului în Imperiul roman se întemeiază în mare măsură pe texte juridice sau gromatiche pe de o parte neconcordante între ele, pe de altă implicând o serie de noțiuni de drept care au a ne interesa mai puțin aici. A rezultat din analiza de mai sus că de o reală imunitate funciară – altfel spus scutire de impozite – nu se bucurau decât foarte puține comunități citadine iar dintre locuitorii acestora doar o mică parte. Situația se explică dacă facem apel la juristul Gaius care afirmă clar: „în solul provincial nu există decât dreptul de proprietate al poporului roman sau al împăratului, noi (provincialii) neavând decât proprietatea precară și uzufructul“ (... *qui in eo (provinciali) solo, dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum vel usumfructum habere videmur*; Gaius, *Inst.*, II, 7). Întărită și de gromaticul Frontinus, potrivit căruia cei supuși la impozit nu aveau decât o formă de proprietate (*possessio*) echivalentă cu folosința (*possidentur tamen a privatis, sed alia condicione... possidere enim illis quasi fructus tollendi causa et praestandi tributi condicione concessum est*; Frontinus, *Grom. Vet.*, cd. Lachmann, I, p. 36). afirmația lui Gaius demonstrează clar că marca masă a provincialilor nu

¹³⁴ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 115-307; Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 2, 1975³, p. 703-770; Ch. Saumagne, *Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire. Essais critiques*, Paris, 1965 (contribuție criticată însă de J. Gascou, *Latomus*, 30, 1971, 1, p. 131-141 ca și de Fr. De Martino); H. Wolff, *Chiron*, 9, 1979, p. 169-187; T. Spitzl, *Lex municipii Malacitani*, München, 1984; J. Gascou, *Latomus*, 45, 1986, p. 541-554; U. Laffi, *Athenaeum* (Pavia), 63, 1985, p. 131-135; Cl. Nicolet, *Mélanges de l'Ecole Française*, 100, 1988, p. 827-866; P. Le Roux, în *Epigrafia*, Roma, 1991, p. 565-582; E. Garcia Fernandez, *Hispania Antiqua*, 17, 1993, p. 337-347. Pentru cadastrul de la Arausio vezi lucrarea lui Piganiol, citată mai sus în nota 92.

vor fi avut decât o formă precară (revocabilă) de proprietate (*possessio*), care nu trebuia confundată cu dreptul de proprietate (*dominium*), rezervat împăratului ¹³⁵.

Iar dacă Gaius afirmă „poporului roman sau împăratului“, aceasta se explică printr-un alt pasaj din același autor în care se susține că în provinciile senatoriale se percepea *stipendium* iar în cele imperiale *tributum* (*In eadem causa sunt provincialia praedia, quorum alia stipendiaria, alia tributaria vocamus. Stipendiaria sunt ea, quae in his provinciis sunt quae propriae populi Romani esse intelleguntur, tributaria sunt ea quae in his provinciis sunt quae Caesaris esse creduntur*; Gaius, *Inst.*, II, 21).

Rezultă deci că impozitul funciar se va fi numit, în epoca imperială cel puțin, fie *stipendium*, fie *tributum*. Dacă la aceste două denumiri mai adăugăm pe acelea de *decuma* sau chiar, cum am văzut, de *vectigal* sau faptul că în unele surse se vorbește de un impozit global pe provincii (Hyginus, *Grom. Vet.*, cd. Lachmann, I, p. 204-205 consideră că pământurile din Pannonia, Phrygia și Asia erau *vectigales*) realizăm că problema este departe de a fi simplă. Admițând însă – împreună cu cea mai mare parte a exegeților moderni – că distincțiile lui Gaius sunt în cel mai bun caz anacronice, dacă nu chiar inexacte și că *decuma* și *vectigal* vor fi constituit cândva – în epoca republicană – tot o formă de impozit perceput însă procentual (ca în Sicilia sau Asia), să conchidem afirmând că, în perioada care ne reține atenția, impozitul funciar (*stipendium* sau *tributum*) era perceput de la diverșii *possessores* în cadrul cetăților și desigur în funcție de statutul acestora (*Digesta*, L. 15, 4, 2: *agri enim tributum eam civitatem debet levare, in cuius territorio possidentur*). Iar dacă sursele noastre ne vorbesc despre impozite *per provincias* aceasta se explică prin impozitul pe care acestea îl datorau global statului roman, desigur pe baza celui citadin. O atare distincție este permisă nu numai de certitudinea existenței unei diferențe între impozitele datorate de cetăți statului roman (*stipendium* sau *tributum*) și cele datorate proprii cetăți (*tributa leviora*; *Grom. Vet.*, cd. Lachmann, I, p. 374) ci și de aceea a unor operațiuni censuale diferite între cetăți (făcute pe cetăți de magistrați locali) și provincii (făcute pe provincii de către magistrați imperiali) ¹³⁶.

Toate aceste operațiuni – începute la Augustus și încheiate parc-se în vremea lui Traian – vor fi avut la bază o uriașă acțiune de cadastrare, teoretizată în unele surse literare și confirmate de descoperirile epigrafice. Cea mai importantă mărturie privind întocmirea censului citadin o datorăm lui Ulpian care ne informează că acesta trebuia să conțină numele ogorului, al cetății în teritoriul căreia se afla, vecinii apropiați, numărul de *iugera* de semănat, de viță de vie, de măslini, de pășuni, lacurile, salințele, sclavii și colonii (*Forma censuali cavetur, ut agri sic in*

¹³⁵ În acest sens M. Rostovțev (citată mai sus în nota 79) și Fr. De Martino, *op. cit.*, II, 1973², p. 331-358 și IV, 2, 1975², p. 868-891. Există însă și teoria că provincialii peregrini posedau un real *dominium*, teză susținută de T. Frank (citată deasemenea mai sus, în nota 79), M. Kaser, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, 1942, p. 53 și urm. sau A. H. M. Jones, *JRS*, 31, 1941, p. 30 și urm.

¹³⁶ În afara importantelor contribuții ale lui Fr. De Martino, citat în nota anterioară, vezi și Fr. Grelle, *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli, 1963.

censum referantur. Nomen fundi cuiusque et in qua civitate et in quo pago sit et quos duos proximos vicinos habeat. Et arvom, quod intra decem annos proximos satum erit, quot iugerum sit; vinea quot iugerum sit et quot vites habeat; olivae quot iugerum sint et quot arbores habeant, pratum quod intra decem annos proximos sectum erit, quot iugerum; pascua quot iugerum esse videantur; item silvae ceduae, omnia ipse qui deferat aestimet... in servis deferendis observandum est ut et nationes eorum et aetates et officia et artificia specialiter deferantur. Lacus quoque piscatorios et portus in censum dominus debet deferre. Salinae si quae sunt in praediis et ipsae in censum deferendae sunt. Si qui inquilinum vel colonum non fuerit professus, vinculis censualibus tenetur; Digesta, L, 15, 4-8). Confirmări epigrafice ale acestui mod de întocmire a cadastrului întâlnim în special în Asia, la Astypalaia (IG, XII, 3, 180-187) sau Thera (IG, XII, 3, 343-349) de exemplu, unde se dau chiar mai multe detalii decât o cerea Ulpian (sunt înregistrate animalele, albinele etc.).

O altă modalitate de întocmire a cadastrului o întâlnim la Hyginus ceca ce înscamnă că și întocmirea acestuia va fi suferit o evoluție în timp. Astfel, Hyginus ne informează că în unele provincii se percepcea o parte din produse (fixă, a cincea, a șaptea), în altele bani căci – ne spune el – ogoarele au prețuri fixe ca în Pannonia unele sunt de prima calitate, de a doua, pășuni, arbori fructiferi, păduri și pajiști (*Agrum arcifinum vectigalem ad mensuram sic redigem debemus ut et recturis et quadam terminatione in perpetuum servetur. Multi huius modi agrum more colonico decimanis et kardinibus diviserunt, hoc est per centurias, sicut in Pannonia; mihi autem videtur huius soli mensura alia ratione agenda. Debet enim aliquid interesse inter agrum immunem et vectigalem... Agri autem vectigales multas habent constitutiones. In quibusdam provinciis fructus partem praestant certam, alii quintas, alii septimas, alii pecuniam et hoc per soli aestimationem. Certa enim pretia agris constituta sunt, ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, prata, silvae glandiferae, silvae vulgaris, pascuae. His omnibus vectigal est ad modum ubertatis per singula iugera constitutum... Nam et in Phrygia et tota Asia ex huius modi causis tam frequenter disconvenit quam in Pannonia. Propter quod huius agri vectigalis mensuram a certis rigoribus comprehendere oportet ac singula terminis fundari; Hyginus, Grom. Vet., cd. Lachmann, I, p. 204-205).*

Remarcând că Hyginus – care trăiește cu aproximativ un secol mai devreme decât Ulpian – vorbește încă de un impozit *per provincias* care, în plus, este denumit *vectigal* (nu-i deci de mirare că și modalitatea de întocmire a censului este diferită), să subliniem importanța detaliilor pe care acest autor ni le dă despre parcelarea solului provincial. Frontinus – un alt gromatic – ne informează că „solul tributar este încredințat provincialilor global“ (*tributarium solum per universitatem populis est definitum; Frontinus, Grom. Vet., cd. Lachmann, I, 36, 4*), or am văzut mai sus că Hyginus ne vorbește de o împărțire a lui pe centurii, după obiceiul colonial (*more colonico*) și că pentru a se evita confuziile el trebuie să fie cuprins în anumite tipare rectangulare (*rigores*). Constatăm așadar că și între Frontinus (care trăiește în vremea lui Domițian) și Hyginus (secolul II p. Chr.) există o evoluție de parcelare a solului provincial de la măsurarea lui globală (ceca ce i-a făcut pe unii cercetători să considere că această măsurare este tipică pentru cetățile peregrine) la cea de tip

colonial. Că practica va fi devansat și în acest caz teoria, ne-o arată o controversă de frontieră între orașele Delphi și Antikytera din vremea lui Domitian în care sunt menționate *rigores* postulate de Hyginus (CIL, III, 567), termen care mai apare de altfel și într-un conflict de hotărnicie dintre orașele macedonene Lamia și Hypata (ILS, 5 947 a) din vremea lui Hadrian. Parcelarea de tip colonial, prin centurii, se va fi întins, așa cum ne-o arată aceste documente și cum o confirmă fotografia aeriană, și în teritoriile orașelor peregrine, consfințind și în felul acesta unificarea juridică, financiară și cadastrală a orașelor provinciale ¹³⁷.

Am văzut mai sus – în paragraful anterior – că ogoarele imperiale sau senatoriale (*fundi excepti*) sau cele ale veteranilor (*agri viriūm adsignati*) erau scutite de impozitul funciar. Lor li se vor fi adăugat doar o mică parte a orașelor provinciale și anume, cum spuneam, cele beneficiind de *ius Italicum*. Termenul pare a fi fost folosit cu precădere pentru orașele de drept roman – în speță colonii –, dar dacă l-am menționat totuși și în legătură cu orașele peregrine este pentru că, o vreme, noțiunea de *ius Italicum* se considera a fi fost legată de simbolul lui Marsyas. În comentariul la Aeneida lui Vergilius, Servius ne spune că libertatea era legată de divinitatea Liber (Pater, varianta romană a lui Dionysos), semnul acestei libertăți fiind asigurat de statuia lui Marsyas, un acolit al lui Liber (*quod autem de Libero diximus, haec causa est, ut signum si liberae civitatis. Nam apud maiores aut stipendiariae erant aut foederate aut liberae. Sed in liberis civitatibus simulacrum Marsyae erat, qui in tutela Liberi patris est*; Servius, *Ad Aeneidem* III, 20). Una din aceste două prerogative – *ius Italicum*, despre care se consideră astăzi că putea fi acordat și individual, sau numai statuia lui Marsyas – vor fi putut marca scutirea de principalul impozit funciar (*stipendium* sau *tributum*) ¹³⁸.

Dar acest impozit nu era singurul care greva pământul în primele secole ale Imperiului. Încă din secolele I-II p. Chr., în cazuri excepționale, se proceda la rechiziționări de produse pentru nevoile armatei și un bun exemplu îl constituie mențiunea expresă din Papirul Hunt (II, 31) referitoare la „apărarea annoniei“ (*ad annonam defendendam*). O altă practică curentă era aceea de a cumpăra, tot pentru armată, grâul la un preț fix (*frumentum emptum*), așa cum știm că se petreceau lucrurile în Egipt. Nimic nu permite însă concluzia generalizării unor rechiziționări pentru armată în această perioadă, existând chiar texte în care împărații sunt laudați pentru a nu le fi practicat (Plinius cel Tânăr, *Panegyricus*, 29; *Historia Augusta. Vita Marci*, 17). Cu timpul însă, și se pare că în Egipt mai de timpuriu, apar semnele

¹³⁷ Pentru operațiunile censuale vezi H. Braunert, *Historia*, 6, 1957, 2, p. 192-214 și Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 2, 1975², p. 917-921 iar pentru cele cadastrale, *ibidem*, p. 921-924; adaugă F. Blume, K. Lachmann, A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, Berlin, 1962²; Cl. Nicolet, în *L'Urbs*, Roma, 1987, p. 1-25; F. T. Hinrichs, *Histoire des institutions gromatiques*, Paris, 1989; Cl. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain* (IIe siècle avant – Ier siècle après J.-C.), Roma, 1993. Cadastre propriu-zise sunt publicate sau comentate de F. Deléage, *Les cadastres antiques jusqu'à Dioclétien*, Cairo, 1934, A. Piganiol, *op. cit.*; R. Chevalier, în ANRW, II, 1, 1974, p. 649-688; Monique Clavel-Lévêque, *Ktema*, 8, 1983, p. 185-251; P. N. Doukellis, *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 14, 1988, p. 159-166 (cu menționarea lucrărilor lui R. Chevalier, care dovedesc extinderea centuriatelor și în Grecia).

¹³⁸ Fr. De Martino, *op. cit.*, IV, 2, 1975², p. 757-760 și 765-769; T. H. Watkins, *Classical Journal*, 78, 1982-3, p. 319-336.

unei instituționalizări ale acestui impozit, perceput de militari, situație explicabilă prin permanenta stare de război de la cumpăna veacurilor II-III p. Chr., precum și a militarizării tot mai evidente a imperiului în timpul dinastiei Severilor. Textele juridice fac tot mai des mențiunea unor *indictiones* (contribuții extraordinare dictate de împărați) destinate desigur anonei militare, precizându-se chiar și contribuabilii (*Digesta*, XXXIII, 2, 28; *Codex Iustinianus*, X, 16, 2, 3). Acestor texte li se mai poate adăuga și binecunoscutul *Itinerarium Antonini* (document conceput în vremea lui Caracalla și readjustat în cea a lui Dioclețian), care ar cuprinde lista birourilor de percepere a anonei (*mansiones*) aflate pe lângă fiecare cetate. Dacă într-adevăr așa stau lucrurile – căci există și reacții la această ipoteză –, am avea dovada că încă de la începutul secolului III p. Chr. *annona militaris* s-ar fi generalizat în tot imperiul. Ea va rămâne o contribuție extraordinară, în natură, dar modalitatea ei de percepere va genera mai târziu, după cât se pare, noul sistem introdus de Dioclețian, denumit *iugatio-capitatio*, în măsura în care el avea la bază perceperea regulată – în funcție de terenuri și oameni – a unui impozit în natură.

Până atunci să notăm însă că în vreme ce impozitul funciar (*stipendium* sau *tributum*) lua drumul casei imperiale (*fiscus*, despre care s-a vorbit la începutul paragrafului anterior), *annona militaris*, percepută de militari prin funcționari specializați (dintre care ne vor interesa în chip special așa-numiții *decemprimi*, δεκάπρωτοι) ajungea în visteria prefecturii pretoriului, devenită acum chiar mai importantă decât cea imperială ¹³⁹.

O parte din considerațiile de mai sus au desigur o importanță mai curând teoretică pentru așezările de la Fântânele, în care am văzut că e vorba de sate și nu de proprietăți izolate. Pentru așezările rurale romane, termenul cel mai des folosit este acela de *vicus* (κώμη). De la bun început trebuie însă să precizăm că accepția de sat nu este unică pentru termenul de *vicus*. Am văzut mai sus, când am analizat celule precitadine romane, că barăcile castrelor auxiliare, de regulă, erau denumite *vici*, având deci sensul de *canabae*. O altă accepție este aceea de cartier intra-urban fie că-i vorba de Roma (ILS, indicii de la p. 645-646) fie de alte cetăți, precum Namnetum (ILS, 7 051, 7 052) sau Mogontiacum (CIL, XIII, 11 827) ¹⁴⁰.

Se pare că, dealtfel, nici în sursele juridice ale epocii lucrurile nu erau prea clare. Am văzut mai sus – când am discutat problema fortificațiilor mai mici (*castella*) că *vici*, asemenea deja evocatelor *castella* sau a comunităților denumite *pagi*, asupra cărora vom reveni, erau atribuite comunităților citadine mai mari din pricina lipsei dreptului de cetate (*dignitas civitatis*), a calității oamenilor ce locuiau și a sărăciei lor. În continuare, același text ne dă detalii ceva mai semnificative privind statutul lor atunci când menționează că *vici* nu aveau ziduri de incintă ci numai străzi, fiind o antiteză a orașului, sau când postulează explicit accepția de

¹³⁹ D. van Berchem, în *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 80, 1937, p. 117-201; A. Mócsy, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. internationalen Limes-kongresses in Süddeutschland*, Köln-Graz, 1967, p. 211-214. Obiecții la generalizarea acestui impozit la A. Nicoletti, *Labeo*, 15, 1969, p. 177-187.

¹⁴⁰ Pentru aceste cartiere vezi și M. Besnier, *RE*, XV, 1931, col. 2422-2433, s.v. Mogontiacum și P. Goessler, *RE*, XXII, 1953, I, col. 408-409 s.v. Portus Namnetum.

cartier (*Vicus autem dictus a vicinis tantum habitatoribus, vel quod vias habeat tantum sine muris. Est autem sine munitione murorum; licet et vici dicantur ipsae habitationes urbis. Dictus autem vicus eo quod sit vice civitatis, vel quod vias habeat tantum sine muris*; Isidorus, *Etymologiae*, XI, 2, 12). Remarcând repetițiile și oricum impreciziunea definiției ca atare, se mai cuvin adăugate mențiunile unui Placidius, după care *vici* sunt locuri locuite de oameni liberi care nu sunt nici *civitates* nici *villae* (*Sunt enim loca quae ab ingenuis habitantur et quia nec villae nec civitates possunt appellari, vici dicuntur*) sau ale unui Festus din a cărui lungă și remarcabil de confuză expunere reținem că există *vici* care au o formă de autonomie și drept, altele nu, deși pot organiza târguri și pot avea *magistri* și că locuitorii lor se numesc *vicani* (*Sed ex vic<is> is partim habent rempublicam et ius <dicitur>, partim nihil eorum et tamen ibi mundinae aguntur negoti gerendi causa, et magistri vici, idem magistri pagi quotannis fiunt... hi, qui aut in oppidis, vicis, aut hi, qui in agris sunt, vicani appellantur*)¹⁴¹.

Rezultă din cele de mai sus că *vici* reprezentau comunități rurale care aveau o organizare proprie, cu un panteon specific și un patrimoniu propriu, având dreptul de a alege magistrați proprii (*magistri*). Locuitorii acestora se bucurau uneori și de alte drepturi precum acela de a practica comerțul (*ius commercii*) și de a vota în cadrul electoral citadin (*ius suffragii*). Documentele epigrafice pe de altă parte ne informează că în afară de *magistri* în *vici* mai existau și *quaestores*. În ce privește condiția juridică a locuitorilor (*vicani*), am văzut că ea era aceea a unor oameni liberi (*ingenui*) asimilabili așadar cu *peregrini*.

Acestor *vicani* – o știm deasemenea din numeroase documente epigrafice provenind în marea lor majoritate chiar din Dobrogea – li se vor adăuga veterani sau cetățeni romani în calitate de *consistentes*. Despre acești *consistentes*, Ulpian ne informează că nu aveau automat *ius domicilii* (*at is quo consistit, non dico iure domicilii*; Ulpian, *Digesta*, V, 1, 19, 2) ci numai în situația în care rezidau într-o comunitate fără drept de cetate (*sine iure civitatis*). Doar în acest caz ei puteau fi asimilați cu *incolae* care aveau *ius domicilii* (*Incola est qui aliqua regione domicilium suum contulit*; *Digesta*, L, 16, 239, 2) și în această calitate ei aveau acces la magistraturile respectivei comunități ca și ale cetății capitală.

Pornind de la această distincție, să subliniem așadar că în cadrul unui *vicus* puteau exista așadar veterani și cetățeni romani cu un statut juridic superior (*incolae-consistentes*), *vicani* propriu-ziși care aveau statutul de *peregrini* și desigur o largă categorie de muncitori agricoli, cu sau mai cu seamă fără pământuri, reduși poate la situația de *dediticii*.

E de la sine înțeles, în aceste condiții, că nici regimul solului nu va fi fost același pentru toți locuitorii unui *vicus*. Căci dacă veteranii sau cetățenii romani posedau *agri adsignati* (primii neimpozabile, ceilalți supuse la plata impozitului), asemenea tuturor proprietarilor de teritoriu, rămâne să ne întrebăm dacă toate ogoarele *vicani*-lor vor fi avut statutul de *agri stipendiarii* și nu vor fi existat și

¹⁴¹ Aceste texte sunt comentate de J. Marquardt, *op. cit.*, p. 8-10 și A.W. van Buren, RE, XVI, 1958, 2, col. 2 090-2 094 s. v. *vicus*.

ogore comparabile cu cele din comunitățile indigene propriu-zise. Vom vedea că numai în cazul acestora din urmă se poate vorbi de o reală *adtributio* (dependență de cetatea capitală), practică care în cazul *vici*-lor nu se va fi materializat decât în faptul că impozitul ficiar era perceput de magistrații cetadini și că locuitorii lor erau supuși autorității tribunalelor din cetatea – capitală. Pornind de la certitudinea existenței unor ogoare proprii (*fines terrae vici*; ISM, I, 350), avem chiar dreptul să presupunem că ogorul vican va fi fost parcelat după același sistem ca cel aplicat în teritoriul citadin, *vicus*-ul fiind considerat „o subdiviziune a ogorului citadin“.

Acestor distincții de natură socială li se mai poate adăuga faptul – sugerat de Festus – că nu toți *vici* aveau aceeași organizare, unii posedând un sistem de magistraturi destul de complex, alții în schimb putând fi comparați cu simple comunități rurale. În epoca Dominatului în general, satele ajung să-și piardă limitata economie anterioară, depinzând în totalitate de protecția marilor latifundieri (*patrocinium vicorum*)¹⁴².

Până a ne referi la aceste comunități rurale să notăm că *pagi* – o altă unitate evocată în textele mai sus citate, dar care au a ne reține mai puțin atenția în măsura în care Dobrogea nu ne oferă decât două exemple și acelea discutabile – reprezentau, în accepția clasică, cantoane rurale în care erau cuprinși *vici*, având deci practic același regim cu aceștia, chiar dacă și în acest caz se poate urmări o evoluție de la aceea de simplu canton rural la aceea de comunitate preurbană alipită unui centru urban¹⁴³.

Dar fără îndoială că cele mai interesante celule rurale sunt comunitățile indigene. Am văzut mai sus – atunci când am analizat celulele preurbane romane – că așa-numitele *civitates* au început a fi studiate mai intens în ultima vreme ajungându-se la concluzia că inițial ele reprezentau districte administrative. Progresele stăpânirii romane vor fi determinat însă o evoluție a acestora spre accepția de orașe, dar este sigur că în continuare au rămas unități teritoriale mai mici, de factură indigenă, care n-au fost desființate, cum s-a crezut multă vreme. Cercetări efectuate în largi zone ale Imperiului precum Africa, Asia, Dalmația sau Pannonia au demonstrat continuitatea acestor formațiuni în epoca romană, ele fiind acelea care suportau – în ultimă instanță – plata celor mai grele impozite (*tributum capitis* și mai apoi *annona militaris*), constituind totodată un excelent rezervor pentru recrutarea trupelor auxiliare¹⁴⁴.

¹⁴² F. Kornemann, RE, IV, 1901, col. 922-926. s. v. *consistere* și col. 1173-1200 s. v. *conventus*; A. Audin, J. Guey, P. Wuillemier, REA, 56, 1954, p. 331-333; U. Laffi, *Adtributio e Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa, 1966; J. M. Bertrand, Cahiers du Centre G. Glotz, 2, 1991, p. 125-164.

¹⁴³ Pentru accepția clasică – de cantoane rurale – vezi J. Marquardt, *op. cit.*, p. 4-7 iar pentru evoluția lor spre statutul urban J. Gagé *op. cit.*, p. 178-182, desigur sub influența lucrărilor lui L. Teutsch (de ex. Revue internationale des droits de l'Antiquité, 8, 1961, p. 281-356; de același ultim autor vezi și *Das römische Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Grachus bis zum Tode des Kaisers Augustus*, Basel, 1962).

¹⁴⁴ M. Rostovțev, *op. cit.*, p. 242, 322, 640 (nota 71) și 684 (nota 77); W. Seston, M. Euzennat, *op. cit.*; M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 446-469. I. S. Sventičkaia, *op. cit.*; Elena M. Staermann, Klio, 38, 1960, p. 207-224; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen*, Budapest, 1959, p. 105-115.

Identificarea lor în documentele epigrafice ale vremii – în general destul de parcimonioase în ceea ce privește mediul rural – nu este simplă. Aflate de regulă sub conducerea unor *principes* locali, ele pot să fi fost reprezentate de denumiri etnice generice ¹⁴⁵, alteleori chiar de *vici* – dacă avem în vedere larga gamă de accepții a acestui termen, n-ar fi decât să ne referim la tipologia realizată pentru Gallia de A. Grenier ¹⁴⁶ – cel mai adesea însă, în Dobrogea cel puțin, de *loci*. Vom analiza în capitolul următor exemplele dobrogene, dar până atunci, ajunge să spunem – în fața unor interpretări contradictorii – că, după opinia noastră, anularea sensului administrativ al titlului de *princeps loci* nu ni se pare întemeiată. *Princeps* desemnează de regulă pe șeful unei unități administrative indigene (*Zegrensium*, *Iapodum*, *Delmatarum* etc.) și în aceste condiții *locus* – o transpunere a grecescului τόπος, cum s-a spus, și deci a unor realități anterioare cuceririi romane – îmbracă automat un alt sens decât acela de simplu loc și anume de unitate teritorial-administrativă. Și, cu riscul de a devansa ordinea expunerii, să notăm că explicația de apozitie a termenului de *princeps loci* pe lângă acela de *quinquennalis territorii* în cunoscuta inscripție de la Ulmetum (ISM, V, 77) nu funcționează decât în acest caz, în cel puțin un alt caz (ISM, V, 4) ea ne mai fiind valabilă ¹⁴⁷.

În ceea ce privește structura internă a acestor comunități suntem nevoiți – împreună cu U. Laffi – să le considerăm „comunități etnice și administrative cu o bază teritorială” supuse regimului de *adtributio*, altfel spus comunități *adtributae*. Numai acestea – ne spune autorul citat –, nu orice *vicus* (și am văzut mai sus cum se explică acest lucru), intrau sub totala dependență a cetății capitală, având un statut juridic net inferior față de cetățenii *pleno iure* ai orașului și chiar față de *incolae-consistentes*, fiind supuși autorității magistraților citadini (ele neavând, cu excepția acelor *principes*, magistrați proprii) și plătind, firește, toate impozitele la casa citadină. Teritoriul acestor comunități devine așadar un appendice al celui municipal, pământurile lor aflându-se de regulă în așa numitele *subseciva* sau *loca relictă*, unde erau delimitate *per universitatem* (după deja evocata formulare a lui Frontinus, *Grom. Vet.*, ed. Lachmann, I, 36, 4, text la care n-am putea să nu adăugăm tradiționalele – la geto-daci – *inmetata iugera* menționate de Horatius, *Carmina*, III, 24, 12), pentru care vor fi plătit un impozit ca pentru orice *possessio* în *ager publicus*. Iar dacă acest *ager publicus* era, cum crede Laffi, în fond un *ager ex hostibus captus*, avem poate dreptul să vedem în marea masă a locuitorilor acestor comunități (firește nu și în principii locale) pe așa-numiții *deditiicii*, de care ne-am ocupat în paragraful anterior ¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Vezi, de pildă, P. A. Mac Kay, *op. cit.*, unde hotărnicia respectivă este efectuată între două triburi (μεταξύ [...] αίων και Δεβ [...] αίων).

¹⁴⁶ Alb. Grenier, *op. cit.*, p. 695 și urm., tipologie reluată de A. W. van Buren în articolul citat în nota 141.

¹⁴⁷ În sensul apărat în text, vezi Em. Popescu, *St. Cl.*, 9, 1967, p. 184-190 iar pentru opinia contrară Maria Munteanu, *Pontica*, 3, 1970, p. 219; Emilia Doruțiu-Boilă, ISM, V, 77 (p. 101-104) și Al. Avram, *op. cit.*, p. 161.

¹⁴⁸ U. Laffi, *op. cit.*, p. 73-98.

Tratând în concluziile aceluiași paragraf problemele sociale specifice așezărilor de la Fântânele, aici nu ne-ar mai rămâne de conchis decât că în toate cele trei nuclee cercetate este vorba probabil de *vici*. În cadrul acestora vor fi existat desigur *incolae-consistentes* precum Aelius Aurelius Atticus (Catalog, a, 1) care va fi avut deci *ius domicili* și va fi putut aspira la o magistratură în propriul său *vicus*, ca și în cetatea propriu-zisă. Terenul său agricol (*ager viritim adsignatus*) era probabil parcelat după modelul citadin, situație în care trebuie să se fi aflat toți cei de rangul său social. Mai dificilă – din nou – se arată a fi situația celorlalți posesori de pământ, cum ar fi aceea din nucleul din sud, posesori probabil ai unor *agri stipendiarii* și care vor fi constituit marea masă a *vicani*-lor propriu-ziși. Având deci – cei mai mulți dintre ei – statutul de *peregrini*, ei locuiau în comunități fără drept de cetate (cu detaliul, verificat și în practică, că ele aveau drumuri, nu și ziduri de incintă) dar cu o oarecare autonomie administrativă și economică, materializată de pildă în dreptul de a-și alege magistrați proprii sau de a practica comerțul. Adăugând că toți acești *vici* depindeau de capitala teritoriului, Histria, nu ne-ar mai rămâne decât de sperat că, în viitor, o fericită descoperire epigrafică ne-ar putea dezvălui numele lor, înmulțind astfel numărul *vici*-lor din una din cele mai bogate zone ale imperiului în asemenea comunități rurale romane.

Cap. III

AȘEZAREA DE LA FÂNTÂNELE ÎN CONTEXTUL RURAL DOBROGEAN ȘI HISTRIAN

Rândurile ce urmează s-ar dori o tratare monografică a mediului rural dobrogean în epocă romană, pe de o parte în lumina considerațiilor din capitolul precedent, pe de altă luând în discuție și alte elemente pe care am văzut că ni le-au oferit așezările de la Fântânele (fig. 22). Până de curând subiectul nu fusese prezentat în ansamblu, documentele din mediul rural – fie ele arheologice, numismatice, sculpturale sau mai cu seamă epigrafice – beneficiind însă uneori de considerații dintre cele mai însemnate. Pe baza lor, semnatarul acestor rânduri a încercat să redacteze în cadrul *Vieții economice în Dobrogea romană* un capitol intitulat *Agricultura, creșterea vitelor și pescuitul*¹, contribuție căreia i-a urmat, la scurtă vreme, o importantă sinteză datorată colegului V. H. Baumann, întemeiată în special pe studiul unor *villae rusticae*, cercetate în nordul zonei care ne reține atenția².

Privite prin prisma timpului scurs de la redactarea lor – acest implacabil judecător în general și în special în cazul unei cercetări științifice – contribuțiile citate ne apar astăzi pe de o parte extrem de schematic – atracția schemei fiind evidentă în ambele cazuri – pe de altă parte în cel mai înalt grad ipotetice. Căci față de situația ideală, în care s-ar fi putut prezenta pentru fiecare celulă agricolă arhitectura respectivei *villa* sau topografia respectivului *vicus*, uneltele agricole și deci tipul de agricultură practică, proprietarii și mâna de lucru precum și structura lor juridico-administrativă, aceasta pentru a nu mai vorbi de elementele de comerț, artizanat sau viață artistică și religioasă, autorii amintitelor contribuții s-au văzut, nu odată, în situația de a opera cu *membra disiecta*, a căror combinare ar putea să justifice considerațiile autocritice și respectiv critice de mai sus. Altfel spus, s-a întâmplat adesea ca într-un loc să existe cercetări arheologice – caz fericit, abia dacă mai este nevoie s-o spunem – într-altul doar descoperiri epigrafice, corelarea lor – am văzut acest lucru chiar și la Fântânele – fiind practic imposibilă. Documentația arheologică – atunci când este și semnificativă și nu se reduce doar la câteva sondaje – pare mai solidă, n-ar fi decât pentru că ea exclude posibilitatea existenței unor piese rătăcitoare, așa cum vom vedea că e cazul la inscripții, dar ea este atât de redusă încât nu poate fi utilizată decât pentru câteva așezări. Documentele epigrafice pe de altă parte nu pot fi utilizate decât arareori în studiul vieții rurale.

¹ Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 76-109.

² V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

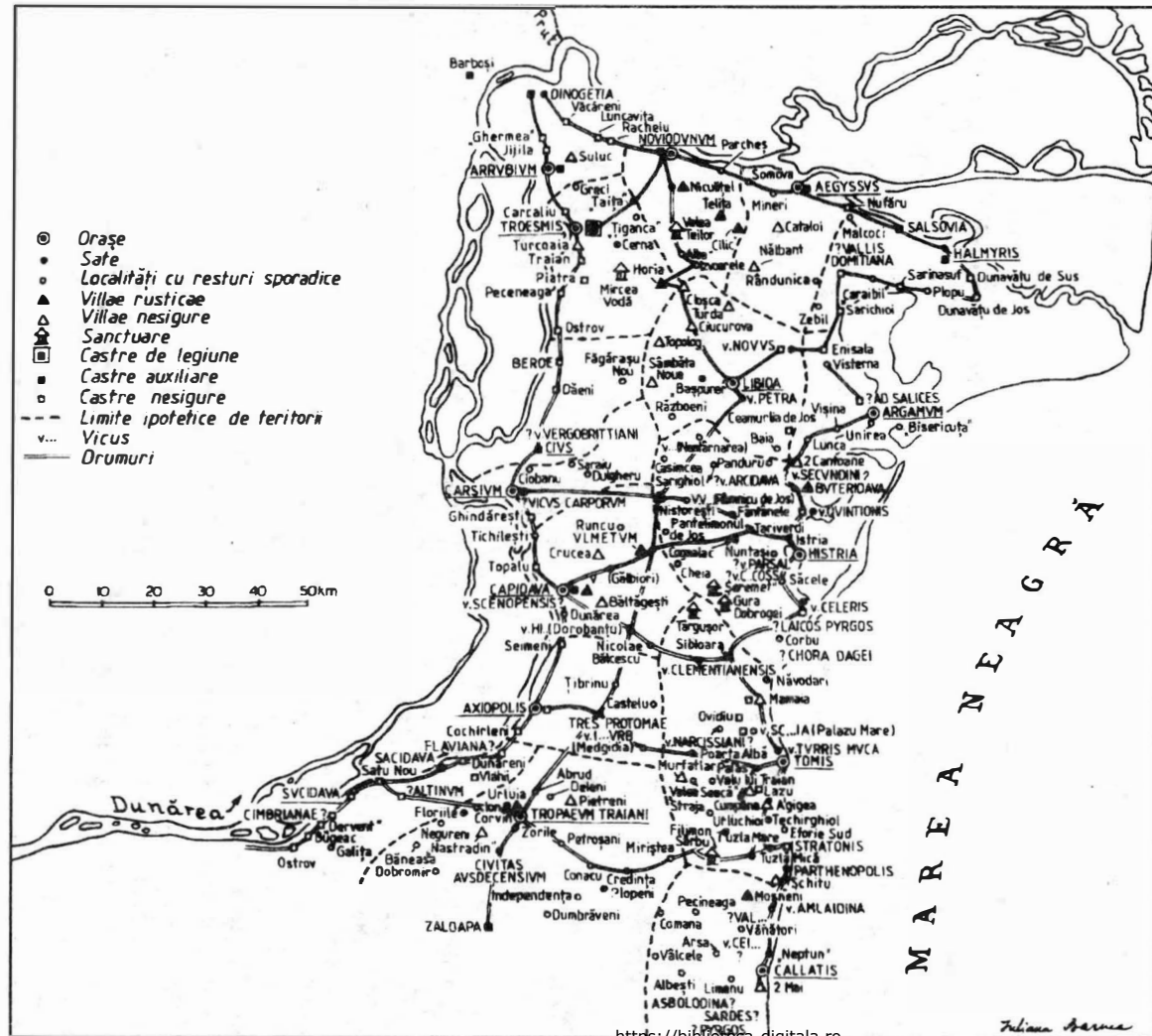

Fig. 22. = Dobrogea romană.
Scolele I-III p. Chr.

Căci, cu excepția acelor care fac aluzie directă la realități agrare, ele menționează cel mai adesea persoane care devin virtuale participante la procesul agricol doar în măsura în care respectivele documente au fost descoperite în mediul rural. Acestei prime incertitudini i se mai adaugă – cum spuneam – faptul că în general inscripțiile au putut fi deplasate ulterior din locul unde au fost ridicate, ceea ce sporește gradul de nesiguranță în utilizarea lor.

Nici astăzi, din nefericire, nu avem mult mai multe date privind mediul rural dobrogean și desigur nu numai acesta, câtă vreme am văzut că pe întreaga arie a Imperiului roman cercetările din mediul rural sunt încă extrem de reduse. Desigur că soluția ar reprezenta o înmulțirea cercetărilor arheologice dar până atunci să atragem din nou atenția asupra caracterului schematic și deci ipotetic al noii noastre anchete, altfel spus asupra utilității relative a acesteia.

Iar dacă noul demers nu ni se pare cu totul inoportun, aceasta se datorește unei încercări de resistemizare a datelor de care dispunem. Vom trata astfel rând pe rând condițiile geo-climatice ale fiecărui teritoriu, dovezile citadine de practicare a agriculturii, categoriile sociale precum și statutul juridic al fiecărei capitale de teritoriu pentru ca apoi să discutăm celulele agricole propriu-zise – în schema prezentată în capitolul anterior – adăugând desigur și toate elementele necesare adiacente (artizanat, comerț, circulație monetară, viață artistico-religioasă).

Realizând astfel practic niște fișe de lucru, poate mai semnificative decât precedentele, sperăm nu numai să-l edificăm mai clar pe cititor despre ceea ce știm și mai cu seamă despre ceea ce nu știm, ci să-l și avertizăm despre limitele obiective ale cercetării noastre. Căci, în cercetare, un stadiu lucid al problemei contează desigur mai mult decât niște concluzii fragile.

În sfârșit ne simțim datori să atragem atenția asupra unei limite cronologice din considerațiile care urmează. După cum se reține așezarea de la Fântânele are – cel puțin în punctele α și β – și un nivel de secol IV p. Chr. Aceasta ne-ar fi obligat ca în continuare să tratăm și viața rurală din Dobrogea secolului IV p. Chr. Având în vedere marile complicații ce s-ar fi ivit – le avem în vedere pe cele administrative, militare, sociale și chiar economice – ne-am restrâns ancheta la secolele I-III p. Chr., lăsând în grija viitorului întocmirea unei sinteze despre viața rurală din Dobrogea romano-bizantină. Nu același lucru se poate spune și despre ampla anchetă ce succede catalogului monedelor (datorată d-lui Gh. Poenaru Bordea) și care îmbracă toată perioada de timp relevantă de săpătura de la Fântânele.

a. Orașele grecești

Chiar și dacă cercetarea noastră s-ar fi efectuat asupra întregii provincii Moesia Inferior, socotim – așa cum am mai procedat și altă dată – că prezentarea izolată a teritoriilor citadine convine mai bine scopului unei asemenea anchete. Căci o prezentare globală n-ar reuși – cum s-a întâmplat în unele sinteze mai vechi – decât să provoace o confuzie totală nu numai între cetățile grecești și cele romane ci și în cadrul fiecăreia din aceste două categorii. Vom începe așadar cu orașele grecești de la sud la nord, de-alungul litoralului (cu excepția Histriei de această dată) pentru a

trece apoi la orașele romane, din colțul de N-E al Dobrogei, de-a lungul Dunării, către vest și apoi către sud, urmând a încheia prezentarea teritoriilor romane cu cele din interior ((L)ibida și Tropaeum Traiani) pentru ca în final să rezervăm un spațiu mai mare Histriei și teritoriului acesteia.

În cazul orașului **Callatis** (Mangalia), trebuie menționat de la bun început că ambianța geo-climatică pare a fi fost și în antichitate, ca și în zilele noastre, extrem de favorabilă practicării agriculturii. Câmpia largă a litoralului care se ridică apoi lent către continent, făcând loc unui platou extrem de plat, este bogată în cernoziom, astăzi cultivându-se toate cerealele cunoscute și în antichitate pe lângă în și cânepă și crescându-se, de asemenea, bovine, ovicaprine și cabaline. Zona este totodată bogată în vânat și desigur în pește. Trebuie menționat că regimul pluviometric este deficitar și în zilele noastre, înregistrându-se temperaturi caniculare în timpul verii (media este de +28°, dar se ajunge până la +36° +38°) și ierni blânde, dar lipsite de zăpadă³.

Știrile antice confirmă în chip mulțumitor datele geo-climatice contemporane. Avem mai întâi în vedere mențiunea existenței în general pe litoral dar cu precădere în teritoriul callatian a așa-numiților sciți agricultori (*Scythae Aroteres*; Plinius, *Nat. Hist.*, IV, 11(18), 44), ceea ce înseamnă că zona era favorabilă agriculturii. Apoi mai trebuie menționat faptul că în locul din vecinătatea actualei Mangalii se varsă râul Albești care – indiferent cum se va fi numit în antichitate⁴ – va fi asigurat zonei o fertilitate remarcabilă. Caracterul oficial, pe de altă parte, al sărbătorii agreste a Diombriilor⁵ – în cadrul căroră era implorat Zeus Ombrimos („cel care aduce ploaia”) – dovedește că și în antichitate zona era secetoasă. În sfârșit, n-am putea să nu remarcăm faptul că în pofida a numeroase atestări ale zeiței Artemis – zeița vânătorii – lemnul pădurilor, unde ar fi trebuit să se desfășoare aceste vânători, pare să nu fi fost procurat prea ușor, binefăcătorul Ariston fiind lăudat pentru a-l fi procurat cetății⁶.

Ne-am apropiat în felul acesta de documentele strict citadine, din rândul căroră trebuiesc luate în primul rând în considerație numeroasele mențiuni fie ele epigrafice, fie mai cu seamă numismatice ale Demetrei sau ale Corei care împreună cu spicele de grâu sunt o adevărată emblemă monetară a orașului⁷. Adăugând acestor mențiuni pe cele ale lui Dionysos și ale acoliților⁸, ale unor magistraturi legate de

³ În general pentru condițiile geo-climatice am folosit lucrările lui M. Hașeganu și colab., *Geografia economică a R.P.R.*, București, 1957 și volumul colectiv *Monografia geografică a R.P.R.*, vol. I-II, București, 1960.

⁴ Plinius, *Nat. hist.*, IV, 11 (18), 44, afirmă că orașul s-ar fi numit înainte Cerbatis, nume care – s-a crezut o vreme – i-ar fi venit de la râul din apropierea sa; vezi însă D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 291, n. 14.

⁵ V. Părvan, *Gerusia din Callatis* (=AARMSI, II, 1920, 30), p. 51 și urm., r. 13-14.

⁶ Pentru dovezile de adorare ale Artemidei, vezi Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 93, n. 189 iar pentru acțiunea lui Ariston, fiul lui Ariston, Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia, N.S.*, 2, 1958, p. 212, r. 11; în legătură cu titulatura de „fondator” a lui Ariston, vezi E. Marion, *Atti C. Ant. Cl.*, 8, 1976-1977, p. 155-180.

⁷ Pentru cultul Demetrei și al Corei, vezi Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 93, n. 185 iar în general pentru resursele cerealiere ale Dobrogei, mai sus p. 72-75.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 93, n. 186, iar pentru viticultură în general p. 77, n. 20.

aprovizionarea orașului⁹ și în fine ale unor descoperiri arheologice (textile, lemn)¹⁰, realizăm că economia Callatidei se va fi întemeiat în primul rând pe prelucrarea solului.

În ceea ce privește problema categoriilor sociale implicate în procesul agricol, trebuie spus de la bun început că marea majoritate a locuitorilor orașului vor fi fost *peregrini*, în care calitate – dacă vor și fi avut loturi de pământ în teritoriu, cum vom vedea că e cazul uneori – le vor fi posedat cu statutul juridic corespunzător. Iar dacă asupra acestei chestiuni vom mai reveni, să notăm de pe acum existența – între acești *peregrini* – a unor adevărați aristocrați (ca de pildă Ariston al lui Ariston, Fileinos al lui Fileinos, Apollonios, Isagoras al lui Iatrocles sau Flavius Faros) ale căror virtuale posesiuni în teritoriu trebuie să fi depășit cu mult media întinderii posesiunilor celorlalți concitadini. Către aceeași încheiere – altfel spus a existenței unei aristocrații municipale – pare să ducă și analiza monumentelor făcute din propria cheltuială ca și a unor morminte de o excepțională bogăție¹¹. Cu excepția lui Flavius Faros, toți ceilalți potențați citați ca și dovezile de altă natură privind averile unora dintre cetățenii Callatidei se concentrează în secolele I-II p. Chr., perioadă după care cetatea pare să fi traversat o perioadă mai obscură, o dovadă în acest sens constituind-o faptul că până în prezent nici un document n-o califică drept „prea strălucită” (λαμπρότητα), așa cum se întâmplă cu vecinele ei de la nord (Tomis și Histria)¹². Nimic nu permite să includem în procesul agricol pe unicul sclav crescut în casă (τρόφιμος = *alumnus*) atestat aici¹³ și cu atât mai puțin pe negustorii romani rezidenți în cetate (*cives Romani consistentes*)¹⁴. Deoarece nu avem posibilitatea să-i distingem pe aceștia de cetățenii romani obișnuiți, socotim că aceștia din urmă ar fi putut avea posesiuni în teritoriu, așa cum vom vedea îndată.

Oricând va fi fost încheiat binecunoscutul *foedus* dintre Roma și Callatis, el constituie un argument decisiv pentru a susține că orașul dobrogean avea statutul de *civitas foederata*¹⁵, calitate pe care și-o va fi păstrat de-a lungul întregii epoci romane timpurii. Că așa stau lucrurile ne-o dovedește un alt celebru document

⁹ Isagoras, fiul lui Iatrocles, distribuie în calitate de διοικοσιάρχης (deținător pentru a doua oară a funcției de magistrat însărcinat cu aprovizionarea cetății) carne cu prilejul unei mari crize alimentare; I. I. Russu, *Dacia*, N. S., 1. 1957, p. 182, r. 2-8.

¹⁰ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 93, n. 191

¹¹ Lista evergeților callatieni în aceeași lucrare la p. 54, n. 72 iar cca a mormintelor bogate *ibidem*, p. 156, notele 116 și 117.

¹² La Callatis efectele invaziilor din vremea lui Marcus Aurelius par să fi fost deosebit de grave: *ibidem*, p. 27-30. Literatură mai nouă despre acest subiect la W. Scheidel, *Historia*, 39, 1990, p. 493-498 și A. Schwarcz, *Akten des 14. int. Limeskongresses*, Viena, 1992, p. 47-57.

¹³ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 2, 1925, p. 128, nr. 9.

¹⁴ A. Rădulescu, *St. Cl.*, 4, 1962, p. 275-279 cu comentariul lui D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 320, n. 151.

¹⁵ Pentru datarea *foedus*-ului callatian vezi D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 277-280 cu replica noastră din *Quaderni Catanesi*, 2, 1980, 4, p. 471-478; adaugă opinia, puțin justificabilă de altfel, a lui H. B. Mattingly, în *Ancient Bulgaria*, 1, Nottingham, 1983, p. 239-252.

callatian și anume hotărnicia locală¹⁶. O atentă analiză a acestora a dus la constatarea că între bornele numerotate, de-alungul unor *rigores recti*, distanțele erau fie de 1 000 de picioare (300 m), fie de 2 000 picioare (600 m), fie de 2 400 picioare (710 m), ultima distanță coincidând cu latura clasică a unei centurii romane (= 200 iugera = 50,36 ha). Acest procedeu de parcelare a teritoriului se numea – cum am văzut în capitolul precedent – *centuriatio*, modalitate de cadastrare tipică inițial orașelor romane dar extinsă cu vremea și în teritoriile orașelor peregrine. Reamintind că și în perioada dinaintea cuceririi romane teritoriul cetății va fi fost împărțit foarte probabil în loturi asemănătoare (κλῆποι)¹⁷ și că acțiunea de parcellare *more Romano* (= *colónico* după Hyginus, citat în capitolul anterior) pare a fi fost evocată de un document local (IGR, I, 656), putem trage concluzia că cetatea „aliată” Callatis avea o deplină folosință a propriului teritoriu, cetățenii orașului posedând *agri privati ex iure peregrino* pentru care însă vor fi plătit probabil impozitul funciar (*stipendium* sau *tributum*) statului roman, câtă vreme nu avem nici o dovadă suplimentară (*ius Italicum*, simbolul lui Marsyas) că cetatea s-ar fi bucurat, în ansamblul ei, de imunitatea funciară, pe lângă cel datorat cetății (*tributa leviora*). Se reține însă că orice cetate avea dreptul de a-și arenda o parte din ogoare (*agri vectigales civitatum*) și în aceste condiții considerăm că romanii atestați în prosopografia orașului ar fi putut poseda asemenea pământuri, aflate la extremitatea zonci centuriate. Această situație va fi impus un control atent al gestiunii municipale de către autoritățile romane printr-un *curator civitatis* (λογιστής), pe numele lui Ti. Claudius Telemachus (IGR, III, 581; Cf. Journal des Savants, 1991, p. 195–226).

Revenind însă la datele oferite de hotărnicia callatiană – mai nuanțate desigur decât cele rezultate din schemele noastre – se cuvine să remarcăm, pe lângă un *pyrgos (turre)*¹⁸, despre care nu avem nici o indicație suplimentară și deci orice ipoteză privind regimul solului din imediata sa vecinătate este hazardată, comunitățile de Sarzi și Asbolodini. Aflate, împreună cu ogoarele arendate, în afara rețelei centuriate, altfel spus în așa-numitele *subseciva*, cele două comunități demonstrează că la cumpăna veacurilor I-II p. Chr. – de când datează hotărnicia callatiană – existau comunități autohtone, foarte probabil *adtributae* și în care regimul solului poate să fi fost încă comunitar (definit deci *per universitatem*) – ca în orice comunitate obștească cu o bază teritorială –, marea masă a acestor obșteni (*gentiles*) (firește nu și eventualii *principes* locali) având probabil statutul de *dedicii*. Pe lângă impozitul funciar, aceiași obșteni vor fi fost primii care să suporte mai târziu greul impozit în natură denumit *annona militaris*, câtă vreme orașul Callatis figurează în *Itinerarium Antonini* (227, 4), document despre care am văzut mai sus că poate să fi reprezentat inițial o listă a birourilor de percepere a acestui impozit.

¹⁶ Sc. Lambrino, în *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles, 1962, p. 928-939; Emilia Dorușiu-Boilă, Dacia, N. S., 15, 1971, p. 325-333; Al. Avram, Dacia, N. S., 35, 1991, p. 103-137 (care ajunge la alte concluzii decât cele pe care le expunem în text). Rectificăm cu această ocazie confuzia între pași (*passus*) și picioare (*pedes*) pe care am făcut-o în *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 40.

¹⁷ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², p. 161-164.

¹⁸ Maria Bărbulescu-Munteanu, Pontica, 11, 1978, p. 127, nr. 1.

Aceeași hotărnicie ne mai face cunoscute numele a două localități, prima cu o rezonanță latinească (Ουαλ... poate un *vicus*), a doua sigur un sat (κώμη Κει...), cărora trebuie să le mai adăugăm *vicus Amlaidina*, de localizat la 23 August (CIL, III, 13 743 = ISM, II, 266; *Scut. Dur. Europ.*, 11). Este vorba deci sigur de doi *vici* dacă nu chiar trei în care regimul solului trebuie să se fi deosebit după statutul social al diferiților *possessores*, despre care nu avem însă nici o indicație. Adăugăm doar că din *vicus Amlaidina* provine un miliariu (CIL, III, 7 616) dovadă suplimentară că se afla pe artera rutieră de-alungul litoralului, ca de altfel și localitățile Vama Veche (CIL, III, 14 215) și 2 Mai¹⁹.

Rămânând în domeniul documentației epigrafice, să menționăm interesanta situație de la Arsa unde pe de o parte posedăm dedicația²⁰ lui Rufus al Rufus – eventual posesor de lot agricol (*ager privatus ex iure peregrino?*) – către Heros Dosaenos, divinitate thracică de natură să nuanțeze nu numai originea greco-romanului dedicant ci poate și a ambianței în care se va fi desfășurat ipoteticul proces agrar din care firește indigenii – reduși poate la situația de semidependenți – nu puteau lipsi, pe de altă parte importantul tarif al prețurilor²¹ care, dacă nu provine din Callatis, ar marca însemnătatea comercială a așezării de aici.

O situație asemănătoare cu Rufus al lui Rufus ar fi putut s-o aibă Flavius al lui Agathenor de la Vâlcele (dacă nu e pur și simplu un demnitar eponim din cetate), cu observația că documentul conține și semnătura lapidului (local?)²².

Trecând la documentația arheologică, să semnalăm mai întâi activitatea comercială din majoritatea așezărilor rurale din teritoriul callatian, cum ar fi la Limanu²³ (unde este menționată de asemenea, ceramică indigenă), Albești²⁴, Pecineaga²⁵ și Neptun²⁶, materializată în descoperiri monetare sau importuri de sticlă și ceramică. Bogatul mormânt de la 2 Mai²⁷, aparținând probabil unui indigen înstărit, ar putea pe de altă parte să ne pună în contact cu posesorul unui important lot agricol, după cum este sigur că descoperirea de la Moșneni constituie un indiciu sigur pentru existența unei *villa rustica*. Este vorba de un depozit de unelte compus dintr-o seceră (*falx messoria*), o coasă (*falx faenaria*), o cazma (*palla ferrea*), o sapă cu secure (*securis dolabrata*), o săpăligă (*dolabra*) și trei brăzdare (*vomer*). Cu regretul că o astfel de descoperire n-a putut fi completată cu alte date care să ne edifice despre *villa* propriu-zisă și mai cu seamă despre proprietarul ei, să mai atragem atenția asupra unei monede republicane descoperită în această localitate²⁸.

¹⁹ A. Rădulescu, Pontice, I, 1968, p. 323, nr. 2.

²⁰ Gh. Poenaru-Bordea, StCl, 5, 1963, p. 292, nr. 3.

²¹ Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 2, 1925, p. 126, nr. 8.

²² A. Rădulescu, Pontice, I, 1968, p. 332, nr. 6; Jeanne și L. Robert, *Bull. épigr.*, REG, 83, 1970, p. 415, nr. 403.

²³ Bibliografia la Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 56, n. 298.

²⁴ *Ibidem*, p. 56, n. 297.

²⁵ *Ibidem*, p. 56, n. 291; adaugă Maria Munteanu și R. Ocheșanu, Pontica, 8, 1975, p. 191-200, articol în general foarte important în măsura în care este dedicat circulației monetare în mediul rural dobrogean.

²⁶ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 56, n. 298.

²⁷ N. Harțușche, Apulum, 6, 1957, p. 231-257.

²⁸ Em. Condurachi și colab., SCIV, I, 1950, I, p. 90-92; V. Canarache, SCIV, I, 1950, 2, p. 100-102; Gh. Poenaru-Bordea, Pontica, 7, 1974, p. 225, nr. 14.

Documentele prezentate ne permit așadar concluzia că în teritoriul callatian – deosebit de prielnic agriculturii – relațiile agrare din perioada greacă se vor fi văzut omologate prin acțiunea de centurație romană, la procesul agricol participând așadar cetățenii orașului – greci sau greci romanizați – și indigenii, fie în comunități, fie ca mână de lucru semidependentă pe ogoarele callaticilor.

În sfârșit, n-am putea omite să nu încercăm și aici un calcul privind rentabilitatea agrară a teritoriului callatian. Primită la vremea respectivă cu rezerve, problema merită repusă în măsura în care unei bibliografii mai vechi suntem astăzi în măsură să-i adăugăm noi contribuții în acest sens. Am văzut mai sus că producția medie în cereale a unui *iugerum* era de 20 *modii* (176 litri), deci a unui hectar de 80 *modii* (7 hectolitri). Dacă avem în vedere că rația normală în antichitate era de 5 *modii* pe lună deci de circa 50-60 *modii* pe an, rezultă că – firește, în chipul cel mai schematic cu putință – un hectar putea asigura și chiar ușor depăși nevoile unui singur om pe an²⁹.

Am studiat altădată numărul locuitorilor ficcării teritoriu dobrogean, ajungând la concluzia că orașul Callatis – comparabil ca dimensiuni cu Histria, acesta fiind singurul criteriu de care dispunem în cazul vechii colonii doricene – avca circa 10-15.000 locuitori³⁰, teritoriul său – dacă se admite că fiecare *vicus* avea circa 250-300 de bărbați (cifra de înmulțit de circa trei ori)³¹ – având la rândul său 10-15.000 locuitori (cel puțin în stadiul actual al documentației). Dacă într-adevăr callatienii vor fi avut circa 50-70.000 ha arabile, ceea ce este posibil dacă avem în vedere condițiile naturale descrise mai sus, rezultă că cei 20-30.000 de locuitori ai orașului împreună cu cei din teritoriu vor fi beneficiat de un însemnat excedent, materializat foarte probabil în cereale și vin, în schimbul cărora își puteau procura pe de o parte lemn sau piei de animale, pe de alta vinuri fine sau ulei din sudul însoțit.

Desigur că aceste calcule sunt pur și simplu indicative, o cercetare sistematică a teritoriului callatian putând oricând mări numărul populației acestuia, dar până atunci ele merită, credem, a fi măcar enunțate.

Condițiile geo-climatice specifice orașului Tomis (Constanța) nu se deosebesc prea mult de cele anterior descrise. Astăzi în zonă se cultivă cu precădere cereale și vișă de vie, situație care trebuie să fi fost identică și în antichitate când nu avem știri speciale despre existența unor păduri mai însemnate. Și când vorbim despre antichitate avem în vedere în primul rând importanțele mărturii ale lui Ovidius, exilat la Tomis între 8-18 p. Chr.³². S-a vorbit adesea despre exagerările sale privind condițiile climatice și implicit cele privind agricultura tomitană, ajungându-se chiar a se afirma că ele nu reprezintă decât parafrazări ale Georgicelor lui Vergilius³³. În realitate, Ovidius nu pare să fi deformat decât anumite aspecte ale fertilității

²⁹ R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge, 1974, p. 146-147.

³⁰ M. Botzan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 96, propune o mărire a acestei cifre până la circa 20.000, ca și în cazul Histriei.

³¹ R. Duncan-Jones, *op.cit.*, p. 283.

³² D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei...*, p. 293-298.

³³ R. Martin, REL, 49, 1966, p. 286-305 cu replica lui D. M. Pippidi, StCl, 10, 1968, p. 233-237.

teritoriului tomitan – inexistența viței de vie sau a arborilor fructiferi, lucru de înțeles dacă le comparăm cu cele pe care Ovidius le va fi cunoscut în Italia, sau a meșteșugului țesutului –, desigur pentru a obține iertarea și reîntoarcerea la Roma, nu însă și faptul că în jurul orașului Tomis se practica totuși agricultura, chiar dacă jenată de cotidienele razii sarmatice.

Mărturiilor lui Ovidius li se mai poate adăuga dealtfel un text, multă vreme neglijat, datorat lui Claudius Aelianus (*De nat. anim.*, XIV, 25), potrivit căruia din dreptul cetății izvora râul Axios, cel care avea să dea numele cetății de la Cernavoda (*Axiopolis*). Astfel stând lucrurile, teritoriul tomitan poate să fi avut în antichitate o cu totul altă înfățișare decât cea predominant aridă din zilele noastre.

Panteonul tomitan pe de o parte, din care nu lipsesc divinități agreste ca de pildă Dionysos³⁴, Demetra³⁵, Nimfele³⁶, Artemis³⁷ sau marinărești, precum Poseidon³⁸, mărturii epigrafice³⁹, numismatice, sculpturale⁴⁰ sau arheologice⁴¹ pe de alta confirmă fertilitatea relativă a teritoriului orașului Tomis, fără a da însă impresia de rodnicie excepțională ca în cazul Callatidei.

Spre deosebire de registrul social al vecinei lui de la sud, orașul Tomis conține nu numai o cantitate mult mai mare de documente ci și un regim mult mai variat. Vom începe și aici cu marca majoritate a locuitorilor orașului care se aflau fără îndoială în situația de *peregrini*, în care calitate vor fi deținut virtualii *agri privati ex iure peregrino*. Numai că în cazul orașului Tomis posibilitatea ca mulți locuitori să se fi îndeletnicit cu activitățile comerciale este cu mult mai mare ca în cazul Callatidei. Marea metropolă a Pontului Stâng își va fi datorat prosperitatea unui intens trafic comercial, posedând unul din cele mai mari și mai active porturi din tot bazinul Mării Negre⁴². În aceste condiții este tot atât de normal să presupunem că numeroșii reprezentanți ai aristocrației orașului se vor fi îndeletnicit, deopotrivă și cu comerțul. Având deci mai puține garanții teoretice că ei își vor fi văzut averea investită în pământuri – ca în cazul Callatidei – să-i menționăm pe Apaturios al lui Euelpistos (ISM, II, 123), Faidros (ISM, II, 52) și Attalos al lui Eumenes (ISM, II, 70). Averile unora dintre ei le va fi permis accesul la cetățenia romană așa cum este cazul lui Publius Aelius Gaius (ISM, II, 61), Titus Flavius Poseidonios (ISM, II, 52), Titus Cominius Claudianus Hermafilos (ISM, II, 69, 70), Publius Flavius Theodoros (ISM, II, 116), Aurelius Priscus Isidorus (ISM, II, 96) sau Aurelius Priscus Annianus (ISM, II, 97), fără însă ca acest lucru să fi putut contribui în vreun fel la schimbarea condiției juridice a pământurilor lor.

³⁴ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 88, n. 122.

³⁵ *Ibidem*, p. 88, n. 123.

³⁶ *Ibidem*, p. 88, n. 124.

³⁷ *Ibidem*, p. 88, n. 125.

³⁸ *Ibidem*, p. 88, n. 126.

³⁹ *Ibidem*, p. 88, n. 128, iar pentru magistraturi legate de aprovizionarea orașului, cum ar fi εὐποσιάρχαι (ISM, II, 79, 82, 298) sau κλεινοκόσμοι (ISM, II, 12), p. 89, n. 138.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 88, n. 129.

⁴¹ *Ibidem*, p. 89, n. 130-137.

⁴² *Ibidem*, p. 120-128.

În schimb, în cetatea tomitană, în primele trei secole ale erei noastre, există numeroși romani civili, posesori virtuali de *agri vectigales*, dar și tot atât de numeroși veterani, posesori fără îndoială ai unor *agri viritim adsignati*. Vom vedea mai jos, când vom analiza evoluția statutului juridic al cetății, cum și când au fost posibile asemenea adsignări, dar până atunci să atragem atenția că documentele citadine ne relevă pe lângă un sclav crescut în casă (*alumnus*; ISM, II, 383), cel mai mare număr de liberi din vre-o cetate vest-pontică dobrogeană (ISM, II, 106, 177, 196, 208, 244, 261, 276, 297, 383), ceea ce înseamnă că măcar în posesiunile veteranilor mâna de lucru servilă ar fi putut fi preponderentă.

Vom vedea – atunci când vom analiza celulele agricole propriu-zise – că situația este, firește, mult mai complexă, așa cum s-a văzut și la Callatis. În ceea ce privește statutul juridic al orașului s-a demonstrat mai de mult că el era acela al unei *civitas libera*⁴³. Această calitate pare a fi fost pierdută înainte de Hadrian – probabil, judecând prin analogie, de la Vespasian care retrage multor cetăți libertatea – din moment ce primul împărat citat este onorat de tomitani cu titlul de „Eliberatorul” (Ἐλευθέριος; ISM, II, 47). Mai mult, între Vespasian și Hadrian la Tomis avem atestată o garnizoană romană (ISM, II, 176, 177), ceea ce înseamnă că în acest răstimp cetatea nu va fi fost decât *sipendiaria* și este posibil ca din acel moment să dateze unele din adsignările evocate mai sus, celelalte putând data de prin secolul II p. Chr., când clauza intangibilității teritoriilor orașelor libere căzuse în desuetudine. Cât timp însă cetatea se va fi putut bucura efectiv de statutul de *libera*, teritoriul îi aparținea în întregime, tomitanii *pleno iure* având dreptul la binecunoscuții *agri privati ex iure peregrino*, ceilalți locuitori ai orașului, între care romanii civili, posedând probabil *agri vectigales*. Nici un document nu ne evocă modalitatea de împărțire a loturilor agrare în teritoriul tomitan – care trebuie să fi semănat în mare cu cea de la Callatis –, în schimb, există o serie de inscripții privind interzicerea violării mormintelor, amenzile urmând a fi achitate atât fiscului, cât și casei locale. Avem deci, în această situație, o bună analogie pentru a susține că și în ceea ce privește impozitul funciar posesorii tomitani vor fi achitat atât *tributum* sau *stipendium* către statul roman cât și *tributa leviora* către cetate. În sfârșit mai trebuie amintit că și orașul Tomis figurează în *Itinerarium Antonini* (237, 3), ceea ce înseamnă că și aici era posibilă perceperea impozitului denumit *annona militaris*.

Trecând acum la teritoriul propriu-zis, vom începe cu posesiunile individuale în măsura în care acestea – am văzut la Callatis – vor fi deținut cea mai mare parte a teritoriului, aparținând efectiv cetății și fiind, foarte probabil, parcelat, la extremitățile acestuia aflându-se așezările cu statut vican sau comunitar indigen.

Cea mai clară indicație privind existența unei asemenea lot individual o găsim în epitaful veteranului, fost decurion și totodată consilier tomitan, M. Ulpius Longinus, monument funerar ridicat *in praedio suo* (ISM, II, 180). *Praedium*-ul său, de estimat, dat fiind rangul său în armată, către 50-100 *iugera*, poate chiar 200

⁴³ Al. Sucveanu, Pontica, 8, 1975, p. 115-124.

(deși am văzut mai sus că această ultimă cifră pare întrucâtva exagerată), avea așadar calitatea de *ager viritim adsignatus*, fiind deci scutit de impozitul funciar. Am mai adăuga doar că numele veteranului, ca dealtfel și al soției sale (Ulpia Aquilina), datează documentul în vremea lui Traian, când am văzut că asemenea adsignări se explică prin situația juridică din acel moment a orașului. Din păcate nu putem localiza acest *praedium*, ca dealtfel nici cel ipotetic al fostului beneficiar consular în legiunea XIII Gemina, C. Antonius Fronto (ISM, II, 190). În sfârșit, al treilea document nu poate fi nici el localizat (ISM, II, 289), dar aici posibilitatea ca el să fi deținut un loc agricol este mai mare în măsura în care fostul centurion primipil Iulius Fronto avea un intendent (πραγματευτής = *actor*), probabil de origine servilă (Castresios), ca dealtfel și soția acestuia (Eufrosyne). Toate cele trei documente ne prezintă aceeași situație, ultimul dintre ele confirmându-ne opinia general vehiculată că în posesiunile veteranilor mâna de lucru servilă trebuie să fi fost preponderentă.

Trecând acum la documentele localizabile, se cuvine să-l evocăm pe cel de la Murfatlar⁴⁴ (ISM, II, 297) din care aflăm că doi liberi, Catonius și Catonius Epaphroditus, au ridicat monumentul funerar patronului lor. Dacă într-adevăr cei doi vor fi fost liberi ipoteticului veteran al legiunii a V Macedonica, Sextus Catonius Terminalis (ISM, II, 466), cum s-a sugerat⁴⁵, atunci situația ar fi identică cu cea din posesiunea lui Iulius Fronto ca dealtfel și cu cea din toate documentele prezentate mai sus. La Agigea⁴⁶ pe de altă parte, un fost port-drapel (σημαιοφόρος) în legiunea XIII Gemina ridică un monument funerar fiului său (ISM, II, 363), pentru ca la Mamaia să se fi descoperit mormântul unui ipotetic veteran⁴⁷, ambele cazuri putând fi – teoretic – asimilate celor anterior descrise.

Dintre așezări vom începe cu cele care ridică mai puține probleme din punctul de vedere care ne reține aici atenția și anume cu sanctuarul închinat divinității syriene Iupiter Dolichenus de la Filimon Sârbu (ISM, II, 292) sau cu cel mithriac de la Târgușor (ISM I, 374-377), ambele sanctuare – în al doilea caz existența lui a fost pusă însă sub semnul îndoielii – având, ca în toată lumea greco-romană, propriile lor ogoare. N-am putea însă omite să marcăm apariția elementelor orientale în teritoriul tomitan – situație care, cum vom mai vedea, este departe de a fi singulară – ca și a semnăturii lapidului pe principala inscripție de la Târgușor (ISM, I, 374), pe numele lui Phoibus din Nicomedia, ambele constituindu-se în dovezi ale rolului orientalilor în activitatea comercială, artizanală și religioasă din teritoriile orașelor dobrogene.

În ceea ce privește *vici*, cel mai aproape de cetate s-a considerat a fi vicus Turris Muca... (ISM, II, 141), judecând după inscripția care a fost găsită în fostul cartier constănțean Anadolchioi. Exprimându-ne doar îndoiala că un *vicus* putea exista în imediata vecinătate a orașului, se cuvine să menționăm că *cives Romani consistentes* de aici pot să fi avut drepturi teritoriale – din moment ce figurează într-o comunitate *sine iure civitatis* – iar că laii, de asemenea *consistentes*, pot să fi

⁴⁴ Adaugă G. Bordenache, *Dacia*, N. S., 8, 1964, p. 171.

⁴⁵ D. Tudor, *Materiale*, 2, 1956, p. 545, nr. 74.

⁴⁶ Adaugă statuia dionysiacă menționată de H. Slobozianu, *Materiale*, 5, 1959, p. 741.

⁴⁷ M. Davidescu, *Rev. Muz.*, 2, 1965, 1, p. 88-89.

constituit o comunitate de coloni după modelul conaționalilor lor din Laïkos pyrgos (ISM, I, 378) din teritoriul histrian și după analogia cu comunitățile constituite cu timpul pe lângă asemenea *turres*⁴⁸. Dintre celelalte documente epigrafice din fostul Anadolchioi, unele provin pur și simplu din Tomis, două fiind epitafuri, dintre care unul sigur al unui veteran (ISM, II, 214; celălalt e înregistrat sub nr. 223), în timp ce documentația arheologică ne atestă o masivă prezență indigenă, dacă nu cumva ea nu este de atribuit lailor⁴⁹.

Vicus Clementianensis, localizat la Mihail Kogălniceanu, ne prezintă o prosopografie destul de variată, de la civili romani (ISM, II, 134, 136) la greci romanizați (ISM, II, 331, 381) și în fine la thraci romanizați (ISM, II, 191), fiecare din aceste categorii posedând fie ogoare arendate, fie cu statut peregrin și în care mâna de lucru ar fi putut-o constitui aceiași indigeni, reduși la situația de semidependență. Același *vicus* va fi avut o importanță comercială deosebită, în măsura în care se afla pe drumul de la Tomis la Ulmetum, o dovadă suplimentară a legăturilor lui directe cu zona orientală a Imperiului constituind-o asociația (*dumus*) închinătorilor zeiței frigiene Cybele sau, după o altă interpretare, a zeiței iraniene Anaitis (ISM, II, 160). Despre vicus Narcissiani (ISM, II, 133) nu se poate afirma nimic, singurul document care-l evocă nepomenindu-l decât pe magistrul Pontianus Valens (cetățean roman) și lăsând loc ipotezei că satul ar fi purtat numele unui sclav sau libert înstărit.

În schimb, vicus Se [...] ia, localizat ipotetic la Palazu Marc, ne prilejuiește considerații mai ample, fie când îi putem evoca printre virtualii posesori de loturi agrare pe magistrul satului Apollonius [Dada?] (ISM, II, 137 întregit ca atare după ISM, II, 295), mai curând un peregrin thrac, sau pe grecul anonim decedat aici (ISM, II, 205), fie – și mai cu seamă – când ar fi posibil ca de aici să provină una din puținele dovezi de existență a unor reprezentanți ai ordinelor superioare din ierarhia socială romană, cum ar fi cavalerul Aurelius Eutychianus, fiul lui Diogenes, fost arhonte și agoranom la Tomis (ISM, II, 273). Dacă într-adevăr Eutychianus a închis ochii la Palazu Mare și documentul nu provine pur și simplu din cetate, este posibil ca el să fi avut aici pe la începutul secolului III p. Chr. un lot mai mare, lucrat probabil cu coloni. Iar dacă, spre a doua parte a aceluiași secol așezarea va fi fost fortificată⁵⁰ – cum vom vedea că e probabil cazul la Lazus⁵¹ și cum este sigur cazul la Capul Tuzla⁵², Sibioara⁵³ și desigur Ovidiu⁵⁴, aceste localități devenind centre fortificate ale liniei defensive maritime – atunci relațiile de colonat sunt cu atât mai plauzibile pe lângă asemenea fortificații.

⁴⁸ Al. Suceveanu, Pontica, 10, 1977, p. 107 și RRH, 20, 1981, 4, p. 613.

⁴⁹ G. Severeanu, București, I, 1935, 2, p. 173-175; 2, 1936, 55, p. 83-84.

⁵⁰ Pe lângă bibliografia mai veche înregistrată de Em. Popescu în T.I.R., L 35, p. 56, adaugă M. Bucovăla, Gh. Papuc, Pontica, 14, 1981, p. 215.

⁵¹ P. Nicorescu, BCMI, 9, 1916, 34, p. 71-72; adaugă și fortificația de la Telpiş (V. Boronean, Pontica, 10, 1977, p. 320) interpretată de M. Zahariade drept un turn de pază.

⁵² Em. Popescu, *op.cit.*, p. 69; H. Slobozianu, Materiale, 5, 1959, p. 736-737.

⁵³ Em. Popescu, *op.cit.*, p. 65; P. Nicorescu, An Dobr, 3, 1922, p. 559-566.

⁵⁴ Em. Popescu, *op.cit.*, p. 56; M. Bucovăla, Gh. Papuc, Pontica, 13, 1980, p. 275-283; 14, 1981, p. 211-216; adaugă și bibliografia lui Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 51, n. 237; Idem, Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195-223.

Există, pe de altă parte, în teritoriul tomitan așezări mai mari care pot să fi avut statut vican dar despre care nu avem nici o indicație specială în acest sens. Este vorba, între acestea, de așezarea de la Sibioara de unde provine în mod sigur o inscripție menționând un veteran al legiunii a V-a Macedonica, după ce aceasta revenise, între 271-275 p. Chr., la Oescus (ISM, II, 442), dovadă a posibilei existențe a unui *ager viritim adsignatus* ca și a unor relații cu așezarea de la Oescus, ordine de idei în care ar putea fi evocat și decretul Heracleei Pontice din Bithynia (ISM, II, 57) descoperit aici. O problemă specială o ridică relocalizarea inscripției menționând sărbătoarea agrestă a Rosaliilor (ISM, I, 352 = ISM, II, 371; adaugă și ISM, II, 370) la Sibioara, ceea ce nu implică transferarea vicus-ului Celeris în teritoriul tomitan, lăsând însă deschisă posibilitatea ca marele binefăcător rural, care face danii mai multor *vici*, să fi rezidat la Sibioara și nu la Vadu, unde va fi posedat un lot de pământ considerabil, lucrat eventual cu coloni⁵⁵.

De la Poarta Albă provin de asemenea unele dovezi privind activitatea comercială⁵⁶, dar cel mai interesant document îl constituie dedicația către eroul cavaler (Heros) a thracului romanizat Ti. Claudius Mucasius (ISM, II, 128). Atestat probabil și într-o altă inscripție tomitană (ISM, II, 227), ca și la Dumbrăveni, în teritoriul tropeens⁵⁷, el pare să fi fost un mare proprietar rural, averea sa probabil permițându-i și accesul la cetățenia romană. Ne vom mai întâlni cu asemenea situații și una dintre ipotezele permise ar fi aceea că pe pământurile lor acești mari proprietari continuau să folosească mâna de lucru semidependentă a indigenilor din rândul cărora proveneau. Iar dacă este mai probabil ca *principes locorum* – care pot fi comparați ca stare economică cu indigenii înstăriți la care ne referim – își vor fi avut ogoarele în cadrul comunităților respective, despre cei în situația lui Claudius Mucasius este poate mai normal să presupunem că vor fi posedat și ogoare ardate.

Situația de la Lazu⁵⁸ pare și ea mai complexă dacă ținem seama de faptul că de aici provin mai multe documente cum ar fi cel atestând doi militari, dintre care măcar unul trebuie să fi fost veteran (ISM, II, 263), cel înregistrând un epitaf grecesc în versuri (ISM, II, 241) și în fine un alt epitaf latinesc (ISM, II, 355). Iar dacă ultimele două documente citate ne-ar putea sugera existența unor peregrini și respectiv a unor civili (?) romani, în primul caz unul din cei doi veterani ar fi putut poseda cunoscutul *ager viritim adsignatus*.

Și la Valu lui Traian întâlnim epitafuri grecești (ISM, II, 233, 329, 357) dar și alte două documente care menționează fie greci din Asia Mică (Θηρισάττα, Κίαττα) alături de alți greci (ISM, II, 307), fie indigeni romanizați (Daciscus a cărui soră se numește însă Pia; ISM, II, 352). Dacă despre primii s-ar putea formula ipoteza că ar fi posedat ogoare în calitate de peregrini, ceilalți par a le fi posedat – desigur teoretic – cu titlul de *vectigales*.

⁵⁵ Adaugă elementul indigen, documentat aici de C. Scorpan, Pontica, 4, 1971, p. 143.

⁵⁶ Bibliografia la Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 51, n. 231.

⁵⁷ I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, I, p. 141, nr. 4.

⁵⁸ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 48.

Marea așezare rurală de la Urluchioi conține numeroase fragmente sculpturale sau arhitectonice⁵⁹, așa cum trebuie să fi arătat orice *vicus* mai important. De aici mai provin epitaful lui Aurelius Dalenus, fost pretorian, originar din Amlaidina, ipotetic posesor de *ager viritum adsignatus* (ISM, II, 266) precum și două inscripții funerare grecești (ISM, II, 283 și 339) aparținând unor peregrini. De notat semnătura lapidului de pe ultimul document citat care, dacă provine într-adevăr de aici, ar putea constitui o nouă dovadă de preocupări artisanale în mediul rural.

De la Palas, pe lângă relieful eleusinic⁶⁰, mai provin un fragment dintr-o masă de verificare a capacităților (ISM, II, 388), epitaful unui grec decedat la Alexandria (ISM, II, 285), dar mai cu seamă cel al lui Hermogenes Cyzicianul, fost arhonte și agoranom la Tomis, care ar fi putut poseda aici un lot agricol în calitate de cetățean grec al orașului (ISM, II, 366).

La Schitu s-a găsit inscripția funerară a doi tineri dintr-o familie de greci originari din Nicomedia (ISM, II, 328), document la care mai trebuie adăugate statueta divinității marine Triton, relieful Nimfelor, numeroase fragmente arhitectonice, monede, ceramică indigenă, dar mai cu seamă – în măsura în care interesează direct subiectul tratat aici – ruinele unor ipotetice *villae rusticae*⁶¹.

Dar desigur că cea mai complexă așezare cu statut probabil vican din teritoriul tomitan este cea de la Cumpăna. Și de aici provin unele dovezi de producție locală, uneori chiar artistice, din rândul cărora n-am putea să nu subliniem importanța unui relief al cavalerului thrac⁶², după cum există altă categorie de documente care ne fac cunoscută existența fie a unui negustor (ISM, II, 403), fie a unor relații cu Egiptul (ISM, II, 398), fie cu Asia Mică (ISM, II, 129) – dacă într-adevăr inscripția nu e pur și simplu tomitană – fie cu Dacia (ISM, II, 296). Categoriile sociale atestate de inscripțiile de la Cumpăna sunt și ele extrem de variate începând cu peregrinii greci (ISM, II, 203, 210, 216, 234, 280, 376) – din rândul cărora trebuie evidențiate epitafurile consilierului tomitan Asclepiades (ISM, II, 245) și cu atât mai mult cel al copiilor pontarhului Dionysodoros (ISM, II, 369) –, continuând cu romani civili (ISM, II, 161, 224, 351) și terminând cu veterani (ISM, II, 184?, 264, 296). Despre toate categoriile mai sus menționate, ca de altfel și despre implicațiile pe care le poate avea mențiunea unui reprezentat al ordinului equestru, fost și consilier tomitan (ISM, II, 249), am făcut mai sus toate considerațiile de rigoare, ceea ce ne dispensează de a le mai relua aici.

Nu vom întârzia în continuare asupra dovezilor de viață rurală de la Năvodari⁶³, Valea Seacă⁶⁴, Straja⁶⁵, Eforie Sud⁶⁶, Tuzla Mare și Mică⁶⁷ și nici asupra fostelor

⁵⁹ Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 127, n. 191, 192.

⁶⁰ G. Bordenache, *StCl*, 4, 1962, p. 281 și urm.

⁶¹ R. Vulpe, *AnDobr*, 15, 1934, p. 209.

⁶² Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 127, n. 187-190.

⁶³ *Ibidem*, p. 51, n. 236.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 51, n. 238.

⁶⁵ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 69; M. Tzony, *Pontica*, 12, 1979, p. 193-196.

⁶⁶ H. Slobozianu, *Materiale*, 5, 1959, p. 738-745.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 739-750.

probabil vechi aşezări greceşti Stratonis (turris?; Cap Tuzla) – de unde semnalăm o statueta a Cybelei⁶⁸ – sau Parthenopolis (Costineşti), localitate aflată în zona deja evocaţilor Scythae Aroteres şi unde au fost semnalate ruinele unor eventuale *villae rusticae*⁶⁹.

O menţiune specială în schimb o merită aşezarea de la Techirghiol, fie prin statueta acolitului dionisiac Pan⁷⁰, fie prin menţiunea unor greci (ISM, II, 272), fie în fine prin pomenirea unui consilier tomitan, fiu de *procurator* (funcţionar din ordinul equestru), în care calitate ar fi putut moşteni de la tatăl său un lot mai mare şi lucrat eventual cu coloni (ISM, II, 299). Dar cea mai interesantă ştire este conţinută în inscripţia funerară a lui M. Atius Firmus, desemnat cu titlul de *loci princeps* (ISM, II, 183). Lăsând pentru moment deoparte recenta ipoteză după care monumentul ar proveni în fapt de la Capidava sau Seimeni (ISM, V, 4) – între cele două inscripţii există unele deosebiri care până la proba contrarie ar putea duce la ipoteza că ne aflăm în faţa a două documente deosebite – să subliniem că ne aflăm pentru prima oară în cursul prezentei anchete cu acest titlu, dovadă peremptorie a continuităţii în epocă romană a comunităţilor autohtone *adtributae* (cum am văzut mai sus la Callatis), în fruntea cărora se aflau aceşti *principes* care ajungeau, spre deosebire de membrii comunităţilor respective, să dobândească cetăţenia romană.

Încercând unele concluzii să spunem aşadar că în lipsa unui document privind parcelarea terenurilor agricole, ca la Callatis, teritoriul tomitan ne prezintă o gamă largă de asemenea celule de la *villae* izolate la sanctuare, *vici* şi chiar aşezări mai mari decăzute între timp, aceasta desigur pe lângă comunităţi autohtone. Oarecum bizară apare lipsa oricărui sat organizat după modelul grecesc (κώμη), situaţie care s-ar putea explica prin eventuala întârziere a organizării citadine şi deci teritoriale tomitane⁷¹. Marea masă a loturilor agricole este posedată de peregrinii greci ai oraşului, alături de care întâlnim veterani, civili romani şi chiar reprezentanţi ai ordinului equestru, mâna de lucru fiind reprezentată probabil de indigeni semidependenţi, sclavi sau coloni. Agricultură va fi constituit fără îndoială baza economiei tomitane – am văzut că atât cetatea cât şi teritoriul abundă în dovezi în acest sens – dar pe lângă aceasta mai trebuie avută în vedere şi activitatea artizanală dar în special cea comercială, la care o contribuţie esenţială o vor fi adus numeroşii orientali atestaţi atât în cetate⁷² cât şi în teritoriu.

În sfârşit, se cuvine să menţionăm că populaţia tomitană din cetate şi teritoriu însuma circa 50-60 000 de locuitori (cifra poate fi mai mare decât la Callatis şi ca urmare a unor cercetări mai intense), pentru care cele circa 60-80 000 de hectare arabile şi astăzi le puteau procura hrana necesară, nu însă şi asigura un excedent comerciabil. În măsura în care acesta va fi şi existat, el consta din cereale şi vin, în schimbul cărora tomitanii vor fi importat probabil lemn, piei de animale, vinuri fine şi ulei.

⁶⁸ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 51-52, n. 247.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 52, n. 248.

⁷⁰ C. Scorpan, *Reprezentări bachice*, Constanţa, 1966, p. 67, nr. 27.

⁷¹ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 50-52.

⁷² *Ibidem*, p. 120-128.

Urmând a reveni, cum spuneam, în final asupra Histriei, să analizăm în continuare situația ultimului centru grecesc din Dobrogea, cel de la **Argamum** (Capul Dolojman). Condițiile geo-climatice se deosebesc esențial de cele analizate până acum în măsura în care aici se îmbină două forme de relief total diferite, cel al deltei și cel al dealurilor Babadagului. Compoziția solurilor este așadar și ea deosebită, în zona deltei prevalând cernoziomul dar și sărăturile în timp ce spre nord și vest apare solul brun de pădure. Flora și fauna caracterizează bine aceste două zone, în cea de deltă întâlnind arbori ca plopul, salcia, ulmul și frasinul iar ca faună desigur în primul rând peștele – această mare bogăție dobrogeană – lupul, vulpea, iepurele, mistrețul de baltă și desigur păsările, de o excepțională varietate. Astăzi în zonă se cultivă cereale, dar ea este totodată propice creșterii oilor, cailor, boilor la care mai adăugăm și o însemnată apicultură. În schimb, în zona deluroasă apar masive păduri de gorun, tei, ulm și chiar stejar, în care întâlnim ca faună lupul și căprioara, zona fiind deosebit de propice pășunatului. Dunărea și lacurile riverane acestui teritoriu îi asigură o umiditate relativă, temperatura oscilând în medie între -2° iarna și +22° vara.

Confirmări antice privind unele din datele enunțate nu lipsesc, cum ar fi cele privitoare la pește, animale sălbatice sau domestice, agricultură și chiar la existența unor întinse păduri⁷³. Ele se referă însă la întreaga Dobroge, nu în chip exclusiv la zona care ne reține atenția în care documentația este extrem de dispartă și săracă.

Astfel, despre presupusa capitală de teritoriu, Argamum, nu avem nici o știre specială privind practicarea agriculturii, în ceea ce privește clasele sociale fiind reduși la unica mențiune a unui cetățean roman originar din Argamum, Publius Aelius Argamenos, atestat la Olbia în secolul III p. Chr.⁷⁴. Desigur situația poate fi presupusă pentru o parte din cetățenii orașului, ceilalți rămânând a fi simpli *peregrini*. Care anume va fi fost exact statutul lor juridic și deci al posesiunilor lor, n-am putea s-o știm decât analizând statutul cetății, el însuși subiect de ipoteze și nu de certitudini. Cetatea pare a fi menționată, cu numele de Orgame, încă de Hecataios (la Stephanos din Bizanț, fr. 172) și săpăturile din ultima vreme au pus în evidență fragmente ale unei incinte din secolul V a. Chr. Șase secole mai târziu, mai exact în anul 100 p. Chr., teritoriul histrienilor se învecina cu cel al argamensilor (*a do [minio....] Argamensium*; ISM, 68) ceea ce înseamnă că cetatea noastră poseda un teritoriu, probabil în calitate de *civitas peregrina*. Neavând nici o indicație specială că ea s-ar fi bucurat de o situație mai bună în cadrul acestor cetăți peregrine – ca în cazul orașelor Callatis sau Tomis – presupunem că ea era o simplă *civitas stipendiaria*, ale cărei ogoare s-ar fi numit deci fie *agri stipendiarii* (în măsura în care erau încredințate propriilor cetățeni) fie *vectigales* (arendate) dar în care autoritățile romane aveau dreptul la rândul lor să practice propriile lor adsignări sau arendări. Cetățenii orașului plăteau așadar *tributum soli* către fisc și *tributa leviora* către cetate. Interesant de notat este că cetatea nu figura în *Itinerarium*

⁷³ *Ibidem*, p. 76-79.

⁷⁴ D. M. Pippidi, StCl, 21, 1983, p. 106-107.

Antonini, în schimb o localitate din presupusul teritoriu al acesteia, Ad Salices (?6 Martie), figurează în acest document (227, 1), ceea ce permite ipoteza percepției anonei militare măcar în anumite centre strategice. Cât privește acestea, să le mai adăugăm pe cele ipotetice de la Ceamurlia de Jos⁷⁵ și Bisericuța⁷⁶, și pe cele sigure de la Enisala⁷⁷ și Topraichioi⁷⁸, dovadă că și acest segment al litoralului va fi devenit cu timpul o parte a sistemului defensiv al provinciei Scythia Minor și pe lângă care am văzut că se poate postula existența unor relații de colonat, lucru cu atât mai plauzibil, cu cât majoritatea așezărilor citate datează cel mai devreme din a doua jumătate a secolului III p. Chr.

Revenind la celelalte unități agricole să notăm că în afara unor dovezi de elemente autohtone la Visterna⁷⁹ dar mai cu seamă la Enisala⁸⁰, unde necropola ne permite formularea ipotezei existenței unei comunități autohtone, singura dovadă clară de practicare a agriculturii provine de la 2 Cantoane. Aici a fost identificată perieghetic o *villa rustica* de cca 80 x 60/70 m, definită de descoperitorul ei drept o *villa* cu clădiri dispersate în interiorul unei incinte⁸¹.

Solid ancorată în structura comercială dobrogeană⁸², zona de care ne-am ocupat trebuie să fi avut o oarecare importanță în economia agrară dobrogeană, dar pe care doar documentele viitoare vor avea darul că o contureze mai exact. Oricum este sigur că cele 20-25 000 ha, cât cuprinde ipotetic teritoriul analizat, vor fi putut asigura hrana a circa 15-20 000 de oameni, nu însă și asigura un excedent comerciabil însemnat, cu excepția desigur a peștelui.

b. Orașele romane

Prima posibilă capitală de teritoriu din lunga serie a noilor orașe romane construite de-a lungul Dunării este orașul *Halmyris*, menționat în itinerariile vremii (*Itin. Ant.*, 226, 4; *Scut. Durae. Europ.*, 14), apoi, ipotetic, în *Notitia Dignitatum* (XXXIX, 18) – în varianta coruptă Talamonium (= Salamorium = Salmorus) – și sigur în *Notitia Episcopatum*⁸³. Recent această așezare antică a fost relocalizată la Murghiol, unde cercetările arheologice au stabilit existența unei așezări indigene (sec. VI a. Chr. – I p. Chr.) apoi a unui castru roman (sec. II - III p. Chr.) și, în fine,

⁷⁵ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 31.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 27.

⁷⁷ Al. S. Ștefan, RMMMIA, 46, 1977, 2, p. 15-25.

⁷⁸ M. Zahariade, A. Opaț, *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart, 1986, p. 565-572.

⁷⁹ C. Scorpan, Pontice, I, 1968, p. 356-359.

⁸⁰ M. Babeș, SCIV, 22, 1971, 1, p. 19-45; restul bibliografiei la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 57, n. 308.

⁸¹ V. H. Baumann, *Ferma...*, p. 84.

⁸² Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 132.

⁸³ Idem și M. Zahariade, Dacia, N. S., 31, 1987, p. 87-96; pentru semnificația numelui de ἁλμύρις – sărătură – vezi și D. Bonneau, Proceedings of the XIXth International Congress of Papyrology, 2, Cairo, 1992, p. 61-75 iar pentru scutul de la Dura-Europos, P. Arnaud, CRAI, 1989, p. 373-387.

a unei cetăți romano bizantine (sec. III-VII p.Chr.)⁸⁴. Există deci suficiente temeiuri pentru a accepta ipoteza că cetatea Halmyris, localizată la Murighiol, ar fi putut constitui o capitală de teritoriu. În măsura în care despre condițiile geo-climatiche nu avem nimic de adăugat față de datele prezentate mai sus, referitoare la teritoriul argamens, să notăm că la Murighiol s-au descoperit cinci inscripții (posibil chiar opt) menționând un „sat al corăbierilor” (*vicus classicorum*)⁸⁵. Este deci vorba de un *vicus* cu rol de *canabae* pe lângă stația de flotă (*classis*) care trebuie să fi staționat aici. Vom reveni asupra acestei situații atunci când pe baza ei vom căuta să lămurim regimul solului din teritoriul halmyridens. Până atunci să precizăm că populația acestui *vicus* se compunea din cetățeni romani rezidenți (*consistentes*) – de asimilat cu *incolae* în măsura în care rezidau într-o comunitate *sine iure civitatis* – fără îndoială veterani (de subînțeles între deja menționații *cives Romani* sau izolat), numeroși peregrini – fie greci, fie indigeni romanizați – precum și câteva liberte. Primele trei categorii evocate (cetățeni romani civili, veterani și peregrini) vor fi avut potențial și dreptul de posesiune în teritoriu, după cum libertele menționate ne apropie de ambianța sclavagistă care am văzut că trebuie presupusă în contextul agricol de structură preponderent militară.

Lipsa pentru moment a oricărei indicații privind existența separată a așezării autohtone – desigur cu excepția numelui însuși – ne arată că ne aflăm în fața uneia din cele mai simple situații de pe artera danubiană și anume a existenței doar a unui *vicus* (= *canabae*) pe lângă un castru de trupă auxiliară, în cazul de față a unei stații de flotă. Ambele unități menționate își aveau propriile ogoare, castrul așa-numitele *prata*, destinate întreținerii trupei (*agri vacui militum usui sepositi*, după formularea lui Tacitus, citată în capitolul anterior), *canabae*-le propriul lor teritoriu în care veteranii posedau binecunoscuții *agri viritim adsignati*, iar civilii romani și peregrinii *agri vectigales populi Romani* (în măsura în care realul stăpân al acestui tip de teritorii era tot statul roman, mai exact spus fiscul imperial). Dărilor pe care aceștia le vor fi datorat – sub formă de arendă – fiscului li se vor fi adăugat mai întâi saltuar, apoi regulat – din vremea Severilor – cele în natură cunoscute sub numele de *annona militaris*, dovadă stând faptul că nu numai capitala dar și alte două localități, Salsovia (Mahmudia) – dacă nu cumva aceasta ar fi putut, judecând după evoluția ei ulterioară, să fi constituit o altă capitală de teritoriu – și Vallis Domitiana (Agighiol) figurau în *Itinerarium Antonini* (226, 3, 5). Zona are un caracter predominant militar câtă vreme constatăm pe de o parte continuarea liniei defensive litorale prin fortificațiile de la Sarinasuf⁸⁶, Popina⁸⁷, Sarichioi⁸⁸ și desigur Agighiol⁸⁹,

⁸⁴ M. Zahariade și alții, *ibidem*, p. 97-106,

⁸⁵ Al. Suceveanu, M. Zahariade, *Dacia*, N.S., 30, 1986, p. 109-120; În mod inexplicabil, Fr. Bérard, unul din redactorii publicației *L'Année Epigraphique* – unde aceste documente au fost înregistrate în anul 1988 (nr. 986-991) – nu le folosește în contribuția sa din *L'Epigraphia del'villaggio*, Bologna, 1993, p. 61-90. Pe lângă alte omisiuni, această ultimă carență informațională dă contribuției sale un pronunțat caracter amatoristic.

⁸⁶ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 64.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 59.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 63.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 63 și 77.

pe de alta începutul *limes*-ului dunărean atestat de fortificațiile de la Dunavățu de Jos, Dunavățu de Sus și Nufăru, aceasta fără a mai pomeni de castrele de la Halmyris și Salsovia⁹⁰. Am văzut în repetate rânduri până acum că în micile fortificații intermediare, aparținând mai curând perioadei de tranziție între epoca romană timpurie și cea târzie, sunt de presupus relații de colonat. În afara acestora și mai cu seamă înaintea acestora să notăm – așa cum am văzut și la Halmyris – posibilitatea existenței unor *agri vectigales* la Dunavățu de Jos (CIL, III, 13 739) sau la Salsovia (ISM, V, 290 a) sau a unor *agri viritim adsignati* tot la Salsovia (ISM, V, 291), după cum n-am putea omite să notăm masiva prezență getică atestată la Caraibil⁹¹, Murighiol⁹² și Mahmudia⁹³, componentă principală a procesului agricol fie în calitate de mână de lucru servilă, fie semidependentă, fie, mai târziu, de coloni. Subliniind importanța elementului grecesc la desfășurarea unei intense activități comerciale – lucru constatat la Halmyris – la care adăugăm că majoritatea localităților principale sunt înregistrate în itinerariile vremii (de adăugat la cele menționate Ad Stoma, pomenită în *Tab. Peut.*, 13, 4 dar a cărei localizare nu este asigurată), să conchidem că agricultura propriu-zisă pare să fi jucat un rol mai puțin important în economia zonei, ea fiind însă suplinită de alte activități precum pescuitul, pășunatul, vânătoarea și apicultura. Iar dacă anumite produse vor fi lipsit, ele puteau ajunge ușor în teritoriul halmyridens grație excelentelor legături atât cu marea, prin lacul Razelm, cât și pe Dunăre.

Precizând faptul că nici condițiile geo-climatice din următorul teritoriu, cel al cetății *Aegyssus* (Tulcea), nu se deosebesc de cele prezentate mai sus în cadrul teritoriului argamens și că din cetate nu putem invoca, ca semn al unor preocupări agricole, decât un vas cu motive dionysiace⁹⁴, să mai notăm că din prosopografia orașului nu se cunosc până în prezent decât doi romani, soț și soție, dar *cognomen*-ul soțului, Nicander, indică clar ascendența sa greacă (ISM, V, 287), precum și autorul unei epigrame grecești în versuri, Timotheos al lui Timotheos din Teos pentru prietenul său Meropeus (ISM, V, 288), dacă într-adevăr epitaful a fost ridicat la Tulcea. Acestor trei personaje li s-a adăugat de curând un al patrulea, Flavius R....., magistrat în teritoriul aegyssens, foarte probabil un cetățean roman⁹⁵.

Remarcând surprinzătoarea preponderență a numelor de rezonanță greacă – așa cum vom vedea și în teritoriu – și pe care trebuie să le considerăm ca aparținând unor peregrini mai mult sau mai puțin romanizați, să notăm că situația juridică a cetății de la *Aegyssus* se deosebește esențial de cea de la Halmyris. Aici deținem informația clară a lui Ovidius (*Ep.*, I, 8, 11-20; IV, 7, 1-30 și 47-55) potrivit căruia în anul 12 p.Chr. exista o *vetus urbs*, bine întărită, știre confirmată de Ptolemeu (*Geogr.*, III, 10, 5) care ne vorbește de o πόλις, ambele surse permițându-ne a

⁹⁰ Pentru aceste fortificații vezi articolul citat în nota 83.

⁹¹ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 345-349.

⁹² Vezi mai sus, nota 84.

⁹³ Gh. Ștefan, *Studii și Referate*, 1, 1954, p. 37.

⁹⁴ O. Tafrali, *A Arh.*, 2, 1930, 4, p. 27, nr. 1.

⁹⁵ V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 156, nr. 20.

statuta existența unei *civitas* indigene. Pe lângă aceasta se instalează în ultimele decenii ale secolului I p. Chr. (există aici o dedicație către împăratul Titus, ISM, V, 286) un corp de trupă auxiliar (probabil o stație de flotă; mai târziu este menționată și o cohortă⁹⁶) care-și va dezvolta propria așezare civilă (și aici mai curând *vicus* decât *canabae*). Teritoriul aegyssens, menționat foarte probabil în epitaful lui Flavius R.... *dec(urio) ter(r)i(torii) A[eg(yssensis)*, trebuie să fi conținut – ca în toate așezările în care întâlnim această situație – *prata* trupei auxiliare (succesoarele amintirilor *agri vacui*), ogoarele cetății indigene (foarte probabil *agri stipendiarii* dar și *vectigales*) precum și cele ale *vicus*-ului canabens în care sunt de presupus, cum am văzut mai sus, *agri viritim adsignati* ale veteranilor sau *agri vectigales populi Romani*, această pluralitate impunând desigur existența unui *ordo territorii* cu *decuriones*, ca în acest caz, sau chiar cu *quinquennales*, cum vom vedea mai încolo. Mai târziu, în secolul III p. Chr. – când autoritatea militară redevine preponderentă în centrele nemunicipalizate – lucrurile par a se simplifica n-ar fi decât prin perceperea regulată a anonei militare pe lângă principalul impozit funciar, dovadă stând faptul că și cetatea Aegyssus figurează în *Itinerarium Antonini* (226, 2).

Situația greco-romanilor din cetate va fi depins deci de unitatea căreia îi vor fi aparținut (*civitas* sau *vicus*), oricum printre calitățile în care vor fi și posedat ogoare în teritoriu putând figura, teoretic, acelea de *agri stipendiarii* sau *vectigales*, fie ele *civitatis*, fie *populi Romani*. Dar dacă în acest caz posibilitatea ca ei să fi deținut pământuri în teritoriu rămâne o ipoteză, personajele atestate în așezarea de la Nalbant sau în *villa* de la Cataloi au mult mai multe șanse de a fi participat la procesul agricol. În primul caz e vorba mai întâi de două personaje, un grec, Euphrosynos, și de fratele său M. Ulpius Fortunatus (ISM, V, 242), apoi de un grec, Nicephorus și de un roman, Geminus (ISM, V, 243). Și aici întâlnim deci doi peregrini greci (Euphrosynos și Nicephorus), unul romanizat (Geminus) și un cetățean roman (M. Ulpius Fortunatus), ipostaze care ne readuc la cele analizate pentru cetate. Mai clară se arată a fi situația din *villa* de la Cataloi⁹⁷, unde personajele amintite de inscripția de aici (ISM, V, 244) sunt cetățeni romani (Caesius Saturninus și Ulpius Eutyches), ultimul având însă o certă ascendență greacă, ei fiind ipotetici deținători de *agri vectigales*, (*populi Romani* sau *civitatis*) și pe posesiunile cărora mâna de lucru poate să fi fost fie servilă, fie semidependentă.

Adăugând datelor mai sus menționate posibilitatea ca pe una din inscripțiile de la Nalbant (ISM, V, 243) să fie menționată divinitatea orientală Mithras⁹⁸, altarul priapic de la Cilic⁹⁹ – dovadă simultană de preocupări agreste dar și de producție locală – și în fine ceramica indigenă de la Somova¹⁰⁰, să conchidem că și aici terenurile arabile în antichitate vor fi putut asigura hrana unei populații de circa 10 – 15 000 locuitori, restul resurselor alimentare provenind desigur din pescuit, pășunat, apicultură și vânătoare.

⁹⁶ A. Opaît, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 297-298.

⁹⁷ V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 81-84.

⁹⁸ Adaugă monedele menționate de C. Moisil, BCMI, 2, 1909, 3, p. 113.

⁹⁹ D. Tudor, An Dobr, 16, 1935, p. 28, nr. 18.

¹⁰⁰ Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 37, 38.

Condițiile geo-climatice din următorul teritoriu, cel al cetății **Noviodunum** (Isaccea), se deosebesc întrucâtva de cele din teritoriul aegyssens, mai întâi prin dispariția sărăturilor specifice deltei, apoi prin prezența unei rețele hidrografice mai bogate (pe lângă fluviu mai trebuiesc menționate și fertilele văi ale râurilor Telița și Taița), aceste caracteristici conferind zonei un cadru mai prielnic dacă nu agriculturii propriu-zise măcar, în zilele noastre cel puțin, unei intense viticulturi.

Descoperirile din cetatea propriu-zisă nu ne oferă, cu excepția unor descoperiri mărunte din bogata necropolă a orașului¹⁰¹, date specifice practicării agriculturii.

În schimb, tabloul social este mult mai bogat decât în cazul celor două unități romane analizate până acum. Întâlnim astfel și aici peregrini greci (ISM, V, 272, 280) sau romanizați (ISM, V, 268), dar aici prevalează cetățenii romani fie ei veterani (ISM, V, 276) fie mai cu seamă civili (ISM, V, 268, 270, 272, 275, 277, 278, 279, 282) ale căror ipostaze, în regimul juridic al solului, au mai fost analizate până acum. Lăsând deoparte – din punctul de vedere care ne reține atenția aici – militarii activi și chiar și pe cei doi *alumni* (ISM, V, 281), o atenție specială o merită *quaestor*ul anonim al municipiului Noviodunum¹⁰², aceasta desigur mai puțin pentru necesara sa calitate de cetățean roman cât pentru că prin el avem prima dovadă că centrul de aici a ajuns, probabil pe la cumpăna veacurilor II-III p. Chr., municipiu.

Până în acel moment situația trebuie să fi semănat cu cea de la Aegyssus în sensul că pe lângă o cetate indigenă cu nume celtic (Ptolemeu, *Geogr*, III, 10, 2 și 5), este instalată cândva între domniile lui Vespasian și Domitian, a stație a flotei dunărene, devenită, cu vremea, cea principală. Această stație își va fi dezvoltat firește propriile ei *canabae* (dar al căror nume trebuie să fi fost mai curând acela de *vicus*). Teritoriul noviodunens va fi cuprins în cea mai mare parte a secolului II p. Chr. aceleași ogoare ca cel aegyssens și anume cele ale cetății indigene, ale castrului auxiliar și ale *vicus*-ului canabens adiacent, pentru a cărui administrare va fi fost nevoie de un *ordo territorii*, desigur cu *decuriones* (ca la Aegyssus) dar, în acest caz, și cu *quinquennalis*, un asemenea magistrat fiind probabil atestat de o inscripție noviodunensă (ISM, V, 268).

O dată cu municipalizarea orașului situația din teritoriu se simplifică considerabil, din acest moment noii cetățeni romani (deținătorii de funcții administrative, dacă municipiul va fi avut *ius Latii minoris* sau toți membrii sfatului, dacă va fi posedat *ius Latii maioris*), putând poseda pământuri adsignate dar pentru care plăteau impozitul funciar, ceilalți *municipes* rămând a poseda ogoare asimilabile loturilor peregrine (*agri privati ex iure peregrino*), ceea ce nu exclude desigur existența unor ogoare pe care municipiul însuși le putea arenda (*agri vectigales municipii*). În general se consideră că municipalizarea ar fi implicat retragerea autorității militare, numai că cel puțin două situații și anume intervenția prefectului flotei M. Vindius Verianus într-un celebru conflict de hotărnicie din teritoriul histrian (ISM, I, 359, 360) – ipostază cu atât mai validă în propriul său teritoriu – ca și

¹⁰¹ E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, 7, 1961, p. 391-396.

¹⁰² Al. Barnea, *Dacia*, N.S., 32, 1988, p. 53-60.

certitudinea existenței unui detașament din legiunea I Italica (ISM, V, 271) ne demonstrează că ea – autoritatea militară – va fi continuat să existe chiar și în cadrul municipal, n-ar fi decât pentru nevoi strategice în primul rând, dar și pentru perceperea anonei militare, dovada constituind-o faptul că orașul este înregistrat în *Itinerarium Antonini* (226, 1).

Una din cele mai interesante așezări, din punctul de vedere care ne reține aici atenția, este cea de la Niculițel. Documentația mai veche ne informa pe de o parte despre existența unei familii de peregrini greco-romani (ISM, V, 250) – ipotetici posesori *de agri vectigales municipii*, lucrați probabil cu coloni având în vedere datarea mai târzie a inscripției – pe de alta, despre aceea a unui sanctuar al divinității syriene Iupiter Dolichenus (ISM, V, 249), a unui stâlp miliar din secolul IV p. Chr. (CIL, III, 7 611), a două tezaure monetare și a numeroase piese de sculptură sau ceramică¹⁰³, toate la un loc constituind dovezi ale unei intense activități – agricole, artisanale și comerciale – în mediul rural dobrogean în general și noviodunens în chip special. Cercetările din ultima vreme au avut darul să sporească sensibil cunoștințele noastre despre așezarea de la Niculițel, în jurul căreia s-a găsit un întreg complex de *villae* (la Capaclia, Gurgoaia, Ocolul Silvic, Dealul Piatra Roșie, Acic Tepe sau mănăstirea Cocoș) dintre care se cunoaște doar planul aceleia de la Niculițel¹⁰⁴. Este vorba de o *villa* cu dimensiunile de 64 x 71 m în interiorul căreia, după o dublă colonadă, urmează curtea cu peristil, în colțul de S-E fiind plasată locuința proprietarului. Dimensiunile și eleganța fermei, de un tip desigur compozit – dar în care elementul principal îl constituie peristilul (decă oricum cu curte interioară) – dovedesc bunăstarea proprietarului ei dar din păcate nu și condiția sa juridică.

Un alt complex de *villae* a fost descoperit în jurul Teliței. Aici se descoperise mai de mult un car de paradă, obiecte de podoabă, monede și un depozit de țigle¹⁰⁵, toate lăsând să se întrevadă existența unei *villa*. Recentele cercetări au dus la identificarea mai multor *villae*, cum ar fi cea de la Cilic¹⁰⁶, dar mai cu seamă cele de la Livada Maicilor – unde s-au descoperit urme de prelucrare a fierului¹⁰⁷, Izvorul Maicilor – unde s-au descoperit chiar cuptoare metalurgice¹⁰⁸ – și Telița „la Pod” – unde, pe lângă un cuptor ceramic, s-a reușit identificarea unei alte *villa*, poate de tipul „cu anexe dispuse la colțuri”, frecvent întâlnit, cum se reține, pe artera danubiană¹⁰⁹. În sfârșit, la Sarica, punctul „Pomășita”, s-a descoperit o simplă casă care ar putea fi mai greu interpretată drept construcția principală a unei *villa*¹¹⁰.

¹⁰³ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 60, n. 343.

¹⁰⁴ V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 97-107, iar în general pentru *villae*-le din jurul Niculițelului p. 71-97.

¹⁰⁵ A. Rădulescu, *Pontica*, 4, 1971, p. 273-287.

¹⁰⁶ V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 87.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 87-90.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 90-92.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 125-132.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 124-125.

Atât descoperirile mai vechi, cât și cele mai noi ne relevă – pe lângă *viilae*-le propriu-zise, extrem de importante – existența unei intense producții locale, simptom extrem de interesant privind descentralizarea producției orășenești și deci criza economiei urbane romane dar și penetrația tehnicii romane în mediul rural, componentă esențială a procesului simbiozei geto-romane. În aceeași ordine de idei mai trebuiesc amintite și zăcămintele de fier – poate exploatate și în antichitate – de la Alba¹¹¹, după cum n-am putea să nu subliniem intensă activitate comercială din acest teritoriu, atestată rând pe rând de un al doilea sanctuar dolichenian de la Valea Teilor (ISM, V, 245), unde s-a descoperit mai de mult un depozit de amfore din Heraclea Pontică¹¹², de relieful divinității celtice Epona de la Izvoarele¹¹³ și, în fine, de miliariul recent descoperit la mănăstirea Saun (ISM, V, 250 bis).

O populație de cifrat pe întreg ansamblul de circa 15–20 000 (mărirea numărului populației față de calculul anterior se datorează noilor descoperiri, ceea ce demonstrează odată în plus relativitatea importanței acestui gen de calcule) va fi găsit resursele necesare traiului în propriul său teritoriu – grație numeroaselor ferme – iar dacă unele din acestea vor fi lipsit ele putea fi ușor procurate pe artera danubiană, grație numeroșilor comercianți, dintre care desigur mulți orientali.

Situația geo-climatică din teritoriul orașului **Arrubium** (Măcin) prezintă deosebiri însemnate față de cele din teritoriul noviodunens. După aceeași zonă mlăștinoasă de-alungul Dunării, urmează o fâșie de câțiva kilometri de cernoziom pentru ca apoi să predomină, spre interior, mai întâi solul cenușiu de pădure și în fine, pe culmile mai înalte ale munților Pricopanului – aprox. 400–450 m – solul brun de pădure. Astăzi zona este acoperită de păduri de gorun, tei, ulm și stejar în care trăiesc lupul, căprioara și vulpea și în care se cresc ovicaprine, cabaline și albine. Viticultura, practică pe dealuri, sau agricultura, practică pe fâșia de cernoziom de lângă Dunăre, beneficiază de o cantitate sporită de precipitații – circa 550 mm anual – după cum trebuie menționată marea bogăție în pește a Dunării, a bălților adiacente acesteia și a lacurilor Crapina și Jijila.

Sumarele cercetări din așezarea de la Măcin nu ne-au dat, până acum, nici un indiciu privind practicarea agriculturii în cetate și, ceea ce este mai grav, nici o indicație privind clasele sociale ale acesteia. Singurul element care ne-ar permite paralelizarea situației de aici cu cea de la Aegyssus ar fi numele celtic al orașului – Arrubium – care ar putea genera ipoteza – ca și în cazul orașului Noviodunum – că încă de prin secolul III a. Chr. aici ar fi ființat un *oppidum*, asimilat în epoca romană unei *civitas* dar care, în mod bizar, nu este menționată de Ptolemeu. Trecând peste această dificultate, s-ar putea deci susține că și la Arrubium a existat o *civitas* – cu proprii săi *agri stipendiarii* sau *vectigales* – pe lângă care se instalează încă din vremea lui Vespasian ala I Vespasiana Dardanorum (ISM, V, 251) împreună cu respectivul *vicus* canabens, fiecare cu ogoarele sale (*prata* și respectiv *agri viritim adsignati* și *agri vectigales populi Romani*).

¹¹¹ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 61, n. 347; p. 135, n. 302.

¹¹² E. Bujor, *Dacia*, N.S. 6, 1962, p. 475–487.

¹¹³ O. Tafrafi, *A Arh.* 9–10, 1933–1934, p. 14–16.

În schimb, aşezarea de la Dinogetia (Garvăn) – unde există numeroase dovezi de prezenţă a unor trupe (legiunea V-a Macedonica, *classis Flavia Moesica*, *cohors II Mattiacorum*, *cohors I Cilicum*¹¹⁴) – este menţionată de Ptolemeu (*Geogr.*, III, 10, 1 şi 5) şi deci şi aici ar fi posibilă o situaţie similară cu cea de la Arrubium, singurul argument că acesta din urmă ar fi fost capitală de teritoriu fiind dimensiunile sale mai mari decât cele ale Dinogetiei. Pentru similitudinea dintre cele două aşezări pledează – pe de altă parte – şi faptul că ambele figurează în *Itinerarium Antonini* (225, 4, 5), dovadă de instituţionalizare şi aici a anonei militare pe lângă binecunoscutul impozit funciar. Dealtfel, la Dinogetia cercetările îndelungate au dus la descoperirea unor dovezi privind pescuitul sau prelucrarea lemnului¹¹⁵, nici un document epigrafic nepermiţându-ne însă a analiza clasele sociale implicabile în procesul agricol. Reamintind doar ipotetica *villa* de la Suluc¹¹⁶ (data târzie la care a fost îngropat tezaurul de aici ne-ar putea duce însă cu gândul şi la o simplă „ascunzătoare”), să mai notăm că pe lângă fortificaţiile de la Rachelu, Luncaviţa, Văcăreni, Ghermea şi Jijila¹¹⁷ pot să fi figurat un timp cunoscuţii *agri viritim adsignati*, dar că ulterior se vor fi încetăţenit, ca pe lângă toate aceste fortificaţii, relaţii de colonat. În fine, trebuie admis că o populaţie de cifrat la circa 10 000 de locuitori va fi găsit o hrană suficientă în acest teritoriu, restul putând fi uşor suplinit prin calea fluvială ca şi prin legăturile tradiţionale ce se vor fi stabilit de secole cu Moldova prin importanta aşezare de la Barboşi.

Următorul teritoriu, cel al oraşului **Troesmis** (Igliţa), nu prezintă deosebiri însemnate – din punct de vedere geo-climatic – faţă de cel anterior descris. Dacă suprafaţa avută de noi în vedere pentru acest teritoriu este corectă – limitele exacte ale teritoriilor oraşelor dobrogene fiind, cum era şi de aşteptat, încă imprecis cunoscute – rezultă că suprafaţa agricolă, redusă la câteva „ochiuri” de pământ fertil, era practic insuficientă pentru o populaţie în jur de 10-15 000 locuitori, dar la care se vor fi adăugat în primele trei sferturi ale secolului II p. Chr. cele câteva mii de militari ai legiunii a V-a Macedonica, cum vom vedea îndată.

Singura dovadă din cetate a unor preocupări agreste – mai exact spus viticole – o constituie un altar dedicat deopotrivă lui Iupiter Optimus Maximus şi Liber Pater (= Dionysos; ISM, V, 162). În schimb, excepţionala recoltă epigrafică de la Troesmis ne permite o incursiune mai adâncită în problematica claselor sociale, capabile – teoretic – să intereseze activitatea agricolă. Este vorba mai întâi de marele număr de liberi (ISM, V, 170, 177, 189, 191, 192 şi foarte probabil 158, 175 şi 193) care ne apropie de ambianţa sclavagistă tipică mediului roman de la Dunăre. Următoarea categorie socială o constituie peregrinii, fie că-i vorba de locuitorii cetăţii indigene Troesmis (ISM, V, 143-145, 157, 158), fie de foarte numeroşii greco-orientali (ISM, V, 160, 169, 173, 177, 181, 184, 188, 192, 193),

¹¹⁴ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p.61, n.360 (ISM, V, 260-264, 267); adaugă Fr. Bérard, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 79, 1989, p. 129-138.

¹¹⁵ Al. Suceveanu, *Viaţa economică...*, p. 99, n. 244, 245.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 99, n. 242.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 61, n. 355-359.

posesori ipotetici de *agri stipendiarii* respectiv *vectigales*. Dintre numeroșii cetățeni romani civili, fie aici citați, doar cei menționați în colectiv în *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica, alături de veterani (ISM, V, 135, 154) sau fără aceștia (ISM, V, 134, 141), ca și cei atestați în *civitas* (ISM, V, 157), toți putând avea și drept de proprietate în teritoriu asupra unor pământuri adsignate sau arendate. Numărul acestor cetățeni romani va fi crescut sensibil odată cu municipalizarea orașului (*ius Latii minoris* pentru deținătorii de funcții, *maioris* pentru toți decurionii) ei posedând probabil ogoare adsignate, dar pentru care vor fi plătit impozit, în timp ce ceilalți *municipes* vor fi ajuns să posede ogoare private peregrine (*agri privati ex iure peregrino*) sau pur și simplu arendate (*agri vectigales municipii*). În sfârșit, categoria cea mai avantajată, din punctul de vedere al repartiției solului (*agri viritim adsignati*), era cea a veteranilor (a se vedea, de exemplu, copioasa listă a celor lăsați la vatră în 134 p. Chr.; ISM, V, 137) chiar dacă averile lor – judecând după sumele pe care le vor fi plătit cu ocazia intrării în funcția de *quinquennales* (*ob honorem quinquennialitatis*) doi dintre aceștia și anume câte 250 de denari – par să fi fost deosebit de modeste¹¹⁸. Cum nici în perioada municipală nu se cunosc decât *cursus honorum* normali (ISM, V, 148, 149, 151, 163, 164, 187; ISM, II, 244) sau cel mult familii care să fi deținut anumite funcții (ISM, V, 148, 163), este foarte posibil ca tocmai modestia averilor acestor „clite” – în comparație cu cele vest-pontice – să fi atenuat impresia de criză din secolul III p. Chr.¹¹⁹.

Analiza situației administrative de la Troesmis ne va preciza mai bine etapele parcurse de acest oraș, care au rezultat din cele prezentate mai sus.

Informația lui Ovidius (*Ep.*, IV, 9, 79), potrivit căreia la Troesmis în 15 p. Chr. exista o veche cetate, ne dă posibilitatea să susținem existența unei *civitas*. Pe lângă aceasta este instalată, în vremea Flaviilor, ala I Pannoniorum (ISM, V, 214) care-și va dezvolta firescul *vicus* canabens astfel încât, în ultimele decenii ale secolului I p. Chr., constatăm și aici dubletul *civitas* (cu propriile ei ogoare fie adsignate fie arendate) / *vicus* (cu *agri viritim adsignati* dar și *agri vectigales populi Romani*), ambele desigur pe lângă *prata* amintitului corp de trupă auxiliar. La începutul secolului II p. Chr. amintita *civitas* continuă să fie atestată atât literar (Ptol., *Geogr.*, III, 10, 5) cât și epigrafic (ISM, V, 143-145, 157, 158) numai că în locul vechii unități auxiliare apare acum legiunea V-a Macedonica (Ptol., *loc. cit.*; ISM, V, 137, 140, 141, 143, 154-156, 158-160, 172, 174, 179, 184-186, 188, 192, 194, 196, 201-203, 211, 215) care-și va dezvolta propriile *canabae* (ISM, V, 134, 135, 141, 154, 155, 158), distribuția pământurilor între cele trei unități fiind identică cu cea dinainte. O singură inscripție face mențiunea teritoriului troesmens (ISM, V, 135) dar din păcate titlul magistraților acestuia a căzut în lacună. Presupunerea că ei s-ar fi numit *praefecti* poate fi însă înlocuită cu cea de *quinquennales* – cum s-a propus de altfel mai de mult – titlu care răspundea mai bine tendințelor de

¹¹⁸ Pentru comparație vezi statisticile întocmite de R. Duncan-Jones, *op. cit.*, p. 63 și urm.

¹¹⁹ Al. Suceveanu, în *Krise - Krisenbewußtsein - Krisenbewältigung*, Halle (Saale), 1988, p. 109-111.

autonomie quasi-municipală a teritoriilor în care existau mai multe unități administrative cu drepturi teritoriale, cum am văzut mai sus la Noviodunum și cum vom mai vedea la Capidava.

Tot pe la cumpăna veacurilor II-III p. Chr.¹²⁰, cetatea Troesmis – prin fuzionarea cu vechile *canabae* – accede la rangul de municipiu (ISM, V, 148-150, 152, 153, 163-166, 183, 188) și am văzut mai sus care va fi fost repartitia pământurilor în cadrul noului regim municipal. Din această perioadă nu avem nici un document care să ne informeze – fie și indirect – despre organizarea teritoriului, după cum nu există nici o indicație privind perceperea impozitului funciar fie în perioada pre-municipală, fie în cea municipală. Ca și la Noviodunum, la Troesmis continuă să existe un detașament din legiunea I Italica (ISM, V, 146, 176, 202, 216) și aceasta explică poate de ce orașul este menționat în *Itinerarium Antonini* (225, 2), ca birou de percepere a impozitului denumit *annona militaris*.

Din teritoriul troesmens prima unitate care ne reține atenția este *villa* magistratului citadin Aelius Aelianus de la Turcoaia. Coroborând informația potrivit căreia aici s-ar fi aflat ruinele unei *villa rustica*¹²¹ cu inscripția citată (ISM, V, 146; locul ei de descoperire constituie încă subiect de controverse) s-ar părea că într-adevăr aici fostul *quaestor*, edil și în ultimă instanță *duumvir* de la Troesmis putea avea un *ager adsignatus* – în calitate de proaspăt cetățean roman – dar pentru care va fi plătit totuși impozitul funciar. În ce privește mâna de lucru de pe acest lot agricol, toate ipotezele (sclavi, coloni sau indigeni) sunt permise.

Mai clare par a fi lucrurile în cazul fernei de la Horia, unde s-au descoperit dealtfel ruinele unei *villa rustica*, poate, după cum susține descoperitorul ei, cu curte interioară¹²². Incontestabilă în schimb este existența unui cuptor ceramic în această ferra, dovadă clară a unor elemente de producție locală în mediul rural la care mai trebuie adăugată existența unei monede din Bosforul Cimerian¹²³. Tot de aici provine și dedicația către Aesclepios și Hygia a fostului *centurio frumentarius*, Annacus Pulcher (ISM, V, 239), ipoteticul posesor al respectivei *villa* și al cărui ogor (*ager viritim adsignatus*) ar fi putut fi lucrat cu sclavi.

Așezarea de la Cerna a dat la iveală mai multe documente, între care o dedicație către Liber Pater (= Dionysos) a lui M. Antistius Caccina, călăreț (sau fost călăreț) în ala I Dardanorum (fostă Vespasiana, devenită acum, la începutul secolului III p. Chr., Antoniniana), ipotetic posesor de lot agricol (ISM, V, 218), o statueta de bronz a Dianei¹²⁴ și, în sfârșit, o dedicație către Iupiter Optimus Maximus Dolichenus închinată de un preot al acestei divinități (ISM, V, 219). Rezultă că și aici preocupările agreste – întărite poate de existența unei *villa* – se vor fi împletit cu cele comerciale – practicate de închinătorii divinității syriene menționate –, ca în majoritate așezărilor rurale analizate până acum. Aceași parcă să fi fost situația și

¹²⁰ Discuția la Emilia Dorușu-Boilă, *Dacia*, N.S. 22, 1978, p. 245-247.

¹²¹ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor* (AARMSI, II, 1913, 35), p. 491.

¹²² V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 107-122; C. Scorpan, *Pontice*, I, 1968, p. 349 (rășnițe).

¹²³ B. Mitrea, *Dacia*, N.S., 8, 1964, p. 380, nr. 52.

¹²⁴ V. Barbu, *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 390, nr. 4; pentru epitetul *Antoniniana* vezi, mai nou, și B. Lörincz, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 48, 1982, p. 142-148.

în aşezarea de la Taița unde se cunosc nu mai puțin de trei dedicații către zeița vânătorii Diana (ISM, V, 246-248), două dintre ele fiind închinat de beneficiari consulari, ceea ce ar putea duce la concluzia că în aşezarea respectivă exista o *statio* de asemenea sub-ofițeri, însărcinați printre altele cu întreținerea drumurilor. Adăugăm că unul dintre aceștia, Flavius Antonius Romanus, îndeplinea această funcție în legiunea XIII-a Gemina, cu sediul tocmai la Apulum (ISM, V, 247), ceea ce ar putea implica anumite legături cu Dacia, întărite de altfel de un document asemănător provenind din Tomis (ISM, II, 221). Preocupări agreste par să fie indicate și de vasul cu motive dionysiace de la Greci¹²⁵, după cum o prezență orientală certă o dovedește sanctuarul mithriac de la Mircea Vodă (ISM, V, 220-221), sanctuar ce trebuie să fi avut propriile lui ogoare. În sfârșit, mai trebuie menționate *castella* de la Carcaliu. Peceneaga, Ostrov, Piatra Roșie și Traian¹²⁶ în care regimul solului trebuie să fi fost același cu cel postulat în aşezările similare din teritoriul orașului Arrubium, și unele și altele explicându-se dacă nu prin nevoia de a apăra suplimentar cotul Dunării – cu vadul din dreptul actualului oraș Galați – atunci sigur prin existența marelui centru militar de la Troesmis.

În măsura în care relativ micul teritoriu aferent cetății n-ar fi putut satisface hrana unei populații care – în perioada cât a staționat aici legiunea V-a Macedonica – se ridica la cca 15-20 000 de oameni, este posibil ca legiunea respectivă să fi avut asupra unei mari părți a Dobrogei nu numai un control strategic – cum s-a susținut¹²⁷ – ci și unul economic.

Nu știm exact care va fi fost capitala teritoriului plasat la sud de cel troesmens. Admițând totuși, ipotetic, că aşezarea de la Cius (Cârlciu) are mai multe șanse să fi jucat acest rol, să notăm că ne aflăm la limita sud-vestică a podișului Babadag-ului care coboară de la 100-200 m la 15-20 m în apropierea Dunării. În părțile mai înalte predomină pășunile, fânețele, poate – în antichitate – chiar păduri le cu animale ca lupul, vulpea, căprioara și iepurele. Spre Dunăre și de-alungul râurilor Peceneaga și Saraiu există un sol prielnic culturilor cerealiere (cernoziom sau așa-numitul sol bălan) dar și păduri de sălcii și plop cu pajiști propice creșterii ovinelor, cabalinelor și bovinelor, aceasta fără a mai vorbi de marca bogăție piscicolă oferită de cursurile de apă amintite.

Din populația ipoteticeii capitale reținem existența a trei veterani (ISM, V, 117, 118 și 121) – virtuali posesori *de agri viritim adsignati* – a unei indigene (ISM, V, 119) și a unor peregrini greci (ISM, V, 116 bis), ultimele personaje citate deținând eventual ogoare arendate. În sfârșit, existența unui *vilicus* (ISM, V, 116) ar putea genera ipoteza unei *villa rustica* – care s-ar fi aflat în imediata vecinătate a cetății – dar ea poate fi tot atât de bine înlocuită cu aceea a unui birou vamal în care respectivul *vilicus* și-ar fi avut locul.

Unul din veteranii menționați mai sus, M. Ulpius Domitius Anthius (ISM, V, 118), a sevit ca pedestraș în cohorta Lusitanilor. Faptul că această cohortă – pe numele ei întreg cohors I Lusitanorum Cyrenaica – a garnizonat în Moesia din

¹²⁵ C. Scorpan, *Reprezentări bachice...*, p. 31, nr. 6; restul bibliografiei despre această aşezare la Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 64, n. 405.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 64, n. 397-401.

¹²⁷ Emilia Doruțiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45-62.

vremea lui Vespasian i-a făcut pe unii cercetători – pornind tocmai de la documentul citat – să considere că ea ar fi fost dislocată la Cius. Admițând că într-adevăr așa stau lucrurile, ar fi fost normal ca respectiva cohortă să-și dezvolte propriul *vicus* canabens. Nimic nu ne permite, pe de altă parte – ca în cazurile mai sus analizate – să postulăm existența unei *civitas* indigene. Ar fi deci posibil ca la Cius să ne aflăm în fața celei mai simple situații posibile – ca cea de la Halmyris – dacă nu cumva așezarea indigenă va fi fost ceva mai mică, având doar statutul de *vicus*. În prima variantă ar urma deci ca teritoriul să conțină pe de o parte *prata* unității auxiliare, pe de alta *vicus*-ul canabens cu binecunoscuții *agri viritim adsignati* sau *agri vectigales populi Romani*. În a doua variantă, categoriilor menționate li s-ar fi putut adăuga ogoarele locuitorilor *vicus*-ului indigen.

În lipsa oricărui document privind împărțirea teritoriului și desigur a percepției impozitului funciar, ne vom mulțumi – ca în atâtea rânduri până acum – să menționăm faptul că cetatea de la Cius este înregistrată în *Itinerarium Antonini* (224, 4), indiciu probabil al percepției și aici a impozitului denumit *annona militaris*.

Același document (225, 1) menționează așezarea de la Beroc (Piatra Frcăței), ceea ce înseamnă că ea era de proporții mai mari, lucru care se poate deduce de altfel și din impresionanta necropolă datând din secolele II-XII p. Chr.¹²⁸ ca și din menționarea ei în *Tabula Peutingeriana* (VIII, 3). Este normal să presupunem că și această așezare va fi avut un caracter preponderent militar – asemănător capitalei teritoriului – dar din păcate tot ceea ce se poate susține astăzi – pe baza descoperirilor din necropolă – este existența unei populații formate din romani și indigeni. Adăugăm dovezile de prelucrare a lemnului precum și existența unui drum¹²⁹. În aceeași sferă militară se înscrie și *castellum*-ul de la Dăeni – comparabil deci cu *castella* analizate mai sus – de unde mai provine și o monedă histriană¹³⁰.

O inscripție de la Saraiu (ISM, V, 120) ne face cunoscută existența unui *πάτριον*, poate un intendent de lot agricol lucrat cu coloni, chiar dacă și alte explicații pot fi avute în vedere. În apropierea cetății – din moment ce monumentul a fost găsit chiar în cetate – exista un *vicus* Verg[ob]rittiani – nume celtic care confirmă toponimele celtice întâlnite și până acum (Noviodunum, Arrubium) – al cărui *magister*, C. Iulius Valens, veteran al legiunii a V-a Macedonica, era ipoteticul posesor al unui *ager viritim adsignatus*, lucrat poate cu sclavi (ISM, V, 115). În sfârșit, la Făgărașul Nou au fost găsite două reliefuri dionisiace¹³¹, unul din ele purtând numele lui Ulpus Maximus, desigur un cetățean roman (ISM, V, 133, unde e însă localizat la Beroe).

Variatele resurse locale vor fi putut asigura hrana unei populații care se cifra la 12 - 15 000 locuitori.

Neavând nimic de adăugat despre condițiile geo-climatice ale următorului teritoriu, cel aparținând cetății de la *Carsium* (Hârșova) – și în lipsa oricăror dovezi

¹²⁸ A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure*, București, 1987.

¹²⁹ E. Comșa, *Materiale*, 5, 1959, p. 761-764.

¹³⁰ *Ibidem*, C. Moisil, BSNR, 11, 1914, 21, p. 23, nr. 29.

¹³¹ I. T. Dragomir, SCIV, 13, 1962, 2, p. 421-429.

citadine de practicare a agriculturii – trecem direct la clasele sociale apte, teoretic, să intereseze problema proprietății funciare. Este vorba de cetățeni romani (ISM, V, 105 și eventual 110), greci romanizați (ISM, V, 104) sau poate greci curați (ISM, V, 109, 112 și eventual 111, în fapt un decret tomitan), toți ipotetici posesori de *agri vectigales*.

Iar dacă problema așezării civile – desigur o *civitas*, cum o confirmă nu numai Ptolemeu (*Geogr.*, III, 10, 6) ci și unele semnificative descoperiri din cetate – pare a fi la adăpost de orice obiecții, mai puțin clară este aceea a cronologiei trupelor care vor fi staționat aici. Indiferent însă dacă e vorba de o cohortă (ISM, V, 103), de ala Gallorum Flaviana¹³² sau de ala II Hispanorum et Aravacorum (ISM, V, 94, 95, 102), este sigur că și aici cetatea își va fi avut propriile-i ogoare adsignate sau arendate pe lângă care mai existau cele ale trupe (prata) ca și cele ale vicus-ului canabens (*agri viritim adsignati* sau *agri vectigales populi Romani*). Alături de ultima trupă menționată, la Carsium mai există și dovada că, după plecarea legiunii a V-a Macedonica, locul acesteia va fi fost luat de legiunea I-a Italica (ISM, V, 113), ceea ce explică desigur înregistrarea localității în *Itinerarium Antonini* (224, 4), cu binecunoscutele consecințe pe plan financiar.

Nu vom întârzia asupra castelului de la Ghindărești¹³³ – în măsura în care ne-am mai întâlnit cu astfel de situații – și nici asupra inscripției probabil tomitane de la Ciobanu (ISM, V, 126), dovadă eventuală a unor legături între cele două centre având în vedere și documentul din cetate (ISM, V, 111). În schimb, cea mai interesantă așezare din teritoriul orașului Carsium este cea de la Dulgheru. Aici, pe lângă o dedicație grecească către Mithras (ISM, V, 130: Theos Ishyros) – dovadă a penetrației și aici a elementelor orientale –, întâlnim un grec, Xe[ni]us Nicéphorus (ISM, V, 129) și un indigen elenizat, Attas Poscei (ISM, V, 128; numele personajului e microasiatic, patronimul e însă thracic) ambii ipotetici deținători de *agri vectigales*. Îl vom mai întâlni pe Attas Poscei și la Ulmetum (ISM, V, 78) – unde, cum vom vedea, ar fi mai normal ca el să-și fi avut eventualul lot agricol – dar până atunci să notăm că grandoarea monumentului său funcrar ne indică o situație socială cu totul excepțională, materializată poate într-un mare lot agricol, lucrat eventual cu coloni. Dar dacă aceasta rămâne o simplă ipoteză, este sigur că în așa numitul vicus Carporum (Amm. Marcell. XXVII, 5, 5) acestea trebuia să fi fost relațiile agrare, tipice de alt fel pentru populațiile transferate în Imperiu.

Cei 8 – 10 000 de locuitori ai cetății și teritoriului vor fi găsit hrana necesară în zona imediat învecinată lor iar dacă vor mai fi existat dificultăți de aprovizionare, este sigur că prin excepționala activitate comercială a cetății¹³⁴, acestea vor fi fost ușor eliminate.

Indiferent de întinderea pe care o va fi avut următorul teritoriu, cel al **Capidavei**, este sigur că – după Aegyssus, Troesmis și eventual Noviodunum –

¹³² M. Zahariade, C. Mușțeanu, C. Chiriac, Pontica, 14, 1981, p. 260-261

¹³³ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 43

¹³⁴ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 139-140

ca, cetatea, îl va fi avut, cu denumirea chiar de *territorium Capidavense* (ISM, V, 77). În ceea ce privește relieful din această zonă, trebuie menționat că el se aplatizează lăsând loc mai întâi unui podiș înalt de până la 100 m, în care predomină cernoziomul și care coboară apoi lent spre Dunăre unde predomină așa-numitul sol bălan. Astăzi în zonă se cultivă cereale, în, cânepă, viță de vie și se cresc ovicaprine, cabaline și bovine, peștele din Dunăre constituind una din principalele bogății.

Îndelungatele cercetări arheologice de la Capidava – dovadă că acolo unde se fac cercetări sistematice tabloul vieții antice prinde contur în toate aspectele sale – au dus la descoperirea unor dovezi de preocupări agrare chiar în cetate cum ar fi onorarea unor divinități protectoare ale agriculturii – Diana și, eventual Iupiter Optimus Maximus Tonans (ISM, V, 13, 14) – sau unor unelte agricole și oase de animale¹³⁵.

Cum era și de așteptat, tabloul social oferit de ampla documentație epigrafică capidavensă este și el foarte larg. Întâlnim astfel veterani (ISM, V, 23, 24, 50) – ipotetici posesori de *agri viritim adsignati* –, cetățeni romani (ISM, V, 13, 24, 25, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43) sau numai purtători de nume romane (ISM, V, 19, 31, 33, 39, 40) și greci (ISM, V, 45 pe lângă numeroșii cetățeni romani care poartă *cognomina* grecești), la rândul-le ipotetici posesori de *agri vectigales*. Avem pe de altă parte și un număr însemnat de indigeni (ISM, V, 26, 27, 31) dar simpla lor apariție în inscripțiile citadine ne determină să-i considerăm mai curând *peregrini* decât participanți, în calitate de mână de lucru, la procesul agricol. Media averilor acestora nu o va fi depășit pe cea atestată la Troesmis de pildă, judecând de altfel și după unele monumente locale, construite din cheltuială personală (*de suo*; ISM, V, 19, 37).

La Capidava există o așezare getică deosebită de cetatea târzie¹³⁶. Faptul că ea nu este menționată de Ptolemeu ne îndeamnă să considerăm că ea nu va fi avut decât statut de *vicus*, la fel ca la Cius, cu propriile ei ogoare. Pe lângă această așezare se instalează, la începutul secolului II p. Chr., un castru auxiliar construit fie de o vexilație a legiunii XI-a Claudia (ISM, V, 53) fie, mai curând, a V-a Macedonica (ISM, V, 54). De la mijlocul secolului al II-lea aici garnizonază cohors I Germanorum (ISM, V, 16, 37) care-și va dezvolta propriul *vicus* canabens, teritoriul celor două unități urmând așadar a cuprinde atât *prata* corpului de trupă auxiliar, cât și ogoarele adsignate militarilor sau arendate ale *vicus*-ului canabens. Pluralitatea de posesiuni funciare va fi determinat, așa cum am văzut că este cazul la Aegyssus, Noviodunum și Troemis, constituirea unui *ordo territorii* cu *decuriones*, condus – din cinci în cinci ani – de *quinquennales*. Această funcție este atestată în chip explicit la Capidava, deținătorul ei, C. Iulius Quadratus, purtând – alături de titlul de *princeps loci*, asupra căruia vom reveni – cel de *quinquennalis territo[r]ii Capidavensis* (ISM, V, 77). Organizarea quasi-municipală a teritoriului capidavens din secolul II p. Chr. cedază locul, în secolul III p. Chr. autorității militare – am

¹³⁵ *Ibidem*, p. 103, n. 281, 282.

¹³⁶ Gr. Florescu, *Capidava*, București, 1958, p. 9-10; *Idem*, *Materiale*, 7, 1961, p. 279.

văzut că o prezență militară există chiar și în municipiile de la Noviodunum și Troesmis – materializată în delimitările teritoriale efectuate de centurionul Iulius Vitalis, la ordinul guvernatorului provinciei Mantennius Sabinus (ISM, V, 8, 57 a, b). Este posibil ca respectivul centurion să fi făcut parte din legiunea I-a Italica, atestată printr-un *optio* chiar la Capidava (ISM, V, 41) și acest lucru ar putea justifica, pe alt plan, includerea așezării de aici în lista birourilor de percepere a anonei militare (*Itin. Ant.*, 224, 3).

În măsura în care teritoriul capidavens conține un mare număr de *villae*, vom începe, firește, cu acestea, ca cele mai expresive dovezi de practicare a agriculturii. În imediata apropiere a capitalei – din moment ce monumentele la care vom face aluzie s-au descoperit chiar la Capidava – există două inscripții care menționează personaje *obiti ad villam suam*. În prima dintre ele e vorba de monumentul funerar al lui Cocceius Vitales și al soției acestuia, Cocceia Iulia, ridicat de fiii lor Cocceius Clemens și Cocceius Helius (ISM; V, 30). În a doua, Cocceius (H)elius – foarte probabil identic cu precedentul – își ridică, în viață fiind, propriul său monument funerar și al soției sale decedată, Titia Matrina (ISM, V, 29). Dacă ipoteza după care toți acești Coccei reprezintă descendenți ai unor veterani (de unități auxiliare) care au primit cetățenia în vremea împăratului Nerva este corectă, atunci s-ar putea susține că la origine ar fi fost vorba de un *ager viritim adsignatus*, lucrat foarte probabil cu sclavi, fiindu-ne mai greu să decidem cum va fi evoluat statutul acestei posesiuni.

Un statut asemănător cu cel inițial al Cocceilor ar fi putut să-l aibă eventuala posesiune rurală a veteranului C. Iulius Capito de la Băltăgești (IBM, V, 7). Am văzut mai sus – în cazul veteranilor de la Tomis pentru a nu mai vorbi de considerațiile din capitolul precedent – că media posesiunilor veteranilor nu depășea 50 - 100 *iugera* (12,5 - 25 ha). Două proprietari de lângă Ulmetum par să depășească această cifră. Este vorba mai întâi de inscripția menționând hotarele (posesiunii) lui Ti. Claudius Firminus (*fines pertinentes ad Tib. Cl. Firminum*; ISM, V, 59). Apoi de *villa* familiei Valeria, dedusă dintr-o dedicație a intendentului acesteia (*actor*), Valerius Nilus, desigur un libert (ISM, V, 72). Un astfel de intendent putea – am văzut acest lucru tot la Tomis (ISM, II, 289) – figura într-o posesiune militară cu caracter sclavagist. În acest caz însă e vorba de o familie de civili romano-greci și respectivul intendent putea administra, teoretic, o posesiune mai mare, lucrată eventual cu coloni, așa cum va fi fost și cea a lui Firminus, ambele având probabil statutul *de agri vectigales*. În sfârșit, pentru a epuiza *villae*-le, se cuvine să remarcăm pe cea postulată la Crucea, pe baza mormântului cu inventar de aur – probabil piese de import – descoperit aici¹³⁷.

Dintre sate se cuvine remarcat vicus Scenopesis (ISM, 21, 22 și eventual 15, 17, 38) la conducerea căruia se vor fi aflat *magistri* (câte unul) cu nume thracice, altfel spus indigeni deținători ipotetici de loturi agrare. În schimb, *magister*-ul unui sat cu un nume bizar, Hi [...], este tot un Cocceius al cărui cognomen (Hilus) ne-ar putea face să credem că este una și aceeași persoană cu cel mai sus menționat

¹³⁷ V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum* (AARMSI, II, 1912, 34), p. 582, n. 8.

(ISM, V, 6). Satul respectiv a fost localizat la Dorobanțu, de unde mai provine și un stâlp miliar (ISM, V, 5), dovadă că el se afla pe drumul public. În sfârșit, al treilea *vicus* – anonim de această dată – a fost localizat la Gălbiori de către editorul său (ISM, V, 56 unde este însă atribuit localității Topalu). Interesantă în acest document este nu numai mențiunea civilului roman Veturius Tertius, *magister vici*, ci și dedicația sa către Iupiter Optimus Maximus, Iuno și Ceres Frugifera, ultima divinitate indicându-ne clar preocupările agrare ale adorantului său.

Nu vom întârzia asupra celorlalte așezări din teritoriul capidavens, cum ar fi *castellum*-ul de la Topalu (unde s-au găsit pe lângă un miliariu și urme ale indigenilor geți)¹³⁸, Runcu (urme indigene și monedă din Marcianopolis)¹³⁹, Dunărea și N. Bălcescu¹⁴⁰, în măsura în care am mai întâlnit asemenea situații (*castella*, indigeni ipotetici participanți la procesul agricol, activitate comercială rurală).

În schimb, *vicus*-ul de la Ulmetum ne oferă prilejul unor ample comentarii, instructive nu numai pentru respectiva așezare, ci în general pentru satele dobrogene care, odată cercetate sistematic, ne-ar putea releva situații comparabile cu cele de la Ulmetum.

Dintre dovezile locale de practicare a agriculturii, menționăm pe de o parte adorarea lui Silvanus în ipostaza de „Semănătorul” (*Sator*; ISM, V, 66), pe de altă descoperirea unor unelte agricole (fusaiole, rășnițe, seceră, coase, topoare, secure)¹⁴¹. Nu lipsesc nici dovezile unei producții locale cum ar fi cea a pietrarilor (relieful cu reprezentarea compasului, dălții, echerului și ciocanului) sau cea a minerilor bessi (ISM, V, 62-64), *consistentes* alături de cetățenii romani dar având sigur un statut juridic inferior¹⁴². Interesante pe de altă parte sunt mărturiile referitoare la activitatea comercială a acestei așezări rurale, fie că-i vorba de un document menționând drumul public (ISM, V, 60), de un miliariu (ISM, V, 57) fie, în fine, de elemente grecești (ISM, V, 88, 89) sau de culte orientale (ISM, V, 71).

În ceea ce privește populația acestui *vicus*, condus de câte un *magister*, menționăm pe cetățenii romani, atestați fie în colectiv alături de bessi (ISM, V, 62-63; în inscripția de la nr. 64 apar numai bessi) fie individual (ISM, V, 69, 70, 73, 80) precum și pe peregrinii purtând nume romane, grecești sau indigene (ISM, V, 75, 76, 79, 81), toți ipotetici posesori de *agri vectigales*. Din rândul acestora se detașează Attas Possei (ISM, V, 78), pe care l-am întâlnit și la Dulgheru (ISM, V, 128), un indigen elenizat deosebit de înstărit a cărui posesiune pare mai firească aici, într-un mediu în care am văzut nu numai geți elenizați sau romanizați, dar și comunități indigene. Este cazul, cum se înțelege, al *locus*-ului condus de C. Iulius Quadratus, în calitate de *princeps* (ISM, V, 77). Am mai întâlnit acest titlu și la Techirghiol (ISM, II, 188) și, ca și acolo, credem că e vorba de o comunitate obștească *adtributa* în care regimul solului era comunitar (definit *per universitatem*),

¹³⁸ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p.67, n.450.

¹³⁹ *Ibidem*, p.67, n.451.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p.67, n.453, 454.

¹⁴¹ *Ibidem*, p.104, n.298, 299.

¹⁴² *Ibidem*, p.141-142, n.397-399.

marea masă a acestor obșteni (*gentiles*) având statutul de *dediticii*. Doar aristocrația acestora, trecând prin faza de peregrinitate, putea aspira la cetățenia romană prezervându-și un lot agricol despre care am opinat mai sus că ar fi putut să fie lucrat în continuare cu mână de lucru semidependentă. În sfârșit, n-am putea omite să menționăm că monumentul lui C. Iulius Quadratus conține cele mai explicate dovezi de preocupări agrare din Dobrogea, fie când – pe una din fețe – este reprezentat un agricultor cu plugul, fie – pe cealaltă – un păstor cu oile.

Chiar și tradiționale, cele două reprezentări – corelate cu datele de mai sus – ne atestă intensitatea procesului agricol din teritoriul capidavens, capabil fără îndoială să asigure hrana celor 15 – 20 000 de suflete, câte credem că ar fi putut trăi în acest teritoriu.

Cu teritoriul orașului **Axiopolis** (Cernavoda) intrăm în zona sud-dobrogeană, în care trăsăturile de stepă se accentuează. Solul – bălan sau de cernoziom – este favorabil cultivării cerealelor sau viticulturii, vegetația fiind reprezentată de păiuș, crânguri mici de stejar pufos, ulm, arțar și frasin. În zonă se cresc astăzi frecvent oi, capre și cai, fauna fiind reprezentată de lup, vulpe, iepure și dropic la care n-am putea omite să adăugăm și peștele. Astăzi zona este secetoasă dar în antichitate existența râului Axios, navigabil după câte se pare și corespunzând cu actuala vale Carasu (Claud. Aelian., *De nat. anim.*, XIV, 25), va fi asigurat poate o mai mare umiditate.

Nu avem nici o dovadă concretă de practicare a agriculturii iar despre clasele sociale implicabile în procesul agricol nu putem evidenția decât existența unui singur cetățean roman (CIL, III, 14 439), a unor ipotetici veterani și a câtorva purtători de nume romane sau illyric. În aceste condiții trecem la discutarea statutului juridic al cetății despre care s-a făcut ipoteza că ar fi reprezentat o fundație elenistică (din vremea lui Lysimach?) dacă nu cumva e mai curând vorba de o așezare indigenă, oricum importantă, în care, în chip firesc, s-a găsit mult material arheologic elenistic. Oricum ar fi, ea este înregistrată de Ptolemeu (*Geogr.*, III, 8, 2) ca o *civitas* (πόλις), ceea ce ne dă dreptul să postulăm existența binecunoscuților ei *agri* (*stipendiarii*) sau *vectigales* (*civitatis*). Nu avem, până la ora actuală, nici o dovadă de trupă romană care să fi staționat în vecinătate și, în aceste condiții, singura ipoteză permisă – pornind de la existența colegiului armatorilor dunăreni (*nautae universi Danuvii*; CIL, III, 7 485) – ar fi aceea că aici a fost înființată o stație a flotei flaviene a Moesiei. Dacă așa au stat într-adevăr lucrurile, atunci respectiva stație și-ar fi avut propriile ogoare pe lângă cele ale *vicus*-ului canabens, ca de pildă la Aegyssus.

Mai interesantă ni se pare însă posibila evoluție a statutului juridic al cetății. Mențiunii lui Ptolemeu i se poate adăuga, credem, mărturia unei inscripții (CIL, III, 14 214¹⁶) pomenind pe un anonim născut la Axiopolis. Dacă într-adevăr cetățenia nu putea fi indicată de regulă decât de capitala unui teritoriu (Digesta, L, 16, 239, 2 de comparat cu *Codex Justinianus*, X, 39, 7), rezultă clar că orașul nostru posedă această calitate. Am văzut mai sus că o recentă și surprinzătoare descoperire epigrafică a permis să se constate că orașul Noviodunum evoluase la rangul de municipiu. Verificând *Tabula Peutingeriana* (VIII, 2-4; sec. III p. Chr.), constatăm totuși că orașul Noviodunum nu are nici un semn distinctiv față de majoritatea așezărilor dobrogene. În schimb, trei orașe, și anume Tomis, Troesmis și Axiopolis,

au indicate în dreptul lor o poartă flancată de două turnuri¹⁴³. Sugerăm așadar, cu toată prudența, că și orașul Axiopolis ar fi putut evolua spre statutul municipal, cu toate consecințele privind structura sa internă și cea a repartii solurilor, detaliată mai sus la Noviodunum și Troesmis. Ca și acolo însă, a trebuit să existe – în vreme ce cetatea va fi fost eventual *municipium* – un control militar, ilustrat de *Itinerarium Antonini* (224, 2), cu binecunoscutele consecințe pe plan financiar.

Dintre așezările din teritoriu semnalăm *conventus*-ul cetățenilor (? romani) din vicus I Urb... (CIL, III, 14, 441; localizarea lui la Medgidia mai comportă discuții în măsura în care un toponim asemănător a apărut la Tulcea¹⁴⁴, acolo unde fusese menționat inițial), deținători ipotetici de *agri vectigales*, așezarea de la Mircea Vodă (Tres Protomac după ISM, II, 53) cu respectivele implicații pentru rețeaua rutieră dobrogeană și unde a mai fost semnalată și o fortificație oricum bizară (construită în *opus graecum* dar datată în sec. III p. Chr.)¹⁴⁵, *castellum*-ul de la Cochirleni¹⁴⁶ sau așezările rurale de la Țibrinu și Castelu, unde – ca o eventuală dovadă a unor relații cu Dacia – s-a descoperit un relief al cavalerilor danubieni¹⁴⁷.

Cea mai interesantă așezare din teritoriul axiopolitan este fără îndoială cea de la Seimeni. Aici, în preajma unui *castellum* (în care structurile rurale trebuie să fi evoluat de la binecunoscuții *agri viriiti adsignati* la relațiile de colonat de mai târziu) s-au descoperit doi stâlpi miliari (ISM, V, 1, 2) precum și scmnătura unui lăpăd (ISM, V, 3), dovezi concrete de activitate comercială și respectiv artizanală. În sfârșit, al patrulea document îl menționează pe M. Attius Firmus ca *princeps loci* (ISM, V, 4). Identitatea de nume cu personajul de la Techirghiol (ISM, II, 183) i-a făcut pe unii cercetători să admită că e vorba de una și aceeași inscripție, documentul „migrând” în cursul secolului XIX de la Seimeni la Techirghiol. Teoretic lucrul este posibil, dar până ca acest lucru să fi demonstrat cu certitudine, să atragem atenția că numele personajului (Atius respectiv Attius) este diferit, patronimul personajului nostru diferă de asemenea (Titus la Techirghiol, Marcus la Seimeni) și că, în inscripția de la Techirghiol lipsește formula *se vivo*, aceasta pe lângă despărțirea în rânduri care e deosebită la cele două documente. Indiferent însă cum se va tranșa această proaspătă *vexata quaestio*, este mai mult ca sigur că documentul provine la Seimeni (unde a fost probabil utilizat ca material de construcție) dintr-o zonă central dobrogeană unde am văzut (ISM, V, 77 de la Ulmetum) că mai era posibilă existența unor astfel de formațiuni obștești. Și pentru că tot am citat documentul de la Ulmetum – unde s-a speculat ideea că titlul de *princeps loci* ar fi o simplă apozitie (!) pe lângă cel de *quinquennalis territorii Capidavensis*¹⁴⁸ – să remarcăm că aici el apare singur, având deci în ambele cazuri o valoare de sine stătătoare.

¹⁴³ Argumentul a fost sesizat încă de J. Weiss, *Die Dobroudsha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 46.

¹⁴⁴ V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 156, nr. 20; reamintim că inscripția CIL, III, 14 441, unde se indică ca loc de proveniență Tulcea, a fost localizată la Medgidia de către Emilia Dorușiu-Boilă, SCIV, XV, 1964, 1, p. 132, nr. 4.

¹⁴⁵ E. Comșa, *Materiale*, 4, 1957, p. 325, nr. 1.

¹⁴⁶ E. M. Popescu, *op. cit.*, p. 34.

¹⁴⁷ E. Comșa, *op. cit.*, p. 326, nr. 3; D. Tudor, *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 340, n. 145.

¹⁴⁸ Vezi mai sus, p. 111, n. 147.

Raportând întinderea teritoriului axiopolitan la numărul populației acestuia – circa 10 – 15 000 de locuitori – rezultă că ei puteau găsi în zonă o hrană îndestulătoare, fiind totodată beneficiarii drumului pe apă care lega capitala de Tomis, pe râul Axios, și pe care treceau probabil marile bogății cerealiere ale Bărăganului către Marea Neagră.

Ultimul segment al *limes*-ului dunărean prezintă unele deosebiri față de zona anterior descrisă în sensul că platoul menționat face loc unui relief accidentat, cu văi și dealuri abrupte. Agricultură nu se poate practica decât pe văile unor râuri mici sau în jurul unor lacuri în timp ce pe rarele porțiuni de platou există păduri și excelente locuri de pășunat.

Dintre numeroasele – cum vom vedea – așezări civile sau militare din acest teritoriu, singura înregistrată de Ptolemeu (*Geogr.*, III, 10, 5) este **Sucidava**, ceea ce ne-ar face să-i atribuim funcția de capitală a respectivului teritoriu. Menționată apoi și în *Tabula Peutingeriana* (VIII, 3) dar mai cu seamă în *Itinerarium Antonini* (224, 1), Sucidava pare să îndeplinească toate condițiile pentru a fi considerată o cetate importantă, comparabilă de pildă cu Aegyssus sau Carsium, cu toate implicațiile care decurg din această comparație. Există însă și o dificultate pentru a extinde această analogie asupra celui alt element prezentat mereu până acum și anume cel militar, dificultate izvorâtă din faptul că ipoteza prezenței aici a cohorții I Claudia Sugambrorum veterana în prima parte a secolului II p. Chr. – formulată pe baza unei țigle purtând numele prescurtat al acestei unități¹⁴⁹ – pare încă destul de fragilă. În măsura în care nici un document local – cu excepția dovezilor despre o remarcabilă activitate comercială atât din perioada romană timpurie, cât mai cu seamă târzie¹⁵⁰ – nu ne permite o detaliere pe plan strict local a acestei situații și trebuind deci să ne mulțumim cu analogiile la care am făcut aluzie mai sus, să trecem în continuare la analiza celorlalte așezări.

Dintre ele se detașează cea de la Sacidava (Muzait), despre care se întâmplă să fim mult mai bine informați cu privire la corpurile de trupă ce vor fi garnizonat aici succesiv (cohors II Gallorum, poate încă din vremea Flaviilor, apoi unități din legiunile a V-a Macedonica și a XI-a Claudia și în fine cohors I Cilicum, perioadă când garnizoana de aici pare să fi intrat sub controlul legiunii I-a Italica)¹⁵¹, decât cu privire la așezarea civilă a cărei existență ar putea fi dedusă din *Tabula Peutingeriana* (VIII, 3). Admițând că ea va fi existat, poate la început numai cu statut de *vicus*, realizăm că Sacidava putea constitui – cum am văzut că ar putea fi cazul cu Halmyris/Salsovia, Arrubium/Dinogetia sau Beroe/Cius – o adevărată concurentă a capitalei. Oricum ar sta lucrurile, cercetările de aici ne-au pus în contact nu numai cu o remarcabilă activitate artizanală (unelte, ceramică indigenă) sau comercială (o intensă circulație monetară), ci și cu una agricolă, ilustrată de două monumente dionysiace ca și de aceleași unelte¹⁵². Este deci normal să

¹⁴⁹ A. Rădulescu, *Pontica*, 6, 1973, p. 131.

¹⁵⁰ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 143, n. 430, 431.

¹⁵¹ C. Scorpan, *Limea Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, BAR, 88, Londra, 1980; Idem, *JRS*, 71, 1981, p. 98-102; pentru legiunea I-a Italica vezi acum și J. Kolendo, *Studia in honorem B. Gerov*, Sofia, 1990, p. 128-133.

¹⁵² C. Scorpan, *Reprezentări bachice...*, p. 25, nr. 3 și p. 42, nr. 12; A. Rădulescu, M. Davidescu, *Materiale*, 5, 1959, p. 757.

presupunem și aici existența unor ogoare ale castrului (*prata*) și ale *vicus*-ului canabens adiacent (poate și ale celui indigen) în care trebuie să fi predominat posesiunile veteranilor, lucrate cu indigeni reduși poate la condiția servilă.

La Flaviana (Rasova) pe de altă parte există dovezi de staționare a unor unități din legiunile a XI-a Claudia și a V-a Macedonica¹⁵³, ceea ce nu înseamnă că ea n-ar fi putut deveni mai târziu o stație de flotă, așa cum este înregistrată în *Notitia Dignitatum Orientis* (XXXIX, 20). Așezarea prezintă importante dovezi de activitate comercială printre care doi stâlpi miliari, un opaiț italic și un pond de bronz de factură vest-pontică¹⁵⁴. Din punctul de vedere agricol reținem inscripția menționându-l pe Aelius Castus, fost duumvir poate la Tropaeum, ipotetic posesor de lot agricol (*ager vectigalis*)¹⁵⁵ ca și pe veteranul unei cohorte de galli (poate cea care staționa la Sacidava), Marcus Valerius¹⁵⁶, și el ipotetic proprietar funciar (*ager viritim adsignatus*), ambele posesiuni fiind probabil lucrate cu indigeni, masiv atestați aici.

Un registru asemănător de date îl oferă așezarea de la Altinum (Oltina). Sediul ipotetic al cohortei a II-a Gallorum (revendicat însă și de așezarea de la Sacidava), Altinum este înregistrat ca și Flaviana, ca stație de flotă în sec. IV p. Chr. (*Not. Dign. Or.*, XL, 28). Pe lângă o firească activitate comercială, ilustrată de o intensă circulație monetară¹⁵⁷, este firesc să presupunem că și în zona adiacentă acestei așezări s-ar fi practicat agricultura, n-ar fi decât ipoteticul posesor de lot agricol reprezentat de veteranul cohortei a II-a Gallorum, M. Antonius Rufus, originar din Abrittus (CIL, XVI, 44).

În fine, pentru a încheia cu localitățile unde au putut fi localizate așezări antice, se cuvine s-o menționăm pe cea de la Cimbrianae (*Not. Dign. Or.*, XL, 27) unde s-au descoperit cuptoare ceramice, opaițe și monede¹⁵⁸.

Teritoriul sudicavens mai conține și o serie de *castella*, cum ar fi cele de la Vlahii, Dunăreni, Satu Nou, Dervent, Bugeac și Ostrov, pe lângă care trebuie să fi existat posesiuni agrare așa cum am văzut-o în atâtea rânduri până acum și pe care mâna de lucru indigenă – aservită sau mai târziu încadrată în comunități de coloni – trebuie să fi fost preponderentă¹⁵⁹. Nu lipsesc nici dovezi ale unei activități artisanale sau comerciale cum ar fi opaițul italic de la Satu Nou¹⁶⁰, monedele și vasele de bronz de la Dervent¹⁶¹, monedele de la Bugeac¹⁶², pentru a nu mai vorbi de numeroasele descoperiri de acest gen (coifuri de paradă, sculpturi, ceramică, opaițe, monede, țigle ale legiunii a XI-a Claudia, cuptoare ceramice) de la Ostrov¹⁶³, explicabile desigur prin imediata vecinătate a marelui centru roman (castru de legiune, municipiu) de la Durostorum.

¹⁵³ M. Irimia, Pontica, 18, 1985, p. 144, 154.

¹⁵⁴ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 143, n. 421-423.

¹⁵⁵ Gh. Poenaru Bordea, StCl, 5, 1963, p. 294, nr. 5.

¹⁵⁶ A. Aricescu, Pontica, 7, 1974, p. 261-263.

¹⁵⁷ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 143, n. 426-428.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 143, n. 432, 433.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 70, n. 482, 483, 486, 489-491.

¹⁶⁰ B. Mitrea, Materiale, 6, 1959, p. 591; adaugă Gh. Poenaru-Bordea, Pontica, 7, 1974, p. 224, nr. 11.

¹⁶¹ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 144, n. 434.

¹⁶² *Ibidem*, p. 144, n. 435.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 144, n. 440-446.

Reamintindu-ne că și în jurul castrului de legiune de la Trocsmis am constatat o aglomerație asemănătoare de *castella* – explicația fiind fie această similitudine, fie existența unor importante vaduri ale Dunării în dreptul celor două așezări – să notăm că o populație de circa 15 – 20 000 de locuitori va fi găsit în zonă principalele resurse de trai, dacă nu în chip special din cultura cerealelor, sigur din creșterea oilor, viticultură, pescuit sau prelucrarea lemnului.

Încheindu-ne periplul maritim și apoi cel dunărean să revenim la zona centrală dobrogeană, considerată pe nedrept ca scăpând impecabilei organizări administrative a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră. În fapt, ea este ocupată de teritoriile a două orașe, (L)ibida și Tropaeum Traiani.

Primul dintre ele (L)ibida, a fost localizat ipotetic la Slava Rusă. Urmând a reveni asupra numelui și a localizării lui, să notăm că în jurul localității moderne menționate mai sus ne aflăm în plin centrul podișului Babadag, cu înălțimi în jur de 400 m, destul de accidentat, cu soluri brune, improprii agriculturii dar bogate în păduri (gorun, tei, ulm, stejar) și în locuri de pășunat. Pe lângă fauna obișnuită unor asemenea zone – lupul, căprioara – aici este posibilă creșterea oilor, apicultura și viticultura. Există însă și unele râuri, cum ar fi Telița, Slava, Casimcea și Saraiu pe ale căror văi, bogate în cernoziom, se practică și astăzi agricultura, favorizată de o cantitate sporită de precipitații (550 mm anual, cifra maximă pentru Dobrogea).

Atribuirea titlului de capitală de teritoriu cetății de la Slava Rusă necesită explicații suplimentare. Aici ființează cea mai mare cetate din Dobrogea, datând în cea mai mare parte a ei din secolele IV-VI p. Chr., dar din care nu lipsesc elemente anterioare, așa cum vom vedea îndată. Admițând pe de altă parte că în secolul IV p. Chr. nu există, în Dobrogea cel puțin, nici o cetate construită *a fundamentis* ci numai reconstrucții – așa cum s-a dovedit mai de mult la Capidava sau Sacidava, iar mai recent la Tropaeum Traiani, Halmyris și chiar Dinogetia (!)¹⁶⁴ – pare mai normal să acceptăm și aici ideea unei cetăți în secolele II-III p. Chr., eventual de dimensiuni ceva mai mici decât cea romană târzie. În fine, ultimul și cel mai important document îl constituia o inscripție locală (ISM, V, 225) în care prescurtarea NAT LIB a fost întregită în *nat(us) Lib(idae sive-inae)*. Această întregire a fost însă contestată, propunându-se revenirea la lectura editorului, *nat(ione) Lib(ycus sive -urnus)*. Fără îndoială că această ultimă propunere este în principiu acceptabilă, dar ea se lovește de contrargumentul – invocat de primul comentator – că în mediul scitic, într-o zonă aflată sub controlul autorității romane pe la sfârșitul secolului VI p. Chr. – există un oraș cu numele de Libidina (Theophylact Simokkates, I, 8)¹⁶⁵. Cum nici mediul scitic și, cu atât mai mult, nici controlul autorității romane din acel moment nu poate fi susținut pentru zona de la Sirmium, acolo unde s-a căutat acest oraș, să revenim la propunerea primului emendator, cu specificarea – evocată mai sus în cazul orașului Axipolis – că ea marchează tot odată statutul de capitală de teritoriu a respectivei așezări.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 23-27; pentru Sacidava vezi mai sus nota 151, pentru Halmyris nota 84, iar pentru Dinogetia dovezile urmează a fi publicate de descoperitorul lor, Al. Barnea.

¹⁶⁵ Documentul a fost publicat de A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 99, nr. 17, a fost emendat de A. Aricescu, BML, 40, 1971, 3, p. 58-60, iar revenirea la soluția editorului aparține Emiliei Doruțiu-Boilă, StCl, 18, 1979, p. 145-149.

Din populația orașului roman timpuriu reținem câțiva indigeni (ISM, V, 228, 229) purtători de nume romane (ISM, V, 230) și unii și alții mai curând peregrini, cetățeni romani (ISM, V, 225, 226) și un veteran (ISM, V, 227). Aceștia toți pot fi ipotetici posesori de pământuri numai că situația lor juridică va fi depins de cea a capitalei teritoriului. În măsura în care în perioada romană timpurie nu cunoaștem castre în interiorul Dobrogei – acestea nu vor apărea decât în pragul Dominatului, atunci când *limes*-ul se extinde în profunzime – credem a putea susține că (L)ibida a fost inițial o simplă *civitas stipendiaria*, asemănătoare așezărilor indigene de pe Dunăre. Mai târziu, când am văzut că un control militar există nu numai în municipiile de la Dunăre ci și pe litoral – procesul se verifică, ne grăbim s-o afirmăm, atât la Tropaeum Traiani, cât și la Histria – apare și la (L)ibida un militar activ din legiunea XI-a Claudia (ISM, V, 224), legiune căreia i se încredinșase controlul litoralului și, cum se vede, al unor zone din interior. În lumina celor de mai sus credem a putea susține că cetatea posedă proprii săi *agri stipendiarii* (deținute poate de indigenii mai sus menționați) dar și *agri vectigales* (de atribuit romanilor civili), veteranilor revenindu-le cunoscutei *agri viritim adsignati*.

Dintre posesiunile individuale se cuvine remarcată cea de la Topologu, unde s-au semnalat chiar ruinele unei *villa rustica*¹⁶⁶ aparținând – probabil – cetățeanului roman Aufidius (sau Fufidius) Heliu originar din Amorium (Phrygia; ISM, V, 234). De la Turda provine epitaful unui alt cetățean roman, Iulius Silvanus (ISM, V, 237) pe lângă o monedă nicopolitană¹⁶⁷ iar de la Cloșca baza unei statui (ISM, V, 238), precum și câteva monede¹⁶⁸. Cercetările arheologice au mai identificat *villae rusticae* la Sâmbăta Nouă, acolo unde s-a mai descoperit și un atelier ceramic pe lângă unele produse tomitane¹⁶⁹, Luminița și Ciucurova¹⁷⁰. Adăugând acestor posibile *villae*, așezările cu un statut neprecizat de la Bașpunar, Baia sau Războieni¹⁷¹, realizăm că în toate așezările mai sus menționate pe lângă ipoteticii *agri vectigales* (*civitatis* sau *populi Romani*) trebuie să fi pulsat o intensă activitate artizanală și comercială, impulsionată de aceleași elemente orientale.

Ultimele două așezări din teritoriul care ne reține atenția prezintă o deosebită importanță privind structurile administrative rurale. Astfel, de la Babadag, unde s-au descoperit mai multe monede dintre care una din Tarsus¹⁷², provine inscripția atestând un *vicus Nov(us)* (ISM, V, 233; există și ipoteza că documentul ar face mențiunea unui *vicus Nov(iodunum)*, dar ea pare mai greu de acceptat) condus de doi *magistri* și un *quaestor*. Ea a fost ridicată de comunitatea de *c(ives) R(omani) vet(erani)*, reprezentând desigur două categorii sociale diferite în ceea ce privește regimul solului. Remarcăm apariția pentru prima oară a unei comunități de veterani (probabil *consistentes*) în mediu rural așa cum vom vedea la Histria, dovadă suplimentară a faptului că ambele cetăți nu vor fi fost decât *stipendiariae*.

¹⁶⁶ V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 79-81.

¹⁶⁷ R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 6, 1973, p. 367, nr. 179

¹⁶⁸ C. Moisil, *BCMI*, 2, 1903, 3, p. 113.

¹⁶⁹ V. H. Baumann, *op. cit.*, *loc. cit.*; pentru atelier și opaițe vezi bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 145, n. 460, 461

¹⁷⁰ V. H. Baumann, *op. cit.*, *loc. cit.*

¹⁷¹ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 72, n. 510, 512, 516.

¹⁷² *Ibidem*, p. 144, n. 451

Al doilea document provine din satul Camena și ni-i atestă pe *vicani Petrenses* (probabil peregrini, deținători ipotetici de *agri vectigales*), cu doi *magistri* și doi *quaestores* (cel mai evoluat statut vican din Dobrogea), ridicând un *balineum* pentru sănătatea corpurilor lor (ISM, I, 222). Adăugând acestei dovezi de activitate constructivă urmele de drum de aici precum și o însemnată cantitate de monede¹⁷³, constatăm ca și în mediul sătesc ambianța comercial meșteșugărească trebuie să fi fost asemănătoare celor din *villae*. Și pentru că tot am făcut referiri la activitatea meșteșugărească, să mai notăm posibilitatea utilizării minei de cupru dar și de fier de la Altân-Tepe încă din antichitate¹⁷⁴.

O populație de cifrat la circa 10 – 15 000 locuitori va fi găsit în zonă, dacă nu necesarul de produse cerealiere, sigur un excedent obținut pe seama păstoritului și a agriculturii.

În sfârșit ultima cetate romană importantă din Dobrogea este cea de la **Tropaeum Traiani** (Adamclisi). Ea se află într-una din cele mai secetoase zone din Dobrogea (precipitațiile ajung uneori și la 200 – 250 mm anual), reprezentată de un podiș înalt până la 200 m cu o vegetație tipică de silvostepă – ierburi, arbuști, tufșuri, păduri de stejar uneori – și de o faună corespunzătoare – vulpea, iepurele – dar pe care condițiile creșterii oilor, caprelor și cailor sunt deosebit de prielnice.

Spre o încheiere asemănătoare pare să ducă și analiza scenelor reprezentate pe celebrul monument din vecinătatea cetății, nici una neînfrățind scene de practicare a agriculturii propriu-zise. În schimb, din cetate provin documente atestând adorarea unor divinități agreste cum ar fi Ceres sau Liber Pater (CIL, III, 14 214¹), pe lângă o serie de unelte sau chiar produse agricole¹⁷⁵.

Cantitatea deosebit de mare a documentelor epigrafice – publicate mai de mult și deci insuficient verificate, lacună pe care o sperăm împlinită cât mai curând – nu ne permite detalierile care au fost posibile până acum. Ajunge deci să spunem că în prosopografia orașului apar veterani și cetățeni romani civili pe de o parte, simplii purtători de nume romane (cu unul sau două nume), greco-romane, grecești curate sau indigene (= *peregrini*), pe de alta¹⁷⁶. Ne-am mai întâlnit cu aceste categorii sociale și am văzut, în principiu, care va fi fost calitatea juridică a ipoteticilor lor posesiuni. Până nu de mult se considera că orașul ar fi căpătat statutul municipal deabia în vremea lui Marcus Aurelius, până atunci el fiind o simplă *civitas* – fără nici o așezare militară în apropiere – ca de pildă cea de la (L)ibida. În lumina acestei opinii am și căutat, într-o contribuție anterioară, să departajăm categoriile sociale din perioada premunicipală de cele din cea municipală. Astăzi lucrurile par a se fi simplificat considerabil, considerându-se că încă din 116/117 p. Chr. cel puțin – atunci când Traianenses Tropaeenses ridică un monument în onoarea lui Traian (CIL, III, 12 470) – orașul avea deja statutul de municipiu¹⁷⁷. Acestui prim

¹⁷³ *Ibidem*, p. 145, n. 152, 153.

¹⁷⁴ Em. Zah, *Pontica*, 4, 1971, p. 202-203.

¹⁷⁵ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 107-108.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 72-73.

¹⁷⁷ Emilia Doruțiu-Boilă, *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 245-247; Ioana Bogdan-Cătănciu, în *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979, p. 61-62, ambele autoare întemeindu-se pe opinia Brigitte Galsterer-Kröll, *Epigraphische Studien*, IX, 1972, p. 92-93.

argument i s-ar putea aduce, credem, în sprijin și mărturia unui document de la Rasova¹⁷⁸. El face mențiunea unui fost duumvir (*duumviralis*), Aelius Castus, care ridică un monument unei sau unor divinități în timpul unui consul din al cărui nume nu s-a păstrat decât ultima parte (*inio*) și pe care editorul l-a identificat, „din cauza implicațiilor cronologice”, cu Tineius Clemens, consul în 195 p. Chr. Altfel spus, numai cu puțin înainte de această dată, Aelius Castus ar fi putut fi *duumvir* la Tropaeum Traiani, cel mai apropiat municipiu de locul de descoperire al documentului. Astăzi însă, în lumina celor de mai sus, credem a putea reveni la prima propunere a editorului importantului document și anume că ar fi vorba de [Quintus N]in(n)ius [Hasta], consul în 114 p. Chr.

Astfel stând lucrurile, credem că populația municipiului Tropaeum Traiani se va fi împărțit încă de la început în veterani și cetățeni romani, fie veniți de aiurea, fie provenind dintre magistrați (în caz că era vorba de *ius Latii minoris*) sau dintre toți decurionii (*ius Latii maioris*) și marea masă a celor rămași în situația de *municipes*. În calitate de ipotetici posesori de loturi agricole, veteranii vor fi posedat în continuare *agri viritim adsignati*, cetățenii romani, ogoare adsignate, dar pentru care plăteau impozit, iar *municipes* loturi agrare asimilabile celor peregrine (*agri privati ex iure peregrino*), ceea ce nu excludea desigur existența unor terenuri pe care municipiul însuși le putea arenda (*agri vectigales municipii*). N-am putea să încheiem analiza situației municipiului Tropaeum Traiani fără a menționa că el s-a aflat încă de la început sub un control militar, fie că-i vorba de cel al legiunii a V-a Macedonica (CIL, III, 14 210¹⁰), al legiunii I-a Italica (CIL, III, 14 468), al unei vexilații din cele două legiuni (CIL, III, 14 433 și 14 214³) fie, în fine, al legiunii a XI-a Claudia (CIL, III, 7 483, 14 214¹, 14 214⁶). Măcar despre unul dintre impozitele funciare – *annona militaris* – s-ar părea deci că avem dovezi locale, chiar dacă orașul nu este înregistrat în *Itinerarium Antonini*. Adăugăm că la Tropaeum este menționat, în calitate de *curator civitatis* (λογιστής), T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus, fost tribun al cohortei I Cilicum¹⁷⁹.

Deși necercetat din punct de vedere arheologic, teritoriul tropeens – ale cărui limite sunt, firește, ipotetice – ne oferă o cantitate impresionantă de așezări rurale. Dintre acestea vom începe, ca și până acum, cu proprietățile individuale fie aparținând unor veterani – cum ar fi cel ipotetic de la Pietreni (CIL, III, 7 483; adăugă și o inscripție mithriacă¹⁸⁰) –, lucrat desigur cu sclavi, fie unor civili romani – cum ar fi cel al fostului duumvir Aelius Inerus de la Nastradin (CIL, III, 12 466) – și despre a cărui mână de lucru se pot formula toate ipotezele. Dar dacă în ambele situații citate calitatea de posesori de loturi agricole a celor două personaje este discutabilă, nu tot astfel stau lucrurile în ce privește lotul senatorului roman L. Aelius Marcianus, de lângă Urluia (CIL, III, 12 463). El este menționat într-o dedicație către Hero Invictus făcută de intendentul (*vilicus*) acestuia, semito-orientalul Iachetav. Am mai întâlnit funcția de *vilicus* în proprietățile sclavagiste

¹⁷⁸ Vezi mai sus, nota 155.

¹⁷⁹ L. Robert, *Istros*, I, 1934, 2, p. 216-220.

¹⁸⁰ M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Haga, 1956-1960, nr. 2311.

dar în acest caz, având în vedere situația socială a posesorului lotului – unică în Dobrogea – este posibilă și interpretarea ca el să fi fost intendentul unei parcele dintr-o mare proprietate (*fundus* și desigur *exceptus* din punct de vedere financiar) lucrată cu coloni.

Datele pe care le avem despre majoritatea celorlalte așezări din teritoriul tropaeens sunt prea disparate pentru a se preta la o oarecare ordine. Să le amintim așadar rând pe rând pe cele de la Negureni (CIL, III, 7 482), Straja (relief al caracterului thrac)¹⁸¹, Conacu (CIL, III, 7 530, dedicație către Heros pe lângă alte inscripții tomitane), Dumbrăveni (inscripție de proveniență tomitană, menționându-l pe Ti. Claudius Mucsius)¹⁸², Independența (reliefuri ale cavalerului thrac, Dionysos și Mithras)¹⁸³, Abrud și Deleni (cariere de piatră folosite la construcția monumentului triumfal)¹⁸⁴, Băneasa (monede)¹⁸⁵, Dobromir (stelă)¹⁸⁶, Zorile (inscripție grecească și resturi de apeduct)¹⁸⁷, Șipote (monedă din Aspendos-Pamphylia)¹⁸⁸, Ploeni și Credința¹⁸⁹, Petroșani (urme de drum)¹⁹⁰, Miriștea (CIL, III, 12 581 = 13 756, miliariu din secolul IV p. Chr.) și desigur Ion Corvin (miliariu inedit pe lângă stela unei femei originare din Bithynia)¹⁹¹. Chiar și prezentate în dezordinea de mai sus, elementele evocate ne indică o intensă viață rurală în care, pe lângă o firească preponderență agricolă (susținută de un număr însemnat de indigeni) trebuie să fi pulsat o remarcabilă activitate artizanală și comercială, susținută de imediata vecinătate a grecilor din teritoriul tomitan cărora li se vor fi adăugat cu vremea numeroși orientali.

Două așezări din teritoriul tropaeens merită o atenție specială și anume, mai întâi, satul grecizat de la Urluia, condus de un *magistratos*, Protogenes, care face o închinare divinității aducătoare de ploaie Zeus Ombrimos¹⁹². Am mai întâlnit această divinitate la Callatis și o vom mai întâlni și la Histria, ca o dovadă indiscutabilă a unor preocupări agrare în zone prin definiție secetoase. Mai interesantă este însă existența unor comunități grecești agrare în teritoriul tropaeens, dovadă că grecii vor fi fost atrași în teritoriile orașelor romane nu numai de interese comerciale. Ca o confirmare a acestei supoziții semnalăm un altar dionysiac în aceeași localitate ca și unele produse artizanale de factură grecească¹⁹³.

A doua așezare care merită toată atenția noastră este cca de la Floriile (CIL, III, 7 481) în care apare al patrulea *princeps* din Dobrogea. Dacă ipoteza după care

¹⁸¹ C. Scorpan, *Cavalerul thrac*, Constanța, 1967, p. 27, nr. 8.

¹⁸² Vezi mai sus, nota 57.

¹⁸³ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 146, n. 487.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 146, n. 483, 484.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 74, n. 555.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 146, n. 488.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 146, n. 485.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 146, n. 479.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 74, n. 550, 560.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 146, n. 473.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 146, n. 471, 480.

¹⁹² Al. Barnea, SCIV, 20, 1969, 4, p. 599, nr. 2; adaugă și IGR, I, 596.

¹⁹³ V. Barbu, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 387, nr. 2 și C. Scorpan, *Reprezentări bachice*, ..., p. 45, nr. 13.

el ar fi un *princeps loci* s-ar adevăra, atunci am avea o situație similară cu cele constatate la Techirghiol (ISM, II, 183), Ulmetum (ISM, V, 77) sau Seimeni (ISM, V, 4), ceea ce ne dispensează de a mai relua aici comentariile de rigoare. Ar mai rămâne doar de spus că *princeps*-ul de la Floriile ar constitui o dovadă că acest titlu, și deci tipul de formațiune pe care-l va fi condus, nu constituia un apanaj exclusiv al teritoriului capidavens.

Cele aproximativ 25 000 de suflete, câte va fi numărat teritoriul tropaeens, vor fi găsit desigur resursele necesare traiului provenind oricum din creșterea oilor și viticultură, la care se vor fi adăugat, cu ocazia extinderii tehnicii agricole romane, cele cerealiere.

Din punctul de vedere al anchetei de față, problema așa numitei *civitas Ausdecensium* (? Cetatea) este oarecum secundară, aici interesându-ne mai puțin situația ausdecensilor – peregrini constituiți într-o *civitas stipendiaria* – cât aceea a dacilor îndepărtați din teritoriul acestora, deci care ar fi putut constitui o comunitate de coloni (CIL, III, 14 437²). Ca o confirmare a rolului sporit al militarilor după criza din vremea lui Marcus Aurelius – pe care am constatat-o în atâtea rânduri până acum – reamintim că rezolvarea conflictului teritorial amintit a fost încredințată tribunului cohortei I Cilicum¹⁹⁴

c. Histria

În ceea ce privește condițiile geografice ale teritoriului histrian, se cuvine a menționa că ele sunt deosebit de variate, în funcție desigur de relief. Astfel, în jurul actualului lac Sinoe – fost golf de mare – se află o fâșie lată de câțiva km cu o înălțime de circa 15-20 m față de nivelul lacului. Terenul urcă spre interior constituind mai întâi un platou înalt de circa 50 m delimitat cumva în cerc față de cetate – din dreptul satului Mihai Viteazu, trecând apoi prin Cogeaș și Săcele pentru a se închide la Vadu – și apoi un teren mai înalt (cca 100 m) spre vest dar atingând spre nord și 200 m. Fâșia de pământ din jurul lacului Sinoe este astăzi reprezentată de sărături, dar în antichitate o parte a acestora va fi fost fie fund de mare, fie teren lin, arabil, aceasta desigur în funcție de binecunoscutele oscilații ale nivelului mării. În schimb înspre interior predomină cernoziomul – fie el carbonatic, ciocolatiu, castaniu sau levigat –, sol despre a cărui fertilitate este inutil să mai insistăm. Am adăuga doar că cele câteva pâraie care brăzdează astăzi teritoriul histrian (Poturi, Hagiavăț, Bcidaud, Suflaru, Duingi și desigur Casimcea) trebuie să fi avut un debit mult mai mare în antichitate – ele delimitând atunci teritoriul histrian, cum vom vedea îndată – ceea ce va fi conferit zonei o umiditate superioară.

Astăzi circa 60 – 80 000 ha din teritoriul histrian sunt folosite pentru plante care se cultivau și în antichitate – grâu, orz, mei, în și cânepă – dar nu trebuie uitat că în antichitate vor fi existat numeroase pășuni și păduri – din care astăzi au rămas în partea de nord păduri de ulm și stejar – ceea ce va fi redus la circa jumătate suprafața arabilă antică. Fauna este tipică zonei de silvostepă și pădure, fiind reprezentată de lup, câprioară, iepure și vulpe, în timp ce ihtiofauna constituie și

¹⁹⁴ D Tudor, AUB Ist. 5.1956, p. 45-47.

astăzi principala bogăție a zonei, în actualul lac Sinoe – fost golf de mare – și în mare existând sturioni, crapi, somni, chefali, calcani, scrumbii și guvizi. Astăzi se cresc în zonă – așa cum va fi fost și în antichitate – ovicaprine, cabaline și bovine, albinăritul fiind una din ocupațiile importante ale locuitorilor din zilele noastre. Zona este săracă în precipitații (cca. 350 - 400 mm anual) ca și în zăpadă, cu temperaturi care variază între – 3° (ianuarie) și + 23° (iulie).

Trecând în continuare la sursele antice, se cuvine să relevăm faptul că încă din perioada autonomiei există unele documente care atestă o preocupare pentru agricultură. Referindu-ne doar la două dintre ele – decretul de onorare a negustorului carthaginez care efectuase un transport de grâne la Histria (ISM, I, 20) sau mențiunea fărâdelegilor lui Zoltes care, cu o oaste de câteva sute de oameni, amenința periodic recolta de grâne a histrienilor (ISM, I, 15) – și corelându-le cu întinderea mult mai mică pe care trebuie s-o fi avut în perioada greacă teritoriul propriu-zis al cetății (χώρα, menționată pentru prima oară în documentul mai sus citat, databil în jurul anului 200 a. Chr.), rezultă că cetatea nu va fi beneficiat de un excedent cerealier remarcabil, modestele resurse locale satisfăcându-i probabil doar nevoile stringente.

Ne explicăm mai bine, în felul acesta, de ce, în primul secol al erei noastre, guvernatorii citați în horothesis (ISM, I, 67, 68) acordă atâta interes conservării drepturilor histrienilor asupra „gurii Peuce”, cea care asigură „aproape singurul venit al orașului” și anume cel provenit „de pe urma peștelui sărat”. Cum va fi arătat acest pește, ne-o spune, pe de altă parte, Claudius Aelianus (*De nat. anim.*, XIV, 25-26), potrivit căruia în „golful” Dunării – probabil actualul complex lacustru Razelm-Sinoe – existau somni atât de mari încât trebuiau trași la mal de un car cu boi¹⁹⁵. Nu lipsesc firește nici dovezi ale adorării unor divinități „marine”, cum ar fi Poseidon Helikonios (ISM, I, 143) sau ale colegiului adoratorilor acestuia, Taureaștii (ISM, I, 57, 60, 61), dar desigur cea mai elocventă dovadă a preocupărilor piscicole ale histrienilor o constituie monedele locale cu reprezentarea vulturului cu delfinul în ghiare, o adevărată „emblemă” a orașului¹⁹⁶.

Nu lipsesc, firește, nici alte dovezi de adorare a unor divinități „agreste” cum ar fi Demetra, atestată atât sculptural cât și numismatic¹⁹⁷, sau Nimfele (ISM, I, 333)¹⁹⁸, dar mai cu seamă Zeus Ombrimos (ISM, I, 334) sau sărbătoarea Rosalia (ISM, I, 193; adaugă și ISM, I, 352), întreținută în mod aproape oficial. Adăugând acestor documente pe cele menționând-o pe Cybele, divinitate onorată la începutul anului histrian (15 - 27 martie), ceea ce ar coincide cu mentalitatea unei populații

¹⁹⁵ La asemenea dimensiuni de pești, e greu de crezut că histrienii vor fi trebuit să pescuiască noaptea la lumina torțelor de pin; vezi discuția la D. M. Pippidi, StCl, 7, 1965, p. 324, nr. 3.

¹⁹⁶ În general pentru valoarea de „emblemă” a reprezentărilor de pe monedele vest-pontice, vezi R. Netzhhammer, în *VIIIe Congrès international des sciences historiques*, I, Zürich, 1938, p. 72 și urm. În chip special pentru monedele histriene purtând imaginea menționată, vezi la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 80, n. 50 (de corelat cu p. 113, n. 28) stadiul problemei până în 1973.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 81, n. 54.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 81, n. 55.

agrare (ISM, I, 57), sau pe Artemis¹⁹⁹, trebuie să acordăm o atenție specială numeroaselor dovezi de adorare a lui Dionysos (ISM, I, 100, 142, 198, 203-206, 221)²⁰⁰, dovadă ipotetică a practicării intense a viticulturii în teritoriul histrian, chiar dacă și alte explicații pot fi avute în vedere.

Nu pot fi omise din această enumerare a dovezilor de preocupări agrare ale histrienilor datele oferite de arheologie cum ar fi cârlige de pește, unelte de țesut, râșnițe sau chiar semințe de plante și lemn carbonizat²⁰¹, după cum n-am putea să nu menționăm unele preocupări legate direct de aprovizionarea locuitorilor orașului. Este vorba mai întâi de distribuția de vin și grâne efectuată de Aristagoras al lui Apaturios, în calitate de agoranom (ISM, I, 53; ? secolul I a. Chr.), apoi de acțiunea similară a lui Carpos, fiul lui Artemidoros, în calitate de εὐθηνιάρχης (ISM, I, 180) și în fine de banchetul (οἰνοπόσιον) oferit de Aba, fiica lui Hecataios, diverselor colegii histriene (ISM, I, 57).

Același document evocat mai sus – o adevărată arhivă a instituțiilor histriene (ISM, I, 57; adaugă și ISM, I, 54 și 180) – ne informează că populația orașului era împărțită în trei mari categorii și anume plebea (πληθος), cetățenii (πολιται) și străinii (ξένοι). Prima categorie trebuie să fi cuprins, în principiu, sclavi, liberi și indigeni. Nici o inscripție histriană nu menționează vre-un sclav, în schimb două din ele (ISM, I, 292, 307) pomenesc liberi, insuficient însă pentru a vorbi – ca la Tomis – de o ambianță sclavagistă sau postsclavagistă remarcabilă. În categoria cetățenilor intrau simplii cetățeni, magistrații orașului și desigur marii „binefăcători” din rândul cărora – pentru epoca romană – fie aici citați Papas al lui Theopompos (ISM, I, 146), Aba fiica lui Hecataios (ISM, I, 57) sau Artemidoros al lui Herodoros (ISM, I, 193) ale căror averi rezultă chiar din inscripțiile citate – mari construcții sau importante donații – la care se mai pot adăuga unele construcții făcute din cheltuială personală (ISM, I, 276, 307, 363). Averile unora dintre acești peregrini le va fi permis accesul la cetățenia romană cum ar fi cazul lui M. Ulpius Artemidoros (ISM, I, 207), C. Iulius Pollio (ISM, I, 78) sau al pontarhilor T. Cominius Euxenides cel Tânăr (ISM, I, 207), Birrius Leon și T. Aelius Minucianus (ISM, I, 143). Lista acestor „binefăcători” nu poate fi prelungită peste al treilea-sfert al secolului II p. Chr., constatare care contrastează cu strălucirea la propriu și la figurat (cetatea poartă titlul de λαμπροτάτη; ISM, I, 89-93, 99, 141) a Histriei în primele decenii ale secolului III p. Chr. Subliniind – odată în plus²⁰² – că decadența „elitelor” nu implică întotdeauna și o reală criză economică, să menționăm că din ultima categorie – aceea a străinilor – vor fi făcut parte, pe lângă străinii propriu-ziși, romanii din cetate, fie ei veterani (ISM, I, 276, 278, 279, 297) fie civili, cea mai mare parte a acestora fiind poate cuprinși în așa numitul trib al romanilor (ISM, I, 142, ? 415).

Toate categoriile sociale mai sus menționate pot fi implicate, teoretic, în procesul agricol, dar nuanțele necesare nu le putem obține decât din analiza situației juridice a orașului. Or, aceasta din urmă nu poate fi precizată decât analizând condiția juridică a teritoriului acestuia.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 81, n. 58.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 81, n. 60, 61.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 82, n. 62-64.

²⁰² Vezi mai sus, nota 119.

Nu este, firește, locul aici să dezvoltăm un subiect căruia i s-au dedicat numeroase contribuții, anume acela al vechimii teritoriului histrian. Am văzut mai sus că prima sa mențiune epigrafică datează din jurul anului 200 a.Chr. (ISM, I, 15), ceea ce ne arată că la acea dată el era deja constituit *de facto* și *de iure*. O vreme s-a crezut că evenimentul constituirii sale *de iure* ar fi avut loc abia în secolul IV a. Chr., atunci când o autoritate militară (cea a sciților sau – oricum mai plauzibil – cea a macedonenilor lui Filip al II-lea, ai urmașului său Alexandru cel Mare sau ai diadohului Lisimah) îi va fi putut garanta stabilitatea²⁰³. S-a replicat mai de mult că de un teritoriu, fie el mai redus și poate neconsolidat juridic, histrienii vor fi avut nevoie încă de la fundarea cetății (oricum în secolul VII a. Chr.)²⁰⁴, iar mai târziu că în secolul V a. Chr., Athena, prin includerea orașelor vest-pontice în liga de la Delos, ar fi putut asigura această stabilitate²⁰⁵. Astăzi există aproape o unanimitate în a se considera că încă din primele momente histrienii își vor fi asigurat exploatarea unui teritoriu fie pe calea unor înțelegeri (mai nou această modalitate este denumită contractuală, ceea ce nu modifică prea mult termenii problemei), specifică după cât se pare colonizării de tip ionian, fie mai puțin probabil – în măsura în care e vorba de un procedeu specific dorian – pe calea armelor²⁰⁶.

Nu știm, pe de altă parte, care a fost întinderea teritoriului histrian în epoca greacă, stadiul actual al cercetărilor nepermițând o distincție între așezările sau factoriile (ἐμπόρια) grecești și așezările indigene (în care există de asemenea mult material arheologic grecesc). S-ar părea deci că și la Histria, ca în toată lumea greacă de altfel, ar trebui să ne mulțumim cu distincția dintre un teritoriu propriu-zis și un așa-numit „domeniu de influență”. Documentația de epocă romană – așa cum vom vedea îndată – ne permite însă, în cazul special al Histriei, distincții mult mai nuanțate în măsura în care trebuie să admitem și acum – în epocă romană – existența a două organisme deosebite, χώρα și *regio Histriae*. Recent s-a încercat chiar devansarea acestei realități prin identificarea amintitei *regio Histriae* cu o πρόσχωρος θραϊκή (ISM, I, 18)²⁰⁷. Ipoteza, în sine acceptabilă – în măsura în care am văzut că este recunoscută și postulată ferm în toată lumea greacă –, se lovește însă de două contraargumente insurmontabile. Mai întâi trebuie spus că e vorba de o sintagmă izolată, ruptă de context, (inscripția fiind în întregime extrem de mutilată), orice speculații de acest fel fiind de regulă hazardate. În al doilea rând, epitetul θραϊκή este departe de a localiza convenabil amintita πρόσχωρος, n-ar fi decât să ne reamintim că thracii lui Zoltes vin din sudul Dobrogei iar că acest ținut se numea la acea dată Σκυθία (ISM, I, 15). În speranța descoperirii

²⁰³ Em. Condurachi, *Bul Șt Ac*, 4, 1952, p. 59-69, opinie reluată, cu multe nuanțe, în *Atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia*, Napoli, 1968, p.155-157; D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio*, Milano, 1971, p. 183-212.

²⁰⁴ R. Vulpe, *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p.547-548; I. Stoian, *SCIV*, 8, 1957, 1-2, p.183-204; P. Alexandrescu și Emilia Doruțiu Boilă, *Peuce*, 2, 1971, p.27-35 și, respectiv, 37-46.

²⁰⁵ Al. Suceveanu, *Pontica*, 5, 1972, p.93-100.

²⁰⁶ Ultima privire de ansamblu la Al. Avram, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 70-93.

²⁰⁷ Idem, *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 6, 1981-1982, p.113-120.

unui document care să certifice această realitate și pentru epoca greacă – repetăm, în sine acceptabilă – să revenim la datele aparent mai ferme oferite de hotărnicia guvernatorului consular al Moesiei, M'. Laberius Maximus, din anul 100 p. Chr. (ISM, I, 67, 68).

În acest document ni se spune că hotarele (*fines*) histrienilor au fost stabilite după cum urmează: (?brațul) Peuce, lacul Halmyris, un obiectiv (cetate, teritoriu) al locuitorilor cetății Argamum (*Argamensium*) apoi, de-a lungul unei creste (*iugum summum*) până la confluența râurilor Picusculus și Gabranus, apoi de la gura râului Gabranus la izvorul acestuia, apoi, – după o lacună – râul Sanpaeus și de aici la râul Turgiculus pentru ca – după o nouă lacună – să fie menționat râul Calabaeus. Nu vom întârzia în cele ce urmează asupra etimologiei hidronimelor menționate, lor consacându-li-se o literatură însemnată²⁰⁸, cu excepția celor două hidronime latinești – Picusculus și Turgiculus – dovadă că la anul 100 p. Chr. impactul roman era deja vizibil în teritoriul histrian.

Din punctul nostru de vedere, este mai important de menționat că editorul celebrului document credea a putea susține că „granițele Histrienilor se stabilesc astfel: gura Dunărei numită Peuce, lacul Halmyris de la hotarul cu Argamensii, apoi pe o linie până pe vârful dealului Hamangi, de aici la confluența Poturului cu Hagiavatul, pe urmă de la gură până la izvoarele Hagiavatului, apoi pe lângă Beidaut în sus; de aici granița trece pe pâraul Suflaru, iar pe urmă pe Casimcea”²⁰⁹

Există însă și o altă opinie – rămasă din păcate inedită, ceea ce îngreunează mult înțelegerea sensului propunerilor respective²¹⁰ – potrivit căreia *iugum summum* ar fi de identificat cu creasta dintre localitățile Enisala și Slava Rusă și că în continuare granițele teritoriului histrian ar fi intersectat confluența râurilor Slava Cercheză și Slava Rusă, ar fi continuat de-a lungul acestui râu (Slava Rusă), de la gură la izvoare, ar fi trecut apoi pe cursul râului Beidaut pentru a se fi închis spre marc pe cursurile pâraielor Duingi și Cogelac.

Fără a întârzia prea mult asupra unei a treia opinii²¹¹ – în măsura în care combină hotarele de nord din studiul rămas inedit cu cele din sud, propuse de editorul documentului –, să atragem atenția asupra a două argumente care par să dea credit primei opinii menționate. Este vorba mai întâi de mult-dezbătutul *iugum summum* care a fost „mutat” de pe linia dealului Hamangi („aflător între lacul Golovița și satul Poturi”²¹²) pe cea dintre Enisala și Slava Rusă, pentru simplu motiv că este – într-adevăr – mai înalt. *Iugum summum* trebuie înțeles, credem noi, ca cea mai înaltă creastă de la oricare limită a teritoriului histrian și nu de oriunde; forțând lucrurile, s-ar putea găsi în nordul Dobrogei *iuga summa* și mai înalte! Al doilea argument – legat de altfel de precedentul – în favoarea opiniei editorului îl

²⁰⁸ L. Franga, SCIVA, 37, 1986, 4, p. 309-317.

²⁰⁹ V. Pârvan, *Histria IV* (AARMSI, II, 1916, 38), p. 583.

²¹⁰ Este vorba de studiul lui P. Nicorescu, utilizat de D. M. Pippidi, *Contribuții...*, p. 349-385.

²¹¹ Al. Avram, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste*, Xenia, 25, Konstanz, 1990, p. 11-14.

²¹² V. Pârvan, *op.cit.*, p. 582.

constituie justificata excludere a cetății Argamum din teritoriul histrian, cetate care în varianta a doua ar fi fost înglobată în acesta. Este adevărat că pentru localizarea acestei cetăți s-a propus așezarea de la Sarichioi²¹³ dar, până a se identifica și acolo elemente de fortificație greacă, cum s-au găsit relativ recent la Capul Dolojman²¹⁴, preferăm a localiza cetatea Argamum în ultimul punct citat. Astfel stând lucrurile, nu înțelegem cum ar putea fi înglobat în teritoriul histrian un element – oricare va fi fost el (*civitas, dominium, territorium*) – care ținea de argamensi. Orice toponim din textul emanat de la M'. Laberius Maximus se referă la granițele teritoriului histrian și nu la elemente din interiorul acestuia, dacă vrem să luăm aminte la sensul exact al cuvântului ὁποθεσία!

Urmând a reveni asupra problemei dacă aceste *fines* reprezentau hotarele așa-numitei *regio Histriae* (și desigur nu a unei mici χώρα, care trebuie presupusă într-o zonă imediat adiacentă cetății), să trecem la analiza elementelor pe care le deținem cu privire la teritoriul histrian în epocă romană, singurele în măsură – cum spuneam – să ne edifice asupra condiției juridice a cetății. Cum se știe, chestiunea a fost îndelung dezbătută în ultima vreme, așa încât nu ne rămâne decât să rezumăm datele problemei.

Prima dintre ele ar fi aceea dacă între 47-68 p. Chr. – de când datează faimoasele scrisori anexate hotărâniciei lui Laberius Maximus – Histria ar fi beneficiat de un statut juridic superior (*foederata* sau *libera et immunis*). S-a formulat, după cum se știe, o opinie favorabilă în acest sens, invocându-se, în lipsa unor termeni expliți, tonul condescendent al guvernatorilor față de cetate²¹⁵. Am văzut însă în capitolul anterior că și cetățile *stipendiariae* beneficiau de o autonomie tolerată, situație în care tonul guvernatorilor nu ni se pare a fi un argument decisiv. Am invoca în schimb faptul că în trei scrisori, guvernatorii nu ezită să folosească termeni destuli de clari privind drepturile lor de a decide asupra întinderii și stabilității teritoriului histrian (ISM, I, 68: Sabinus: ἐπέστε[ί]λα „i-am dat dispozițiuni”; Pompeius Pius: ἐπέκρεινα „am încuviințat”; Tullius Geminus: ἐδικαίωσα „am găsit cu cale”) ceea ce ne arată că statutul acestuia nu era definitiv stabilit printr-un *foedus, senatus-consultum* sau o *lex*, cum ar fi fost normal în cazul unei cetăți cu un statut juridic superior.

Nici la începutul secolului II p. Chr., mai exact spus în anul 100 p. Chr., Histria nu ajunsese la un asemenea statut câtă vreme M'. Laberius Maximus fixează el însuși granițele teritoriului histrian (*fines Histrianorum hos esse con[stitui]...*). Or, am văzut în capitolul precedent, o asemenea prerogativă nu putea fi asumată decât în cazul unei *civitas stipendiaria*.

În sfârșit, ultima dovadă că Histria nu va fi beneficiat nici în veacurile următoare (II-III p. Chr.) de un alt regim juridic o constituie cele cinci inscripții menționând faimoasa *regio Histriae* (ISM, I, 329, 343, 373; ISM, V, 123, 124) cu

²¹³ Em. Popescu, *Byzantinische Zeitschrift*, 66, 1973, p. 359-382 cu replica lui I. Barnea, *SCIV*, 25, 1974, 3, p. 427-429.

²¹⁴ M. Coja, *Actes du colloque international "La fortification dans l'histoire du monde grec"* Valbonne, 1982, Paris, 1986, p. 95-104.

²¹⁵ D. M. Pippidi, *Dacia, N.S.*, 19, 1975, p. 142-145.

archontes proprii. Și la Histria așadar, după analogia cu unele cetăți din Thracia²¹⁶, exista un teritoriu orășenesc (χώρα) și unul rural (*regio*). Vom analiza pe larg, în cele ce urmează, unitățile administrative din cele două organisme, dar până atunci să notăm că dacă în zona adiacentă cetății predomină elementele prosopografice și administrative grecești, în *regio* întâlnim printre alte unități, *conventus* de veterani și cetățeni romani (*vicus Quintionis*, *vicus V...*), primii (veteranii) având drepturi teritoriale în bloc (*agri viritim adsignati*), ceea ce – am văzut – nu era posibil într-o cetate cu drepturi depline asupra propriului teritoriu.

Să conchidem așadar, în lumina celor de mai sus, că teritoriul delimitat de Laberius Maximus în anul 100 p. Chr. cuprindea două unități și anume χώρα propriu-zisă, în care este firesc să întâlnim ogoarele cetății – foarte probabil *agri stipendiarii* – și eventual cele arendate de aceasta (*agri vectigales civitatis*) și așa-numita *regio* în care apar *agri viritim adsignati* ale veteranilor (izolat sau în comunități) și *agri vectigales populi Romani*, din moment ce aici realul *dominium* aparținea statului roman.

Precizând că sumara delimitare din hotărnicia lui Laberius Maximus nu viza decât stabilirea unei zone în care histrienii vor fi beneficiat de anumite scutiri vamale – situație în care ea nu poate fi comparată cu cea de la Callatis, de pildă –, suntem obligați să admitem că în χώρα histrienii vor fi plătit *tributum soli*, *tributa leviora* și probabil *vectigalia* – percepute de magistrații cetății – în vreme ce în *regio*, civilii romani plăteau *vectigalia* percepute de casierii (*quaestores*) diferiților *vici* (ISM, I, 324-332 din *vicus Quintionis*) pentru a lua apoi drumul casei imperiale (împreună cu *tributum soli* din χώρα). O asemenea complicație financiară nu putea fi controlată decât de un funcționar special însărcinat, așa cum va fi fost controlorul anonim local (λογιστής; ISM, I, 178, 179).

Se întâmplă însă, ca în atâtea rânduri până acum, să fim mai bine informați despre existența și perceperea impozitului adiacent în natură, *annona militaris*. Și la Histria, începând cu a doua jumătate a secolului II p. Chr., se instituie un control militar atât din partea flotei moesice (ISM, I, 281 dar mai cu seamă ISM, I, 359, 360, din care aflăm de intervenția prefectului acesteia, M. Vindius Verianus, în conflictul de hotărnicie de la Buteridava), cât și al legiunii a XI-a Claudia (ISM, I, 278, 292)²¹⁷. Numai și aceste prezențe militare ne-ar fi putut explica – ca până acum – inserarea cetății în binecunoscutul *Itinerarium Antonini* (227, 2). Acestor argumente li se poate adăuga constatarea că arhonții din *regio Histriae* sunt – într-un caz (ISM, V, 124) – în număr de 10, ceea ce a permis asimilarea lor cu așa-numiții δεκάπρωτοι²¹⁸, funcționari – cum se reține – special însărcinați cu perceperea anonei militare care ajungea în visteria prefecturii pretoriului.

²¹⁶ Vezi mai sus, p. 99, n.123; distincția menționată în text se va fi menținut așadar și după momentul când cetatea va fi trăit evenimentul celei „de-a doua fundații”, pentru care vezi literatura esențială la Al. Suceveanu, Quaderni Catanesi, 2, 1980, 4, p. 497-498, la care mai trebuie acum adăugați D. van Berchem, Museum Helveticum, 37, 1980, p. 25-40 și E. Schwertheim, Epigr. Anat., 6, 1985, p. 37-42.

²¹⁷ Adăugă țigla aceleiași legiuni publicată de Al. Suceveanu, RRH, 20, 1981, 4, p. 610.

²¹⁸ Vezi mai sus, p. 108, n.139.

Odată precizate aceste lucruri, să trecem la analiza localităților din teritoriu histrian, începând firește cu acelea din $\chi\acute{o}\rho\alpha$.

Am văzut în capitolul precedent că acest teritoriu orășenesc era, de regulă, împărțit pe triburi, existând chiar inscripții care menționează hotarele acestora²¹⁹. În aceste condiții este firesc să ne îndreptăm mai întâi atenția spre cele trei inscripții care menționează aceste triburi, dar din păcate localizarea lor este neasigurată. Astfel, în zidul de incintă de la Histria a fost descoperit mai de mult un altar închinat de tribul Argadeis lui Zeus Ombrimos (ISM, I, 334). Trecând peste formularea mai obscură a documentului (tradus literal ar fi „Noroc bun, (altar) al lui Zeus Ombrimos, al tribului Argadeis”); era oare Zeus Ombrimos principala divinitate a acestui trib sau e vorba pur și simplu de altarul tribului Argadeilor?) ca și peste semnificația agrestă a divinității – dovadă că și în teritoriul histrian era nevoie de conjurarea ei –, să menționăm că recenta localizare a documentului la Sinoe este strict ipotetică.

Ea a fost desigur sugerată de localizarea la Sinoe a unui altar dedicat Nimfelor de tribul Aigikoreis (ISM, I, 333). Din păcate există și o altă propunere de localizare a acestui document și anume la Sarighiol²²⁰, așezare aflată cu mult în afara micului nucleu teritorial din jurul cetății. Admițând că documentul provine totuși de la Sinoe – așa cum se menționează de altfel în publicația inițială²²¹, ceea ce ar impune această așezare ca o ipotetică limită spre nord a teritoriului propriu-zis ($\chi\acute{o}\rho\alpha$) – să atragem atenția că Nimfele reprezintă, prin excelență, divinități ale surselor de apă, ale izvoarelor, având deci aceeași semnificație agrestă ca și Zeus Ombrimos.

În sfârșit, ultimul document care menționează un trib probabil histrian a fost descoperit la Casimcea (ISM, V, 132), în extrema nord vestică a marelui teritoriu histrian (*regio*). El reprezintă însă piatra de mormânt a unui membru al tribului Geleontes și în aceste condiții ar fi posibil ca anonimul histrian să-și fi avut tocmai acolo reședința pe lângă o eventuală posesiune rurală. Nici în acest caz localizarea nu este însă pe deplin asigurată, ea întemeindu-se pe un manuscris adesea interpretabil²²².

Trebuind să ne mulțumim cu constatarea că în $\chi\acute{o}\rho\alpha$ triburile histricne vor fi însemnat o prezență activă și oricum de natură agrară, ceea ce n-ar exclude deci și aici o împărțire a ei între aceste subunități citadine, să trecem la analiza localităților care vor fi făcut parte din $\chi\acute{o}\rho\alpha$. Am văzut mai sus că așezarea de la Sinoe ar putea fi luată în considerație ca o limită de nord a acesteia, ea reprezentând probabil zona de contact dintre $\chi\acute{o}\rho\alpha$ și *regio*, evocată de o inscripție de la Sinoe (ISM, I, 329). Spre vest, așezarea cea mai indicată ca eventuală limită ar fi tocmai aceea de la Fântânele, asupra căreia vom reveni, firește, în concluziile acestui capitol. Aici ajunge să spunem că apeductul însuși ne obligă să postulăm includerea ei în $\chi\acute{o}\rho\alpha$, în vreme ce diploma pretorianului Aelius Aurelius Atticus (Catalog, a, 1) impune amplasarea ipoteticului său *ager viriūm adsignatus* în *regio*. În fine, spre sud

²¹⁹ Vezi mai sus, p. 100, n. 125.

²²⁰ Sc. Lambrino, Istros, I, 1934, I, p. 117-121.

²²¹ AEM, 17, 1894, p. 88, nr. 12.

²²² Vezi mai sus, p. 146, n. 144.

șezarea cea mai indicată pentru a constitui o limită este cea de la Vadu. Aici trebuie localizat vicus Celeris (ISM, I, 351 și eventual 352 = ISM, II, 371) împreună cu alte formațiuni rurale de care vom vorbi atunci când le vom prezenta pe cele din *regio*. Dintre documentele de la Vadu care pot să se refere la χωρὰ avem mai întâi în vedere epitaful lui T. Manius Bassianus (ISM, I, 339, unde e greșit localizat la Sinoe²²³), ipotetic posesor de lot agricol (*ager stipendiarius*), apoi de altarul lui Philiscos al lui Zoticos (ISM, I, 353) pe care este reprezentată o corabie, aluzie evidentă la ocupația defunctului, desigur asemănătoare altor două persoane menționate tot la Vadu, despre care deținem detalii suplimentare. Este vorba de epitaful lui Menophilos Bassos, ἔμπορος (mare negustor), ridicat de fiul și de fratele său Asclepiades al lui Menophilos, originar din Nicomedia Bithyniei dar poreclit și „Azanitul” (poate ca urmare a unei șederi mai îndelungate în orașul Azanion din Phrygia), la rândul său ἔμπορος (ISM, I, 356). Dacă ultimele două documente nu provin pur și simplu din Histria, ele ar putea marca importanța comercială a așezării de la Vadu în comparație cu tot mai greu accesibilul port histrian, amenințat cu înnisiparea²²⁴.

Admițând deci că așezările de la Sinoe, Fântânele și Vadu constituie limitele a ceea ce numim χωρὰ histriană, să observăm că singura așezare din acest nucleu despre care se întâmplă să avem informații de natură administrativă este cea de la Istria-sat. Aici trei greci menționează că au construit un ἄβιτώριον din cheltuială personală pentru satul (κώμη) lor cu ocazia îndeplinirii funcției de magistrați (ὑπὲρ μαγιστράτης; ISM, I, 363). Admițând că ar fi mai normal ca doar primii doi (frații Dionysios și Herodoros ai lui Satyrion) să fi îndeplinit funcția de μαγιστράτοι (de remarcat greco-romanismul termenului), al treilea (Artemidoros al lui Dionysios) putând îndeplini – pentru a ne confirma structurile vicane dobrogene – funcția de *quaestor* (? ταμίᾱς, dacă în realitate termenul nu va fi fost tot un greco-romanism), să notăm că documentul constituie o indiscutabilă dovadă a organizării grecești a acestui sat și deci a acestei χωρὰ. Ambianța etnică a acestui sat grecizat va fi fost cea cunoscută și până acum în sensul că elementul indigen trebuie să fi fost prezent și aici – dovadă imaginea cavalerului thrac de pe fețele laterale ale documentului citat – iar în ceea ce privește preocupările agricole ele pot fi eventual ilustrate de reliefurile barbarizante al lui Dionysos²²⁵. Mai puțin clară ne apare destinația construcției efectuate de autoritățile satului respectiv, concluzia că ar fi vorba în fapt de o latrină părăndu-ni-se cel puțin discutabilă.

Nu știm dacă celelalte așezări din χωρὰ vor fi avut același statut administrativ. În fapt, la Cogeașlac a fost descoperită mai de mult inscripția funerară a unei femei, Aelia Dionysia – de certă ascendență greacă –, ridicată de soțul ei Valerius

²²³ Inscripția respectivă (CIL, III, 14 449) a fost localizată la Vadu de Emilia Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1964, I, p. 133, nr. 8.

²²⁴ Stadiul problemei la Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 114-115; adaugă monedele semnalate aici de Maria Munteanu și R. Ocheșeanu, Pontica, 8, 1975, p. 205-207, nr. 54 (două monede romane, două histriene, trei tomitane, una din Nicaea Bithyniei și alta din Caesarea Cappadociei).

²²⁵ G. Bordenache, *Sculture grece e romane nel Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, I, București, 1969, p. 65, nr. 118.

Clementinus (ISM, I, 371), iar recentele săpături arheologice au pus în evidență o așezare rurală romană²²⁶. La Tari Verdi, pe de altă parte, a fost de asemenea identificat un ultim nivel al vechii așezări greco-indigene, databil în secolul I p. Chr., în care s-a găsit ceramică indigenă asociată cu ceramică microasiatică, pe lângă o monedă histriană²²⁷. La Nuntași este semnalată o așezare rurală romană, în timp ce de la Săcele provin un miliariu (CIL, III, 14 461), dovadă că pe aici trecea drumul de litoral, un relief al cavalerului thrac (ISM, I, 357) și un opaiț tomitan²²⁸. În sfârșit, n-am putea omite din această enumerare ipoteticul *castellum*-ul de la nord de Histria – azi complet dispărut –, dovadă eventuală a unei construcții menite să asigure apărarea litoralului²²⁹.

Să încheiem această trecere în revistă a așezărilor din teritoriul propriu-zis al orașului (χώρα), conchizând că pe lângă o firească activitate artizanală și comercială – așa cum am văzut-o în atâtea rânduri până acum – agricultura trebuie să fi rămas ocupația de bază a locuitorilor, greci, greci romanizați și indigeni. Ea va fi fost mai cu seamă practică de cetățenii greci, membrii ai triburilor citadine, în cadrul unor loturi deținute cu titlul de *agri stipendiarii* și pe care – în lipsa celor mai firave dovezi de sclavaj – trebuie să presupunem că mâna de lucru a indigenilor semi-dependenți va fi rămas în continuare preponderentă. De notat apariția pe lângă fireștile sate (κώμαι) a unui ipotetic *castellum*, așezare alături de care este firesc să se fi dezvoltat cu vremea relații de colonat.

Cu mult mai nuanțată se arată a fi fost tipologia juridică a așezărilor din așa numita *regio*. Vom începe și acum – pentru ultima oară – cu mai mult sau mai puțin ipoteticele *villae rusticae*. Prima dintre ele și care necesită cele mai sumare comentarii este cea care se afla lângă Ulmetum (ISM, V, 90), dar mai curând la est de Casimcea (= ? Calabaeus), deci în *regio Histriae*. Existența acestei *villa* a fost dedusă din epitaful senatorului (*buleuta*) histrian Aelius L.....s ridicat, din timpul vieții, pentru sine, soția – Flavia Victorina și fiul său Aelias Lu.... Dacă e deci vorba într-adevăr de un lot agricol atunci se ridică problema condiției juridice a acestuia. Prima ipoteză care s-ar putea formula ar fi aceea că e vorba de un *ager vectigalis civitatis*, dat fiind calitatea sa de senator histrian. Dacă admitem însă că în această calitate el putea deține un lot adsignat chiar în χώρα – pentru care ar fi trebuit în mod normal să plătească atât *tributum soli* către statul roman, cât și un *tributum levius* către cetate – atunci s-ar putea ca ogorul său să-i fi fost arendat de autoritățile romane cu titlul de *ager vectigalis populi Romani*. Din păcate nu avem nici o indicație privind întinderea eventualei posesiuni rurale și, firește, nici a mâinii de lucru utilizate.

Aceleași probleme juridice le ridică și posesiunea – de această dată certă – a ancyranelui Lucius Pompeius Valens (ISM, I, 373) de la Nistorești. Având probabil o dublă cetățenie, ancyranel nostru – înscris în tribul Fabia, care ajunge un fel de

²²⁶ Informații Al. Avram, Oct. Bounegru și V. Lungu, cărora le mulțumim și aici.

²²⁷ Bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 118, n. 84, 85,

²²⁸ *Ibidem*, p. 118, n. 83.

²²⁹ C. Moisil, BCMI, 2, 1909, p. 167.

cognomen (sau *praenomen*) al Ancyrei, ceea ce constituie o nouă dovadă a relațiilor cu lumea microasiatică – devine și cetățean histrian din moment ce îndeplinește la Histria funcțiile (*munera*) de arhonte, edil și – ceea ce ne interesează în chip special, îmbogățind dovezile despre importanța cultului dionysiac în vechea cetate milesiană – de preot al lui Liber Pater. Cu mult cea mai importantă noutate o constituie însă faptul că inscripția a fost pusă prin grija marelui arendaș (*maiorarius*; vezi CIL, IX, 1095), Marcus, care este recomandat împreună cu libertii proprietarului probabil unui alt stăpân. Desigur libertii menționați ar putea indica o ambianță sclavagistă, pe care am mai întâlnit-o și până acum, dar termenul de *maiorarius* ne-ar putea duce gândul și la unele relații de colonat. Data relativ timpurie a acestei inscripții (157 p. Chr.) nu poate constitui un impediment la această ipoteză, câtă vreme am văzut că în general în Imperiu lucrul este posibil și n-ar fi exclus ca însuși teritoriul histrian să ne ofere și o altă dovadă în acest sens.

Problema posesiunii Messiei Pudentilla (ISM, I, 359, 360) se pune în absolut aceiași termeni. Ea trebuie să fi fost o histriană (în două inscripții histriene – ISM, I, 195, 201 – apare personajul Messius Cornelius, probabil tatăl ei) care va fi avut lângă satul Buteridava o mare proprietate. Căci numai o mare proprietate va fi necesitat două borne de hotar (*cippi*) – în realitate vor fi fost chiar mai mulți – stabilite de prefectul flotei moesice M. Vindius Verianus, la ordinul și prin hotărârea guvernatorului provinciei Ovinus Tertullus (198-202 p. Chr.). Care va fi fost mâna de lucru folosită de Messia Pudentilla în posesiunea sa – dacă nu admitem că era lucrată cu coloni – ne-ar fi mai greu s-o spunem.

Cum despre implicațiile acestei intervenții oficiale dar pusă în aplicare de o autoritate militară ne-am ocupat mai sus, să trecem la analiza satelor (*vici*) din *regio*, începând chiar cu cel aflat în conflict de hotărnicie cu latifundiara romană. Este vorba deci de Buteridava – toponim getic care demonstrează, și pe această cale, permanența elementului autohton în epocă romană – recent localizată la Mihai Viteazu. De aici mai provine și o bornă miliară (CIL, III, 14 463), dovadă că așezarea se afla pe artera rutieră litorală. Mai interesantă ne apare însă menționarea în colectiv a sătenilor de aici (*vicani Buteridavenses*), ceea ce a dus la concluzia că ar putea fi vorba de o obște teritorială, comparabilă de pildă cu menționarea colectivă a Sarzilor și Asbolodinilor din teritoriul callatian²³⁰. S-a replicat – cu dreptate – că termenul de *vicani* implică totuși existența unui *vicus* dar, dacă ținem seama de polivalența de sensuri a ultimului termen, s-ar părea că ideea de obște nu trebuie integral abandonată²³¹. În fond, n-ar fi nimic anormal, câtă vreme – am văzut – asemenea dovezi există atât pe litoral cât și în centrul Dobrogei.

Unitatea cea mai complexă din *regio Histriae* este fără îndoială cea din vicus Quintionis (Sinoe), localitate plasată, cum am văzut, la limita dintre *regio* (pomenită într-o inscripție locală: ISM, I, 329) și χώρα. Luându-și numele probabil de la un

²³⁰ Vezi mai sus p. 118

²³¹ Pentru opiniile mai vechi, vezi bibliografia la Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 46, n. 172, la care se adaugă bibliografia și – în consecință – decizia relativ fermă (în sens de obște teritorială) a ultimului comentator al documentului (ISM, I, 359, 360), D. M. Pippidi.

vechi colonist roman, Quintio (ipoteza capătă contur dacă ne reamintim că la anul 100 p. Chr. hidronimia histriană este parțial latină), satul se dezvoltă în special din secolul al II-lea p. Chr., când îi avem atestați aici pe veterani, pe cetățenii romani și pe *bessi*, toți în situația de *consistentes* (ISM, I, 324, 326-328, 330-332). Satul este condus de câte doi *magistri* (de regulă unul roman, celălalt *bess*) și de un *quaestor*. Această situație a dus la concluzia unei depline egalități între cele trei categorii sociale menționate, ajungându-se a se vorbi de un statut privilegiat al *bessilor*²³². În realitate e vorba de trei categorii distincte. Veteranii pomeniți în colectiv în inscripțiile menționate (adaugă ISM, I, 336) sunt ipotetici posesori de *agri viritim adsignati*, scutiți de impozitul financiar. Cetățenii romani (pe lângă *magistri* și *quaestores* din inscripțiile menționate – la origine unii dintre ei ar fi putut să fie însă și veterani – adaugă ISM, I, 335-338, chiar dacă unele din personaje au o certă ascendență thracă) puteau de asemenea beneficia de dreptul de posesiune dar pentru care – spre deosebire de veterani (altminteri distincția nu și-ar fi avut rostul) – plăteau *tributum soli* dacă nu cumva cea mai mare parte a acestora vor fi posedat doar *agri vectigales populi Romani*. *Bessi*, pe de altă parte (menționați fie ca *magistri* fie ca părinți ai romanilor mai sus menționați), erau considerați *consistentes* doar în măsura în care constituiau, probabil, o comunitate adusă aici, ca la Ulmetum, pentru exploatarea zăcămintelor de fier²³³. În fapt, cea mai mare parte a acestora ar fi putut, juridic vorbind, să nu fie decât *dediicii* – ca și indigenii în mijlocul cărora erau *consistentes* – doar elita lor, ajunsă la conducerea satului, să fi deținut statutul de *peregrini*.

Nu lipsesc, firește, dovezile unor preocupări agreste cum ar fi cele care se pot deduce din faptul că marea majoritate a altarelor (ISM, I, 325-328, 330-332) sunt ridicate pe 13 iunie – data sărbătorii Rosaliilor – sau din adorarea, ipotetică, a Nimfelor și a lui Silvanus (ISM, I, 325), după cum trebuie menționat că – asemenea tuturor localităților rurale – în vicus Quintionis pulsa o intensă activitate artizanală și comercială. În ce privește prima dintre ele – pe lângă activitatea *bessilor* – ar mai trebui adăugate și construcția care poartă numele de *auditorium* (literal vorbind, sală de audiențe dar, probabil, cum s-a spus, reședința primăriei în fapt; ISM, I, 324). O altă construcție ar fi putut-o reprezenta ipoteticul sanctuar al lui Iupiter Dolichenus (ISM, I, 340), dovadă incontestabilă a penetrației profunde a orientalilor în teritoriul histrian, orientali care vor fi contribuit pe de altă parte și la o activizare a comerțului în această așezare rurală, situată desigur pe artera litorală așa cum o confirmă cele trei borne miliare descoperite aici (ISM, I, 317, 318, 322). De adăugat la toate aceste date este menționarea în literatura mai veche – fără excepție – a unui *castellum*, poate o simplă fortificare în epoca romană târzie a vechiului *vicus*, așa cum am văzut și în alte părți, dar care astăzi nu mai poate fi identificat²³⁴.

Tot veterani și cetățeni romani sunt atestați în vicus V... de la Râmnicu de Jos (CIL, III, 14 442), acolo unde mai există și mențiunea unui beneficiar consular

²³² V. Pârvan, *Ausonia*, 10, 1921, p. 196; R. Vulpe, SCIV, 4, 1953, 3-4, p. 733-741.

²³³ Em. Zah, *Al Suceveanu*, SCIV, 22, 1971, 4, p. 567-578.

²³⁴ Bibliografia la Em. Popescu, TIR, L 35, p. 66.

din legiunea XI-a Claudia²³⁵, dovadă fie a drumului central dobrogean Tropaeum – Noviodunum fie a unei *semita* ce lega Histria de Carsium, după cum la Neatâmarea este atestat un *vicus* anonim, condus de un *magister* (ISM, I, 368). Ultimul *vicus* localizabil din teritoriul histrian se afla la Vadu, situat și el la limita dintre $\chi\acute{o}\rho\alpha$ și *regio*, cum se reține. Aici, pe o ipotetică posesiune a unui vechi colonist roman, Celer – asemenea lui Quintio evocat mai sus – ia ființă *vicus Celeris*, condus de un *magister* care în 177 p. Chr. face o dedicație oficială din cheltuială personală (*de suo*; ISM, I, 351). Același sat este menționat într-o inscripție recent localizată la Sibioara (ISM, I, 352 = ISM, II, 371), ceea ce înseamnă doar că respectivul binefăcător rural locuia la Sibioara și nu că *vicus Celeris* ar fi de „mutat” în teritoriul tomitan. Daniile sale vizează așadar mai mulți *vici*, între care și *Celeris*, ai cărui locuitori au primit 75 de denari pentru a prăznui, în preajma Rosaliilor, mormântul unei rude apropiate. Cum despre condiția socială a autorului daniilor am făcut mai sus – la Sibioara – considerațiile de rigoare, aici ajunge să subliniem intensitatea cultivării Rosaliilor în teritoriul histrian, un semn sigur de romanitate dar și de preocupări agrare. Ca și în *vicus Quintionis*, literatura mai veche menționează un *castellum*²³⁶ la Vadu, dar săpăturile practicate acolo nu ne oferă încă o cronologie satisfăcătoare.

Dintre *vici* nelocalizabili încă, atragem atenția asupra *vicus*-ului Arcidava (ISM, I, 358), poate vechea reședință a unui dinast get decăzută la condiția de *vicus* (oricum o dovadă clară de toponimie geto-dacă, ca și în cazul Buteridavei) ca și asupra altor două sate – Parsal... și C... cos – menționate într-o inscripție descoperită la Vadu (ISM, I, 350), în măsura în care avem prima dovadă dobrogeană că și *vici* aveau propriile lor *fines* (*fines terrae vici*).

Un alt sat nelocalizabil este *vicus Secundini*, tot ceea ce știm despre el fiind faptul că se afla în *regio Histriae* (ISM, I, 343). Aici îi avem atestați pe cetățenii romani și pe lai, și unii și alții *consistentes* (ISM, I, 343-347, 349; ? ISM, V, 122), satul fiind condus de câte doi *magistri*. Am văzut mai sus, în *vicus Quintionis*, care va fi fost situația juridică a cetățenilor romani, care, atestați în bloc într-o comunitate *sine iure civitatis* ar fi putut avea ogoare adsignate dar pentru care plăteau impozit dacă nu cumva ei posedau doar *agri vectigales populi Romani*. Dacă se exceptează condiția juridică a lailor, despre care se poate afirma că ar fi fost mai curând aceea de *dediții* – și înainte și mai cu seamă după Constituția Antoniniană (212 p. Chr.)²³⁷ – ignoranța noastră în ceea ce privește rostul lor aici este totală.

În aceste condiții singura explicație ne-ar putea-o procura conaționalii lor din așa numitul Laikos pyrgos (ISM, I, 378). Amintitul turn se afla pe locul de unde pornea drumul public – probabil venind dinspre Tomis – ceea ce justifică includerea lui în *regio*, el reprezentând poate o veche fortificație (nu mai veche însă decât sosirea lailor în Dobrogea!), dar oricum repusă în funcțiune în cadrul sistemului de apărare a litoralului²³⁸. Locuitorii lui n-au putut face față corvezilor impuse pentru

²³⁵ V. Pârvan, *Descoperiri nouă...*, p. 518-526.

²³⁶ Em. Popescu, *op.cit.*, p. 76.

²³⁷ Stadiul problemei la Al. Suceveanu, *Dacia*, N.S., 34, 1990, p. 245-257.

²³⁸ Al. Suceveanu, *RRH*, 20, 1981, 4, p. 611-613, cu obiecțiile ultimului comentator al documentului (ISM, I, 378), D. M. Pippidi.

repararea drumului public, motiv pentru care au adresat o plângere guvernatorului Antonius Hiberus (138/139 p. Chr.). Protestul lailor – mai exact spus al locuitorilor tumului lailor – este însă doar folosit ca un simplu exemplu de către locuitorii altei unități, Hora Dagei, despre care se întâmplă să deținem date suplimentare. Este vorba, probabil, de o populație nord-dunăreană (Dagae) transferată în teritoriul histrian (κατοικοῦντες = *consistentes*), unde au constituit o κώμη condusă de doi μαγίστρατοι. Și acești săteni își aveau satul lângă drumul public (δημοσία ὁδός), motiv pentru care erau supuși la numeroase sarcini (λίτουργίαι) și corvezi (ἄνγαρείαι, ambele de asimilat cu așa numitele *munera sordida*) cărora nu le mai puteau face față. Protestul lor se referă așadar la abuzurile legate de *cursus publicus*, pentru care s-a alcătuit recent o listă exhaustivă pe tot Imperiul²³⁹. Există însă și o mențiune care a scăpat până acum sau care, ulterior, când a fost sesizată, n-a fost suficient înțeleasă, anume aceea că dacă nu vor primi satisfacție, nu vor mai putea rămâne în sat, fiind obligați să se mute în alt loc. Inexplicabilă pentru orice categorie de proprietari de pământuri, amenințarea cu fuga este unul din „apanajele” coloniilor – cum au înțeles-o, în cazul inscripției noastre, încă puțini cercetători până acum – și în aceste condiții termenii de μαγίστρατοι și κώμη pot și trebuie să fi readaptați realităților de pe un *saltus*²⁴⁰. Hora Dagei și cu atât mai mult Laikos pyrgos – relațiile de colonat fiind tipice, am văzut, în acești pyrgoi – pot fi considerate așadar mici unități de pe un mare *saltus* și acesta ar fi unul din motivele pentru care am considerat că și Hora Dagei – în pofida faptului că documentul emanat din acest sat este scris în limbă greacă de un lapicid căruia i s-a pierdut numele – făcea parte din *regio Histriae*. Revenind așadar la laii din vicus Secundini se pune întrebarea dacă simplul fapt de a fi fost conaționali cu cei din Laikos pyrgos ajunge pentru a le atribui și lor rolul de coloni? Astfel formulată, întrebarea n-ar putea primi decât un răspuns evaziv, dar dacă ne reamintim că și comunitățile de bessi – de asemenea o populație sud tracică ca și laii – de la Ulmetum sau Quintionis vor fi practicat mineritul în condiții asemănătoare celor de pe latifundiile imperiale – așa cum ne-o atestă celebra *lex metalli Vipascensis*²⁴¹ –, realizăm că există șanse pentru ca răspunsul să fie totuși afirmativ.

Frumoasa vale a Casimcei, cu relieful ei accidentat în care există multe grote – în special în zona denumită Cheile Dobrogei – trebuie să fi constituit o zonă de predilecție a sanctuarelor. La Târgușor, pe dreapta râului, am văzut că există un asemenea ipotetic sanctuar (ISM, I, 374-377), dar care făcea parte din teritoriul tomitan. Pe stânga râului, adică în teritoriul histrian, există un eventual sanctuar la Gura Dobrogei²⁴² – frecvent confundat cu cel de la Târgușor – și un altul – la fel de discutabil, cum vom vedea îndată – la Șeremet (ISM, I, 369, 370). Aici există două inscripții săpate în stâncă – riscul de a avea de-a face cu *pierres errantes* este în fine eliminat – care menționează prima „Hotarele casianilor și peștera”, a doua

²³⁹ St. Mitchell, JRS, 66, 1976, p. 106-131.

²⁴⁰ Vezi mai sus, p. 81, n. 83.

²⁴¹ M. Rostovțev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971², p. 584-585; D. Flach, Chiron, 9, 1979, p. 399-448.

²⁴² C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 5, 1959, p. 20.

„Hotarele casianilor (și ale celor din) peșteri”. Cele două inscripții au dat naștere la multe ipoteze, importantă fiind desigur interpretarea care trebuie dată termenului de casiani și a distincției (sau nu) între cele două comunități. Astfel s-a susținut o vreme că numele casianilor ar veni – ca la orice banal sat dobrogean – de la un ctitor (Casius sau Casianus), ipoteză căreia i s-a replicat că ar putea fi tot atât de bine vorba de hotarele unui sanctuar închinat divinității orientale Zeus Casios²⁴³. Insolubilă în lumina celor două inscripții, problema ar părea simplificată dacă în inscripția de la Cogeaalac (ISM, I, 372), unde apar din nou cele două toponime, am presupune pe lângă Κασιανά cuvântul κόμη, σπηλ<λ>ούχα continuând a fi menționată și aici ca o unitate independentă. Nici această ipoteză nu-i însă la adăpost de obiecțiuni, câtă vreme ar implica existența unui sat grecesc în *regio Histriae*.

În sfârșit, teritoriul histrian mai cuprinde și alte așezări despre al căror statut juridic nu se poate afirma nimic clar. Este vorba mai întâi de așezarea de la Panduru unde, pe lângă o inscripție de certă proveniență histriană (ISM, I, 77), a mai fost descoperită și o inscripție latinească fragmentară care seamănă cu dedicațiile oficiale din oricare *vicus* histrian. Apoi trebuie menționată așezarea de la Casimcea, de unde provin epitaful histrianului (?) membru al tribului Geleontes (ISM, V, 132), evocat mai sus, dar și acela al unui veteran al alei Dardanilor (?), Victor (ISM, V, 131), ipotetic posesor de *ager viritim adsignatus* lucrat, probabil, cu sclavi. Așezarea de la Corbu merită, la rândul-i, o atenție specială în măsura în care și aici ar fi putut exista un *vicus* (ISM, I, 366), în care se menționează două sculpturi – una dionysiacă, cealaltă un relief al Cavalerilor danubieni²⁴⁴ – și în fine în care aici s-au descoperit două borme miliare (ISM, I, 321 și CIL, III, 7 614) și o monedă tomitană²⁴⁵. Adăugăm că și aici s-a formulat ipoteza existenței unui *castellum* târziu, astăzi neverificabilă²⁴⁶. În fine ultima așezare despre care până de curând nu aveam știri prea circumstanțiate este cea de la Fântânele, căreia îi vom consacra, firește, concluziile acestui capitol. Unul din marile câștiguri ale cercetării noastre de aici este faptul că pe raza unui sat sau a unei comune actuale existau în antichitate mai multe nuclee de așezare, așa cum ne-o confirmă de altfel și rezultatele unei ample cercetări periegetice efectuată de o echipă de tineri arheologi în teritoriul histrian²⁴⁷.

Înainte de aceasta, să revenim la organismul denumit *regio Histriae*, afirmând că el ne oferă o gamă largă a exploatărilor agrare, de la ogoarele adsignate ale veteranilor la cele probabil arendate ale civililor romani, unele chiar mari, lucrate cu coloni, coloni prezenți pe un eventual *saltus*, ceea ce nu exclude existența unor obști teritoriale.

²⁴³ Pentru prima opinie V. Pârvan, *op. cit.*, p. 532-538 iar pentru a doua R. Vulpe, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'epigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 113-130; adaugă N. Gostar, *Dacia, N.S.*, 24, 1980, p. 311-314.

²⁴⁴ C. Scorpan, *Reprezentări bachice...*, p. 66, nr. 26; D. Tudor, *Dacia, N.S.*, 4, 1960, p. 340, nr. 146.

²⁴⁵ R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 6, 1973, p. 358, nr. 133; adaugă moneda histriană semnalată de Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 185, nr. 12 a.

²⁴⁶ Bibliografia la Em. Popescu, *op. cit.*, p. 35.

²⁴⁷ Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac, Em. Alexandrescu, *Pontica*, 18, 1985, p. 113-124; 19, 1986, p. 243-252; adaugă V. Lungu, Oct. Bounegru, Al. Avram, *Pontica*, 17, 1984, p. 85-100.

Este posibil ca reorganizarea romană a agriculturii să fi diminuat impresia de criză a acestora din perioada autonomiei, cu toate acestea o populație de ciferat pe totalul teritoriului histrian la circa 35 – 40 000 locuitori²⁴⁸ va fi găsit în propriu-i teritoriu (din care în antichitate erau probabil arabile circa 30 – 40 000 ha) resursele necesare traiului, nu obține însă și un excedent comerciabil. Histria va fi exportat însă din plin pește, miere, piei de animale, lână oilor pentru care va fi primit, ca în perioada autonomiei, ulei, măslina și desigur vin de bună calitate, ceea ce nu exclude desigur rolul ei în comerțul de tranzit cu cereale din nordul Dunării.

d. Concluzii

Prefigurate de încheierile din paragrafele capitolului precedent, unele concluzii – destinate fixării în context dobrogean și mai cu seamă histrian a elementelor din așezările de la Fântânele – ne apar totuși necesare.

Am arătat la timpul potrivit că locuința din punctul α din nucleul de sud de la Fântânele este de tipul „aisled-house”, fie într-o formă incipientă în faza I-a, fie ceva mai dezvoltată în următoarele două faze, ea conformându-se, pe de altă parte, principalelor precepte ale „agronomilor” latini sau ale lui Vitruvius. Tot atunci arătam că în Dobrogea nu avem nici o analogie pentru acest tip de construcție. Din păcate însă, nu avem la dispoziție prea mulți termeni de comparație. În fapt, ei se reduc la *villae*-le de la Niculițel (cu curte interioară și peristil), Telița (construcție probabil cu „anexe dispuse la colțuri” în interiorul unei ipotetice incinte), Horia (probabil cu curte interioară) și în fine cea de la 2 Cantoane (cu clădiri dispersate în interiorul unei incinte). Ceea ce frapază însă la locuința de la Fântânele este absența – aproape în întregime – a compartimentului rustic sau de depozitare, așa cum o cerea Columella, situație care – spre deosebire de analogiile dobrogene citate – ne-a determinat să o considerăm o simplă locuință dintr-un sat. Revenind la aceasta, să notăm că tipul de locuință este de tradiție elenistică, constatare extrem de importantă în cazul nostru, de natură poate să ne dea unele indicații privind originea proprietarului ei, chiar dacă ulterior el se va extinde în toată Europa, până în Britannia.

Studiul aerofotogrametric al nucleului din sudul actualului sat Fântânele ne-a relevat pe de altă parte existența unor așezări rurale romane cu locuințe dispuse de-a lungul unui curs de apă. Dobrogea nu ne oferă – cum se știe – nici un termen de comparație în acest sens și singura consolare este aceea că satul roman este în general foarte prost cunoscut. În fapt – cum se reține – singurele analogii provin din Britannia (Chiesbury Warren Enford) sau Syria (Fafertin), dacă într-adevăr acest tip de așezare ar putea constitui o unitate tipologică. Oricum trebuie atras atenția că atunci când se va putea stabili o reală tipologie a așezărilor rurale, ea nu trebuie în nici un caz confundată cu aceea din așa-numiții *vici* (*canaburum*) despre care se întâmplă să știm – literar și arheologic – că erau concepute după un model

²⁴⁸ Vezi mai sus p. 120, n. 30.

urban. Urmând indicațiile unui autor antic (Isidorus), satul trebuia să aibă drumuri nu însă și ziduri de incintă, dar principala deosebire, după noi, între ferme și sate trebuie să rezide în existența sau nu în jurul locuinței respective a unui ogor. În măsura în care în nici unul din cele trei nuclee cercetate la Fântânele nu am constatat existența unor locuințe izolate, pare mai îndreptățită ipoteza că ne-am afla în fața unor sate, dintre care nu s-a putut schița o structură decât pentru cel din sud.

Am văzut, în continuare, că uneltele agricole descoperite la Fântânele ne dau dreptul să vorbim despre o exploatare preponderent agricolă dar care, desigur, nu excludea unele preocupări de creștere ale animalelor (ovicaprinelor). În cadrul unor exploatari de dimensiuni modeste, necesitând un personal puțin numeros – cum vom repreciza îndată – agricultorii de la Fântânele vor fi știut să profite de calitățile naturale ale zonei dar să și evite deficiențele acesteia. Cernoziomul din zonă, de o excelentă calitate, va fi permis o arătură autumnală adâncă, urmată de însămânțarea foarte probabilă a grâului dar și a orzului. Îngrășat la timp dar cu moderație, în cadrul unor culturi alternate, beneficiind de umiditatea cursului de apă menționat care mai contracara ceva din uscăciunea zonei și în fine prășit în câteva rânduri, ogorul local oferea probabil o recoltă îmbelșugată, depozitată ulterior în hambare de lemn. În fine, nu trebuie omise nici preocupările zootehnice, materializate probabil în creșterea oilor (împerechere, naștere, creștere, tuns, muls), unul dintre cele mai rentabile patrupele după spusele unui Varro sau Columella.

Fără a putea vorbi de un caracter exclusiv cerealier, cum pare a-l fi avut de pildă *villa* de la Moșneni, sau exclusiv păstoresc, cum crede autorul descoperirii că l-ar fi avut cea de la Niculișel, exploatarea de la Fântânele vor fi avut mai curând un caracter mixt în care se îmbinau totodată, înalta știință agricolă romană cu îndelungata experiență a indigenilor geți.

Aceleași două componente le întâlnim, desigur, și în structura socială a exploatărilor agrare de la Fântânele. Este vorba pe de o parte, de ipoteticul lot agricol al pretorianului Aelius Aurelius Atticus, lot care ar fi trebuit în mod normal să aibă statutul *de ager viriitum adsignatus*, scutit deci de impozitul funciar. E vorba de un lot de circa 14 - 15 ha, lucrat probabil cu un număr restrâns de sclavi. Posesorul locuinței din punctul α (nucleul din sud) va fi fost – judecând doar după descoperirile arheologice – mai curând un greco-indigen romanizat, juridic vorbind însă doar un *peregrinus*. În această calitate el putea să posede un lot adsignat (*ager stipendiarius*) asemănător ca întindere cu cel al lui Atticus și lucrat mai curând cu țărani semidependenți decât cu sclavi. Distanța între cei doi ipotetici proprietari de loturi agricole, interesantă în sine în măsura în care reflectă dualitatea greco-romană a exploatărilor agrare dobrogene (firește conservatoare în zona orașelor grecești, nu însă și în cazul special al marelui teritoriu histrian – *regio* – care se încadrează perfect în ambianța militară și deci sclavagistă din zona orașelor romane de pe Dunăre), devine cu atât mai instructivă dacă ținem seama de faptul că loturile lor par să fi făcut parte din așezări rurale deosebite.

Am văzut mai sus că studiul aerofotogrametric exclude existența unor ferme izolate în toate cele trei nuclee cercetate la Fântânele. Judecând după relieful sabaziac

descoperit în nucleul din nord (ca dealtfel și craterul care poate fi deasemenea sabaziac) s-ar putea ca diploma pretorianului nostru, și el un phrygian la origine, să provină tot din nucleul din nord unde ar fi putut exista un *vicus*. În cadrul acestuia, Atticus va fi avut o situație preeminentă în calitate de *incola*, cu *ius domicili*, ceea ce-i va permis accesul nu numai la magistraturile propriului său *vicus*, ci și la acelea ale cetății. Este mai probabil ca acest *vicus* să fi făcut parte din așa-numita *regio Histriae*, în măsura în care numai aici am constatat ogoare militare, fie ele în colectiv, fie izolate. Tot un *vicus* trebuie să fi fost și în nucleul din sud numai că acesta – ca și cel din centrul actualului sat – pot să fi făcut parte din $\chi\omicron\rho\alpha$, în măsura în care de aici porneau izvoarele apeductului histrian. În cadrul acestui sat vor fi existat greco-indigeni, mai mult sau mai puțin romanizați – ca în cazul proprietarului locuinței din punctul α și probabil a celor mai mulți din acest nucleu –, *peregrini* din punct de vedere juridic. Satul din care aceștia făceau parte se bucura, cum am văzut de o oarecare autonomie (alegerea magistraților, practicarea comerțului) dar în fond el depindea financiar și desigur juridic de Histria. Aceasta nu îl va fi împiedicat să aibă propriile hotare (*fines*) în care respectivele posesiuni trebuie să fi fost parcelate, după modul citadin, și pentru care vor fi plătit impozitul către cetate prin casierul comunal. Iar dacă Dobrogea conține un mare număr de sate atestate epigrafic și situația arheologică ne arată că în realitate erau mult mai multe, este sigur că acesta este un indiscutabil semn al unei intense vieți rurale care, odată romanizată fie și numai prin structurile administrative, explică în bună măsură trăinicia „vieții romane la gurile Dunării”.

Dacă până în acest moment ancheta noastră din al doilea capitol, pe care încercăm să o rezumăm aici, a căutat să țină cont de realitățile lumii romane de la Eufrat până în Britannia și din Africa până în Germania, cele ce urmează se referă strict la cadrul dobrogean, analizat în cadrul acestui capitol.

Am văzut astfel că pe lângă o serie de piese care pot să fi fost produse pe loc, la Fântânele s-a descoperit și un crater din calcar, de mari dimensiuni, care nu este terminat. Avem astfel dovada că aici există elemente ale unei producții locale care depășesc o firească activitatea artizanală ce trebuie presupusă în orice așezare rurală (de pildă cea constructivă, producția ceramică etc.). Am mai întâlnit în Dobrogea asemenea situații în *villae*-le de la Telița sau Horia ca și în satele de la Ulmetum și, chiar din teritoriul histrian, Quintionis. Produsele de la Fântânele la care ne refeream mai sus au însă și unele pretenții artistice, fapt de natură să confirme concurența pe care așezările rurale începuseră s-o constituie pentru cele urbane. O explicație strict locală ar putea s-o ofere relativ redusă producție locală histriană – despre care nu avem, până acum, indicii că ar fi avut o dezvoltare ieșită din comun – dar având în vedere caracterul general al acestui proces este sigur că el reprezintă pe de o parte un semn al crizei producției locale citadine, pe de altă însă cel al unei răspândiri, fără precedent, a elementelor de civilizație romană în mediul rural.

Descoperirile monetare de la Fântânele merită și ele o atenție specială în măsura în care s-ar putea adăuga la dosarul – încă firav – al circulației monetare în satele Dobrogei romane. Rezultă din catalogul anexat că în săpătura propriu-zisă

din punctul α nu au apărut decât monede din secolul IV p. Chr., ele predominând și în descoperirile întâmplătoare efectuate în diversele puncte cercetate. Doar în jurul aceluiași punct α au apărut patru monede din secolele II-III p. Chr. care constituie dovezi – desigur indirecte – ale datării nivelelor mai timpurii de aici. Judecând strict situația de aici s-ar părea că deabia secolul IV p. Chr. – prin imensa cantitate monetară pusă pe piață – ar fi atras în sfârșit și așezarea rurală de la Fântânele în circuitul monetar roman, până atunci putându-se eventual specula ideea unei prevalențe economii naturale. Concluzia ni s-ar părea însă pripită dacă avem în vedere nu numai caracterul fortuit al descoperirilor monetare de la Fântânele ci și analogia cu alte așezări rurale dobrogene, ca de pildă cea de la Pecineaga care deține un dosar numismatic de invidiat chiar și de către cercetătorii-numismați ai unei cetăți. Nici nu s-ar putea concepe lipsa unei circulații monetare într-o așezare în care apar semne ale unei producții locale și în care există dovezi de activitate comercială.

Și când ne referim la acestea avem mai întâi în vedere ceramica, o parte însemnată a acestora – cum se poate constata din catalogul anexat – provenind direct din centrele microasiatice sau fiind imitată într-un atelier pontic după modelele acestora. La această indiscutabilă dovadă de practicare a comerțului n-am putea să nu adăugăm că însuși pretorianul nostru Aelius Aurelius Atticus este originar din Phrygia. El se adaugă astfel phrygienilor de la Topologu sau, chiar din teritoriul histrian de la Vadu, pentru a nu mai vorbi de adevărata invazie de orientali de la Tomis sau din zona nordică și centrală dobrogeană, între care și teritoriul histrian (Nistorești, vicus Quintionis, Vadu). Prezența acestor orientali va fi contribuit nu numai la impulsivitatea unei activități comerciale, cum este îndeobște interpretat rolul acestora, dar și la conturarea unei culturi spirituale specifice.

Afirmând acest lucru avem desigur în vedere surprinzătoarele – prin cantitatea și diversitatea lor – documente privind panteonul modestelor așezări rurale de la Fântânele. Este vorba mai întâi de reliefurile sabaziac descoperite în nucleul din nord, divinitate pentru care nu avem analogii, în Dobrogea, decât de la Histria și, eventual, Tomis. Adăugând că și craterul ar putea fi corelat cu același cult (dacă nu cumva cu cel dionysiac, diferența între ele fiind greu de sesizat), realizăm că și în așezările de la Fântânele atracția cultelor esoterice orientale – vehiculate de orientali dar găsind desigur mulți adoratori printre localnici – va fi înlocuit-o pe cea pentru vechile culte tradiționale, căzute în desuetudine.

Attribuirea reliefului descoperit în punctul α triadei heliopolitane syriene nu este asigurată dar, oricum, ea n-ar avea nimic surprinzător dacă avem în vedere largă răspândire a cultelor siriene în Dobrogea în general dar și la Histria în chip special ca și în teritoriul acesteia (vicus Quintionis).

În fine, nici de la Fântânele nu putea lipsi un relief al Cavalerului thrac, divinitate interpretată în general ca o prezență a autohtonilor geți. Aceștia nu vor fi putut, firește, lipsi de aici – așa cum o dovedește incontestabil ceramica de factură indigenă – numai că demonstrarea existenței lor prin adorarea acestei divinități

rămâne încă subiect de controverse. Altfel spus, lipsesc încă dovezile că ea ar fi fost adorată numai de către indigenii geți, doar dacă nu presupunem că printre fideli ei greco-romani se ascund în fapt thraci grecizați sau romanizați.

O primă încheiere a celor de mai sus, ca și a întregii lucrări, ar putea s-o constituie reliefaarea importanței așezărilor de la Fântânele pentru larga difuziune a civilizației romane – cu coloratură greco-orientală – în mediul rural, numai aceasta putând explica vitalitatea vieții romane până târziu, în secolul VII p. Chr., dacă nu cumva dovezile de viață bizantină din secolele X-XII p. Chr. n-ar putea avea aceeași bază etnogenetică. Concluzia nu este nouă – ea a mai fost dezvoltată în studii special destinate acestui subiect – astfel încât preferăm să trecem la a doua concluzie, nici ea prea nouă dar oricum, mai actuală. Punând astăzi punct unei cercetări de teren care a durat 11 ani și a unei redactări care a durat la rândul ei 5 ani, realizăm că s-a făcut un pas important pentru cunoașterea așezărilor rurale romane din Dobrogea, n-ar fi decât pentru faptul că rândurile de față încearcă să constituie prima monografie a unei așezări rurale dobrogene. De aici însă și până la cunoașterea în profunzime a acestui mediu este o cale uriașă, pe care n-ar putea-o parcurge decât generații de arheologi, încă excesiv de tributari mirajului exercitat de bogăția descoperirilor din mediul citadin antic. Când acest lucru va fi bine înțeles și când condițiile economice o vor permite, abia atunci se va putea realiza saltul de la actualii *rari nantes in gurgite vasto* la o ideală cunoaștere deplină a acestei fascinante lumi, celei căreia noi i-am închinat o bună parte a activității și vieții noastre.

Cap. IV

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

a. Documente epigrafice

1. Primul și până de curând unicul document epigrafic de la Fântânele îl constituie o diplomă militară din 233 p. Chr. Afându-se astăzi la Muzeul Național de Istorie a României (Inv. 16 681-16 682), diploma a fost publicată de C. Moisil, BCMI, 2, 1909, 3, p. 113-119 și reluată rând pe rând de J. Weiss, JOAI, 16, 1913, Beibl. col. 73-77; H. Nesselhauf, CIL, XVI, (1936), 145 (restitutorul textului în forma pe care o vom prezenta mai jos) și, în sfârșit, de D.M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, I, București, 1983, nr. 323. Pl. I/1.

Nu putem indica, din păcate, locul exact al descoperirii – mai probabil în nucleul din nordul satului, acolo unde s-a găsit și relieful sabaziac – trebuind deci să ne mulțumim cu indicarea dimensiunilor dipticului care sunt de $0,14 \times 0,102 \times 0,07$ m. Textul documentului se prezintă astfel:

Intus, tabella I:

Imp(erator) Caes(ar), divi Antonini Magni Pii

fil(ius), divi Severi Pii nepos,

M(arcus) Aurelius Severus Alexander Pius

Felix Aug(ustus), pont(ifex) max(imus), trib(unicia)

pot(estate) XII, co(n) s(ul)

5 *III, p(ater) p(atriciae), proco(n)s(ul), nomina militum*

qui militaver(unt) in cohort(ibus) pr(aetoris) Ale –

xandrian(is) decem I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII,

VIII, X, piis, vindicibus qui pie et

fortiter militia functi sunt,

10 *ius tribui conubii dumtaxat*

cum singulis et prim(is) uxor(ibus), ut,

aetiamsi peregrini iur(is) feminas

in matrimonio suo iunxer(int), proinde lib(eros) [tollant]

ac si ex d(uo)b(us) c(ivibus) R(omanis) natos.

Intus, tabella II.

- 15 *A(nte) d(iem) VII id(us) Ian(uarias)*
Maximo et Paterno co(n)s(ulibus)
Coh(ors) V pr(aetoria) Alexandr(iana) p(ia) v(index)
Ael(io) Aurelio Ael(ii) f(ilio) Attico Acamantia Doryleo
- 20 *Descript(um) et recognit(um) ex tabula ae-*
rea quae fixa est Rom(a)e in muro
pos(t) templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam
Extrinsecus, tabella I:
Imp(erator) Caes(ar), divi Antonini Magni
Pii f(ilius), divi Severi Pii nepos,
M(arcus) Aurelius Severus Alexander Pius
Felix Aug(ustus), pont(ifex) max(imus), trib(unicia)
pot(estate) XII, co(n) s(ul) III
- 5 *p(ater) p(atriciae), proco(n)s(ul),*
nomina militum qui militaverunt in
cohortibus praetoris Alexandria-
nis, decem I, II, III, IIII, V, VI, VII, VIII, VIIII, X,
piis vindicibus, qui pie et fortiter mi-
- 10 *litia functi sunt, ius tribui conubii*
dumtaxat cum singulis et primis uxo-
ribus, ut, etiamsi peregrini iuris fe-
minas in matrimonio suo iunxerint,
proinde liberos tollant ac si ex
- 15 *duobus civibus Romanis natos.*
A(nte) d(iem) VII idus Ian(uarias)
L(ucio) Valerio Maximo et
Cn(aeo) Cornelio Paterno co(n)s(ulibus)
Coh(ors) V pr(aetoria) Alexandrian(a) p(ia) v(index)
- 20 *Ael(io) Aurelio Ael(ii) f(ilio) Attico*
Acamantia Doryleo.
Descript(um) et recognit(um) ex tabula aerea
qu(a)e fixa est Romae in muro pos(t) temp(lum)
divi Aug(usti) ad Minervam
Extrinsecus, tabella II:
- 25 *M. Aureli Sabiniani*
M... reli Dionysi
. Ulpi Po{n}tentis
. Valeri Vitaliani
M Aureli Amandi
C Ulpi Valentis
T Clau<d>i Muciani

În măsura în care în unica traducere (D.M. Pippidi, *loc. cit.*) s-au străcurat unele omisiuni și chiar inadvertențe, dăm mai jos traducerea cât mai exactă a documentului, evident aceeași pentru ambele sale fețe (chiar dacă amplasarea în rânduri este diferită), cu excepția martorilor citați doar la sfârșitul tabelii exterioare:

„Împăratul Cezar, fiul divinului Antoninus cel Mare și Pios, nepotul divinului Severus cel Pios, Marcus Aurelius Severus Alexander cel Pios; Fericit, Augustus, cel mai mare preot, investit cu puterea tribuniciană pentru a XII-a oară, consul pentru a III-a oară, părinte al patriei, proconsul (a hotărât) să acorde tuturor militarilor care au luptat în cele zece cohorte pretoriene Alexandriane pioase și apărătoare, care și-au îndeplinit misiunea militară cu pietate și vitejie, dreptul legal de căsătorie numai cu câte o unică și primă femeie, astfel încât, chiar dacă ar contracta căsătorii cu femei de drept peregrin, să poată avea copii de același drept cu cei născuți din părinți cetățeni romani.

Înainte cu șapte zile de idele lui Ianuarie (= 7 Ianuarie) în timpul consulatului lui Lucius Valerius Maximus și Cnaeus Cornelius Paternus (= 233 p. Chr.), lui Aelius Aurelius Atticus, fiul lui Aelius, din (tribul?) Acamantia din Dorylaeum, din cohorta a V-a pretoriană Alexandriană pioasă și apărătoare.

Extras și certificat din tabula de aramă așezată la Roma pe zidul din spatele templului divinului Augustus, la (statuia) Minervei”.

Comentariile prilejuite de acest document sunt îndeobște parcimonioase. Astfel C. Moisil (*loc. cit.*) atribuia cognomenul cohortelor numelui împăratului Severus Alexander, ceea ce după cum se va vedea e inexact, fixează data diplomei, explică noțiunea de *ius conubii* și semnalează insolitul mențiunii de proconsul a lui Severus Alexander.

Într-o contribuție dedicată orașului Dorylaion (= Dorylaeum), J. Weiss (*loc. cit.*) menționează pomenirea eroului legendar Acamas (= Acamantius) ca erou fondator (κτίστης) al orașului într-o inscripție locală (IGR, IV/3, 527) și consideră că vechiului nume phrygian Dorylaeum (derivat de la eroul fondator Dorylaeus) i s-a adăugat în epoca imperială și cognomenul de *Acamantia*, pornindu-se tocmai de la eroul Acamas, așa cum, consideră Weiss, o dovedește indiscutabil diploma de la Fântânele (transcrisă integral). Nu este firește locul a zăbovi aici asupra acestei chestiuni, situație în care ne mulțumim să sugerăm și o a doua ipoteză (avută în vedere în traducere), anume că beneficiarul diplomei noastre va fi fost membru al tribului Acamantia (astfel s-ar explica și diferența de gen între Acamantia și Dorylaeum), trib atestat de pildă și la Atena (Toepffer, RE, I, 1894, col. 1 142).

H. Nesselhauff (*loc. cit.*), la rândul lui, explică mai întâi titlul de proconsul al lui Severus Alexander prin faptul că acesta era în campanie în Orient (231-233) și apoi noul epitet al cohortelor pretoriene (denumite până în 230 *Severianae*), probabil sub puternica influență a numelui marelui cuceritor macedonean pe care împăratul roman și-l va fi propus ca exemplu, din moment ce – notează *Historia Augusta, V. Sev. Alex.*, 5,2 și 13,1 – se născuse în ziua în care decedase Alexandru cel Mare (13 iunie).

Comentariul lui D. M. Pippidi (*loc. cit.*), ca dealtfel și traducerea sa, prezintă numeroase inadvertențe. Reluându-le pe rând să notăm, că *cognomen*-ul *Alexandriana* al cohortelor pretoriene nu vine de la numele împăratului, explicația fiind cea oferită de Nesselhauff, apoi că numele beneficiarului diplomei este Aelius Aurelius Atticus, fiul lui Aelius (și nu fiul lui Aelius Atticus, cum apare în traducere

și în comentariu) și în sfârșit că traducerea locului de expunere a diplomei („pe peretele posterior al templului trecutului între zei, Augustus, din Roma, înălțat pe locul altădată închinat Minervei”) reprezintă rodul unei inexplicabile greșeli de limbă latină, traducerea noastră întemeindu-se pe explicația lui Nesselhauff (*op. cit.*, p. 197; vezi și S. Dusanic, în *Epigraphica*, 46, 1984, p. 91 și urm., și G. Forni, în *Heer und Integrationspolitik*, Köln-Viena, 1986, p. 304). Adăugăm că în locul comentariului privind extinderea cetățeniei romane, prin acordarea dreptului de cetățenie copiilor născuți din veterani și femei peregrine, am fi așteptat mai curând o punctare a faptului că în 233 p. Chr. mai există încă peregrini, subiect amplu, pe care nu intenționăm să-l dezvoltăm aici (vezi bibliografia problemei la Al. Suceveanu, *Dacia*, N. S., 34, 1990, p. 245-257).

În schimb, în lumina descoperirilor noastre de la Fântânele și în special a reliefului sabaziac (mai jos, b, nr. 1), este posibil ca diploma noastră să nu fi ajuns întâmplător aici, ceea ce ne obligă pe de o parte la investigarea statutului juridic al eventualei proprietăți a lui Aelius Aurelius Atticus, pe de alta la remarcabilul aflux de orientali – în speță phrygieni – în teritoriul histrian din prima jumătate a secolului III p. Chr.

Chiar dacă, odată cu reforma lui Septimius Severus, rangul de pretorian încetase de a mai fi un privilegiu al italicilor, pretorienii recrutându-se acum dintre veteranii legiunilor (Cassius Dio, LXXIV, 2, 4), situația lor rămâne preeminentă printre militarii romani (A. Passerini, *Le coorti pretorie*, Roma, 1939, *passim*), n-ar fi decât să judecăm după sumele (*praemia militiae*) pe care aceștia le primeau la sfârșitul serviciului militar (7000 de denari). Este posibil ca Aurelius Atticus să-și fi cumpărat un lot agricol în teritoriul histrian cu titlul de *ager vectigalis* dar este mai plauzibil ca cei 7 000 de denari (= 20 000 sesterți) să fi fost convertiți *ab initio* într-un lot care – am văzut – echivala teoretic cu 56 *iugera* (14 ha; un *iugerum* costa în medie 500 sesterți) și pe care autoritățile romane i-l vor fi încredințat din marea *regio Histriae* (mai sus, p. 163 și urm.). În această din urmă ipostază, lotul lui Atticus va fi beneficiat de titlul de *ager viritim adsignatus* fiind desigur scutit de impozit (mai sus, p. 82–83). Către aceeași încheiere privind întinderea lotului lui Atticus pare să ducă și o indicație a gromaticului Siculus Flaccus (*Gromatici veteres*, ed. Lachmann, p. 156, 9) potrivit căreia loturile nu erau împărțite în mod egal tuturor veteranilor ci *secundum gradum militiae*. În sfârșit, pentru a epuiza lipsa ipotezelor care se pot formula în legătură cu situația funciară a lui Atticus, este posibil ca moșia acestuia să fi avut în centru o *villa rustica*, dar este tot atât de plauzibil ca ea să fi făcut parte din hotarele unei așezări mai întinse (cu eventual statut de *vicus*), așa cum ne-au apărut în cursul săpăturilor noastre cele trei nuclee de așezare.

În ceea ce privește originea pretorianului nostru, este limpede că nu vom trata aici problemele generale ale legăturilor Dobrogei cu Orientul și respectiv Occidentul Imperiului roman (cf. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III e.n.*, București, 1977, p. 110-146; Idem, în *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto, 1983, p. 310-312), mulțumindu-ne a menționa că dacă cetatea Histria va fi întreținut în permanență

legături – comerciale sau culturale – cu Orientul egeo-microasiatic, în teritoriul ei apar numeroase dovezi ale unor relații cu Phrygia, în special în prima jumătate a secolului III p. Chr.

Astfel, este de notat că emisiunile monetare locale poartă efigiu zeiței Cybele între domniile lui Commodus și Severus Alexander (Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 112, nota 8 și p. 113, nota 28). Pe de altă parte de la Vadu provine altarul funerar al lui Menophilos Bassos, închinat de fratele și fiul acestuia (ISM, I, 356). Fratele menționat, Asclepiades al lui Menophilos, este originar din Nicomedia (Bitiniei) dar ca poreclă i se mai spunea și „Azanitul” (ὁ καὶ Ἀζανείτης). Rectificându-ne greșeala din *Viața economică*, p. 118 unde traduceam „cetățean al orașelor Nicomedia din Bitinia și Azanion din Frigia” și recunoscând că explicația corectă este cea a lui D. M. Pipidi (*loc. cit.*: „Cel dintâi din ei, poate pentru o zăbavă mai lungă în Aizanoi, în ținutul vecin al Frigiei, purta și porecla de «Azanitul»”, trebuie să admitem că, chiar și numai ca poreclă, mențiunea de „azanit” nu indică mai puțin o legătură cu orașul Azanion din Phrygia (pentru care vezi O. Hirschfeld, RE, I, 1894, col. 1131-1132 pe lângă bibliografia indicată de D. M. Pippidi). În acest fel prezența lui Aelius Aurelius Atticus din Dorylaeum (vezi Ruge, RE, V, 1903, col. 1577-1578 pe lângă contribuția mai sus citată a lui J. Weiss) se explică cu atât mai bine dacă luăm în considerație și celelalte dovezi al legăturilor Histriei și teritoriului ei cu zona microasiatică (Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 111-120). Din rândul lor se detașează după cum am văzut, în prima jumătate a secolului III p. Chr. cele cu Phrygia, pe care le vom întări mai jos atunci când vom discuta relieful sabaziac de la Fântânele (mai jos, b, 1), dar asupra cărora se cuvenea să insistăm în mod deosebit în măsura în care și alte elemente ar putea fi luate cândva în discuție.

2. Două fragmente de marmoră cu un chenar dublu profilat. Primul dintre ele are înălțimea de 0,15 m și lățimea de 0,10 cm iar al doilea înălțimea de 0,09 m și lățimea de 0,05 m (Pl. I/2). Ambele au, bineînțeles, aceeași grosime de 0,025 m. Primul dintre ele a fost găsit în punctul α/S6 la -0,40 m (adică pe nivelul III) iar al doilea *passim*. Actualmente în depozitul șantierului Histria. Reprezentând, primul, colțul din stânga sus al unei inscripții, al doilea un fragment din partea inferioară, documentul nostru pare să conserve doar litera D (înălțimea literei de 0,05 m). Este de la sine înțeles că în aceste condiții nu se poate încerca o reconstituire plauzibilă, afară poate de începutul cunoscutei invocații a zeilor Mari (D[IS MANIBUS]), dacă nu cumva, ținând cont și de nivelul pe care a fost descoperit primul fragment, ar fi posibilă și o înțelegere de tipul D[OMINUS sive – I NOSTER sive – I].

b. Piese de sculptură

Nucleul din nordul satului

1. Cu mult cea mai importantă piesă sculpturală de la Fântânele o constituie relieful lui Sabazios. Descoperit întâmplător în iarna dintre anii 1977-1978 în nucleul de așezare din N-V satului, relieful de marmură, de formă dreptunghiulară, măsoară

0,242 m × 0,235 m × 0,027 m în grosime. Astăzi în muzeul cetății Histria (Pl.II/1). Având în vedere faptul că el a fost publicat cu toate amănuntele încă din 1980 (Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 572-579, nr. 3), ajunge, în rândurile de mai jos, să trasăm principalele probleme ridicate de relieful nostru. În centrul acestuia se află divinitatea, în picioare, îmbrăcată cu chiton și hlamidă. Zeul are barbă iar pe cap poartă boneta frigiană. În mâna dreaptă poartă un obiect, iar piciorul drept și-l sprijină pe un alt obiect. În mâna stângă ține tirsul, care are reprezentată în partea lui superioară mâna efectuând gestul așanumitei *benedictio Latina*. În dreapta divinității se află o scară cu cinci trepte, un obiect circular în partea lui superioară un copac și un șarpe. În stânga divinității se află un *pedum*, un altar pe care arde focul, două obiecte ușor arcuite precum și câteva obiecte circulare, identice cu cel ținut în mână de zeu. În colțul din stânga sus se află un personaj care ară cu o rariță trasă de doi lei, peste care se află o pasăre.

Toate elementele prezentate până aici ne duc la concluzia că ne aflăm în fața divinității thraco-phrygiene Sabazios. Nu este firește locul să dezvoltăm aici progresele răspândirii cultului sabaziac, de la timidele începuturi din secolele V-IV a. Chr. până la marea extensie teritorială din secolele II-III p. Chr., când – contaminat cu Sabaoth – devine așa numitul Theos Hypsistos (în general pentru Sabazios, vezi Chr. Blinkenberg, *Archäologische Studien*, Copenhaga, 1904, p. 66 și urm.; Eisele la W. H. Roscher, *Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, 4, Leipzig, 1909-1915, col. 232-264; Schaefer, RE, I a, 1920, col. 1340-1351; Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929⁴, p. 60-62; E. Will, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 135-136, 257, 269; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 2, München, 1961², p. 658-662; Ch. Picard, Rev. Arch., 1961, 2, p. 129-176; A. Gallina, în *Enciclopedia dell'arte antica classica ed orientale*, 6, Roma, 1965, p. 1042-1044; Al. Suceveanu, loc. cit.; R. Fellmann, în *Orientalische Religionen im Römerreich*, Leiden, 1981, p. 316-340). Iconografic vorbind, există o netă deosebire între reprezentările lui Sabazios din Orient – asimilat lui Zeus sau Dionysos – și cele din Occident unde el apare ca o divinitate barbară. Astfel, o serie de plăci metalice din Occident – două din Roma, conservate la Copenhaga și respectiv Berlin (Eisele, op. cit., col. 248-249, fig. 8 și M. P. Nilsson, op. cit., p. 659, fig. 4), una de la Ampurias (M. Almagro, *Las necropolis de Ampurias*, 2, Barcelona, 1955, p. 126-129) și alta de la Transdierna (azi Tekija; cf. D. Mano-Zisi, *Narodni Muzei Beograd Antika*, 2, 1957, p. 65 și urm.) – ni-l prezintă pe Sabazios în picioare, cu barbă, costum oriental (bonetă phrygiană, tunică scurtă, pantaloni strânși pe picior, încălțăminte înaltă), mâna stângă sprijinită pe un sceptru care are în partea lui superioară „mâna sabaziacă”, mâna dreaptă ține un con de pin iar piciorul drept sprijinit pe un cap de berbec. La această serie se mai pot adăuga două reliefuri, cel de la Fântânele și un altul de la Plovdiv (D. Ţoncev, Rev. Arch., 44, 1954, p. 15-20), care se deosebesc însă de amintita serie prin faptul că sunt din marmură și prin acela că în ambele Sabazios poartă costum grecesc. Ar rămâne deci să conchidem că cele două reliefuri reprezintă prototipul occidental, ușor contaminat de cel oriental, lucru care n-are de ce să surprindă dacă avem în vedere faptul că ambele localități se află la contactul dintre lumea occidentală și cea orientală a Imperiului Roman.

În lumina acestei certitudini să reanalizăm elementele componente ale reliefului de la Fântânele pentru a sesiza mai bine mesajul său artistico-religios. Judecând după analogiile de pe plăcile de la Copenhaga și Berlin, Sabazios ține în mână dreaptă un con de pin, simbol al fecundității naturii resuscitată de atotputernicia zeului. Placa de la Copenhaga, ca și cea de la Ampurias, ni-l înfățișează pe zeu ținând piciorul pe un cap de berbec, ceea ce este foarte posibil și în cazul reliefului nostru. Animal nelipsit din iconografia sabaziacă, berbecul este menționat și în izvoarele literare, el fiind sacrificat de Sabazios la rădăcina unui copac. Toate plăcile care ne servesc pentru analogii ni-l prezintă pe Sabazios ținând tirsul în mână stângă, tirs suprapus de mână sabaziacă – după o interpretare mai nouă mână zeului însuși – care efectuează gestul așa numitei *benedictio Latina* (degetul mare, arătător și mijlociu ridicate, ultimele două – inelarul și cel mic – strânse în podul palmei). Altarul din strânga divinității își are analogia în placa de la Ampurias (ca de altfel și în unele reliefuri din Orient) iar *pedum*-ul este tipic pentru Dionysos – una din ipostazele elenizante ale lui Sabazios. Spre o altă accepție elenizantă a lui Sabazios – Zeus – ne-ar duce și interpretarea drept fulgere a celor două obiecte ușor arcuite de deasupra altarului. Colțul din stânga sus al reliefului nostru înfățișează un personaj care ară la un plug tras de doi lei. Sabazios însuși ar putea fi pus în legătură cu acțiunea de însămânțare, în măsura în care un text antic ni-l recomandă drept ctitor și protector al agriculturii. Leii însă par a putea fi colegați mai curând cultului Cybelei – leii domesticiți semnificând capacitatea de a cultiva solurile cele mai puțin fertile – și pe reliefurile de la Berlin și Transdierna ea apare alături de Sabazios. Mai puțin clară ne apare semnificația personajului care ară, poate o divinitate locală (?Silvanus Sator după documentația de la Ulmetum; cf. ISM, V nr. 66), judecând prin comparație cu interpretarea dată unui personaj similar de la relieful de pe Ampurias.

În dreapta lui Sabazios se află deasemenea mai multe obiecte, fiecare trebuind să aibă, firește, semnificația lui. Obiectul circular aflat în dreapta jos ar putea fi interpretat drept o grotă, judecând prin comparație cu placa de la Ampurias, grotă de pus în legătură cu credințele esoterice, binecunoscute în cultul sabaziac. Arborele din dreapta – care apare printre altele și pe plăcile de la Ampurias și Copenhaga – poate fi specific atât lui Sabazios, dar poate fi atât de bine interpretat drept arborele vieții așa cum apare în multe credințe eshatologice grecești. Ca și arborele, șarpele este întâlnit în mai multe culte dar în cel sabaziac – unde trecerea lui prin sân marca inițierea adorantului, judecând după un mit orfic – el pare a avea un pronunțat caracter inițiativ, cu atât mai demn de luat în seamă cu cât ultimul element care ne-a mai rămas de analizat – scara – va contura și mai bine acest caracter. Urmare a unui studiu relativ recent (M. Leglay, Latomus, 23, 1964, 2, p. 213-246), scara poate avea fie o semnificație funerară (urmând o tradiție egipteană), fie una inițiativă (urmând o tradiție mesopotamiană). Această din urmă accepție se întâlnește atât în inițiativă mistică mithriacă (scara cu șapte trepte), cât și în cea a cavalerilor danubieni (trei trepte). Apariția pentru prima oară pe un relief sabaziac a scării cu cinci trepte ar putea să marcheze și la acest cult – poate și sub influența unor mituri thracice în

care apare simbolul scării – faptul că adorantul sabaziac trebuia să parcurgă cinci etape (trepte), o parte din ele fiind descrise încă de Demosthene (*De Corona*, 18, 259 și urm.; *De falsa legatione*, 19, 281), celelalte reprezentându-le trecerea șarpelui prin sân și desigur, în final, banchetul inițiatului (vezi în general locurile citate de la Eisele și M. P. Nilsson).

Materialul din care este confecționat relieful nostru, ca și cel de la Plovdiv, exclude posibilitatea, postulată pe bună dreptate în legătură cu plăcuțele metalice din Occident, ca ele să fi fost purtate pe piept de preoții sabaziaci. În cazul nostru trebuie să fi fost vorba de un relief votiv (care putea fi expus oriunde, inclusiv în locuința unui adorant), dacă nu cumva chiar unul de cult (aflat deci într-un sanctuar), situație în care importanța cultului sabaziac de la Fântânele pare să fi fost considerabilă. Concluzia pare a putea fi întărită de faptul că relieful nostru – de o calitate mediocră – reprezenta fără îndoială produsul unui atelier local, așa cum o știm sigur, despre marele crater (piesa nr. 2), la rândul lui corelat cu cultul sabaziac. Desigur că, în aceste condiții, relieful nostru nu poate fi datat decât foarte aproximativ în secolul III p. Chr., probabil în prima sa jumătate, la sfârșitul căreia am văzut că încetează locuirea în nucleul din nord-vestul actualului sat.

Un element mai precis de datare ar putea să-l constituie legătura – desigur ipotetică – între relieful de cult al lui Sabazios și phrygianul care l-ar fi putut aduce la Fântânele și anume până acum primul și ultimul personaj din prosopografia acestui *vicus*, pretorianul Aelius Aurelius Atticus, beneficiarul diplomei din 233 p. Chr. Dacă într-adevăr așa ar sta lucrurile – ceea ce ar contribui totodată la fixarea locuinței acestuia în nucleul din nordul satului – s-ar putea ca începând cu această dată, Atticus – adorator al lui Sabazios încă de la Roma, unde se va fi obișnuit mai curând cu imagini de tipul plăcuțelor metalice – să fi instituit un cult sabaziac care să se fi desfășurat într-un sanctuar. Ipoteza este însă de cenzurat cu identificarea la Histria a unei statuete elenistice sabaziace (G. Bordenache, *St. Cl.*, 9, 1967, p. 149-151), ceea ce înseamnă că acest cult s-ar fi putut răspândi chiar mai de timpuriu în teritoriul histrian. Oricum o altă dovadă care s-ar părea că ar putea fi adusă în sprijinul ipotezei răspândirii cultului sabaziac, și anume mâna metalică care ține un globuleț dintr-un mormânt din secolele II-III p. Chr. de la Histria (M. Coja, *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 557, nr. 5, fig. 3/2) trebuie abandonată, în măsura în care ea s-ar colega mai bine cu cultul dolichenian (S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, 1, București, 1981, p. 53-55 și 72).

2. Crater din calcar, înalt de 0,55 m cu un diametru de 0,90 m Pl. II/2. Toarele orizontale, care pornesc din buza vasului, suprapun două anse, pe una din ele fiind schițată voluta de tip ionic, cealaltă nefiind lucrată. Pe câmpul lat ca și pe anse sunt reprezentate pe o parte motive vegetale și florale, cealaltă nefiind lucrată. Vasul a fost găsit întâmplător în iarna dintre anii 1979-1980 în nucleul de așezare din nordul satului, fiind publicat de Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 579, nr. 4. Piesa se află la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța.

Faptul că vasul nu este terminat dovedește că el era produs pe loc, într-un atelier local. Cât privește semnificația lui, nu ne putem pronunța în vre-un fel în măsura în care craterul poate fi corelat atât cu cultul dionisiac, dar și cu cel sabaziac, ipostază care ar confirma concluziile piesei de sub nr. 1.

3. Placă de marmură patrulateră cu colțurile superioare ușor rotunjite ($0,10 \times 0,125 \times 0,025$ m) descoperită în S2 la $-0,80$ – $-0,90$ m, adică pe al doilea moment de viațuire al casei. Astăzi în Muzeul cetății Histria. Pl. II/3. Relieful reprezintă trei busturi umane, purtând pe cap câte un *calathos*. Relieful este primitiv executat, figurile nu se disting iar îmbrăcămintea este redată prin simple incizii. Relieful a fost publicat de Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 570, nr. 2.

Faptul că cele trei busturi sunt absolut identice ne împiedică să atribuim triada noastră atât cavalerilor danubieni încadrând o divinitate (D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum*, 1, Leiden, 1969, p. 59, nr. 102 și 103) cât și Dioscurilor în aceeași ipostază (F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse* Paris, 1935) În aceste condiții relieful nostru ar putea să reprezinte Moirele (C. Caprino în *Enciclopedia dell'arte...*, 5, Roma, 1963, p. 143-144) dacă nu cumva prezența *calathos*-urilor nu ne-ar obliga să ne îndreptăm atenția spre o altă triadă, cea syriană, mai exact heliopolitană, reprezentându-i pe Zeus, Hermes și Afrodita. (H. Seyring, Syria, 10, 1929, p. 325-335). Oricum ar fi, calitatea reliefului nostru nu permite atribuiți mai ferme.

* * *

4. Relief de marmură de $0,26 \times 0,33 \times 0,05$ m găsit întâmplător în 1967. Aflându-se astăzi la Muzeul de istorie națională și arheologie din Constanța, Inv. nr. 7 107, relieful a fost publicat de C. Scorpan *Cavalerul trac*, Constanța, 1967, p. 68, nr. 34 și reluat de N. Hamparțumian, *Corpus cultus equitis Thracii. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979, p. 57, nr. 53 și Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 568, nr. 1. Înainte de a-l descrie să menționăm că un relief asemănător – altfel spus reprezentând tot un cavaler trac – fusese publicat mai demult de I. Micu (AnDobr, 18, 1937, p. 46, nr. 270) dar din păcate el s-a pierdut. În aceste condiții trebuie să ne mulțumim cu descrierea fostului director al Muzeului conștanțean, care sună astfel: „Fragment dintr-o placă de marmură, în formă circulară, reprezentând – în relief – pe călărețul trac galopând spre dreapta. Găsit în comuna Fântânele, jud. Constanța”.

Revenind la relieful descoperit în 1967, să menționăm că el se încadrează în așa numita grupă B a lui Kazarov (G. Kazarov, *Diss. Pann*, 2, 1938, 14, p. 6 și nr. 46, 487, 599, 1032) altfel spus că el îl înfățișează pe cavaler – îmbrăcat într-o tunică scurtă și ținând în mână o lance – al cărui cal înaintează la pas spre dreapta către o femeie îmbrăcată în chiton și chimation care stă pe un tron. Cu mâna dreaptă el ține dârlogii calului iar cu cea stângă, sprijinită pe genunchi o pateră. Sub cal este reprezentat un câine. Lucrare rudimentară databilă prin secolul III p. Chr. Pl. II/4.

Imagine tipic grecească – în Dobrogea de altfel dintr-un total de 72 dedicanți doar doi poartă nume thraco-romane – cavalerul trac poate avea atât o accepție funerară, cât și votivă, ipostază în care i se închină uneori dedicații către Apollo, Asclepios sau Silvanus. Este drept că o epigramă elenistică ni-l prezintă ca erou

protector (E. Will, *Le relief* ..., p. 56-59 și 103-124), dar individualitatea lui continuă să se lase încă greu descifrată, tocmai din pricina plurivalenței menționate. Admițând că în cazul nostru este vorba de un simplu relief votiv (și nu de cult, adică expus în diferite sanctuare, situație în care putea deveni *ipso facto* un Apollo, Asclepios etc.), reprezentându-l probabil în accepția de erou protector, ar mai trebui adăugat că după o opinie tot mai răspândită (N. Hamparțumian, *op. cit.*, p. 13) divinitatea din fața cavalerului thrac ar putea fi asimilată cu Cybele.

c. Piese de arhitectură și varia Nucleul din sudul satului

1-8. Baze de coloană din calcar de dimensiuni ușor deosebite. *Piesa nr. 1.* (Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 581 nr. 6) a fost găsită în punctul $\alpha/S3$ la -1,20 m sub nivelul II (poate, cum afirmam în publicația menționată, într-o groapă ce pornea de la al treilea nivel de viețuire al casei; apartenența tuturor acestor baze la nivelul I este astăzi indiscutabilă, așa cum vom vedea la piesele 3 și 5-8). Piesa noastră are plinta de $0,41 \times 0,41 \times 0,075$ m; înălțimea torului: 0,09 m; diametrul fusului de coloană de 0,23 m Pl.III/1. Ea se află astăzi la Muzeul școlar din Fântânele. *Piesa nr. 2*, fragmentară, găsită în același context stratigrafic cu nr. 1, are înălțimea plintei de 0,09 m. Aceeași colocare actuală. *Piesa nr. 3* a fost găsită în substrucția unui puț la -1,20 m, puț care aparținea nivelului II ($\alpha/S3$). Refolosirea ei ca material de construcție, dovedește clar apartenența ei la nivelul I. Piesa are plinta de $0,45 \times 0,45 \times 0,11$ m; înălțimea torului 0,09 m; diametrul fusului 0,38 m. Pl.III/2. Piesa se află astăzi în Muzeul de la Histria. *Piesa nr. 4* a fost găsită în $\alpha/S5$ - 0,90 m, fiind singura bază - alături de fragmentul de capitel de sub nr. 11 - care ar fi putut aparține stratigrafic lui N II. Ne revizuim deci afirmația din publicația menționată, considerând astăzi că toată seria arhitectonică în discuție aparținea lui N I, ea putând fi cel mult parțial refolosită în N II. Piesa noastră are plinta de $0,45 \times 0,45 \times 0,09$ m; înălțimea torului 0,09 m; diametrul fusului de coloană 0,38 m. Pl. III/3. Astăzi la Muzeul cetății Histria. *Piesele nr. 5 și 6* au fost găsite în $\alpha/S5$ la -1,40 m, aparținând deci clar lui N I. Ambele au plinta de $0,45 \times 0,45 \times 0,09$ m; înălțimea torului de 0,09 m; diametrul fusului de coloană: 0,35 m. Astăzi se află la Muzeul școlar din Fântânele. *Piesele nr. 7 și 8* au fost găsite în $\alpha/S6$ la -1,10 m, deci deasemenea pe N I. Ele au plinta de $0,45 \times 0,45 \times 0,09$ m; înălțimea torului: 0,07 și respectiv 0,09 m; diametrul fusului de coloană: 0,39 m. Ambele piese se află deasemenea la Muzeului școlar din Fântânele.

9-10. *Piesa nr. 9* a fost găsită împreună cu baza descrisă mai sus sub nr. 1 deci în $\alpha/S3$ la -1,20 m (*ibidem*). Ea reprezintă un fus de coloană fiind confecționată - ca dealtfel toate piesele arhitectonice - din calcar, având diametrul de 0,25 m; înălțimea păstrată 0,54 m. Al doilea fus de coloană (*piesa nr. 10*) a fost găsită în același context cu piesele 7 și 8, deci în $\alpha/S6$ la -1,10 m. El este confecționat deasemenea din calcar, având diametrul de 0,32 m, înălțimea păstrată fiind de 0,40 m. Astăzi ambele piese se află la Muzeul școlar din Fântânele.

11. Unică piesă care ar putea fi interpretată drept capitel – după opinia arhitectei Monica Mărgineanu Cârstoiu – a fost găsită în α /S1 la -0,80 m deci pe nivelul II (*ibidem*). Înălțimea abacului este de 0,085 m, a torului de 0,09 m, iar diametrul fusului de coloană de 0,23 m. Sugestia menționată mai sus se sprijină pe existența unui ornament aflat la extremitatea abacului. Pl. III/4. Astăzi se află la muzeul școlar din Fântânele.

Toate cele 11 piese descrise până aici alcătuiesc ~~un~~ fără îndoială un lot arhitectonic unitar care va fi împodobit complexul cercetat în prima sa fază de existență. Afirmăm aceasta în măsura în care – cum s-a văzut – doar piesele 4 și 11 au fost găsite pe N II, fiind fără îndoială reutilizate. Singurul studiu destinat acestei categorii de piese a fost realizat la noi de Monica Mărgineanu Cârstoiu și Al. Barnea (*Tropaeum Traiani*, I, București, 1979, p. 129–176). Piesele noastre – ne referim la bazele înregistrate sub nr. 1–8, celelalte fiind prea fragmentare pentru a putea intra în discuție – se încadrează, potrivit studiului amintit, în categoria bazelor de coloană cu profilatură simplă (p. 131–134, fig. 109–114), analogiile cele mai exacte fiindu-ne oferite de piesele 2.1.9–2.1.18. Ele sunt considerate de autorii citați drept o evoluție din tipul „cu profilatura complexă” (el însuși derivat din ordinul ionic-atic), majoritatea exemplarelor citate fiind găsite în contexte stratigrafice aparținând secolului VI p. Chr. Recunoscând că în orice tipologie este mai greu de susținut drumul de la simplu la complex dar, după cum se vede, și invers, ținem să menționăm că ambianța stratigrafică a pieselor de la Fântânele nu lasă loc la nici o îndoială, fiind vorba de secolul II p. Chr. Fără a sugera vre-un moment o antedatatură a pieselor de la Tropaeum – sugestia ar avea la bază o posibilă reutilizare a pieselor inițial romane timpurii până târziu în perioada romano-bizantină – atragem atenția că mediul rural dobrogean din epoca romană timpurie ne mai oferă și alte exemple în sprijinul datării timpurii a pieselor de la Fântânele. Ne referim, se înțelege, la piesele publicate de V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 173, nr. 3–6, pl. XLVI/6, 7 (Niculițel) și p. 184, nr. 1–2 cu fig. 68, pl. XLVI/4, 5 (Horia), toate exemplarele datându-se în secolele II–III p. Chr. (cu observația că ordinul arhitectonic e cel ionic-atic și nu toscan simplu sau, cu atât mai puțin, doric, coloana dorică neavând nici un fel de bază). Astfel stând lucrurile, putem conchide că analogiile de la Horia și Niculițel confirmă datarea pieselor de la Fântânele în epoca romană timpurie, mai exact spus în secolul II p. Chr. Din păcate, faptul că nici o piesă nu a fost găsită *in situ* ne împiedică să propunem o amplasare a lor în complexul de N I, nu însă și o foarte posibilă influență elenistică în acest gen de construcții (vezi cap. II, paragraful a).

* * *

12. Colonetă de marmură găsită în punctul α /S5 la -1,40 m pe N I. Pl. III/5. Înaltă de 0,52 m, coloneta are o bază cu diametrul de 0,27 m (înaltă de 0,05 m), două toruri (înalte împreună de 0,09 m) cu diametre de 0,225 m și respectiv 0,17 m, un trunchi de con răsturnat înalt de 0,14 m cu diametrul minim – spre partea inferioară – de 0,10 m și maxim – spre cea superioară – de 0,21 m, un alt trunchi de

con înalt de 0,25 m – cu diametrul maxim, jos, de 0,25 m și minim, sus, de 0,17 m – despărțit de elementele de deasupra și de dedesubt de câte o nervură profilată și având canceluri în torsadă, toată coloneta fiind suprapusă de o calotă convexă care mai păstrează unna unor scrijelituri. Piesa se află astăzi în Muzeul cetății Histria. Este posibil că piesa să fi servit ca picior de masă, judecând după analogia oferită de Viorica Bolindeț, *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 147–150.

13. Două fragmente ale unui vas de marmură. Diametrul 0,60 m, grosimea pereților 0,04 cm. Profil la partea superioară a vasului. Fragmentul mic a fost găsit în α /S6 la –1,40 m (N I) iar cel mare la demontarea profilului dintre S5 și S6 tot pe N I. Pl. III/6 a, b. Azi în depozitul șantierului Histria. Despre funcția lui, dacă nu-i admitem totuși o legătură cu coloneta anterior descrisă de natură eventual culturală, nu putem face decât simple presupuneri. Cf. V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 165, nr. 1.

14. *Mortarium* fragmentar descoperit în punctul η din nucleul din sudul actualului sat. Vasul are o plintă cu un diametru de 0,27 m, la joncțiunea cu corpul vasului diametrul se micșorează până la 0,23 m pentru ca diametrul maxim păstrat să fie de 0,32 m. Pl. III/7. De notat că o piesă similară (înălțimea 0,45 m; diametrul plintei 0,35 m; diametrul funcțional 0,30 m; diametrul maxim păstrat 0,52 m) a fost descoperită în punctul α S6 la –1,30 m deci pe primul nivel de existență a clădirii. Ambele piese – aflate la muzeul școlar din Fântâncele – sunt lucrate dintr-un calcar alb și sfărâmișos, ele urmând a fi servit la strivirea fructelor sau a legumelor. În ceea ce privește întinderea locuirii din nucleul sudic, întindere care exclude interpretarea lui drept o unică *villa rustica*, vezi considerațiile din capitolele precedente.

15. Râșnița fragmentară din calcar descoperită în punctul α /S6 la –0,70 m, pe N II. Este de fapt vorba de partea superioară, mobilă, a unei râșnițe (*catillus*) cu diametrul de 0,30 m, înălțimea de 0,07 m și lățimea de 0,14 m. Cf. V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 173, nr. 1–2, pl. XL/1. Această piesă ne dovedește că și în a doua sa fază, complexul din punctul α va fi continuat să aibă un pronunțat caracter agricol, caracter anunțat deja de chiupul și seccra din nivelul precedent. Astăzi piesa se află în depozitul șantierului Histria.

16. Obiect conic, partea inferioară perfect netedă, pe cea conică canceluri verticale. Piesa are o înălțime de 0,175 m iar diametrul la bază este de 0,10 m. Pl. III/8. Piesa a fost găsită întâmplător, înaintea începerii săpăturilor noastre, în nucleul din sudul satului și se află azi în depozitul șantierului Histria. Nu putem preciza în nici un fel funcționalitatea acestui obiect, dacă nu cumva va fi servit la polisat.

17–18. Două obiecte sferice din calcar, unul ușor aplatizat (înălțimea: 0,075 m; diametrul 0,13 m), celălalt mai mic și quasisferic (diametrul 0,09 m), ambele aflându-se astăzi în depozitul șantierului Histria. Pl. III/9 a, b. Primul dintre ele a fost găsit în punctul α /S1 – 0,70–0,80 m (N II), al doilea în α /S6 – 1,40 (N I). Avem deci dovada că, indiferent de funcția lor, în ambele momente indicate, acest tip de obiecte era folosit deopotrivă. Cât privește funcția lor, dacă nu admitem că ele vor fi servit drept greutăți (prima piesă cântărește 2 kg, a doua 0,800 kg, ceea ce ar corespunde cu 6 *librae* (= 1,965 kg) și respectiv cu 3 *librae* (= 0,982 kg) sau

mai curând cu 1 *obolos* (= 0,728 kg); cf. Fr. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, Berlin, 1882, p. 705–706), ne-ar fi mai greu s-o precizăm. Dacă admitem însă ipoteza citată, continuitatea caracterului agrar al complexului nostru în primele două faze s-ar vedea din nou confirmată. S-ar mai putea oare adăuga, pornind de la constatările anterioare, că în prima fază erau folosite greutatea de măsură greacă iar în a doua romane?

19. Placă fragmentară din calcar cretos găsită în punctul α la demontarea profilului dintre S1 și S5 la –0,80 m (N II). Placa are dimensiunile de 0,45×0,35 m, fiind groasă de 0,07 m. Partea ei vizibilă, perfect polisată, are un chenar pe margine, cca din spate, pe care se văd urmele de prelucrare ale dălțiței, o mică calotă conică (ca și cum ar fi servit ca diblu pentru o eventuală încastrare) iar cca laterală un motiv de zvastici alternând cu ove. Pl. III/10 a, b, c. Piesa se păstrează în depozitul șantierului Histria. Pare a fi vorba de o placă pe care ar fi urmat să fie gravată o inscripție. Reamintind că vasul cu motive florale (mai sus, paragraful b, 4) a rămas și el neterminat, ar rezulta că în cele două nuclee rurale pulsa o intensă viață artizanal-culturală și pe care una din invaziile de la mijlocul secolului III p.Chr. (preciziunea nu o avem decât pentru placa pe care-o descriem acum, vasul amintit nefiind „stratigrafiat”) o va fi întrerupt în plină activitate. Interesantă pe de altă parte ne apare și ornamentica păstrată pe partea laterală a plăcii descrise și care ne îndreaptă indiscutabil spre lumea greacă, lucru firesc dacă avem în vedere și celelalte elemente de arhitectură, artă și religie surprinse în acest complex ca și în toate așezările de la Fântânelc.

20–22. Plăci de marnură fragmentare (0,32×0,24 m, placă care se întrecește cu o alta de 0,13×0,08 m; 0,25×0,24 m, toate groase de 0,05 m) cu profil la extremitățile finite păstrate. Au fost găsite în punctul α /S2 la –0,45 m (N III), aflându-se astăzi în depozitul șantierului Histria. Pl. III/11. Nu putem face decât presupuneri privind funcționalitatea lor (un alt monument aflat în curs de prelucrare?), singura problemă ridicându-o calitatea deosebită a acestor piese pentru al treilea nivel de existență al clădirii noastre, în general destul de săracios.

23–24. Două țigle. Pl. III/12 a, b. Prima țiglă măsoară 0,48×0,36×0,021 m și a fost găsită în punctul α /S5 la –1,40 m (N I). A doua măsoară 0,43×0,27×0,021 m și a fost găsită tot în punctul α /S1 la –0,80 m (N II). Reamintind că distincția dimensională se verifică pe tot materialul tegular din punctul α , rezultă că cele două tipuri ilustrează bine distanța în timp ce separă nivelurile I și II din complexul cercetat. Muzeul Histria.

25–26. Două olane. Pl. III/13 a, b. Prima dintre ele măsoară 0,43×0,14×0,02 m și a fost găsită în punctul α /S5 la –1,40 m (N I) iar a doua, măsurând 0,51×12×0,02 m, a fost găsită în același punct la –0,80 m (N II). Același observații ca la piesele precedente. Muzeul Histria.

27–28. Două cărămizi. Pl. III/14 a, b. Prima dintre ele măsoară 0,25×0,14×0,041 m, fiind găsită în punctul α /S5 la –1,40 m (N I), a doua, măsurând 0,27×0,16×0,031 m, a fost găsită în același punct, S1 la –0,77 m (N II). Azi în Muzeul Histria. Distincțiile dimensionale postulate la materialul tegular citat până

acum se văd aşadar şi acum confirmate, în plus putând cita analogia cu Histria (Al. Suceveanu, *Histria*, VI, Bucureşti, 1982, p. 52), unde într-adevăr cele două tipuri se datează în secolul II şi respectiv III p. Chr.

d. Obiecte de metal

Nucleul din nordul satului

1. Cuţitaş fragmentar de fier. Lungimea 10,4 cm, lăţimea 1,6 cm. Descoperit în S1 □ 19-0,63 m (N I). Pl. IV/1.

2. Daltă fragmentară de fier (sau săpăligă; *ligo*?); lungimea 5,7 cm, lăţimea minimă 2,3 cm, cea maximă 4,5 cm (în dreptul ei piesa, mult subţiată, este uşor rotunjită). Descoperită în S1 □ 12-0,71 m (N I). Pl. IV/2.

3. Obiect de fier, dreptunghiular în secţiune, cu un capăt ascuţit (eventual de înfigere într-un mâner de lemn), celălalt răsucit spre exterior puţin proeminent. Lungimea 11,6 cm, gr. 1,2 cm. Descoperit în S1 □ 1-0,50 m (N II). Pl. IV/3. Obiectul ar fi putut fi o unealtă de tâmplărie, pentru care vezi I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *Dacia*, N. S., 14, 1970, p. 213, fig. 15, 4; p. 226, fig. 28, 14.

Nucleul din sudul satului (punctele α şi β)

4. Piron de fier. Lungimea 9,7 cm, diametrul florii 2,2 cm. Descoperit în punctul α din S1 □ 7-1,10-1,12 m (NI). Pl. IV/4.

5. Cuţit fragmentar de fier în teaca sa (sugestia colegului L. Petculescu). Lungimea 13,5 cm, lăţimea 2,8 cm. Descoperit în punctul α/S3 -1,00-1,20 m (NI). Pl. IV/5. După sugestia aceluiaşi cercetător, nu pare să fie vorba de o armă militară.

6. Clopot de fier, aproape întreg. Înălţimea 6,00 cm. Lăţimea sus 3,5 cm, diametrul la bază 4,2 cm. În partea de sus cârlig de prindere. Descoperit în punctul α/S3 -1,00-1,20 m (NI). Pl. IV/6. Alte clopote la Tropaeum (I. Bogdan Cătănciu, Al. Barnea *Tropaeum Traiani*, I, Bucureşti, 1979, p. 189 N V 10 (25), fig. 165 (secolul VI p. Chr.) sau la Histria (Al. Suceveanu, *Histria* VI, Bucureşti, 1982, p. 129, faza IV B, 1).

7. Cuţit fragmentar de fier. Lungimea 7,2 cm, lăţimea maximă 3,4 cm. Descoperit în punctul α/S5 -1,40-1,45 m (N I). Pl. IV/7.

8. Cosor de fier (*falx*). Lungimea 27 cm, lăţimea 4 cm. Găsit în punctul α/S5 -1,40-1,45 m (N I). Pl. IV/8. Pentru analogii vezi I. Bogdan-Cătănciu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 185, III, 10(14) şi 10(15) cu fig. 155 din secolul III p. Chr. şi p. 186 (N IV B 10(4) cu fig. 159) din secolul IV p. Chr. şi V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 171, nr. 4 cu pl. XL, 3 din secolele II-III.

9. Unealtă fragmentară din fier, compusă, dintr-un orificiu de înmănuşare şi partea inferioară fie de la o cazma (?), fie o lopată (?). Lungimea 18,5 cm, diametrul găurii de înmănuşare 3,5 cm, lăţimea părţii de jos 6,0 cm. Găsită în punctul α/S5 -1,40-1,45 m (N I). Pl. IV/9.

10. Verigă de fier. Lungimea 4,2 cm, lățimea 1,9 cm, grosimea 0,9 cm. Găsită în punctul α la demontarea profilului dintre S5 și S6 pe NI. Pl. IV/10. V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 195, piesa i, pl. XLII, 2, o consideră o piesă de harnașament, ceea ce e foarte posibil.

11–12. Două plăci similare de fier, ambele având pe una din părți câte două dibluri, iar în partea de sus câte un diblu, invers dispus decât celelalte. Lărgimea 6,0–7,2 cm, lățimea 2,5–2,8 cm, lungimea maximă a diblurilor 3,0 cm. Găsite în punctul α /S6 –1,40 (NI). Par a fi elementele incastrabile într-un corp lemnos, eventual într-o ușă. Pl. IV/11–12.

13. Placă de fier similară cu precedentele (dimensiuni identice), cu deosebire că diblul invers dispus – menționat mai sus – este mult mai lung și mult flexat. Găsită în punctul α /S6 –1,30 (NI). Nu avem totuși elementele suplimentare pentru o altă explicație decât cea de la piesele precedente. Pl. IV/13.

14. Cinci fragmente ale unei cutii de fier. Găsite în punctul α /S6 –1,20 m (NI) Pl. IV/14.

15. Manșon de fier fragmentar de la o unealtă (?). Lungimea 7,0 cm, diametrul 2,5 cm. Găsit în punctul α /S3 –0,80 (NII). Pl. IV/15.

16. Închizătoare de broască (sugestie L. Petculescu) din bronz. Lungimea 6,2 cm, lățimea maximă 1,3 cm, grosimea 0,4 cm. Găsită în punctul α /S3 –0,80 (N II). Pl. IV/16.

17. Piron de fier. Lungimea 7,5 cm, diametrul maxim 2,0 cm. Găsit în punctul β /S2 –0,70 (NII). Pl. IV/17.

18. Vârf de lamă de cuțit din fier. Lungimea 6,0 cm, lățimea maximă 2,5 cm. Găsit în punctul β /S2 –0,70 (NII). Pl. IV/18.

19. Fragment de cutie de fier în care se află un orificiu, poate pentru broască. 6,0×5,5 cm. Găsit în punctul α /S3 în profilul de Vest (N II). Pl. IV/19.

20. Nasture de bronz, cu orificiu în centru. Diametru 2,3 cm, grosimea 0,01 cm. Găsit în punctul β /S2 –0,60 (N II). Pl. IV/20. Vezi Al. Suceveanu, *Histria VI*, București, 1982, p. 125, I C 14 (pl. 24) din secolul III p. Chr.

21. Pandantiv circular din bronz, cu corpul principal formă de cruce, barele crucilor fiind legate printr-un fir ondulat. Pe corpul principal câte două linii incizate. La extremitățile crucii câte un mic orificiu. Diametrul 3,2 cm, grosimea 0,01 cm. Găsit în punctul α la demontarea profilului dintre S1 și S5 pe N II (sub placa de calcar descrisă mai sus, c. 19). Pl. IV/21.

22. Două fragmente ale unei cutii de fier (5,1×0,02 cm). Găsite în punctul α /S7 –0,50 (N III). Pl. IV/22.

23. Obiect de fier, dreptunghiular în secțiune, cu un capăt ascuțit, celălalt răsucit spre exterior. Descoperit în punctul α /S3 –0,40 m (N III). Identic cu piesa nr. 3. Pl. IV/23.

24. Fibulă de bronz de tipul celor cu „bulbi de ceapă”. Stare de conservare excelentă. Lungimea 5,3 cm, lățimea 4,5 cm. Descoperită întâmplător în jurul punctului α . Pl. IV/24. vezi E. Keller, *Die spätrömische Grabfunde in Südbayern*, München, 1971, p. 34, fig. 11, tip 3A (340–360 p.Chr.).

c. Obiecte de sticlă

De la bun început trebuie să precizăm că descoperirile de această natură sunt foarte săracioase, o excepție făcând-o numeroasele fragmente de gcam găsite atât în cele două secțiuni din nucleul de nord, cât și în complexul α din cel de sud, pe toate cele trei niveluri ale clădirii. Ele demonstrează relativă bunăstare a locuitorilor lui, de același nivel de civilizație pe durata a 3 secole, de la primii geți romanizați din secolul II p. Chr. la romanii din secolele III–IV p. Chr.

Dintre celelalte descoperiri de sticlă prezentăm pe larg mai jos puținele fragmente expresive.

Nucleul din centrul satului

I. Fragment de toartă de vas din sticlă albastră, cu impresiuni alungite: înălțimea: 0,028 m. Găsit în S8 în nucleul din centrul satului. Starea fragmentară a tortiței noastre exclude o datare mai circumstanțiată, de postulat însă oricum în secolele II–III p. Chr. Pl. V/I.

Nucleul din sudul satului (punctul α)

2. Fragment din piciorul inelar, înalt, al unui vas, poate de la *trulla* (M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968, p. 36, tipul VIII, 27) cu diametrul (piciorului) de 0,025 m. Găsit în S5 la –1,40–1,45, pe N I. Datarea fragmentului nostru nu poate fi decât în secolul II p. Chr. Pl. V/2.

3. Fragment din partea inferioară a unui bol de sticlă incoloră cu diametrul aproximativ maxim păstrat de 0,065 m (*Ibidem*, p. 40, nr. 34). Găsit în același condiții cu precedentul, se datcăză deci tot în secolul II p. Chr. Pl. V/3.

4. Fragment dintr-un bol a căruia suprafață exterioară este realizată din impresiuni care-i dau un aspect fațetat; diametrul aprox. 0,04 m. Pl. V/4. Găsit în același punct α S1 [] 10–11 la –0,90 m, pe podeaua lui N II (prima jumătate a secolului III p. Chr.). Aceași datare pentru un vas asemănător – declarat de M. Bucovală unic pe teritoriul României – publicat de Ioana Bogdan Cătănicu și Al. Barnea, *Tropaeum Traiani*, I, București, 1979, p. 185, N III 10 (2) și fig. 153. Încetând să mai fie unic, vasul de la Tropaeum nu rămâne mai puțin dovada incontestabilă a unui import – și încă unul de calitate –, ipostază pe care avem dreptul s-o postulăm acum și pentru bolul căruia îi va fi aparținut fragmentul nostru de la Fântânele.

5. Fragment din buza unui bol de sticlă incoloră găsit în S4 la –0,80 (N II); diametrul 0,05 m (M. Bucovală, *op. cit.*, p. 40, nr. 33). Pl. V/5. Secolul III p. Chr. (prima jumătate).

6. Fragment din piciorul înclat plat (poate al unei căni, cf. *Ibidem*, p. 33, nr. 20), găsit în același context cu fragmentul precedent; diametrul 0,018; se datează deasemenea în prima jumătate a secolului III p. Chr. Pl.V/6.

f. Obiecte de os Nucleul din centrul satului

1. Ac de cap (?) descoperit întâmplător; lungimea: 0,085 m. Pl. V/7. Cf. Al. Suceveanu, *Histria* VI, p. 124, piesa I, B-C, 1 (secolele II-III p. Chr.).

Nucleul din sudul satului (punctele α și β)

2. Inel de os fragmentar descoperit în punctul α , S5 la -1,40-1,45 m (N I); diametrul: 0,14 m; lățimea: 0,007 m; grosimea: 0,003 m; la exterior trei nervuri incizate. Pl. V/8. Contextul stratigrafic indică secolul II p. Chr.

3. Ac de cap fragmentar descoperit în punctul α , S4 la -0,30 m (N III); lungimea: 0,06 m. Pl. V/9. Cf. Al. Suceveanu, *op. cit.*, *loc. cit.*, piesele I, C, 1 (secolul III p. Chr.) și II, A, 2 (a doua jumătate a aceluiași secol). În cazul de aici datarea este evident mai târzie, ca de pildă la Atena (H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, 1959, L 73 (sec. IV p. Chr.).

4. Ac de cap descoperit în punctul β S2 la -0,60 m (N II); lungimea: 0,092 m. Pl. V/10. datarea asemănătoare ca cea de la nr. 1.

g. Monede

Între 1978 și 1983, cu ocazia săpăturilor arheologice de la Fântâncle, s-au descoperit 33 de monede, fie în secțiunile trasate pentru cercetarea diferitelor obiective, fie întâmplător, la suprafața terenului, în apropierea acestora. Pentru a menține o linie unitară în prezentarea descoperirilor, vom cataloga materialul numismatic pe complexe, marcând, atunci când este cazul și datele de săpătură, secțiunea, adâncimea, nivelul.

Nucleul din centrul satului

Galerius Maximianus

1. GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES KA
CONCORDIA MI-LITVM
RIC, VI, p. 581, nr. 19 b, Cyzic,
anii 295-299.
AE \downarrow 2,04 g.; 19,5 mm.
1981, *passim*.

Mauriciu Tiberiu

2. Legenda ilizibilă.
K; (?); A; $\varphi = 586/7$
AE \downarrow 1,97 g.; 20,5 mm.
1981, *passim*.

Nucleul din sudul satului (punctul α)

Maxentius

3. IMP C MAXENTIVS P F AVG
AETE-RNITAS-AVG N
RIC, VI, p. 404, nr. 35, Ostia,
anii 309, târziu – octombrie 312.
AE \nwarrow 5,28 g.; 24,5 mm.
1981, S₇ – 0,30 m (NIII).
MOSTP

Constantin cel Mare

4. IMP CONSTA-NTINVS AVG
IOVI CONS-ERVATORI AVGG
RIC, VII, p. 644, nr. 8, Cyzic
anii 317-320.
AE \uparrow 2,63 g.; 19 mm.
1981, S₆ – 0,30 m (NIII).
|A
SMK

Constantin II

5. CONSTANTINVS IVN NOB C
CAESARVM NOSTRORVM VOT/V
RIC, VII, p. 512, nr. 116,
Thessalonic, anul 320.
AE \uparrow 2,41 g.; 19,5 mm.
1981, S₄ – 0,25 m (NIII).
[*?]
TSBVI

Constantius II

6. D N CONS [TANTIVS] P F AVG
[FEL TEMP REPARATIO] F H 3
Atelier neprecizat, anii 354-358.
AE \swarrow 1,73 g.; 17 mm.
1983, S₂ – 0,30 m (NIII).

7. *Neprecizată*

AE 0,37 g.; 16 mm.
1983, în profilul dintre S₅ și S₆ între – 1,30 și 1,40 m (NI)

(la N-V de punctul α)

Tomis: Marcus Aurelius Caesar (139-169)

8. KAICAPI BHPΩ. Bust drapat spre st.
TOMI-TWN. Dionysos în picioare spre st. cu kantharos în mână dreaptă
întinsă, stânga pe tyrs; în stânga jos panteră cu capul spre dr.
Regling, 2650.

AE ↓ 3,02 g.; 17 mm.

1981.

Histria: Iulia Domna (193-211)

9. IOVA ΔOMNA... CЄ. Bust spre dr.
[IC]TP-[I[H]], jos ИΩИ. Vultur pe delfin spre st.
Pick, –; cf. 501, pentru revers.

AE ← 8,27 g.; 24 mm.

1980.

Histria: Caracalla (211-218)

10. AV K M AV – AN [TΩNINOC]. Bust laureat, cuirasat și drapat spre dr.

ICTPIH-[N] – ?ΩN, în câmp dr. Δ. Apollo cu plektron în mâna dreaptă, sprijinind cu stânga lira pe o coloană.

Pick, 515 (Elagabal).

AE ↙ 10,59 g.; 28 mm.

1980.

Histria: Iulia Mamaea (222-235)

11. IOVAIA MAM-MAIA CEBA. Bust diademat spre dr.

ICTP-[IH], în exergă NΩN. Vultur pe delfin spre st.

Pick, 520.

AE ↑ 7,53 g.; 25 mm.

1979.

Maximin Daza

12. IMP C GAL VAL MAXIMINVS P F AVG

VIRTVTI EXERCITVS

$\frac{*|I}{ANT}$

RIC, VI, p. 644, nr. 169 b, dar A ⊥ *, Antiochia, anul 312.

AE ↑ 4,79 g.; 21 mm.

1983.

Crispus

13. D N FL IVL CRISPVVS NOB CAES

VICTORIA – CAESS NN

$\overline{\bullet TS \bullet \epsilon \bullet}$

RIC, VII, p. 506, nr. 62, Thessalonic, anul 319.

AE ↑ 2,77 g.; 20 mm.

1983.

14. *Urbs Roma*

VRBS ROMA

Fără legendă

$\overline{\bullet SMHA \bullet}$

RIC, VII, p. 559, nr. 134, Heraclea, anii 330-333, dar numai cu off. Є.

1981.

- Constantin cel Mare*
15. CONSTANTI-NVS MAX AVG
GLOR-IA EXERC-ITVS • ASIS •
RIC, VII, p. 455, nr. 235, Siscia, anii 334-335.
AE ↑ 1,90 g.; 18,5 mm.
1981.
- Urbs Roma*
16. VRBS-ROMA
Fără legendă • BSIS •
RIC, VII, p. 456, nr. 240, Siscia, anii 334-335.
AE ↓ 1,73 g.; 18 mm.
1981.
- Constantin cel Mare*
17. CONSTANTI-NVS MAX AVG
GLOR-IA EXERC-ITVS SMHT *
RIC, VII, p. 559, nr. 136, Heraclia, anii 333-336.
AE ↘ 2,86 g.; 18,5 mm.
1981.
18. CONSTANTI-NVS MAX AVG
[GLOR-IA EX]ERC-ITVS CONSA
RIC, VII, p. 589, nr. 137, Constantinopol, anii 336-337.
AE ↑ 1,49 g.; 15,5 mm.
1981.
- Constantin II*
19. [D N CON]STAN-TINVS P F AVG
GLOR-IA EX [ERC-ITVS] CON[S •]
RIC, VIII, p. 449, nr. 24, Constantinopol, septembrie 337 –
– primăvara 340.
AE ↓ 1,53 g.; 14 mm.
1982.
- Constans*
20. [D N CONSTA]-NS P F [AVG]
[GLOR-IA-EXERC]-ITVS [SM]NA
RIC, VIII, p. 471, nr. 14, Nicomedia, septembrie 337 – primăvara 340.
AE ↓ 1,05 g.; 13,5 mm.
1979.
- Constantin cel Mare – divinizat*
21. [D N CONS]TANTI-NVS [PT AVGG] [SM]AN
Fără legendă
RIC, VIII, p. 515, nr. 39, Antiochia, septembrie 337 – primăvara 340.
AE ↑ 1,18 g.; 14,5 mm.
1981.

Constans

- 22-23. D N CONSTA-NS P F [AVG]; D N CONSTA-[NS] P F AVG
GLOR-IA EX[ERC-ITVS]; [GLOR-IA EXERC-ITVS] ...A(22)
Atelier neprecizat, anii 337-341.
AE ↘ 1,05 g.; 15 mm. Fragm.; ↘ 1,25 g.; 14,5 mm.
1982; 1979.
24. ... P F AVG
GLOR-[IA EXERCITVS]
Atelier neprecizat, anii 337-341.
- Constans*
- 25-27. D N CONSTA-NS P F AVG; [D N C]ONSTA-NS P F AVG;
D N CONSTA – NS P F AVG
VOT/XX/MVLT/XXX [S]MK[A?]; SMKA (26 – 27)
RIC, VIII, p. 494, nr. 51, Cyzic, anii 347-348.
AE ↓ 1,82 g.; 14,5 mm; ↘ 1,63 g., 14 mm.; ↑ 1,24 g.;
16 mm.
1981; 1979 (26-27).
- Constantius II*
28. Tip FEL TEMP REPARATIO (FH)
Atelier neprecizat, anii 354-358.
1979. Pierdută.
29. D N CONSTAN-TIVS P F AVG
SPES REI-PVBLICE
Atelier neprecizat, anii 358-361.
AE ↓ 2,23 g.; 15,5 mm.
1978.
- Valentinian I*
30. Tip SECVRITAS REIPVBLICAE
Atelier neprecizat, anii 364-375.
1979. Pierdută.

(punctul β)

Constantius Gallus

31. Tip FEL TEMP REPARATIO (FH)
Atelier neprecizat, anul 354.
1983. Pierdută.

Constantius II

32. Tip FEL TEMP REPARATIO (FH)
Atelier neprecizat, anii 354-358.
1978. Pierdută.

Fără să stăruim prea mult aici, vom sublinia doar că monedele provin din trei puncte diferite ale așezării. În cel din centrul satului (nr. 1-2), prima se datează la sfârșitul secolului al III-lea p. Chr. mai exact din 295-299, și ea se înscrie normal în mărturiile numismatice atestând reluarea circulației monctare aici după reforma lui Diocletian. Mai interesantă este cea de a doua monedă, un hemi-follis de la Mauriciu Tiberiu, emis în 586/7, ceea ce vine să dovedească existența viețuirii în așezare, măcar în anumite puncte ale ei și mai târziu în secolul al VI-lea.

Din săpăturile din cel de al doilea, punctul α, aflat în sudul satului, provin cinci monede (nr. 3-7), din care doar patru s-au putut identifica. Cea mai veche este o monedă de la Maxentius din anii 309-312, urmată de două exemplare de la Constantin cel Mare și Constantin II, emise în aceeași etapă, prima între 317-320, a doua în 320, în vreme ce ultima este o emisiune de la Constantius II din 354-358.

Tabloul se completează însă substanțial prin monedele descoperite la suprafață, la N-V de acest punct, dar în imediata sa apropiere (nr. 8-30). De aici provine o emisiune tomitană pentru Marcus Aurelius Căesar și trei monede emise la Histria cu efigiile Iuliei Domna, Caracalla și Iuliei Mamaea, ce vin să documenteze și numismatic perioada secolilor II-III.

Urmază o emisiune de la Maximin II Daza din 312, cu care se deschide aici seria monedelor de după reforma lui Diocletian. După o monedă de la Crispus din 319, urmează patru exemplare emise între 330-336, alte șapte din răstimpul 336-341, două dintre 342-348, una din 354-358, urmate de o emisiune din 358-361 și, în sfârșit, de o monedă de la Valentinian I, emisă cândva între 364-375. Dacă prima și a doua monedă din secolul al IV-lea mai înainte amintite vin să înmulțească materialul pentru anii 319-320, reprezentat așa cum am arătat de trei monede descoperite în săpături, următoarele 13 monede completează în chip fericit tabloul cu emisiuni din 330-336, 336-341 și 342-348, cu care se face joncțiunea relativă cu emisiunea din 354-358 aflată în săpături, întărită de încă un exemplar aflat întâmplător.

De interes deosebit sunt însă ultimele două monede aflate întâmplător care depășesc etapa 354-358, și anume una de la Constantius II de tip SPES REIPVBLICE, care se datează în 358-361, alta de la Valentinian I de tip SECVRITAS REIPVBLICAE, ce n-o mai putem data, din păcate, decât larg între 364-375.

Cel de-al treilea punct care a oferit monede este β, tot din sudul satului, aflat nu la prea mare depărtare de punctul α, circa 100 m. pe un alt bot de deal. Toate cele trei exemplare (nr. 31-33) au fost descoperite întâmplător la suprafața terenului și se datează în 354, emisiunea de la Constantius Gallus, în 354-358, emisiunea de la Constantius II și în 366-367, emisiunea de la Valentinian I de tip GLORIA ROMANORVM.

În continuare vom combina materialul numismatic descoperit în cele trei puncte înșiruindu-l cronologic, în încercarea de a obține o imagine de ansamblu asupra circulației monetare de la Fântânele, evident în limitele eșantionului pentru moment la dispoziția noastră și care este departe de a fi suficient de numeros, chiar dacă nu cu totul nesemnificativ. Merită să subliniem de la început că lipsesc cu totul monedele din aur și argint¹, având de a face cu emisiuni de *orichalcum*, de bronz argintat sau de bronz².

Cele mai vechi sunt monedele emise în secolele II-III la Tomis, Marcus Aurelius Caesar (nr. 8) sau la Histria, Iulia Domna (nr. 9), Caracalla (nr. 10) și Iulia Mamaea (nr. 11), databile mai exact între 139-169 și 222-235. Preponderența emisiunilor din vechea colonie milesiană este perfect explicabilă, dată fiind apropierea geografică a Histriei și împrejurarea că și administrativ așezarea de la Fântânele va fi făcut parte din teritoriul ei. Prezența alături de ele a unei monede emise la Tomis se înscrie și ea în ordinea firescului, atelierul monetar din capitala provinciei fiind nu numai cel cu cea mai lungă activitate, care în vremea Imperiului se reia încă din vremea lui Augustus, ci și cel cu producția cea mai mare, depășind larg celelalte două ateliere vest-pontice de pe teritoriul țării noastre³, cel de la Callatis⁴, ce pare să fi fost al doilea ca volum de emisiuni și Histria⁵.

Într-un studiu recent consacrat circulației monetare în așezările rurale dobrogene s-a propus o analizare a ei pe patru perioade distincte⁶. Raportându-ne

¹ Pentru prezența monedelor de argint în așezările rurale dobrogene în secolele I-III vezi Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *Pontica*, 23, 1990, p. 250-253; pentru ansamblul descoperirilor dobrogene de monede de aur și argint din secolele IV-V, R. Ocheșeanu, Antoaneta Vertan, *Istorie și civilizație la Dunărea de Jos*, 3-4, 1987, p. 161-168.

² Monedele „coloniale” sunt în general din *orichalcum* ca și sesterții și dupondii din vremea Imperiului roman timpuriu; în ce privește monedele romane târzii ele sunt de bronz argintat, - argintarea referindu-se și la suprafață, ceea ce de regulă este greu sesizabil mai ales în cazul monedelor din săpături și la un procentaj variabil de argint adăugat în compoziție; cf. C. H. V. Sutherland, *RIC*, VI, p. 93-104; Patrick Bruun, *RIC*, VII, p. 9-13; J. P. C. Kent, *RIC*, VIII, p. 59-67 (numite chiar de J. P. C. Kent „billoncoinage”); odată cu reforma lui Valentinian I din 368 sunt purificate nu numai monedele din aur și argint care ajung la 99 %, ci și cele de bronz argintat, în care prezența argintului ajunge după 368 să varieze între 0,00 % și 0,32 % (față de 0,037 % la 0,56 % între 364-367), fiind datorată retopirii unor monede mai vechi și nicidecum unui adaus intenționat, vezi M. Amandry, J. - N. Barrandon, C. Brenot, J. - P. Callu, J. Poirier, *NAC*, 11, 1982, p. 282-284; C. Morrisson, C. Brenot, J. - P. Callu, J. - N. Barrandon, J. Poirier, R. Halleaux, *L'or monnayé I Purification et altération de Rome à Byzance*, în seria *Cahiers Ernest Babelon*, 2, Paris, 1985, p. 86; R. Reece, *NC*, 1963, p. 241-242; P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon du règne de Jovien à la mort de Jovin (363-413)*, în seria *Numismatique romaine. Essais, recherches et documents*, XVI, Wetteren, 1987, p. 107-112, unde și restul bibliografiei.

³ B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, în seria *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 2, Berlin, 1910, (K. Regling), p. 673-917, la care se adaugă, mai ales, Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *BSNR*, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 89-107.

⁴ B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, în seria citată, I, 1, Berlin, 1898, p. 112-124; cf. Gh. Poenaru Bordea, *BSNR*, 67-69, 1973-1975, 121-123, p. 22.

⁵ B. Pick, *op. cit.*, p. 171-179; C. Preda, H. Nubar, *Histria*, III, *Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973, p. 126-134; pentru comportarea monedelor bătute la Tomis, Callatis și Histria în descoperirile din așezările rurale dobrogene, Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 255-258.

⁶ Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 238-249; cf. pentru etapa IV în general, J. P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969, p. 12-355, până la reforma lui Diocletian.

la această schemă constatăm că la Fântânele prima etapă, de la 14 p. Chr., – după noi de extins și cu răstimpul 27 a. Chr. – 14 p. Chr., domnia lui Augustus fiind de încadrat obligatoriu aici –, până la 96 p. Chr., nu este reprezentată. Cea de a doua, 96 p. Chr. – 192 p. Chr. este reprezentată printr-o singură monedă, emisă la Tomis pentru Marcus Aurelius Caesar, în timp ce a treia, 193 d. Chr. – 235 p. Chr., este reprezentată prin trei monede emise la Histria cu efigiile Iuliei Domna, Caracalla și Iuliei Mamaea. În sfârșit, cea de a patra 235 p. Chr. – 270 p. Chr., – de extins eventual până la reforma lui Diocletian, cu prilejul studiilor viitoare, nu este nici ea reprezentată. Cele două etape prezente la Fântânele sunt cele care au și indicii de volum cel mai ridicat 33,78% pentru prima, 37,54% pentru a doua pentru ansamblul Moesiei Inferior, ceea ce în cazul celor numai patru monede din așezarea de care ne ocupăm poate fi considerat normal.

Evident, când numărul monedelor cu această proveniență va spori este de așteptat să apară și monede din prima și ultima perioadă, după cum vor apare și monede romane propriu-zise. Merită să înregistrăm aici că pe ansamblul așezărilor dobrogene 58,58% din monedele etapei II sunt romane și 41,41% grecești⁷, dar cum la Fântânele avem deocamdată o singură monedă, se întâmplă ca ea să fie grecească. Că în etapa II avem la Fântânele trei monede toate emise de cetatea de la Histria, adică tot grecești, nu are de ce să ne surprindă, întrucât în așezările rurale din regiunea ce ne reține atenția 84,54% din material este reprezentat de asemenea monede, și 82,62% din totalul așezărilor se limitează la utilizarea acestor monede, în celelalte fiind prezent și denarul, moneda de bronz emisă de Roma nepătrunzând practic în această categorie de așezări⁸.

Informația mai veche după care la Fântânele, com. Cogealac, s-au descoperit „monede romane și grecești, acestea din urmă ale orașului Istros”⁹ este prea vagă și fiind cu totul lipsită de precizări cronologice nu o putem exploata în sensul prezenței unor monede romane din secolele II-III, fără a o putea însă exclude cu totul; în mod normal, însă va fi fost vorba și atunci de monede de la sfârșitul secolului al III-lea și din secolul al IV-lea, cum se întâmplă cu lotul acum publicat.

Încercând acum o abordare mai circumstanțiată a situației din așezările rurale aparținând la *regio Histriae*, așa cum se conturează pe baza monedelor până acum publicate, la care vom adăuga câteva încă inedite, ne vedem mai întâi în situația neplăcută de a elimina descoperirile de la Nuntași, com. Istria, „imperiale și bizantine”¹⁰, Sarighiol de Deal, com. Beidaud, „monede din sec. III-IV”¹¹, Capul

⁷ *Ibidem*, p. 243.

⁸ *Ibidem*, p. 245-246 și p. 252-253

⁹ C. Moisil, BCMI, 2, 1909, 3, p. 113; Maria Munteanu, R. Ocheșanu, Pontica, 8, 1975, p. 187, nr. 18; dintre monedele aici publicate, moneda de la Iulia Mamaea, menționată de Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 567, a fost inclusă la completarea repertoriului pentru așezările rurale, Maria Bărbulescu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 229, nr. 18; să notăm și că Al. Suceveanu, *loc. cit.*, mai amintește monede de la Valens, Constantius Gallus și Constantius al II-lea și alte șase ex. neidentificate încă.

¹⁰ TIR L 35, p. 54; Maria Munteanu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 191, nr. 34

¹¹ TIR L 35, p. 63; Maria Munteanu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 202, nr. 42.

Midia „monede antice”¹² și Cheia, com. Târgușor, „monedă histriană”¹³, despre care avem indicații foarte vagi, chiar prezența lor în repertoriu, neputând fi considerată, cel puțin deocamdată, ca suficient de ferm asigurată, având de așteptat totul de la descoperiri viitoare sau publicări amânunțite a unor descoperiri mai vechi. Pe de altă parte, chiar atunci când informațiile noastre sunt suficient de exacte nu avem la dispoziție decât una sau câteva monede, în cea mai fericită împrejurare nouă, deci insuficiente pentru a se constitui în eşantioane cât de cât reprezentative pe așezări, caz în care, după înfățișarea lor, vom încerca o prezentare a situației pe ansamblu.

Ca provenind de la Vadu, com. Corbu, au fost înregistrați doi denari de la Elagabal, două monede de bronz emise la Histria una pentru Gordian III, cealaltă pentru Tranquilina, trei emise la Tomis sub Pertinax, Caracalla și Gordian III, una la Nicaea în vremea lui Severus Alexander și, în sfârșit, una din Caesarea Cappadociei de la Gordian III¹⁴. Monedele se încadrează în etapele III – 5 exemplare și IV – 4 exemplare, primele două nefiind reprezentate. Pentru Tariverde, com. Cogelac, făcând abstracție de informația prea vagă privind descoperirea de monede din secolele III-IV¹⁵, putem reține descoperirea a trei emisiuni din Histria de la Crispina și Iulia Mamaea (2)¹⁶ precum și a trei monede (romane ?) de la Crispina, Caracalla și Severus Alexander¹⁷, ultimele trei menționate fiind de la NE de localitate și V de Istria. Lor li se adaugă, tot de la Tariverde, doi sesterți, unul de la Nero și altul de la Hadrian rămași până acum inediți¹⁸. În acest caz, adăunând, oarecum arbitrar s-o recunoaștem, căci s-ar putea să avem așezări diferite, am putea reține o monedă din etapa I, trei pentru etapa II și patru pentru etapa III. De la Ulmetum avem un sesterț de la Traian, o emisiune a lui Septimius Severus de la Histria și două monede emise la Tomis de la Geta prima, de la Gordian III și Tranquilina cea de a doua¹⁹. Monedele se repartizează etapelor II – 1 ex., III – 2 ex. și IV – 1 ex. De la Sinoe, com. Mihai Viteazu, se cunoștea o emisiune a lui Commodus de la Histria²⁰,

¹² TIR L 35, p. 35, Năvodari; Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, p. 186, nr. 12 b; vezi oricum Corbul de Jos – Capul Midia, Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 185, nr. 12 a mai jos, nota 28.

¹³ V. Pârvan, AARMSI, XXXIV, 1912, p. 582, nota 7; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 228, nr. 64.

¹⁴ Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 205–207, nr. 54; cf. R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 368, nr. 180–181.

¹⁵ SCIV, 5, 1953, 1–2, p. 105, Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, p. 203, nr. 49, unde presupunerea „posibil după 268”; vezi și mai jos nota 67.

¹⁶ H. Nubar, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 250, nota 29; C. Preda, SCN, 2, 1958, p. 113, nr. 7; Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 203–204, nr. 49, precizăm că monedele se află la Institutul de Arheologie din București, inv. 745/3 și inv. 750/4–5 (C. Preda), dar ne-am rezumat deocamdată doar la folosirea informației conținute acolo și tot așa am procedat și în continuare.

¹⁷ V. Canarache, SCIV, 2, 1951, 2, p. 71; Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 214, nr. 49 a.

¹⁸ Institutul de Arheologie din București, inv. 750/2 și 3 (C. Preda)

¹⁹ V. Pârvan, AARMSI, XXXVI, 1913, p. 300, nr. 13; idem, AARMSI, XXXVII, 1915, p. 281, nr. 1; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 237, nr. 59.

²⁰ SCIV, 4, 1953, 1–2, p. 136, unde „informații generale privind descoperiri de monede romane” cum sunt caracterizate de Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 202–203, nr. 46, la care se adaugă moneda menționată mai sus, în text, preluată după H. Nubar, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 250, nota 29 și care se află la Institutul de Arheologie din București, inv. 466 (C. Preda).

la care suntem în măsură să adăugăm o monedă de bronz fragmentară de la Traian și o alta emisă de Histria în vremea lui Caracalla²¹, descoperite mai de mult și un sesterț de la Traian, recuperat în 1983²². Avem deci de aici trei exemplare din etapa II și unul din etapa III. Șirul localităților unde s-au descoperit mai multe monede continuă cu Grădina, com. Târgușor, de unde provin doi sesterți de la Antoninus Pius²³, deci din etapa II.

Cu precizarea că informația mai veche după care la Cogealac s-au descoperit „o sumă de monede antice”, și nu un tezaur²⁴, nu ne este utilă în acest cadru, vom reține doar prezența aici a unui sesterț de la Traian²⁵, prezența unui denar emis sub Commodus pentru Marcus Aurelius²⁶ divinizat, aparținând ambele perioadei II, cu care încheiem înșiruirea așezărilor rurale cu mai mult de o monedă. Tot acestei perioade îi aparține sesterțul emis de Traian aflat la Piatra, com. M. Kogălniceanu²⁷. Tot câte o monedă, dar aparținând perioadei III s-a descoperit la Beidaug, Histria: Septimius Severus²⁸, la Corbu de Jos – Capul Midia, Histria: Caracalla²⁹ și la Săcele, Tomis: Geta³⁰. Lor li se adaugă din etapa IV o monedă emisă la Tomis pentru Gordian III, aflată la Corbul de Jos, com. Corbu³¹.

Pentru ansamblul teritoriului histrian am reține că avem informații privind 15 localități rurale, inclusiv cele trei nu absolut sigure, care se încadrează în etapele I, II, III și IV, unde scria monedelor începe de la Nero și se încheie la Gordian III, cu precizarea necesară că în cazul așezării de la Vadu emisiunea de la acest din urmă împărat de la Caesarea Cappadociei este contramarcată, deci, foarte probabil, reintrodusă în circulație la o dată mai târzie pe la mijlocul sau la începutul celei de

²¹ Inedite la Institutul de Arheologie din București, nota de inventar citată mai sus; vezi și mai jos nota 66.

²² Moneda i-a fost încredințată lui Al. Suceveanu la Fântânele: AE ↓ 25.53 g.; 34 mm; H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, III, Londra, 1936, p. 1219, *, anii 115 (?)–116 (H. P. Hall Coll.); Anne S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet – University of Glasgow*, II, *Trajan to Commodus*, Londra, Glasgow, New York, 1971, p. 64, nr. 381, anii 112–117, mai exact anii 115–116, p. XLVI; Ph. V. Hill, *The Dating and Arrangement of the Undated Coins of Rome A. D. 98–148*, Londra, 1970, p. 147, nr. 700, *Vicennalia* (IV), anul 115.

²³ Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 229, nr. 70.

²⁴ V. Pârvan, AARMSI, XXXIV, I, p. 582, nota 7; TIR L 35, p. 34; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 228, nr. 65.

²⁵ Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 229, nr. 65.

²⁶ V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, *Pontica*, 23, 1990, pp. 161–175, mai ales p. 172, nr. 4, unde eronat „pentru Antoninus Pius”; vezi și mai jos notele 57 și 76, autorul identificărilor este Eugen Nicolae, căruia îi mulțumim pentru amabilitatea de a ne fi arătat câteva monede și de a ne fi furnizat unele informații suplimentare.

²⁷ Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 200, nr. 37.

²⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, *Peuce*, 8, 1980, p. 501, nr. 4; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 228, nr. 62.

²⁹ R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 362, nr. 156; Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 185, nr. 12 a; cf. mai sus nota 12.

³⁰ Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 202, nr. 44.

³¹ R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 358; nr. 133; Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 185, nr. 12.

a doua jumătate a veacului al III-lea³². În condițiile în care atelierul de la Histria își încetează activitatea la Gordian III, încetarea aproape totală, cu excepția menționată, a pătrunderii monetare în teritoriul său ar putea părea normală. Nu trebuie însă să uităm că atelierele din Callatis și cel din Tomis, capitala provinciei, stăruitor prezent și în zona noastră, au, ambele, emisiuni abundente sub Filip Arabul. De notat este însă împrejurarea că în cetatea Histria chiar monedele emise în vremea acestui împărat sunt destul de rare, două fiind monede romane, antoninieni, din care unul fragmentar, chiar dacă în catalog figurează cu sigla AE³³, celelalte trei sunt emisiuni ale orașelor grecești Tomis (2 ex. unul de la Filip Arabul, celălalt de la Filip Junior³⁴) și Byzia (1 ex. de la Filip Junior³⁵). Ele vin după „o ușoară reînviorare a circulației monetare la Histria” sub Gordian al III-lea³⁶, din vremea căruia printre descoperirile monetare din cetatea de pe malul lacului Sinoe se numără 19 ex.³⁷, toate coloniale (coeficient monede/an 3,16 față de 1 sub Filip Arabul). Merită să mai amintim aici absența totală la Histria a emisiunilor de la Traianus Decius și Trebonianus Gallus, după care monedele reapar fiind prezente două ex. din vremea domniei lui Valerian și Gallienus³⁸, coeficient monede/an 0,62³⁹. Abia sub Claudius II, situația se normalizează cu un coeficient monede/an 4⁴⁰. Histria pare să fi fost puternic lovită de un atac barbar poate încă la începutul domniei lui Filip Arabul, eventual în 245⁴¹, sau de cel din 248 când o coalitie de goți, taifali și asdingi ajunge să asedieze cetatea Marcianopolis⁴², ori de cel din 249-251⁴³ dacă nu abia în 251-253⁴⁴, condiții în care, cu un prilej sau cu un altul, se vor fi înregistrat pagube importante și în

³² Maria Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 207, nr. 54/9; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 248.

³³ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 165, nr. 1 136-1 137 (H. Nubar).

³⁴ *Ibidem*, p. 137-138, nr. 791-792 (C. Preda); cf. Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *Histria*, VI, *Les thermes romains*, București, 1982, p. 162, nr. 46, unde este reluat al doilea exemplar citat.

³⁵ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 153, nr. 995 (C. Preda)

³⁶ *Ibidem*, p. 65 (H. Nubar) și tabele de la p. 63 și 67.

³⁷ *Ibidem*, p. 132-133, nr. 743-758 emise la Histria; p. 135, nr. 767, emisă la Callatis; p. 789-790, emise la Tomis (C. Preda); Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 162, nr. 42-45, unde se reiau trei din ex. citate mai sus și se publică unul nou, al douăzecelea; n-am socotit necesară reluarea calculelor, însă vom semna piesele suplimentare utile discuției noastre și, desigur, unor studii viitoare.

³⁸ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 165, nr. 1 138-1 139 (H. Nubar).

³⁹ *Ibidem*, p. 165-166, nr. 1 140-1 144 (H. Nubar); la care adaugă Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 150, nr. 23-24, unde la p. 163, nr. 61 se reia unul din ex. din *Histria*, III.

⁴⁰ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 166, nr. 1 145-1 152 (H. Nubar); cf. Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 151, nr. 25-27 și p. 163, nr. 62-63, între care unul singur nr. 62, este reluat cu unele precizări față de *Histria* III.

⁴¹ Gh. Poenaru Bordea, SCN, 5, 1971, p. 91-113; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 66-69 (H. Nubar); Maria Chițescu, Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 188 și 191-192, mai ales nota 70.

⁴² R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 242 (R. Vulpe).

⁴³ Em. Doruțiu-Boilă, StCl, 6, 1964, p. 252-253; R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 244-248 (R. Vulpe).

⁴⁴ Zosimos, I, 26-28; spre această soluție înclină Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III*, București, 1977, p. 28-29 și nota 193; cf. Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 34 și nota 78 (Al. Suceveanu).

teritoriu, anulând practic circulația monetară între 249-253, atât în cetate cât și în teritoriu, situație ce se va menține în teritoriu și în continuare, în condițiile în care Dobrogea va avea de suferit și în anii 258, 263, 267 și 269⁴⁵.

Rămânând la problematica circulației monetare în secolele I-III se cuvine să arătăm că în *regio Histriae* nu lipsesc monedele romane propriu-zis, așa cum se întâmplă în cazul descoperirilor de la Fântânele. Cea mai veche este un sesterț de la Nero aflat la Tariverde din etapa I, dar majoritatea lor se datează în etapa II, fiind vorba de un sesterț de la Traian la Ulmetum, un altul de la Piatra, un altul și un fragment de monedă de bronz de la Sinoe, la care se adaugă cel aflat la Cogealac, un sesterț de la Hadrian la Tariverde, doi sesterți de la Antoninus Pius la Grădina și un altul emis sub Commodus de la Cogealac. Ele constituie majoritatea materialului atestat pentru această etapă de când aveam trei monede grecești, o emisiune histriană de la Crispina găsită la Tariverde și o alta tot histriană de la Commodus găsită la Sinoe, la care se adaugă acum moneda tomitană de la Marc Aurelius Caesar aflată la Fântânele.

Pentru etapa III avem ca monede romane sigure doar cei doi denari de la Elagabal găsiți la Vadu, căci informațiile privind descoperirile de la „Tariverde împrejurimi”, o monedă de la Crispina din etapa II și două de la Caracalla și Severus Alexander din etapa III nefiind precizat nici metalul și nici nominalul, nu pot fi socotite cu certitudine romane, chiar dacă lipsa menționării cetății emitente, ne îndeamnă mai degrabă către această posibilitate. Oricum, monedele grecești din această etapă erau în număr de zece, lor adăugându-li-se acum emisiunea histriană de la Caracalla descoperită la Sinoe și cele trei descoperite la Fântânele. În etapa IV se cunosc numai monede grecești, în număr de șase ex., la Fântânele lipsind deocamdată.

Ca volum am avea pentru *regio Histriae*, unde prima etapă este deocamdată reprezentată doar printr-o monedă (2,63% din total) ceea ce ar putea să însemne o oarecare întârziere în reluarea activității economice în teritoriu sau o relativă slăbiciune a acesteia, evident numai în cazul că raritatea unor asemenea materiale s-ar menține în viitor, 13 monede în etapa II (34, 21%), 18 monede în etapa III (47, 36%) și șase monede în etapa IV (15, 78%), deci o preponderență netă a materialului din vremea Severilor, confirmată și la Fântânele.

În ce privește reprezentarea atelierelor grecești, în eșantionul global, inclusiv Fântânele, avem 12 ex. emise la Histria (54,54%)⁴⁶, cetatea cea mai apropiată față

⁴⁵ Mai sus notele 42-44; foarte instructive sunt tezaurele monetare ale perioadei, în legătură cu care Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 104-107; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 68-69 (H. Nubar); Maria Bărbulescu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 248-249; s-au publicat amănunțit cele de la Canlia, B. Mitrea, A. Rădulescu, *Pontica*, 8, 1975, p. 125-173 cu observațiile lui R. Ocheșanu (Maria Bărbulescu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 248 și nota 73) și Mangalia, Antoaneta Vertan, *Pontica*, 13, 1980, p. 330-340, încheiat cu antoninieni de la Gordian al III-lea puse în legătură cu „raidul lui Kniva” (Maria Bărbulescu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 248-249, ceea ce nu ne apare ca obligatoriu pentru cel de-al doilea) precum și cel de la Isaccea, C. Preda, G. Simion, *Peuce*, 2, 1971, p. 177-178, legat de atacul din 267.

⁴⁶ Ele sunt foarte numeroase în cetatea în care se afla atelierul emitent (C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 126-134, nr. 668-763) (C. Preda), adică „74% din totalul monedelor coloniale”, *ibidem*, p. 63 (H. Nubar); Gh. Poenaru Bordea la Al. Sucveanu, *Histria*, VI, *Les thermes romains*, București, 1982, p. 150, nr. 14-20 și p. 160-162, nr. 13-45, între care 23 noi) și s-au aflat în numeroase așezări rurale, Maria Bărbulescu, R. Ocheșanu, *op. cit.*, p. 256.

de opt ex. emise la Tomis (36, 36%)⁴⁷, capitala provinciei și atelierul cel mai puternic, la care se adaugă doar câte o emisune din Nicaea (4,54%) și Caesarea Cappadociei (4,54%). Chiar dacă lista se va completa în viitor, preponderența emisiunilor din Histria, urmate de cele din Tomis, pare un bun câștigat, ce se va confirma fără îndoială. Dacă este de așteptat apariția în cantități ceva mai mici a unor monede de la Callatis⁴⁸, Marcianopolis⁴⁹, Nicopolis ad Istrum⁵⁰ și adăugarea altor emisiuni din Moesia Inferior sau Thracia⁵¹, eventual sporirea celor din Nicaea⁵²,acompaniate poate de monede emise la Nicomedia⁵³, sporirea monedelor venite din Caesarea Cappadociei, deocamdată un *unicum* pentru Dobrogea, sau din zonele învecinate, ne pare foarte puțin probabilă⁵⁴.

Reamintind, că dacă la Fântânele ultima monedă datează din vremea lui Severus Alexander (222-235), în *regio Histriae* nu mai avem monede emise după Gordian III, chiar dacă una din ele cu contramarcă ar putea fi un prim element care să documenteze o firavă circulație pe la jumătatea secolului al III-lea, de aici lipsesc și emisiunile de după 270 p. Chr., din vremea lui Aurelian, Tacitus și Probus, deși la Histria situația dădea semne de normalizare încă din vremea lui Claudius al II-lea și emisiunile din etapa următoare sunt destul de bine reprezentate⁵⁵, ca de altfel și

⁴⁷ Bine reprezentate la Histria, C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 136-138, nr. 783-793 (C. Preda), în poziția II, cu 7% din totalul monedelor coloniale, *ibidem*, p. 63 (H. Nubar); Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 150, nr. 17 și p. 162, nr. 46, ultimul reluat, și cu prezențe semnificative în așezările rurale, Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 257-258.

⁴⁸ Prezent la Histria, C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 134-135, nr. 764-767 (C. Preda); Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 162, nr. 47, ex. reluat, pentru așezările rurale, Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, p. 255-256.

⁴⁹ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 151-152, nr. 984-987 (C. Preda); Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 256.

⁵⁰ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 151, nr. 980-988 (C. Preda); Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 257.

⁵¹ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 150, nr. 979 Dionysopolis; p. 152, nr. 988, Pautalia; nr. 989, Deultum; nr. 990, Philippopolis; p. 153, nr. 994, Anchialos; nr. 995, Byzia; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 257, Odessos; p. 258, Anchialos, Mesembria, Philippopolis.

⁵² C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 154, nr. 996-1 003 (C. Preda); adaugă Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 150, nr. 18-20; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 258.

⁵³ Deocamdată, doar Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *loc. cit.*, o singură prezență la villa de la Telița.

⁵⁴ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 154-155, nr. 1 004, Antiochia (C. Preda), Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 258-259, Alexandria Troas, Aspendus, Tarsus, Alexandria tot cu prezențe singulare ca și Caesarea.

⁵⁵ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 166, nr. 1 144-1 152, Claudius II, p. 166-168, nr. 1 153-1 169, Aurelian, nr. 1 170, Tacit, p. 168-169, nr. 1 171-1 190, Probus și p. 67-69 (H. Nubar); adaugă Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 151, nr. 25-27 (Claudius II), nr. 28-34 (Aurelian) și 35-43 (Probus), cf. *ibidem*, p. 163-164, nr. 62-63 (Claudius II, unul reluat); nr. 64 (Quintillus), nr. 65-67 (Aurelian, toate reluate) și nr. 68-70 (Probus, toate reluate); de notat că în așezările rurale, după Filip Arabul și până la 268, până când s-a făcut ancheta, materialele sunt rare, antoninieni de la Traianus Decius și Trebonianus Gallus fiind aflați doar la Pecineaga, de la Hostilianus la Niculițel „grădină”, de la Volusianus la Ciucurova, de la Valerian I, Gallienus și Salonina la Pecineaga și de la Claudius al II-lea la Lazu, la care se adaugă o monedă de la Salonina emisă la Dium găsită la Babadag și o alta de la Gallienus emisă la Alexandria Troas, aflată la Limanu; Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 253 și 258, mai ales dacă excludem monedele de la Pecineaga ce ar putea proveni dintr-un tezaur împrăștiat, *ibidem*, p. 247.

în alte locuri în Dobrogea, de unde s-au putut constitui pentru răstimpul 270-450 câteva eşantioane suficient de reprezentative⁵⁶. Pentru răstimpul de până la reforma lui Diocletian, putem să cităm doar două descoperiri monetare sigure, un *aurelianus* de la Carinus Caesar⁵⁷ aflat în săpăturile arheologice recente de la Cogeaşlac şi un altul de la Magnia Urbica emis la Ticinum, provenind de la Beidaud⁵⁸.

Reluarea circulaţiei monetare la Fântânele este documentată printr-o emisiune din anii 295-299 (pseudo-antoninian) de la Cyzic în numele lui Galerius Maximianus (nr. 1). O urmează o emisiune (*folles* redus) de la sfârşitul lui 309 – octombrie 312 de la Ostia pentru Maxentius (nr. 3), după care avem o emisiune (pseudo antoninian) de la Antiochia din 312 pentru Maximin Daza (nr. 12). Pentru moment nu avem emisiuni databile între 313-317. Din perioada următoare înregistrăm trei monede (1/96 livră): o emisiune de la Cyzic pentru Constantin cel Mare din 317-320 (nr. 4) şi alte două din Thessalonice datate în 319 şi în 320 pentru Crispus Caesar (nr. 13), respectiv Constantin al II-lea Caesar (nr. 5). Lipsesc apoi monedele din răstimpul de până la 330. Perioada 330-336 este documentată de două monede (de 1/132 livră) emise la Heraclea în 330-333 (Urbs Roma, nr. 14) şi 333-336, Constantin cel Mare (nr. 17), precum şi de alte două exemplare produse în monetăria din Siscia între 334-335, unul de la Constantin cel Mare (nr. 15), celălalt Urbs Roma (nr. 16), în total patru exemplare. Pentru anii 336-341 înregistrăm mai întâi o monedă emisă la Constantinopol pentru Constantin cel Mare din 336-337 (nr. 18), după care urmează alte trei monede cu atelier precizat emise între septembrie 337 şi primăvara lui 340 la Constantinopol, (Constantin II, nr. 19) la Nicomedia (Constans, nr. 20) şi la Antiochia (Constantin cel Mare divinizat, nr. 21), la care se adaugă trei monede cu atelierul de emisie neprecizat, două emise pentru Constans (nr. 22-23), una al cărui emitent nu a putut fi determinat (nr. 24). Deci un total de şapte monede (de 1/192 livră) din care una singură din ultimii ani ai domniei lui Constantin cel Mare, celelalte fiind emise după moartea sa.

Din perioada următoare de până la reforma din 348, avem trei emisiuni din Cyzic de la Constans (nr. 25-27), pentru a căror datare s-au propus mai de curând anii 347-348. În ce ne priveşte, din considerente asupra cărora nu avem a zăbovi aici, preferăm să considerăm că emiterea lor a avut loc în tot răstimpul 342-348⁵⁹.

⁵⁶ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşanu, E. Nicolae, SCN, 9, 1989, p. 53-73, cu date pentru Axiopolis, Histria, Troesmis şi Tropaeum Traiani, – în cazul celui de-al doilea centru citat, calculele se întemeiază pe cumulara celor publicate în *Histria III* şi *Histria VI* –, la care se adaugă şi Dobrogea de nord. începând însă cu 313.

⁵⁷ V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, *op. cit.*, p. 172, nr. 1 (E. Nicolae).

⁵⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 502, nr. 23.

⁵⁹ P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon de la mort de Constantin à la mort de Julien* (337-363), în seria Numismatique romaine. Essais, recherches, documents, XV, Wetteren, 1985, p. 87-89; Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 172 şi 479; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşanu, E. Nicolae, SCN, 9, 1989, p. 56; cf. însă J.-P. Callu, în *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours*, Louvain-la-Neuve, 1987, p. 318-319 şi mai pe larg *idem*, MEFRA, 98, 1986, 1, p. 186-198, unde, la capătul unei argumentaţii în care o organizare pe trimestre a producţiei monetare, corespunzând cu plata la patru luni a trupelor, moştenită de la Augustus şi ale cărei ecouri se mai găsesc însă în secolul al XII-lea în Bizanţul paleologilor (S. Bendall, RN⁶, 26, 1984, p. 116-192), joacă rolul esenţial, ajunge la concluzia că atelierele au şomdat între 1 ianuarie 341 şi 1 ianuarie 346, iar emisiunile *Victoriae DD AugQ NN* şi *Vot XX Mult XXX* încep să fie emise în iulie-august 346, respectiv în septembrie-octombrie acelaşi an, reluarea activităţii fiind marcată doar la Constantinopol în ianuarie-aprilie printr-o emisiune *Vict Aug*, ceea ce după noi are nevoie de confirmări suplimentare.

Numarul reformat de după 348, cu maiorina, 5/6 de maiorina și jumătatea de maiorină⁶⁰ lipsește la Fântânele, cele patru monede de tip FEL TEMP REPARATIO, din care din păcate trei sunt pierdute, au fost emise între 354-358. Una de la Constantius Gallus s-ar data în 354 (nr.31), celelalte trei de la Constantius II sunt cu certitudine din 354-358, deși doar una s-a păstrat (nr. 6), datarea celorlalte a fost precizată într-o primă redactare a catalogului (nr. 28 și 32), rămasă în manuscris. O altă monedă, tot de la Constantius II, se datează în 358-361 (nr. 29), fiind de tip SPES REIPUBLICAE.

Seria monedelor romane târzii se încheie cu două ex. de la Valentinian I, una emisă în 366-367 (nr. 33) la Constantinopol, cealaltă pierdută, neputându-se încadra mai precis (nr. 30), putând fi emisă oricând în cursul domniei. În aceste condiții nu putem ști dacă așezarea de la Fântânele va fi căzut victimă evenimentelor din prima perioadă critică a domniei, înainte și, mai puțin probabil, cu ocazia războiului din 367-369, sau abia mai târziu, în cursul agitatelor evenimente de la sfârșitul domniei lui Valens⁶¹. Nu este exclusă nici posibilitatea ca descoperiri viitoare să aducă în discuție materiale numismatice pentru sfârșitul secolului al IV-lea sau chiar din secolul al V-lea, pentru care există de pe acum oarecare îndreptățiri arheologice, și care ar putea face o legătură cu singurul document monetar din secolul al VI-lea, un *hemi-follis* de la Mauriciu Tiberiu, emis în 586/7 (nr. 2), de natură să ateste viețuirea la Fântânele măcar până la marele raid avar din 586/7⁶².

Spre deosebire de monedele din secolele I-III provenite din așezări rurale din Dobrogea, pentru care așa cum am văzut, există studii destul de circumstanțiate, pentru cele din secolele IV-V, nu avem pentru moment o situație de ansamblu. Mai mult decât atât, pentru problemele de circulație monetară s-a operat doar pe eșantioane provenind din mari așezări ori dintr-o anumită zonă mai largă, unde monedele erau suficient de numeroase⁶³, ceea ce este cât se poate de firesc, așezările sătești dând la nivelul de astăzi al cercetării, în general, numai puține monede, mai ales din descoperiri întâmplătoare, mai rar din săpături.

Oricum, până ce nu va fi finalizată o importantă cercetare privind circulația monetară din Dobrogea între 270 și 498⁶⁴, vom încerca să punctăm descoperirile

⁶⁰ P. Bastien, *op. cit.*, p. 16 și 89-92, cu precizarea că după reforma din 354 rămâne în circulație numai jumătatea de maiorină (1/120 livră) care se reduce apoi ca greutate în 358, probabil la 1/156 livră și nu 1/144 (RIC, VIII), p. 83 și 99 și este emisă din bronz lăra argint în conținut, p. 112.

⁶¹ Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 164-166 (Al. Barnea)

⁶² Theophilactus Simocatta, *Historiae*, I, 8; V. Pârvan, BCMI, 4, 1911, 16, p. 190-191; Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 419-411; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 175 și p. 207-208 (Al. Barnea).

⁶³ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, SCN, 9, 1989, p. 53-73; cf. și *idem*, Numizmatika, Zagreb, 7, 1, 1988, p. 26-45, în croată și, din păcate, cu destul de multe erori; se adaugă acum, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *La circulation monétaire à Tomis aux IVe-Ve siècles*, comunicare la al XI-lea Congres internațional de numismatică, Bruxelles, septembrie 1991, ce va fi publicată integral în volumul de acte; vezi deocamdată rezumatul ei în *XIe Congrès International de Numismatique, résumés de communications*, Bruxelles, 1991, p. 73.

⁶⁴ R. Ocheșeanu, *Circulația monetară la Dunărea de Jos în anii 270-498 e.n. (mss.)*.

de monede romane târzii din alte așezări mici din *regio Histriae*, lăsând de o parte desigur fostul *vicus* de la Pantelimon ce devine cândva în această epocă o așezare urbană fortificată, Ulmetum⁶⁵, și problema dacă va fi avut un teritoriu propriu, ceea ce pare probabil, precum și cea a eventualei sale întinderi.

Din cercetările din anii '50, provin primele informații privind descoperiri de monede romane târzii din așezări rurale din teritoriul histrian și anume de la Sinoe și Tariverde. Din prima localitate, avem o emisiune de la Constantin cel Mare din 330-336 și o alta de la Valens, încadrabilă deocamdată larg între 364-378⁶⁶. Din cea de-a doua, avem o emisiune de la Diocletian, din 295-299 sau, eventual, din ultimii ani dinainte de reforma monetară, o monedă de la Crispus din 320-324 și o alta de la Constantin II din 324-330⁶⁷.

Dintre descoperirile monetare intrate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, care au fost publicate în foarte utilele cronici de descoperiri monetare dobrogene, câteva interesează cercetarea noastră. Astfel, de la Piatra, com. Mihail Kogălniceanu, provin o monedă de la Diocletian emisă de Heraclea în 296-297 și o alta de la Valens emisă la Constantinopol în 364-365⁶⁸. De la Săcele provin două monede, prima de la Constantin cel Mare emisă la Treveri în 323-324, cealaltă Urbs Roma emisă la Siscia în 330-335⁶⁹. De la Corbu de Sus, com. Corbu, avem o monedă de la Constantius al II-lea emisă de Alexandria în 354-358⁷⁰, de la Grădina o emisiune a lui Licinius, fiul de la Heraclea din 321-324⁷¹, iar de la Cheia, com. Târgușor, o monedă emisă între 364-378⁷².

Mai importante numeric sunt descoperirile de la Nistorești, punctul ferma zootehnică, de unde au intrat în colecția Muzeului constănțean opt monede⁷³. Cele mai vechi datează din vremea domniei lui Constantin cel Mare, mai exact din 324-330 prima, din 335-337 cea de a doua. De la Constantius al II-lea avem patru monede dintre care prima, cu legenda FEL TEMP REPARATIO emisă la Constantinopol, are nevoie de verificare, trimiterea acoperind două tipuri distincte (împăratul cu doi captivi; colibă) și fiind în contradicție cu greutatea și diametrul⁷⁴ care ne-ar îndemna mai degrabă spre un AE, tot cu legendă FEL TEMP REPARATIO, dar de alt tip, cel cu călărețul căzând (FH), databil nu în 346-350, ci în 354-358, de

⁶⁵ Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 178-179 „des villages transformés en villes, qui, par leur nature même, gardaient un caractère principalement agraire. Ulmetum et Libida peuvent être considérés des cas typiques pour la Dobroudja” și p. 202-204 (Al. Barnea); cf. mai jos nota 81.

⁶⁶ Institutul de Arheologie din București, nota inv. 466 (C. Preda), încadrările s-au făcut după trimiterea la Cohen² ținând seama pentru datare de cataloagele recente.

⁶⁷ Institutul de Arheologie din București, nota inv. 745 (C. Preda), cu aceeași observație de mai sus; merită să semnalăm că moneda de la Crispus este un interesant hybrid de atelier, rv. DN CONSTANTINI MAX AVG cu VOT/XX în centru fiind rezervat emisiunilor de la Constantin cel Mare; cf. mai sus nota 15.

⁶⁸ R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 7, 1974, p. 410, nr. 384-385.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 412, nr. 394-395.

⁷⁰ R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Pontica*, 8, 1976, p. 441, nr. 495.

⁷¹ *Ibidem*, p. 442-443, nr. 502; Antoaneta Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 12, 1979, p. 235, nr. 51.

⁷² Antoaneta Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 373, nr. 1194: „367-375”.

⁷³ Antoaneta Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 17, 1984, p. 247-248, nr. 892-899.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 247, nr. 894, cu trimitere la LRBC, II, 2010-2012; AE 2,08 g.; 16 mm.

când datează sigur și celelalte trei, chiar dacă în publicație s-au consemnat datele 355-360 (?) și 355-361 (2 ex.⁷⁵).

Ultimele două monede sunt emisiuni de la Valentinian I, prima de la Siscia din 364-367, cealaltă dintr-un atelier neprecizat, încadrabilă doar larg între 364-375, situația celor mai recente emisiuni fiind oarecum similară cu cea de la Fântânele.

Acum în urmă beneficiem și de o listă de monede recoltate cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în două puncte diferite de la Cogeaalac⁷⁶. Grupând cronologic întregul material, la care urmează să se adauge în viitor câteva exemplare cu statutul Cogeaalac-passim, avem mai întâi o monedă de la Constantin al II-lea emisă de Heraclea în 326, după care urmează din etapa 337-341 o emisiune de la Thessalonica a lui Constantius al II-lea și o alta de la Constantinopol de la Helena. Pentru etapa 342-348 avem o emisiune de la Cyzic pentru Constans și ceea ce este interesant o monedă sigur încadrabilă imediat după reforma din 348, emisă la Constantinopol de Constantius al II-lea, între 348-351. Urmează patru monede tot de la Constantius al II-lea, emise între 354-358, una la Siscia, una la Cyzic, alte două cu atelierul neprecizat. Seria se încheie cu trei exemplare de la Valens cu atelierul neprecizat, emise cândva între 364-378. Moneda publicată cu indicația preliminară „sigur înainte de anul 425” rămâne din păcate neidentificată și ea nu dă temeiuri suficiente pentru o prelungire în secolul al V-lea a circulației monetare la Cogeaalac.

Tabloul așezărilor mărunte care au furnizat monede romane târzii se completează acum și cu satul Istria de unde provine o emisiune a lui Constans de la Alexandria din etapa 342-348 și o alta de la Valens încadrabilă între 364-378⁷⁷.

Sunt în total nouă localități moderne, împreună cu cea de la Fântânele, pentru care avem documentată destul de circumstanțiat circulația monetară în secolul al IV-lea p. Chr., la care este de adăugat și Sarighiol Deal⁷⁸, ce par să nu facă parte din grupa orașelor sau a fortificațiilor militare. Numărul lor pare a fi în ușor regres față de cel al așezărilor rurale din secolele II-III, din care avem monede (15), deși în unele cazuri (4) așa cum am văzut, datele sunt insuficiente, însă s-ar putea să fie vorba de o situație de moment, care să nu reflecte proporția reală. Se mai poate

⁷⁵ *Ibidem*, p. 247-248, nr. 895-897, unde anul 360 este greșit în loc de 361, data limită a grupei, în care intră însă din 358 emisiunile de tip SPES REIPUBLICAE, pentru care cf. mai sus nota 60.

⁷⁶ V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, *op. cit.*, p. 172 și 174 (E. Nicolae) provenind din punctele „Bent” și „Via lui Ciurea”, vezi *ibidem*, p. 161-173, pentru rezultatele investigației arheologice și celelalte materiale, de mare interes, chiar dacă, uneori, redactarea este oarecum neglijentă. „Pe baza acestor descoperiri (monede Constans, Constantius al II-lea, Valens, menționate mai sus) se poate postula existența în punctul «via lui Ciurea» a unei întinse așezări romane târzii, cu un singur nivel de locuire datată în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n.”, căci majoritatea monedelor de la Constantius al II-lea sunt emisiuni din 354-358, ca să nu mai vorbim de cele de la Valens, a cărui domnie începe în 364!

⁷⁷ E. Nicolae, BSNR, 88-89, 1994-1995 (sub tipar).

⁷⁸ Vezi mai sus nota 11.

observa că lista localităților cu monede din secolul al IV-lea nu coincide decât parțial cu cea a localităților cu monede din veacurile anterioare. Dacă la Fântânele, Sinoe, Tariverde, Cogeaalac, Piatra, Săcele și Grădina avem monede din ambele categorii, la Istria sat, Corbu de Sus și Nistorești avem doar documente din secolul al IV-lea, după cum în unele cazuri pare cert că nu avem, măcar deocamdată, decât monede din secolele II-III, ca la Vadu, Beidaud sau Corbu de Jos.

Sintetizând situația descoperirilor monetare din vechea zonă de influență a Histriei romane (tabelul I), se poate constata că materialul de la Fântânele, deși lasă descoperite anumite perioade, reprezintă eșantionul cel mai complet pe care îl avem deocamdată, dintre celelalte localități, doar descoperirile de la Cogeaalac și Nistorești furnizând ceva mai multe monede. Se cuvine să subliniem că celelalte așezări mărunte completează întrucâtva lacunele pe care le avem la Fântânele în sensul apariției de monede emise între 324-330 la Tariverde, Nistorești și Cogeaalac, precum și de emisiuni din perioada 348-354, sigur la Cogeaalac, cea de la Nistorești fiind nesigură, cum arătam. Rămâne neacoperită perioada domniilor lui Iulian Apostatul și Iovian între 361-364, ceea ce ne-a obligat să operăm, atunci când am încercat comparațiile cu circulația monetară de la Histria – de unde am reținut, firește, doar descoperirile din răstimpul 284-378 – cu o perioadă mai mare 358-364, cu observația că pentru ea rămânem doar cu o singură monedă, cea de la Fântânele din 358-361, și că un asemenea artificiu nu este deloc recomandabil, prin faptul că se cumulează un material numismatic foarte diferit, cel dinainte și cel de după reforma lui Iulian din primăvara (?) 362⁷⁹. O altă constatare preliminară se impune și anume aceea că în nici una din localitățile pentru care avem informații monedele nu depășesc anii 364-378, ele apărând însă destul de frecvent, pe lângă Fântânele, fiind semnalate la Sinoe, Piatra, Nistorești și Cogeaalac. Cele câteva la care s-a precizat cronologia se încadrează în intervalul 364-367, anii de sfârșit nefiind atinși decât prin piesele neprecizate încadrate larg în anii de domnie 364-375 sau 364-378.

Monedele mai târzii lipsesc în zona histriană dar le găsim reprezentate în imediata vecinătate a sa, la Târgușor, printre monedele descoperite întâmplător, unde avem o emisiune din 383-395 și o alta de la Cyzic din 395-402⁸⁰, precum și două monede emise la Aquilea în 388-392 și Cyzic în 395-402⁸¹ ceea ce ne dă speranțe pentru descoperirile viitoare și pentru teritoriul ce ne interesează aici. Merită să subliniem că și la Histria materialul monetar acoperă acum și secolul al V-lea până la Anastasius inclusiv⁸², chiar dacă se mai mențin unele mici lacune, iar

⁷⁹ P. Bastien, *op. cit.*, p. 81-83.

⁸⁰ Antoaneta Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 16, 1983, p. 304, nr. 657-658, unde datează largă a ultimei monede 395-408.

⁸¹ *Iidem*, *Pontica*, 19, 1986, p. 299, nr. 1 060-1 061; cf. și *Pontica*, 16, 1983, p. 302-304, nr. 643-656; cf. *Pontica*, 17, 1984, p. 284, nr. 900-907; *Pontica*, 19, 1986, p. 298-299, nr. 1 035 și 1 041-1 059, unde alte monede de la Antoninus Pius la Valentinian I și Valens.

⁸² Gh. Poenăru Bordea, *Pontica*, 4, 1971, p. 331-332, nr. 24-33; C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 196-197, nr. 1660-1670 (H. Nubar); Gh. Poenăru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 154, nr. 103-105, p. 155-156, nr. 134-139 (un mic tezaur) și p. 165, nr. 82; pentru moment lipsesc monedele de la Zenon.

la Ulmetum există și un tezaur monetar încheiat cu emisiuni din 425-450⁸³, precum și o monedă de la Iulius Nepos din 474-475⁸⁴.

Pe de altă parte, poate nu este inutil să precizăm că din cele 102 localități dobrogene pentru care existau până la un moment dat informații, doar în circa 50% sunt prezente emisiunile dintre 364 și 378⁸⁵, proporție de care nu suntem în zona noastră prea departe: 5 localități (55,55%) având asemenea monede, patru (44,44%) fiind lipsite de ele. De asemenea, s-a putut stabili o listă cu 23 de localități (sub 25%, mai exact 22,54%) cu emisiuni din răstimpul 402-450⁸⁶, din care doar nouă par să fie așezări de altă natură, decât cele orășenești sau militare și numărul acestora scade mereu în a doua jumătate a veacului, pe măsura trecerii timpului⁸⁷.

Raportându-ne la coeficientul monede/an (*ratio*) și la % din totalul coeficienților (tabelul II) se constată lesne că la Fântânele sunt într-o poziție privilegiată perioadele 336-341 (coeficient 1,40 reprezentând 33,49% din total), 354-358 (coeficient 1,00, adică 23,92% din total) și 330-336 (coeficient 0,66, echivalând cu 15,78% din total), sau altfel spus o situație mai bună între 330-341 și 354-358, în cadrul intervalului de timp 294 (extins la 284 pentru a permite comparațiile cu Histria) și 378, dată finală a ultimei perioade, chiar dacă nu avem certitudinea că ea este acoperită integral cu material, așa cum se întâmplă de altfel și cu celelalte localități din zona histriană. Comparând situația de la Fântânele cu totalul monedelor emise între 284-378 provenind din așezările civile mărunte din regiunea dominată în secolele II-III de cetatea Histria, total evident influențat de lotul mai numeros de la Fântânele, constatăm că și în cadrul său perioadele înainte menționate se mențin în frunte cu diferența că aici avem pe primul loc anii 354-358 (coeficient 3,00, adică 32,82% din total), urmași de 336-341 (coeficient 1,80 reprezentând 19,69% din total) și de 330-336 (coeficient 1,16, adică 12,69% din total), tot în poziția a treia.

Această situație a zonei de influență a Histriei apare în netă contradicție cu ce se întâmplă în circulația monetară din cetatea de pe malul lacului Sinoe⁸⁸, unde în

⁸³ V. Pârvan, AARMSI, XXXVI, 1913, p. 299-300 și 301-303, nr. 9-33; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, RIN, 90, 1988, p. 295-328; *idem*, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 163-186, versiune în limba română, fără ilustrație.

⁸⁴ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 403.

⁸⁵ R. Ocheșeanu, *op. cit.*, mai sus nota 64; cf. și teza de licență a tânărului nostru coleg Adrian Popescu, *Valens la Dunărea de Jos, mss.*, 1992.

⁸⁶ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, RIN, 90, 1988, p. 321-323 și Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 179-181.

⁸⁷ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz la Tomis în secolul al V-lea d. Chr.*, comunicare la Simpozionul național de numismatică de la Constanța din 1990, sub tipar în SCN, 10; cf. mai sus notele 63 și 64, unde abordări mai generale.

⁸⁸ Cf. C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 70-77 (H. Nubar), cu un util comentariu; cifrele folosite mai jos – rezultate după cumularea eșantionului citat mai sus cu ceea ce a adus nou Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 149-166 –, se află la Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, SCN, 9, 1989, p. 62, tabelul III, unde evident valoarea procentajului coeficienților monede/an se ridică și mai mult dacă se raportează doar la cei înregistrați între 284-378, luați în considerație pentru Fântânele și „zona histriană”: 52, 88.

frunte sunt etapele dintre 284-330, cu coeficienții cei mai înalți, ce reprezintă cumulați 33,09% din totalul coeficienților monede/an din răstimpul 270-450, doar cel din 354-358 apropiindu-se de unii dintre ei. Perioadele ce compun răstimpul 284-330 dau la Fântânele doar 8,84% din totalul coeficienților (emisiunile dintre 324-330 fiind chiar absente) și pentru ansamblul materialului monetar din așezări mărunte ceva mai mult, 13,33% din total, dar mult departe de ce se întâmplă la Histria și mult mai aproape de situația abia citată. Mai mult decât atât, perioada 336-341, aflată ca *ratio* pe prima poziție la Fântânele și pe a doua pe totalul așezărilor mărunte, ocupă la Histria una din ultimele poziții.

O dată sesizată, mai ales în condițiile unor eșantioane nu prea numeroase, situația net deosebită între cetatea Histria și Fântânele, sau chiar ansamblul așezărilor mici din zona ei de influență, chiar dacă unele vor fi fost poate acum în teritoriul așezări fortificate de la Ulmetum, era de natură să dea de gândit, în sensul unei parțiale sau totale lipse de reprezentativitate a celor două eșantioane de proveniență rurală.

Așa stând lucrurile, am încercat să confruntăm datele pentru Fântânele și așezările rurale cu celelalte eșantioane dobrogene la dispoziția noastră, făcând apel în ultimă analiză și la o medie de ansamblu pe baza lor, calculată recent cu ocazia valorificării monedelor descoperite la Tomis, aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. La Axiopolis⁸⁹ avem între coeficienții înregistrați pentru răstimpul 284-378, pe primul loc cel pentru 354-358 (4,50), urmat de cel pentru 330-336 (2,83) și cel pentru 336-341 (2,60), adică o situație destul de apropiată de cea din fosta *regio Histriae*. La Troesmis⁹⁰ domină tot anii 354-358 (4,00), urmați de anii 330-336 (3,00), după care însă avem anii 313-324 (cu 1,72), a căror *ratio* o devansează cu puțin pe cea pentru anii 336-341 (1,40), ceea ce nu este prea departe de ce înregistram pentru zona rurală examinată. Și la Tropaeum Traiani⁹¹ avem în frunte coeficientul monede/an pentru 354-358 (18,75), urmat însă de cel din 358-361 (8) după care vin cei pentru 336-341 (5,80) și 330-336 (4,66). Chiar dacă intervalul 358-361 este aici mult mai bine reprezentat, perioadele fruntașe în satele din zona examinată de noi se află în poziții net superioare celor pe care le-am găsit în frunte la Histria. Pentru eșantionul „nordul Dobrogei”⁹² înregistrăm o situație mai apropiată de zona histriană decât de Histria, în frunte fiind *ratio* din anii 354-358 (9,25), urmată de cea pentru 336-341 (4,00), după care vine însă cea din 348-354 (3,50), coeficientul pentru 330-336 (2,50) fiind egal cu cel înregistrat pentru 361-364. Ponderea mai ridicată a perioadelor cu monede de nominal mai mare 348-354 și 361-364 nu se verifică pe ansamblul Dobrogei, ea

⁸⁹ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, F. Nicolae, *op. cit.*, p. 65-72, nr. 12-156, de la Diocletian la Valens și tabelul I, p. 59.

⁹⁰ E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 248-280; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 62, tabelul IV.

⁹¹ R. Ocheșeanu, *Monede antice și bizantine descoperite la Tropaeum Traiani, mss.*, 1976; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 63, tabelul V.

⁹² Gh. Poenaru Bordea, V. H. Baumann, Peuce, 4, 1973-1975, p. 133-183; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 63, tabelul VI.

putând rezulta aici din faptul unei căutări intenționate a acestora fiind vorba de o predominare a materialului colecționat, deci suferind o selecție calitativă, față de cel aflat cu totul întâmplător⁹³.

La Tomis, capitala Scythiei Minor, după reforma lui Diocletian⁹⁴, reîntâlnim de altfel în primele trei poziții coeficienții monede/an pentru 354-358 (23,75), 330-336 (20,16) și 336-341 (10,80).

Examenul de mai sus ne arată că situația eșantionului monetar de la Fântânele și al celui realizat pentru satele din fosta *regio Histriae* sunt departe de a fi atât de aberante cum păreau prin comparație cu principalul oraș al zonei. Reprezentarea eșantioanelor cumulate din orașe și Dobrogea de nord confirmă într-o oarecare măsură această realitate, în sensul că acolo avem în frunte anii 354-358, urmași de 330-336. Este drept că, înainte de anii 336-341 avem media procentajului coeficienților monede/an din 313-324⁹⁵. Să mai consemnăm și că la nivelul mediei calculate pentru Imperiu găsim pe primele poziții etapele 354-358 și 336-341⁹⁶.

Putem conchide în sensul că etapele cele mai bine reprezentate la Fântânele 336-341, 354-358 și 330-336 sunt bine plasate în majoritatea descoperirilor dobrogene și chiar în ansamblul Imperiului roman, dar se cuvine să remarcăm că în ce privește ordinea lor, eșantionul cumulat pentru zona histriană, unde ele sunt tot pe primele trei locuri, pare mai aproape de realitățile circulației epocii având în frunte anii 354-358. S-ar putea să existe o explicație a ordinei de la Fântânele, care însă ne scapă, dar ea poate să fie și efectul insuficienței materialului, corectată în cel de peste două ori mai numeros adunat pentru ansamblul așezărilor mărunte din zona histriană. Oricum poziția pe primul loc a etapei 336-341 la Fântânele ar avea nevoie de confirmări, înainte de a se încerca avansarea unor explicații, cât de cât credibile.

În ce privește atelierele monetare, la Fântânele sunt reprezentate între 294-378 opt dintre ele, de la vest la est, Ostia (1 ex.), Siscia (2 ex.), Thessalonic (2 ex.), Heraclea (2 ex.), Constantinopol (3 ex.), Nicomedia (1 ex.), Cyzic (5 ex.) și

⁹³ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, F. Nicolae, *op. cit.*, p. 56-57.

⁹⁴ Vezi mai sus nota 63; cifrele se află incluse în rezumatul publicat la Bruxelles citat acolo.

⁹⁵ Rezultă din eșantioanele dobrogene prezentate mai sus, pentru care notele 86-92.

⁹⁶ Media calculată pentru Imperiu a avut în vedere ca eșantioane semnificative: Conimbriga, pentru care Isabel Pereira, J.-P. Bost, J. Hiernard, *Fouilles de Conimbriga, Les monnaies*, III, Paris, 1974; Brigetio, pentru care Katalin Biró-Sey, *Coins from identified Sites of Brigetio and the Question of Local Currency*, Budapesta, 1977; Atena, pentru care Margaret Thompson, *The Athenian Agora*, 2: *Coins from the Roman through Venetian period*, Princeton, N.J., 1954; Corint, pentru care Katherine M. Edwards, *Corinth. Results of excavation conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, VI, *The Coins, 1896-1920*, Cambridge, Mass. 1933 și A.R. Bellinger, *Catalogue of the Coins found at Corinth, 1925*, New Haven, 1930; J. E. Fisher, *Hesperia*, 1974, p. 46-76; Sardis, pentru care H. W. Bell, *Sardis*, XI, *Coins*, part I, 1910-1914, Leiden, 1916; Antiochia pentru care vezi Dorothy B. Waage, *Antioch of the Orontes*, IV, part 2, *Greek, Roman, Byzantine and Crusader's Coins*, Princeton, N. J., 1952; Curium, pentru care vezi D. H. Cox, *Coins from the excavation at Curium 1932-1953*, *Numismatic Notes and Monographs*, 145, New York, 1959; Jerash, pentru care A. R. Bellinger, *Coin from Jerash, 1928-1934*, *Numismatic Notes and Monographs*, 81, New York, 1938 și Tomis, pentru care mai sus nota 63; cf. J.-P. Callu, în *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in fourth Century A.D.*, BAR – International Series, 76, Oxford, 1980, p. 41-93.

Antiochia (2 ex.). La Histria lista lor este mai bogată, ea cuprinzând și Londinum, Treveri, Arelate, Roma și Aquilea din Occident⁹⁷. Acolo lipsește însă Ostia, care pare până acum o prezență singulară în Dobrogea. Oricum, se constată și la Fântânele predominarea monetărilor din Propontida, Cyzic, Constantinopol, Heraclea și Nicomedia, cu un total de 11 piese (61,11%) din cele 18, identificate din acest punct de vedere. Materialul din celelalte așezări din zonă, adaugă monede emise la Constantinopol (4 ex.), Heraclea și Siscia (câte 3 ex.), Cyzic (2 ex.), Thessalonic (1 ex.) și mai atestă în plus monetările din Treveri și Alexandria (2 ex.). Materialul identificat din punct de vedere al atelierului emitent se ridică la 34 ex., în frunte menținându-se Cyzicul cu 7 ex., la egalitate cu Constantinopolul, Heraclea și Siscia cu câte 5 ex. fiecare, Thessalonic cu 3 ex., Antiochia și Alexandria cu câte 2 ex. fiecare și apoi cu câte un ex. Nicomedia, Treveri și Ostia. Trei ateliere din Propontida sunt în frunte în această zonă (lor li se adaugă Nicomedia) totalizând pentru atelierele din zona strămtorilor 20 ex., deci 58,82%, aproape exact tot ca la Fântânele.

Se poate aprecia că aprovizionarea cu numerar a zonei histriene apare ca normală, ținând seama și de situația de la Histria, unde cele cinci ateliere în frunte la Fântânele sunt bine reprezentate, chiar dacă ordinea lor este alta⁹⁸. De asemenea poziția atelierelor din Propontida confirmă ceea ce știam pentru ansamblul regiunii dintre Dunăre și Marea Neagră, atât că ordinea este de regulă pentru 294-395 Heraclea, Constantinopol, Cyzic⁹⁹. Cum, în lotul de la Fântânele emisiunile de până la întemcierea Constantinopolului, când Heraclea domină autoritar, sunt puțin numeroase, ca și în eșantionul cumulat, s-ar putea explica astfel poziția ceva mai modestă a acestui atelier. Cum, pe de altă parte, la Histria atelierul din Constantinopol pare să fi avut un aport relativ modest cu doar 10 ex.¹⁰⁰, ordinea atelierelor din zona avută de noi în vedere pare să-și găsească o oarecare îndreptățire, evident, până ce un studiu de ansamblu va face lumină în această problematică, pentru a cărei elucidare continuă să se adune un material din ce în ce mai numeros.

Șirul materialelor numismatice de la Fântânele se încheie cu o monedă de la Mauriciu Tiberiu, din anul 586/7, ceea ce atestă acolo și o locuire bizantină, care se cere mai bine definită în viitor. Că perioada din ultimul sfert al veacului al VI-lea, mai ales după 578, este o perioadă de declin a circulației monetare bizantine se

⁹⁷ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 77-78 (H. Nubar)

⁹⁸ *Ibidem*, p. 77: Heraclea, 38 ex.; Thessalonic și Siscia, câte 15 ex. fiecare; Nicomedia, 13 ex.; Cyzic, 12 ex.; Constantinopol, 10 ex., cifre rezultate după scăderea monedelor cu atelier precizat din perioada 244-284 și valabile pentru anii 284-457, chiar dacă în titlul tabelului citim: „5 (364-491)”, căci materialul publicat nu oferă nimic după Marcian (450-457); cf. oricum Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 152-154 și 164.

⁹⁹ Vezi ex.g. Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 60-61, pentru Axiopolis: Heraclea, 31 ex.; Constantinopol, 26 ex. și Cyzic, 24 ex.; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, supra nota 63, pentru Tomis unde în rezumatul acolo citat se consemnează pentru răstimpul 294-498: Heraclea, 153 ex.; Constantinopol, 140 ex. și Cyzic, 118 ex. și se observă că Heraclea este în frunte până în 342-348, după care pe primul loc se situează, de regulă, atelierul diocesan de la Constantinopol (excepție anii 354-358, când în frunte este Siscia); pentru poziția atelierului de la Heraclea, cf. Gh. Poenaru Bordea, Pontica, 4, 1971, p. 323-324 și Gh. Poenaru Bordea, V.H. Baumann, *op. cit.*, p. 160.

¹⁰⁰ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 77 (H. Nubar).

știe¹⁰¹, după cum se poate socoti astăzi dovedită pentru Dobrogea, la Histria inclusiv, continuarea fenomenului și după 602 în timpul domniilor lui Focas și Heraclius¹⁰², după care emisiunile ulterioare pătrund o vreme doar sporadic¹⁰³. La Fântânelc cu documentul nostru, suntem poate încă înainte de raidul avar care distruge probabil Tropaeum Traiani¹⁰⁴, unde însă locuirea se reia aproape imediat¹⁰⁵ și de vremea când emisiunile lui Mauriciu Tiberiu devin tot mai rare în descoperirile dobrogene¹⁰⁶.

Chiar dacă numărul de localități din care avem atestate descoperiri este mai mic decât cel din perioada de după reforma lui Iustinian din 538 sau din timpul domniei lui Iustin II, se pot cita, fără pretenția de a da o imagine completă, Aegysus¹⁰⁷, Arrubium¹⁰⁸, Axiopolis¹⁰⁹, Callatis¹¹⁰, Canlia¹¹¹, Capidava¹¹², Carsium¹¹³, Dinogetia¹¹⁴, Enisala¹¹⁵, Halmyris¹¹⁶, Histria¹¹⁷, Libida¹¹⁸, Niculițel¹¹⁹,

¹⁰¹ Gh. Poenaru Bordea, BMI, 40, 1971, 3, p. 51-60; idem, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, III, București, 1976, p. 203-213; idem, PACT 5, 1981, p. 365-377; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 377-396; cf. Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, SCIVA, 27, 1976, 2, p. 226-227.

¹⁰² H. Nubar, SCN, 3, 1960, p. 183-195; Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *Actes...*, p. 210-211; R. Ocheșeanu, Pontica, 14, 1981, p. 309-314; Gh. Poenaru Bordea, I. Donoiu, BSNR, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 237-241; G. Custurea, Pontica, 19, 1986, p. 273-277, cu date noi pentru Capidava și Carsium.

¹⁰³ Un bilanț provizoriu la Gh. Poenaru Bordea, I. Donoiu, *op. cit.*, p. 242-250; cf. G. Custurea, *loc. cit.*, unde descoperiri de la Carsium, Noviodunum și Dobrogea *passim*.

¹⁰⁴ Mai sus nota 62; pentru părerea că evenimentele n-au afectat nordul și centrul Dobrogei, Gh. Poenaru Bordea, *Actes...* p. 208-209 și 213.

¹⁰⁵ Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 409-411; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 376, nr. 238.

¹⁰⁶ Vezi Gh. Poenaru Bordea, *Actes...*, p. 208-209 și 213; Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, *op. cit.*, p. 226-227; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 390; pătrunderea pare să fie afectată de la nivelul emisiunilor din 594/5; vezi și Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 157-158.

¹⁰⁷ B. Mitrea, SCIV, 14, 1963, 2, p. 473, nr. 60.

¹⁰⁸ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *Monede bizantine din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța (mss)*, nr. 796.

¹⁰⁹ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, SCN, 9, 1989, p. 72, nr. 206.

¹¹⁰ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 879.

¹¹¹ *Ibidem*, nr. 863 și 868.

¹¹² R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 8, 1975, p. 85; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 789, 793, 846; Antoaneta Vertan, G. Custurea, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 380, nr. 1301-1305.

¹¹³ Antoaneta Vertan, G. Custurea, Pontica, 19, 1986, p. 301, nr. 1099-1100; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 776.

¹¹⁴ B. Mitrea, Pontica, 7, 1974, p. 69-70, nr. 59-68; E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 507, nr. 102.

¹¹⁵ Gh. Mănucu-Adameșteanu, E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 9, 1984, p. 352, nr. 18-20.

¹¹⁶ Cristina Opaiț, Peuce, 10, 1991, p. 472-473, nr. 120-122 și p. 483, nr. 10; E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 509, nr. 133.

¹¹⁷ C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 217-221, nr. 1922-1964 și tezaurele p. 229, nr. 9-12, p. 230, nr. 14-21; p. 231 nr. 7-10 și p. 232, nr. 8-10; Gh. Poenaru Bordea la Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 155, nr. 111 și tezaur, reluat cu corecturi, p. 138, nr. 170-177; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 778, 812, 853, 858, 871-872 și 889.

¹¹⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 509, nr. 141.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 509, nr. 135-136.

Noviodunum¹²⁰, Pecineaga¹²¹, Rasova¹²², Sacidava¹²³, Tomis¹²⁴, Topraisar¹²⁵, Troesmis¹²⁶, Tropaeum Traiani¹²⁷ și Ulmetum¹²⁸, deci un total de 22 localități, din care doar în puține cazuri, Canlia, Niculițel, Pecineaga și Topraisar, avem de a face cu așezări modeste, care nu sunt nici vechi cetăți grecești, nici așezări orășenești fortificate sau puncte de interes mai mult sau mai puțin strict militar, căci ele constituiau, evident, și loc de refugiu, măcar temporar pentru populația din zonă. Cum nici una dintre acestea nu se plasează în zona histriană, descoperirea de la Fântânele își vede sporită valoarea, fără a uita însă să amintim pentru perioada secolelor VII-X descoperirea unui *solidus* de aur de la Constantin al IV-lea la Istria sat¹²⁹, de unde provine și un *folles* de la Iustin II emis în 567/8¹³⁰ și moneda de la Heraclius provenind de la Ulmetum¹³¹. Pentru secolul al VI-lea se mai pot cita pentru moment din așezările mărunte ale zonei care ne interesează doar descoperirile monetare de la Vadu (Anastasius)¹³² și Grădina (Iustin I)¹³³, bilanțul fiind destul de sărac în comparație cu cele obținute pentru secolele I-III și IV, oglindind poate o relativă rarefiere a circulației la acest nivel, spre deosebire de ce se întâmplă în centrele orășenești și militare.

¹²⁰ Al. Popeea, Peuce, 4, 1973-1975, p. 179, nr. 25-28; E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 508, nr. 127-129; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 850, 874 și 892.

¹²¹ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 813, 826, 836, 841, 845 și 847, dar o contaminare parțială cu materiale având altă proveniență, – și ne gândim în principal la Mangalia –, în cadrul unor colecții locale, este de avut în vedere; cf. Maria Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 247.

¹²² Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 890.

¹²³ *Ibidem*, nr. 790, 876, 893 și 898.

¹²⁴ Gh. Poenaru Bordea, SCN, 4, 1968, p. 400, nr. 13/3; Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, *op. cit.*, p. 218-219, nr. 88-112 și p. 220, nr. 4; Antoaneta Vertan, G. Custurea, Pontica, 16, 1983, p. 310, nr. 745-747, între care un *solidus*; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 774-775, 781-782, 784-788, 792, 794-795, 798-800, 802-804, 806-807, 809, 811, 816-817, 819, 823-825, 828, 830-834, 837, 839-840, 842-843, 848-849, 851-852, 856-857, 859-860, 866-867, 873, 875, 877-878, 881-886, 888, 891, 894-897, 899 și 901-904, unde se află inclus și lotul publicat de Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, *loc. cit.*, cu unele corecturi de detaliu; cf. Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 251 (Al. Barnea) o situație pe ateliere emitente unde însă cifrele date pentru „Tomis” sunt de fapt cele ale colecției Muzeului din Constanța la nivelul din 1964 al documentării (Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, BMI, 40, 1971, 3, p. 57); pentru datele eșantionului furnizat de materialul din Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța până în 1977 inclusiv, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 391 și 393; pentru Tomis vezi, pentru moment, Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, *op. cit.*, p. 277 și nota 36.

¹²⁵ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 862.

¹²⁶ E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 274, nr. 117.

¹²⁷ Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 410, nr. 12; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 376, nr. 238; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 777 și 791; vezi și lucrarea lui R. Ocheșeanu, citată mai sus nota 91; cf. mai sus notele 62 și 103-104.

¹²⁸ V. Pârvan, AARMSI, XXXIII, 1913, p. 304, nr. 43-46 (între care trei de aur); idem, AARMSI, XXXVII, 1915, p. 281, nr. 6, cf. Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 193, unde precizări pentru *solidi*.

¹²⁹ H. Nubar, SCIV, 17, 1966, 3, p. 605, nr. 1.

¹³⁰ E. Nicolae, BSNR, 88-89, 1994-1995 (sub tipar).

¹³¹ B. Mitrea, SCIV, 17, 1966, 2, p. 426.

¹³² Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *op. cit.*, nr. 4.

¹³³ Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, SCIVA, 27, 1976, 2, p. 220, nr. 7.

TABELUL 1

Descoperiri monetare din așezările rurale ale „zonei histriene” (284-378)

	Fântânele	Cogealac	Nistorești	Tariverde	Sinoc	Piatra	Săcele	Istria sat	Corbu de Sus	Grădina	Chcia	Total	% din total
284-313	3	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	5	8,19
313-324	3	–	–	1	–	–	1	–	–	1	–	6	9,83
324-330		1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	3	4,91
330-336	4	–	1	–	1	–	1	–	–	–	–	7	11,47
336-341	7	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9	14,75
342-348	3	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	5	8,19
348-354	–	1	1?	–	–	–	–	–	–	–	–	2	3,27
354-358	4	4	3?	–	–	–	–	–	1	–	–	12	19,67
358-361	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1,63
361-364	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
364-378	2	3	2	–	1	1	–	1	–	–	1	11	18,03
Total	27	12	8	3	2	2	2	2	1	1	1	61	100

TABELUL II
Situația comparativă a descoperirilor monetare (284-378)

Ani		IIISTRIA			FÂNTÂNELE			„ZONA HISTRIANĂ”		
		monede	coeficient monede/an	% din totalul coeficienților	monede	coeficient monede/an	% din totalul coeficienților	monede	coeficient monede/an	% din totalul coeficienților
284-313	29	86	2,96	13,32	3	0,10	2,39	5	0,17	1,85
313- 324	11	73	6,63	29,85	3	0,27	6,45	6	0,54	5,90
324-330	6	18	3,00	13,50	–			3	0,50	5,47
330-336	6	14	2,33	10,49	4	0,66	15,78	7	1,16	12,69
336-341	5	4	0,80	3,60	7	1,40	33,49	9	1,80	19,69
342-348	7	2	0,28	1,26	3	0,42	10,04	5	0,71	7,76
348-354	6	2	0,33	1,48	–	–	–	2	0,33	3,61
354-358	4	11	2,75	12,38	4	1,00	23,92	12	3,00	32,82
358-364	5	7	1,40	6,30	1	0,20	4,78	1	0,20	2,18
364-378	15	26	1,73	7,78	2	0,13	3,11	11	0,73	7,98
Total		247	22,21	100	27	4,18	100	61	9,14	100

De la bun început trebuie spus că autorul acestui capitol nu a participat la săpăturile efectuate la Fântânele. În afara dezavantajelor, evidente, există însă și un avantaj care nu este deloc neglijabil și anume acela că analizarea acestei categorii de descoperiri *independent* de observațiile directe ce pot fi făcute prin participarea la săpături aduce un plus de obiectivitate în contribuția pe care studiul ceramicii o poate avea la datarea nivelelor de locuire.

Cea mai mare parte a materialului rezultat din săpătură este ceramică romană. Înainte de considerațiile privind această categorie nu putem, însă, să nu menționăm câteva fragmente care distonează cu marea masă a ceramicii de la Fântânele.

În punctul α , la suprafață, au apărut mai multe fragmente ceramice care dovedesc, alături de cele rezultate din săpătură, prezența populației autohtone:

1. În primul rând atragem atenția asupra a două fragmente de vase aparținând culturii Noua (cat. 180, 181; pl. VII). Este vorba, în ambele cazuri, de buza și partea superioară a unor vase-borcan lucrate la mână cu umărul marcat de un brâu în relief.

2. Mai multe fragmente atipice de ceramică neagră lustruită, lucrată la mână aparținând culturii Babadag. Din păcate, neputând întregi nici un fragment de profil care să ne poată indica forma vaselor, a trebuit să ne mulțumim cu prezentarea celor două fragmente decorate (cat. 82, 83; pl. VII).

3. Așa cum s-a mai spus în capitolul privind săpăturile efectuate, în această așezare au apărut și fragmente ceramice grecești. Starea lor fragmentară nu ne permite să afirmăm decât că făceau parte din vase de mici dimensiuni care, foarte larg, pot fi încadrate epocii elenistice. Singurul fragment databil cu precizie este în același timp și unica piesă a cărei formă poate fi identificată (cantharos, cat. 74, pl. VII).

4. În sfârșit, mai trebuie pomenit un fragment atipic, probabil un vas mare după grosimea pereților, decorat cu striuri într-o manieră tipică pentru secolul VI.

Marea masă a ceramicii de la Fântânele este cea de factură romană, alături de care – sporadic – apar și fragmente de vase autohtone lucrate la mână.

Desigur, o analiză exhaustivă a prezenței ceramicii romane în mediul rural dobrogean – sau măcar în cel al „chorei” histriene – este de dorit, iar înmulțirea descoperirilor nu face decât să accentueze necesitatea unui astfel de studiu, dar cantitatea relativ mică a materialului ceramic provenit din săpăturile de la Fântânele nu permite o asemenea extindere și cu atât mai puțin o extrapolare generalizatoare. Ne vom mulțumi, deci, cu sublinierea principalelor elemente care caracterizează această categorie de material în ceea ce privește formele și datarea, nedorindu-ne altceva decât să punem la îndemâna viitorilor cercetători ai acestei probleme un cât mai util instrument de lucru.

În privința formelor, observăm că în această așezare sunt prezente toate formele ceramice caracteristice acestei categorii, de la cupe și strachini de mici dimensiuni până la amfore. Tabelul I arată frecvența apariției fiecărei forme principale:

TABELUL NR. 1

Nr.	Forma	Număr	Procentaj
1.	Cupe	26	14,28 %
2.	Boluri	12	6,59 %
3.	Străchini	14	7,69 %
4.	Farfurii	16	8,79 %
A.	Total forme mici	68	37,35 %
5.	Căni	7	3,84 %
6.	Oale borcan	39	21,42 %
7.	Oale	7	3,84 %
8.	Ulcioare	6	3,29 %
9.	Amfore	28	15,38 %
B.	Total forme mari	87	47,77 %
A+B	Total	155	85,12 %
C.	Neidentificate	27	14,88 %

Observăm deci că nu există disparități frapante între cele două mari categorii, vasele închise și respectiv cele deschise, ele fiind aproximativ egal distribuite cantitativ. De altfel se poate lesne observa că numai în cazul cupelor și al vaselor tip „borcan” avem de-a face cu cantități mai mari, fapt explicabil – după părerea noastră – prin frecvența mai mare cu care aceste tipuri de vase erau utilizate.

În ceea ce privește datarea, este de remarcat modul în care materialul ceramic se repartizează pe nivelurile determinate în cele trei puncte principale în care s-au efectuat săpături.

Trebuie însă făcută precizarea că ne vom referi în cele ce urmează la *limitele extreme de datare* ale ceramicii fiecărui nivel ceea ce, bineînțeles, nu implică datarea întregului nivel în acest interval cronologic.

Nucleul din nordul satului

Pentru nucleul din nordul satului se individualizează două grupe aparținând, fiecare dintre ele, nivelelor de locuire identificate aici. O primă grupă cuprinde vase databile în intervalul cuprins între sec. I și sec. III (cat. 1 – 15, pl. VII), în timp ce cea de a doua grupă poate fi încadrată cronologic în sec. III – IV (cat. 21 – 58, pl. VII și IX).

Nivelul I cuprinde vase datate în intervalul cuprins între sec. I și sec. III. Cel mai timpuriu vas (cat. 1, pl. VII) este datat în sec. I (cf. Bonnis, pl. XXI, 18) în timpul ce vasul databil cel mai târziu este o amforă (cat. 15, pl. VII) a cărei circulație o avem atestată pentru sec. III (cf. Zeest, XXXVIII, 94).

Pe același nivel au fost descoperite și câteva vase indigene, lucrate la mână (cat. 16 – 18, pl. VII) dintr-o pastă cărămizie care este arsă imperfect ceea ce face ca arderea lor să fie inegală și să nu pătrundă întreaga grosime a vaselor.

Nivelul II ne-a oferit ceramică databilă în secolul III (cat. 21 – 58, pl. VIII și IX). Astfel, la începutul secolului II – începutul secolului III sunt date un bol (cat. 23) și 2 cupe (cat. 28 și 30). Există însă și o excepție (cat. 26) care ar putea fi datată chiar mai timpuriu (cf. Robinson, G 70; la Histria o cupă asemănătoare a apărut în nivelul I A; cf. Histria VI, nr. 5, pl. 5). La extremitatea opusă se află o oală (cat. 42) care este datată în sec. IV (cf. Robinson, M 269). Marea majoritate a vaselor din acest nivel este însă databilă în secolul III.

Și în acest nivel a apărut un număr de vase autohtone (cat. 59 – 68, pl. X). Se cuvine însă să menționăm că în acest caz avem de-a face cu cea mai mare concentrare de vase de această factură și că este vorba de vase de dimensiuni relativ mari. De altfel ne simțim obligați să subliniem că *de aici provine majoritatea covârșitoare a fragmentelor ceramice autohtone*, celelalte puncte cercetate oferindu-ne apariții rare ale acestui tip de vase.

Nucleul din centrul satului

Vasele descoperite în acest punct sunt destul de puțin numeroase (cat. 69 – 75, pl. X) și nu ne permit prea multe considerații în afara faptului că ele sunt date în intervalul cronologic acoperit de prima jumătate a secolului II (cat. 69) – secolul III (cat. 73).

Nucleul din sudul satului

Acesta este punctul în care săpăturile au dat la iveală cantitatea cea mai mare de ceramică, fapt explicabil și prin amploarea, comparativ, mai mare a cercetărilor efectuate.

Nivelul I este caracterizat de vase databile în sec. I – III (cat. 77 – 121, pl. XI – XIII). Ca și în nucleul de nord, cele mai timpurii vase (cat. 78, 86) sunt date în sec. I (cf. Robinson, G 76 și Knipovici 33b) în timp ce o amforetă (cat. 112) este databilă în sec. III (cf. Robinson, J 37). Este interesant de remarcat că vasele cele mai timpurii apar și la Histria în contexte timpurii, adică în nivelul I A. Totuși majoritatea vaselor care au apărut în acest nivel este databilă în secolele II – III.

Vasele autohtone prezente în acest nivel sunt puțin numeroase (cat. 122 – 124, pl. XIII) și trebuie să menționăm posibilitatea ca nr. 123 și 124 să facă parte din același vas.

Nivelul II ne-a oferit vase ce pot fi date în intervalul sec. II – IV (cat. 125 – 158; pl. XIV – XV). La fel, cupele cat. 129 și cat. 130 sunt databile cel mai devreme în secolul II (cf. Histria VI, pl. 5, nr. 6 nivel I A și Robinson, G 70) în timp ce o amforă (cat. 154) este datată (cf. Robinson, M 237) în secolul IV.

În acest nivel a apărut un singur vas autohton de dimensiune mare (cat. 159), lucrat la mână și având aceleași caracteristici cu celelalte vase ce fac parte din această categorie.

Nivelul III a fost identificat doar în acest punct al satului. Este explicabil deci, faptul că numai aici au fost descoperite vase databile în secolele IV – V (cat. 162 – 179; pl. XVI). Cel mai timpuriu pot fi datate 2 cupe (cat. 162, 163) în secolele II – III (cf. Hayes, forma 27, fig. 8) în timp ce la limita opusă a intervalului se află o amforă (cat. 176) datată în sec. V (cf. Robinson, M 237).

Și în acest nivel, din punctul de sud al așezării, vasele autohtone sunt puțin numeroase și nu se deosebesc în elementele lor caracteristice de celelalte vase de aceeași factură întâlnite.

Din punct de vedere tipologic, o imagine de ansamblu ne-o oferă planșele XVIII – XXIV. Trebuie spus că așezarea de la Fântânele nu oferă, nici prin cantitate, nici prin calitate posibilitatea unor înserieri „lungi”, așa cum se întâmplă în cazul unor orașe din această perioadă.

Se poate însă lesne observa că cea mai mare parte a seriilor tipologice contemporane poate fi totuși regăsită în această așezare chiar dacă ele nu sunt nici numeroase și nici continui.

NUCLEUL DIN NORDUL SATULUI

NIVELUL I

1. *Cupă*; S 1, □ 11; –1, 14 m. (N I); diam. buză = 18 cm; pastă cărămidie, fină, micasată; firmis roșu cărămiziu, cu pete mai închise în exterior; Pl. VII; sec. I; Bonnis, pl. XXI, nr. 18; Histria VI, pl. 5, nr. 24 (IA).
2. *Cupă*; S 1, □ 3; –1,10 m. (N I); diam. buză = 17 cm; pastă cărămidie, fină, micasată; firmis roșu de proastă calitate; Pl. VII; Knipovici, pl. II, 32 c (sec. I –II); Histria VI, pl. 5, nr. 26 (IA).
3. *Bol*; S 2, □ 7–10; –0,63 m. (N I); diam. = 20 cm; pastă cărămidie fină, micasată; firmis roșu mat; Pl. VII; sec. II; Bonnis, pl. XXI, 18 (sec. I); Histria VI, pl. 1, nr. 6;
4. *Farfurie*; S 1, □ 3; –1,14 m. (N I); diam. = 20 cm; pastă gălbuie cu impurități; angobă galben – maroniu, micasată; Pl. VII; sec. II.
5. *Farfurie*; S 1, □ 13; –1.10 m. (N I); diam. gurii = 19 cm; pastă cărămidie, fină, micasată; urme de firmis roșu degradat; Pl. VII; sec. II; Robinson, G 178 (sec. I –II); Histria VI, pl. 2, nr. 3 (IB); sec. II.
6. *Bol*; S 2, □ 7; –0,83 m. (N I); diam. = 0.17 cm; pastă cărămidie, ușor micasată; firmis de proastă calitate; Pl. VII; sec. II; Robinson, G 65; Histria VI, pl. 5, nr. 18, I A
7. *Bol*; S 2, □ 7; – 0,93 m. (N I); diam. = 20 cm; pastă cărămiziu deschis, micasată; angobă cărămidie; Pl. VII; sec. II; Robinson, G 185; (sec. I – încep. sec. II).

8. *Platou*; S 2, – 1,10 m. (N I); diam. = 22 cm; pastă cărămizie fină, ușor micasată; firmis roșu închis, mat, de slabă calitate; Pl. VII; sec. II.
9. *Cupă*; S 1, – 1,14 m. (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămizie arsă incomplet; ardere neuniformă; Pl. VII; sec. I.
10. *Oală borcan*; S 1; □ 13; – 0,73 m. (N I); diam. = 10 cm; pastă cărămizie fină, ușor micasată; cu impurități fine calcaroase; urmă de toartă imediat sub buză; Pl. VII; sec. II; aproape de Robinson, J 36.
11. *Oală borcan*; S 1, □ 16; – 1,00 m. (N I); diam. = 17 cm; pastă cărămizie, micasată, cu impurități mari calcaroase; Pl. VII; sec. II; Robinson, J 36 (sec. II – III); Histria VI, pl. 11, nr. 40 (I B–C).
12. *Oală borcan*; S 1, □ 9; – 0,40 m. (N I); diam. = 21,5 cm; pastă cărămizie cu impurități; angobă roșu închis cu impurități; Pl. VII.
13. *Ulcior*; S 2, □ 1–3; – 0,70 m. (N I); diam. int. = 1,6 cm; diam. ext. = 3,2 cm; Popilian, 574 (sec. II); Histria VI, pl. 12, nr. 56 (I B–C); Pl. VII; sec. II.
14. *Ulcior*; S 2, □ 11; – 1,14 m. (N I); diam. = 8 cm; pastă cărămizie micasată; firmis brun verzui, mat (scurs și în interior); Pl. VII; sec. II; Popilian, pl. XLV, nr. 478 (sf. sec. II).
15. *Amforă*; S 1; □ 16; – 1,00 m. (N I); diam. = 8 cm; diam. gură = 5 cm; pastă cărămiziu deschis; Pl. VII; sec. II; Histria VI, pl. 10, nr. 85.

Vase indigene

16. *Oală borcan*; S 2; – 1,00 m. (N I); diam. = 15 cm.; pastă cenușie cu impurități mari calcaroase incomplet arsă; sub buză canelură; toartă lipită de buză; Pl. VII.
17. *Oală*; S 2; – 1,10 m. (N I); diam. = 16 cm.; pastă cenușie cu impurități mari; Pl. VII.
18. *Oală borcan*; S 1; diam. = 20 cm.; pastă cărămiziu închis, cu impurități mari calcaroase arsă incomplet; urme de toartă pe gât și pe corp; Pl. VII.

NIVELUL II

19. *Cupă*; S 1, □ 4; – 0,65 m. (N II); diam. = 11 cm; pastă cărămizie; angobă cărămizie; urme de vopsea roșie în exterior și numai pe buză în exterior; Pl. VIII; sec. III; Hayes, forma 27, fig. 8 (sf. sec. II); Histria VI, pl. 8, nr. 8 (I C).
20. *Cupă*; S 2, – 0,47 m. (N II); diam. = 14 cm.; pastă cărămizie fină acoperită de o angobă de aceeași culoare, ușor micasată; Pl. VIII; sec. III; Knipovici, pl. II, 32 c (sec. II–III); Hayes, forma 27, fig. 8 (sec. II – III); Histria VI, pl. 11, nr. 8 (I B – C)
21. *Strachină*; S 2, □ 4; – 0,55 m. (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămizie, micasată, cu impurități calcaroase; Pl. VIII; sec. III; Knipovici, tip 32, pl. II (sec. III); Histria II, pag. 219, m. XXV, nr. 3, pl. 101.

22. *Farfurie*; S 1, □ 6; – 0,40 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase; angobă roșcat maronie, micasată; Pl. VIII; sec. III; Robinson J 22 (încep. sec. III); Histria VI, pl. 2, nr. 2 (I B).
23. *Bol*; S 1, □ 4; – 0,65 m. (N II); diam. = 22 cm; pastă galben cărămiziu, angobă cărămiziu închis, micasată; Pl. VIII; sec. III; Hayes, forma 25, fig. 8 (sec. II – III); Histria VI, pl. 9, nr. 24 (I C).
24. *Platou*; S 1, □ 14; – 0,40 m. (N II); diam. = 29 cm; pastă cărămiziu gălbuie, fină, micasată; urme de firmis cărămiziu mat; Pl. VIII; sec. III; Tropaeum Traiani, fig. 144, nr. 2.14.
25. *Cupă*; S 2, □ 6; – 0,48 m. (N II); diam. = 10 cm; pastă cărămizie fină, firmis roșu închis-marونیu, mat, de calitate mediocră; Pl. VIII; sec. III; Histria VI, pl. 6, nr. 4.
26. *Cupă*; S 1, □ 15; – 0,40 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămizie; în exterior firmis roșu închis, mat; în interior firmis până la jumătatea buzei; Pl. VIII; sec. II; Robinson, G 70 (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 5 (I A).
27. *Cupă*; S 1, □ 1; – 0,50 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămizie; firmis roșu închis, mat, de calitate mediocră; Pl. VIII; sec. III.
28. *Cupă*; S 1, □ 1; – 0,62 m. (N II); diam. = 17 cm; pastă cărămizie, micasată, cu impurități fine; în exterior – până sub buză – și în interior până la jumătatea buzei, firmis roșu cărămiziu, de proastă calitate; Pl. VIII; sec. III; Robinson, G 179 (sec. I – II); Histria VI, pl. 5, nr. 7, (I A).
29. *Cupă*; S 1, □ 1; – 0,50 m. (N II); diam. = 24 cm; pastă fină, cărămizie, ușor micasată, firmis roșu-marونیu mat, în interior până la jumătatea buzei; urme de ardere secundară; Pl. VIII; sec. III; Robinson, H 4; Histria VI, pl. 6, nr. 6, (I B).
30. *Cupă*; S 1, □ 1; – 0,50 m. (N II); diam. = 24 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase fine; firmis roșu închis, mat, de slabă calitate; în exterior, sub buză, canelură foarte fină; Pl. VIII; sec. III; Robinson, G 179 (sec. I – II); Histria VI, pl. 5, nr. 7.
31. *Castron*; S 2, – 0,35 m. (N II); diam. = 20 cm; pastă cărămizie ușor micasată; firmis roșu închis, mat, de slabă calitate; Pl. VIII; sec. III.
32. *Bol*; S 1, □ 9; – 0,40 m. (N II); diam. = 26 cm.; pastă cărămizie fină; angobă cărămizie micasată; vopsea roșie pe buză și până la jumătatea pansei în exterior; Pl. VIII; sec. III.
33. *Farfurie*; S 1, □ 18; – 0,40 m. (N II); diam. = 23 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase mari; angobă cărămizie, micasată; Pl. VIII; sec. III.
34. *Castron(?)*; S 2, – 0,80 m. (N II); diam. = 19 cm; pastă cărămizie cu impurități fine, micasată; angobă cărămiziu deschis, micasată; Pl. VIII; sec. III.
35. *Farfurie*; S 1, □ 10; – 0,60 m. (N II); diam. = 20 cm; pastă galben-cenușie cu impurități calcaroase; angobă cărămiziu închis, micasată; Pl. VIII; sec. III; Waage, pl. 6, 630 (prima jum. sec. III); Histria VI, pl. 3 nr. 4 (I B–C).
36. *Farfurie*; S 1, □ 10; – 0,35 m. (N II); diam. = 26 cm; pastă cărămizie, cu impurități calcaroase; angobă cărămiziu închis, micasată; imediat sub buză urmă de toartă; Pl. VIII; sec. III; Duncan, form 60, 211; Histria VI, pl. 2, nr. 2 (sec. II).

37. *Farfurie*; S 1, □ 10; – 0,35 m. (N II); diam. = 23 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase mari; angobă cărămizie, micasată; Pl. VIII; sec. III; Robinson, K 89 (mijl. sec. III); Histria VI, pl. 11 nr. 25.
38. *Bol*; S 2, □ 7; – 0,43 m. (N II); diam. = 11 cm; pastă cărămizie fină; firmis cărămiziu pe buză și vască; firmis maron-roșcat, mat pe restul fragmentului; Pl. VIII; sec. III.
39. *Oală*; S 2, □ 6; – 0,46 m. (N II); diam. gură = 20 cm; pastă cenușie, incomplet arsă și neîngrijit lucrată; Pl. IX; sec. III; Duncan, fig. 18, 232; Histria VI, pl. 6, nr. 51 (I A).
40. *Vas borcan*; S 2, □ 6; – 0,46 m. (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămizie, cu impurități calcaroase; pe corp caneluri groase; urmă de toartă; Pl. IX; sec. III; Popilian, pl. XXXIX, 401, sec. III; Histria VI, pl. 11, nr. 45 (I B–C).
41. *Oală*; S 2, □ 1; – 0,50 m. (N II); diam. gură = 18 cm; pastă cenușie cu impurități calcaroase mari; angobă cărămiziu închis, micasată; pe buză șant pentru capac; Pl. IX; sec. III; Robinson, J 36.
42. *Oală*; S 2, □ 6; – 0,46 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămizie incomplet arsă; angobă maron închis, micasată; Pl. IX; sec. III; Robinson, M 269, (sf. sec. IV); Histria VI, pl. 15, nr. 5 (II A–B).
43. *Oală*; S 1, □ 4; – 0,33 m. (N II); diam. = 14 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități calcaroase; arsă incomplet; angobă cărămizie cu impurități; Pl. IX; sec. III; Robinson J 36 (sec. II – III); Histria VI, pl. 17, nr. 17 (I B).
44. *Oală*; S 1, □ 4; – 0,33 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități; angobă cărămizie, micasată, cu impurități; Pl. IX; sec. II; Robinson G 193 (sf. sec. I – încep. sec. II); Histria VI, pl. 1, nr. 14 (I A).
45. *Oală*; S 2, □ 3; – 0,45 m. (N II); diam. = 15 cm; pastă cărămizie cu mici impurități calcaroase, micasată, Pl. IX; sec. II; Robinson G 193 (sf. I – încep. II); Histria VI, pl. 1, nr. 13 (I A); probabil purtat.
46. *Oală*; S 2, □ 7; – 0,46 m. (N II); diam. = 20 cm; pastă cenușie cu impurități calcaroase mari, angobă cenușiu închis; Pl. IX; sec. III; Popilian, pl. XXXIV, 335 (sec. III); Histria VI, pl. 7, nr. 27 (I B).
47. *Oală borcan*; S 2, □ 7-9; – 0,40 m. (N II); diam. = 13 cm; pastă cărămiziu deschis cu impurități mici, micasată; Pl. IX; sec. III; Popilian, 345, tip 4.
48. *Oală*; S 2; – 0,45 m. (N II); diam. = 12 cm; pastă galben-cenușie cu numeroase impurități calcaroase; Pl. IX; sec. III.
49. *Oală*; S 2; □ 6; – 0,46 m. (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămizie cu impurități; angobă cărămiziu închis, micasată; Pl. IX; sec. III.
50. *Cană*; S 2; □ 6; – 0,46 m. (N II); diam. = 10 cm; pastă cărămizie, micasată; firmis cărămiziu mat; Pl. IX; sec. III.
51. *Ulcior*; S 1; □ 9; – 0,40 m. (N II); diam. int. al gurii = 1,6 cm; diam. ext. al gurii = 4 cm; diam. max. al fragm. = 8 cm; pastă fină de culoare cărămizie; micasată; firmis roșu-cărămiziu, mat de slabă calitate; Pl. IX; sec. III; Popilian, pl. XLVIII, 516 (sec. II – III); Histria VI, pl. 7, nr. 31 (I B).

52. *Căniță*; S 2, □ 7; – 0,40 m. (N II); diam. = 6 cm; pastă cărămizie fină; firmis portocaliu, mat, de slabă calitate, ușor micasat; Pl. IX; sec. III; Histria VI, pl. 11, nr. 29 (I B–C).
53. *Amforă*; S 1, □ 18; – 0,40 m. (N II); diam. = 12 cm; pastă cărămizie cu impurități fine; angobă alb-gălbuie; Pl. IX; sec. II–III; Zeest, pl. XXXVII, 90 (sec. I–II); Histria VI, pl. 10, nr. 93 (I C).
54. *Amforă*; S 2, □ 1-3; – 0,70 m. (N II); diam. gură = 8 cm; diam. max. = 9 cm; pastă cărămizie, micasată, cu mici impurități calcaroase; în exterior, firmis roșu de foarte slabă calitate, scurs în interior; Pl. IX; sec. II–III; Callender, pl. I C (sec. II–III); Popilian, p. 436, tip 2 (sec. II–III); Histria VI, pl. 10, nr. 92 (I C).
55. *Amforă*; S 1, □ 4; – 0,33 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămizie micasată; sub buză două caneluri; urmele toartelor; Pl. IX; sec. III.
56. *Amforă*; S 2, □ 7; – 0,43 m. (N II); diam. = 9,8 cm; pastă cărămizie, mediocră; angobă cărămizie, cu impurități; Pl. IX; sec. III; Bourakov, pl. IV, 1 a (sec. III); Histria VI, pl. 12, nr. 76 (I B–C).

Vase indigene

57. *Oală*; S 1; – 0,85 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu închis, cu multe impurități calcaroase, de foarte slabă calitate; pe gât brâu alveolat; Pl. X.
58. *Oală*; S 2; – 0,45 m. (N II); diam. = 14 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase; Pl. X.
59. *Oală*; S 1; – 0,80 m. (pe podeaua N II); diam. = 19 cm; pastă cenușie cu impurități mari, de foarte slabă calitate; Pl. X.
60. *Oală*; S 1; N II; diam. = 16 cm; pastă cenușiu-gălbuie cu impurități mari; lustruită; Pl. X.
61. *Vas borcan*; S 1; – 0,77 m. (N II); diam. = 17 cm; pastă cenușie cu impurități mari; Pl. X.
62. *Vas borcan*; S 1; – 0,40 m. (N II); diam. = 17 cm; pastă cenușiu maronie cu impurități foarte mari; Pl. X.
63. *Vas*; S 1; – 0,60 m. (pe podeaua N II); diam. = 26 cm.; pastă cărămizie cu impurități calcaroase mari; Pl. X.
64. *Vas*; S 2; – 0,43 m. (N II); diam. = 20 cm.; pastă cărămizie cu impurități calcaroase fine; angobă maronie; Pl. X.
65. *Vas*; S 2; – 0,45 m. (N II); diam. = 25 cm.; pastă cărămiziu închis cu impurități mari calcaroase; angobă cenușie cu impurități; Pl. X.
66. *Vas*; S 2; – 0,40 m. (N II); diam. = 26 cm.; pastă cărămiziu închis cu impurități calcaroase; angobă cărămiziu închis, micasată; Pl. X.

NUCLEUL DIN CENTRUL SATULUI

67. *Bol*; S 3; – 0,35 m.; diam. = 22 cm.; pastă cărămizie micasată, cu impurități fine; firmis roșu cărămiziu de foarte slabă calitate; Pl. X; sec. III; Hayes, forma 1B, fig. 65 (sec. III–IV); Histria VI, pl. 15, nr. 1 (II A–B).

68. *Platou*; S 4; – 0,70 m. (N II); diam. = 24 cm.; pastă cărămiziu deschis, micasată; firmis cărămiziu închis, mat, de proastă calitate; Pl. X.
69. *Cupă*; S 8; – 0,95 m.; diam. = 16 cm.; pastă cărămizie, fină; firmis cărămiziu închis, mat, de proastă calitate; sub buză, profilată în interior, canelură fină în exterior; Pl. X; sec. II; Robinson H 7 (prima jum. a sec. II); Histria VI, pl. 6, nr. 1 (I B).
70. *Cupă*; S 4; – 0,70 m.; diam. = 12 cm.; pastă cărămizie cu fine impurități calcaroase, ușor micasată; firmis cărămiziu, mat, de slabă calitate; Pl. X; sec. III.
71. *Cupă*; S 2; – 0,50 m.; pastă cărămizie cu mici impurități; Pl. X; Histria VI, pl. 5, nr. 6 (I A).
72. *Oală*; S 5; – 1,30 m.; diam. = 18 cm.; pastă cărămizie, ușor micasată; angobă roșu-cărămiziu cu impurități; Pl. X; sec. II.
73. *Oală*; S 4; – 0,70 m.; diam. = 16 cm.; pastă cărămizie cu impurități calcaroase fine ușor micasată; firmis cărămiziu mat, de slabă calitate; în exterior, pe partea inferioară a buzei canelură fină; Pl. X; sec. III.

NUCLEUL DIN SUDUL SATULUI

NIVELUL I

74. *Cantharos*; punctul γ , fragment de picior modelat; suprafața de așezare cu canelură fină; diam. = 9 cm; attic; Pl. XI; sec. IV a. Chr.; Sparkes–Talcott, cat. 704, pl. 29.
75. *Bol*; punctul α , S 3; – 1,20 m. (N I); diam. = 14 cm; pastă galben-cenușie, fină, micasată; firmis maron închis pe buză, scurs atât în interior cât și în exterior; Pl. XI; sec. II; Robinson G 76 (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 22 (I A).
76. *Cupă*; punctul α , S 6; – 1,40 m. (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu deschis, micasată, cu impurități calcaroase fine; firmis cărămiziu, mat. de slabă calitate; în exterior, sub buză, canelură foarte fină; toartă mică lipită; Pl. XI; sec. II; Holwerda, pl. VI, 691 (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 13; pentru ornament cf. Knipovici, pl. II, 24, (sec. I).
77. *Bol*; punctul α , S 6; – 1,30 m. (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu închis, cu impurități calcaroase fine, micasată; angobă cărămizie micasată; urme de ardere secundară; Pl. XI; sec. II; Hayes, forma 27, fig. 8 (sec. II – III); Popilian, nr. 809; Histria VI, pl. 6, nr. 9, (I B).
78. *Bol*; punctul α , S 3; – 1,00 m – 1,20 m. (N I); diam. = 14 cm; pastă cărămizie, micasată, cu impurități mici; angobă cărămizie, micasată, în exterior urme de firmis roșu; Pl. XI; sec. II; Holwerda, pl. III, 381; (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 23, probabil imitație Pergam.
79. *Bol*; punctul α , S 6; – 1,40 m (N I); diam. = 12 cm; pastă cărămiziu deschis, cu impurități fine, micasată, firmis cărămiziu închis, mat, de foarte slabă calitate; Pl. XI; sec. II; Knipovici, pl. V, 4 (sec. I – II); Histria VI, pl. 1, nr. 3, (I A).

80. *Castron*; punctul α , S 6; -1,30 m (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu închis, cu impurități calcaroase foarte fine, micăsată, firmis cărămiziu închis, de foarte slabă calitate; Pl. XI; sec. II – III; Popilian, 773; Histria VI, pl. 8, nr. 10, (I C).
81. *Strachină*; punctul α , S 6; -1,30 m (N I); diam. = 24 cm; pastă cărămizie, micăsată; angobă de aceeași culoare; Pl. XI; sec. II; Hayes, forma 27, fig. 8 (sec. II – III); Histria VI, pl. 6, nr. 9.
82. *Strachină*; punctul α , S 1; -0,80 m (N I); diam. = 20 cm; pastă cărămizie fină, micăsată; în interior, doar pe buză, firmis roșu mat, de slabă calitate; Pl. XI; sec. II; Bonnis, pl. XXI, 52 (sec. I – II); Histria VI, pl. 1, nr. 8, (I B).
83. *Strachină*; punctul α , S 3; -1,20 m (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămizie, micăsată, cu impurități mici; angobă cărămizie, micăsată, mai închisă în interior; Pl. XI; sec. II; Knipovici, pl. II, 32 c (sec. I – II); Histria VI, pl. 5, nr. 27 (I A).
84. *Strachină*; punctul α , S 3; -1,10 – 1,20 m (N I); diam. = 21 cm; pastă fină, cărămizie; firmis roșu închis, mat, de slabă calitate pe fund și cărămiziu în partea de sus; Pl. XI; sec. II; Knipovici, pl. II, 32c (sec. I – II); Histria VI, pl. 5, nr. 27 (I A).
85. *Strachină*; punctul α , S 6; -1,30 m (N I); diam. = 25 cm; pastă cărămiziu închis, micăsată; angobă cărămizie, micăsată; urme de ardere secundară; Pl. XI; sec. II; Knipovici, pl. II, 32 c (sec. I – II); Histria VI, pl. 5, nr. 29 (I A).
86. *Cupă*; punctul α , S 1; (N I); diam. = 7 cm; pastă cărămizie foarte fină, micăsată; firmis cărămiziu, mat, de slabă calitate, neuniform; pe buză canelură fină; Pl. XI; sec. II; Knipovici, pl. II, 33 b (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 3 (I A).
87. *Cupă*; punctul α , S 5; -1,05 m. (N I); diam. = 16 cm; pastă cărămizie fină, puternic micăsată; angobă roșcată, micăsată; pe buză două incizii foarte fine; Pl. XI; sec. II; Robinson H 8, (prima jum. a sec. II); Histria VI, pl. 6, nr. 3 (I B).
88. *Cupă*; punctul α , S 3; -1,20 m. (N I); diam. = 16 cm; pastă cărămizie fină, micăsată; firmis roșu-cărămiziu, mat, cu impurități, de slabă calitate; Pl. XI; sec. II; Robinson G 28, (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 6.
89. *Cupă*; punctul α , S 6-7; -0,90 m. (N I); diam. = 22 cm; pastă cărămiziu închis, micăsată; angobă maron-roșcat, micăsată; Pl. XI; sec. II; Holwerda, pl. IV, 507 (sec. I); Histria VI, pl. 6, nr. 4 (I B).
90. *Cupă*; punctul α , S 5; -0,85 m. (N I); diam. = 11 cm; pastă cărămiziu deschis, puternic micăsată, cu impurități calcaroase fine; angobă cărămizie puternic micăsată; urme de ardere secundară; Pl. IX; sec. II; Histria VI, pl. 5, nr. 7.
91. *Cupă*; punctul α , S 1; -1,00 m. (N I); diam. = 19 cm; pastă gălbuie, fină, micăsată; firmis roșcat-marونیu, mat, de proastă calitate; Pl. XI; sec. II – III; Tropaeum Traiani, fig. 151, nr. 2.16 (N III).

92. *Cupă*; punctul α , S 3; -1,20 m. (N I); diam. = 8 cm; pastă cărămie fină, ușor micasată; firmis roșu-marونیu de slabă calitate, Pl. XI.
93. *Strachină*; punctul α , S 4; -1,50 m. (N I); diam. gură = 20 cm; diam. int. = 16 cm.; pastă cărămiziu închis, ușor micasată, cu impurități calcaroase; angobă cărămiziu închis, micasată, cu impurități; pe buză ornament alveolat din pastă impresată cu degetul; Pl. XI; sec. II; Histria VI, pl. 1, nr. 9 (I A).
94. *Cană*; punctul α , S 5; -0,95 m. (N I); diam. = 9 cm; pastă cărămie fină, micasată, cu impurități calcaroase fine; angobă cărămiziu închis, micasată, până la buză; urme de ardere secundară; Pl. XII; sec. II; Histria VI, pl. 1, nr. 12 (sec. I).
95. *Ulcior*; punctul α , S 2; -1,15 m. (N I); diam. = 10,5 cm; pastă cărămie, impurități fine; ușor micasată; Pl. XII; sec. II; Popilian 731.
96. *Oală*; punctul α , S 6 - 7; -0,90 m. (N I); diam. = 22 cm; pastă galben-cenușiu, micasată; angobă maron, micasată; Pl. XII; sec. II; Histria VI, pl. 1, nr. 12, (I A).
97. *Cană*; punctul α , S 1; -1,00 m. (N I); diam. = 13 cm; pastă cărămie fină; firmis roșu-cărămiziu, mat, de slabă calitate; Pl. XII; sec. II.
98. *Oală*; punctul α , S 5; -0,74 m. (N I); diam. = 7 cm; pastă cărămiziu închis, ușor micasată, cu impurități calcaroase; Pl. XII; sec. III; Robinson G 82 (sec. I - II); Histria VI, pl. 5, nr. 43.
99. *Oală borcan*; punctul α , S 2; -1,30 m. (N I); diam. = 20 cm; pastă cărămiziu închis cu mici impurități calcaroase; angobă cărămie, ușor micasată; Pl. XII; Popilian 325; Histria VI, pl. 9, nr. 40, (I C).
100. *Oală*; punctul α , S 2; -1,40 m. (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități calcaroase; ușor micasată, imperfect arsă, angobă cărămiziu închis cu impurități calcaroase fine, micasată; urme de ardere secundară; Pl. XII; Popilian 380.
101. *Ulcior*; punctul α , S 1; -1,05 m. (N I); diam. = 9 cm; pastă cărămie, cu mici impurități calcaroase; micasată; pe buză canelură pentru capac; Pl. XII; sec. III; Robinson J 36 (sec. II - încep. sec. III).
102. *Oală*; punctul α , S 2; -1,10 m. (N I); diam. = 19 cm; pastă cenușie cu impurități calcaroase, ușor micasată; angobă cenușie micasată; Pl. XII; sec. II - III; Popilian, pl. XXXVI, 356 (sec. II - III); Histria VI, pl. 9, nr. 58, (I C).
103. *Oală*; punctul α , S 3; -0,90 m. (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități calcaroase; angobă cărămie; Pl. XII; Robinson J 36 (sec. II - III).
104. *Oală*; punctul α , S 1; -0,70 m. (N I); diam. = 11 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități, micasată; Pl. XII; sec. II - III; Popilian, nr. 364, pl. XXXVI (încep. sec. III); Histria VI, pl. 7, nr. 30 (I B).
105. *Oală*; punctul α , S 4; -0,90 m. (N I); diam. = 15 cm; pastă cărămie cu impurități calcaroase, ușor micasată; Pl. XII; sec. II; Popilian, nr. 356.

106. *Oală*; punctul α , S 2; -1,25 m. (N I); diam. = 18 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase, micasată; angobă cărămizie, micasată; urme de ardere secundară; Pl. XII; sec. II; Robinson, G 193 (sf. sec. I – încep. sec. II); Histria VI, pl. 1, nr. 14 (I A).
107. *Vas borcan*; punctul α , S 1; -1,10 m. (N I); diam. = 24 cm; pastă cărămizie cu impurități mari; Pl. XII; sec. II – III; Popilian, pl. XXXIV; nr. 335; Histria VI, pl. 7, nr. 28 (I B).
108. *Ulcior*; punctul α , S 4; -1,10 m. (N I); diam. = 3,5 cm; pastă cărămizie fină, ușor micasată; firnis roșu închis în interior (scurs) și brun în exterior; Pl. XII; Popilian 516 (sec. II – III); Histria VI, pl. 7, nr. 31 (I B).
109. *Oală*; punctul α , S 5; -1,40 m. (N I); diam. = 15 cm; pastă cărămiziu deschis, ușor micasată, cu mici impurități calcaroase; Pl. XII; sec. II; Zeest, pl. XXIX, nr. 68 (sec. I); Histria VI, pl. 6, nr. 68.
110. *Oală*; punctul α , S 5; -1,20 m. (N I); diam. = 9 cm; pastă brună, micasată, angobă cărămiziu închis, micasată; urme de arsură secundară; Pl. XIII; sec. I; Robinson G 191 (sec. I – II); Histria VI, pl. 7, nr. 22 (I B).
111. *Amforă*; punctul α , S 4; -1,10 m. (N I); diam. = 12 cm; pastă cărămizie, micasată; în exterior urme de firnis roșu, mat, de slabă calitate, Pl. XII; sec. II; Histria VI, pl. 6, nr. 47.
112. *Amforetă*; punctul α , S 1, -0,90 m. (N I); diam. picior = 3 cm; pastă cărămiziu deschis, micasată, cu impurități foarte fine; lucrată neîngrijit; Pl. XIII; sec. III; Robinson J 37 (sec. II – III).
113. *Amforă*; punctul α , S 5; -1,40 m. (N I); diam. = 15 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase, ușor micasată; angobă cărămizie; pe gât două caneluri orizontale paralele; Pl. XIII; sec. II; Histria VI, pl. 6, nr. 68 (I A).
114. *Amforă*; punctul α , S 5; -1,40 m. (N I); diam. = 15 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase fine, ușor micasată; angobă alb-gălbuie; sub buză canelură; Pl. XIII; sec. II; Zeest, pl. XXXII, 76 (sec. II – III); Histria VI, pl. 10, nr. 90 (I C).
115. *Amforă*; punctul α , S 5; (N I); diam. gură = 16 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase fine, ușor micasată; angobă cărămiziu deschis spre galben, micasată; urme de vopsea roșie; Pl. XIII; sec. III; Robinson, J 50 (sec. II – începutul sec. III).
116. *Amforă*; punctul α , S 3; -1,00 -1,20 m. (N I); diam. = 6 cm; pastă cărămizie, micasată, cu impurități; Pl. XIII; sec. III; Histria VI, pl. 15, nr. 21 (II A – B) antrenată.
117. *Amforă*; punctul α , S 3; -1,10 m. (N I); diam. = 11 cm; pastă cărămizie, cu impurități; Pl. XIII; sec. II; Popilian, 204 (sec. II – III); Histria VI, pl. 2, nr. 43.
118. *Amforă*; punctul α , S 5; (N I); diam. = 7 cm; pastă cărămiziu deschis, puternic micasată, cu impurități calcaroase fine; angobă alb – gălbuie, micasată, cu nisip negru, în exterior până la buză; Pl. XIII; sec. II; Zeest, pl. XXVIII, 64 (sec. I).

119. *Amforă*; punctul α , S 3; -1,20 m. (N I); diam. = 7 cm; pastă cărămiziu închis, ușor micasată, cu impurități calcaroase; Pl. XIII; sec. II – III; Robinson, M 126 (sf. sec. II – încep. sec. III).
120. *Chiup*; punctul α , S 3; -1,00 m.; diam. gură = 0,42 m.; pastă cărămiziu închis zgrunțuroasă; pe corp trei brăuri în relief, primul fiind alveolat; pl. XIII.

Vase indigene

121. *Strachină*; punctul α , S 3; -1,20 m. (N I); diam. = 23 cm; pastă cenușiu-gălbuie cu impurități mari; lustruit; Pl. XIII.
122. *Oală*; punctul α , S 5; -1,40 m. (N I); diam. = 8 cm; pastă cărămizie, cu impurități mari calcaroase; Pl. XIII.
123. *Oală*; punctul α , S 5; -1,45 m. (N I); diam. gură = 22 cm; diam. fund = 9 cm; pastă cărămiziu închis bogată în impurități calcaroase; urme de arsură secundară; Pl. XIII.

NIVELUL II

124. *Cupă*; punctul α , S 3; -0,80 m. (N II); diam. = 14 cm; pastă cărămizie fină; firmis cărămiziu mat de slabă calitate; Pl. XIV; sec. III; Knipovici, pl. II, 32 c (sec. II – III); Hayes, forma 27, fig. 8 (sec. II – III); Histria VI, pl. 11. nr. 8 (I B-C).
125. *Cupă*; punctul α , S 6-7; N II; diam. = 28 cm; pastă cărămiziu închis, ușor micasată, cu impurități calcaroase; angobă cărămiziu închis; urme de ardere secundară; Pl. XIV; sec. III; Hayes, forma 27, fig. 8; Histria VI, pl. 2. nr. 3 (I C).
126. *Cupă*; punctul α , S 4; -0,65 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămizie cu multe impurități; Pl. XIV; poate o încercare de imitație a unei forme pergameniene (cf. și Histria VI, pl. 3, nr. 4 (I B-C) și pag. 97).
127. *Bol*; punctul β , S 2; -0,60 m. (N II); diam. = 22 cm; pastă gălbuie foarte fină; firmis mat de slabă calitate de culoare maron-brun pe buză și maron-verzui pe partea inferioară, cele două zone fiind despărțite de o dungă portocaliu-roșcată; Pl. XIV; sec. III; Histria VI, pl. 8, nr. 10 (I C).
128. *Cupă*; punctul α , S 6-7; N II; diam. = 26 cm; pastă cărămizie cu mici impurități calcaroase; firmis de slabă calitate; Pl. XIV; sec. II; Histria VI, pl. 2, nr. 3 (I C).
129. *Cupă*; punctul α , S 1; N II; diam. = 20 cm; pastă cărămiziu închis, cu impurități fine calcaroase, micasată; în interior urme de firmis roșu închis; Pl. XIV; sec. II; Histria VI, pl. 5, nr. 6 (I A).
130. *Cupă*; punctul α , S 6-7; -0,90 m; diam. = 17 cm; pastă cărămizie fină, puternic micasată; firmis roșu cărămiziu care acoperă partea superioară a vasului în exterior și partea superioară a buzei în interior; Pl. XIV; sec. II – III; Robinson G 70 (sec. I); Histria VI, pl. 5, nr. 5 (I A).

131. *Cupă*; punctul α , S 4; (N II); diam. = 20 cm; pastă cărămizie, micăsată, cu impurități fine calcaroase; firmis roșu închis, mat, de foarte slabă calitate; Pl. XIV; sec. III; Knipovici, 51, fig. 12, 3-4 (sec. I – II); Histria VI, pl. 8, nr. 7.
132. *Cupă*; punctul α , S 5; -0,80 m. (N II); diam. = 20 cm; pastă gălbuie cu impurități calcaroase fine, micăsată; firmis roșu închis, mat, de slabă calitate; Pl. XIV; sec. III; Tropaeum Traiani, nr. 2.12, fig. 151, (N III).
133. *Cupă*; punctul β , S 2, -0,45 m. (N II); diam. = 18 cm; pastă cărămiziu deschis, ușor micăsată, cu mici impurități calcaroase; angobă cărămiziu închis, ușor micăsată; urme de ardere secundară; Pl. XIV; sec. III; Popilian, nr. 763.
134. *Vas borcan*; punctul α , S 5; -0,80 m. (N II); diam. = 8 cm; pastă cărămiziu-cenușie, ușor micăsată, cu impurități calcaroase; angobă roz-cărămizie; urme de ardere secundară; Pl. XIV; sec. III; Popilian, 321, pl. XXXIII.
135. *Vas borcan*; punctul α , S 5; -0,90 m. (N II); diam. = 8 cm; pastă cărămizie, micăsată, cu impurități calcaroase; angobă cărămiziu-gălbuie; pe corp incizii oblice; Pl. XIV; sec. III; Popilian, LVI, nr. 642; Histria VI, pl. 9, nr. 33 (I C).
136. *Vas borcan*; punctul α , S 3; -0,80 m. (N II); diam. 20 cm; pastă cărămiziu închis, puternic micăsată, cu impurități foarte mari; Pl. XIV; sec. III; Popilian, pl. XXXVII, nr. 370 (sec. II-III); Histria VI, pl. 9, nr. 53 (I C).
137. *Vas borcan*; punctul α , S 4; N II; diam. = 20 cm; pastă cărămizic, ușor micăsată, cu impurități calcaroase; angobă cărămizie; urme de ardere secundară; Pl. XIV; sec. III; Robinson K 92 (mijl. sec. III); Histria VI, pl. 15, nr. 11 (II A-B).
138. *Vas borcan*; punctul α , S 4; (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase, micăsată; angobă cărămizie, micăsată; Pl. XIV; sec. III; Histria VI, pl. 12, nr. 73 (I B-C).
139. *Vas borcan*; S 2, punctul β ; -0,45 m (N II); diam. = 11 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități mari; Pl. XIV; sec. III; Popilian, XXXIV, 339 (sec. III); Histria VI, pl. 11, nr. 42 (I B-C).
140. *Vas borcan*; punctul α , S 4; (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămizie, micăsată, cu impurități calcaroase; incomplet arsă; angobă cărămizic; Pl. XIV; sec. III; Popilian, pl. XXXIV, nr. 338 (sec. III); Histria VI, pl. 9, nr. 59 (I C).
141. *Vas borcan*; punctul α , S 3; -0,80 m (N II); diam. = 9 cm; pastă cărămizie fină; firmis cărămiziu mat, de slabă calitate; pe buză canelură fină; Pl. XIV; sec. III; Robinson G 194 (sec. I-II); Histria VI, pl. 7, nr. 25 (I B).
142. *Vas*; punctul α , S 6-7; -0,90 m. (N II); diam. = 10,5 cm; pastă arsă imperfect, cu impurități calcaroase, ușor micăsată; angobă cafenie, micăsată, cu impurități calcaroase fine; Pl. XV; sec. II-III; Robinson J 55 (sec. II-III); Histria VI, pl. 9, nr. 43.
143. *Ulcică*; punctul a, S 4; (N II); diam. ext. = 11 cm; diam. int. = 9 cm; pastă cărămizie, ușor micăsată; Pl. XV; sec. III; Robinson, J 36 (sec. II-III); Histria VI, pl. 9, nr. 37 (I C).

144. *Vas borcan*; punctul α , S 6-7; (N II); diam. = 14 cm; pastă cărămiziu închis, cu impurități calcaroase fine, angobă micată cărămiziu închis, micată; Pl. XV; sec. III, Tropaeum Traiani, fig. 161, 3(5), (N V), dar fără decor.
145. *Vas borcan*; punctul α , S 6-7; (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămiziu închis, ușor micată, imperfect arsă; urme de ardere secundară; probabil vas indigen; Pl. XV; sec. III; cf. formă apropiată în Histria VI, pl. 13, nr. 30 (II A).
146. *Ulcior*; punctul α , S 1, -0,70 m. (N II); diam. = 2 cm; pastă cărămizie fină, micată; firnis roșu închis, mat, de slabă calitate; Pl. XV; sec. III; Popilian, nr. 516, ulcior cu o toartă tip 5 (sec. III); Histria VI, pl. 7, nr. 31 (I B).
147. *Ulcior*; punctul α , S 4; (N II); diam. = 10 cm; pastă cărămizie, micată, cu impurități calcaroase fine; firnis roșu închis, mat, de foarte slabă calitate; Pl. XV; sec. III; Bonis, Pl. XXVII, 4 și 17; Histria VI, pl. 3, nr. 12 (I C).
148. *Amforă*, punctul α , S 3; -0,80 m. (N II); diam. = 13 cm; pastă cărămiziu deschis, cu impurități, puternic micată; Pl. XV; sec. III; Bourakov, pl. IV (sec. III); Histria VI, pl. 12, nr. 76 (I B-C).
149. *Amforă*; punctul α , S 5; -0,90 m. (N II); diam. = 7 cm; pastă cărămizie, micată; angobă cărămizie, micată; urme de ardere secundară; Pl. XV; sec. III; Robinson, K 113 (mijl. sec. III); Histria VI, pl. 15, nr. 22 (II A-B).
150. *Amforă*; punctul α , S 4; (N II); diam. = 14 cm; pastă cărămizie, incomplet arsă; angobă albicioasă; Pl. XV; sec. III; Robinson J 50 (sec. II-III); Histria VI, pl. 3, nr. 8 (I B-C).
151. *Amforă*; punctul α , S 4; (N II); diam. = 13 cm; pastă cărămizie, cu impurități, ușor micată; angobă cărămizie; Pl. XV; sec. III; Robinson, J 50 (sec. II-III); Histria VI, pl. 3, nr. 8 (I B-C).
152. *Amforă*; punctul α , S 6-7; N II; diam. = 12 cm; pastă cărămizie, cu mici impurități; angobă cărămizie; Pl. XV; sec. III; Robinson, J 50 (sec. II-III); Histria VI, pl. 3, nr. 8 (I B-C).
153. *Amforă*; punctul β , S 2; -0,60 m. (N II); diam. = 8 cm; pastă cenușie, micată, cu impurități fine; Pl. XV; sec. III; Robinson, K 112; Histria VI, pl. 3, nr. 16 (sec. III).
154. *Amforă*; punctul α , S 1, -0,70 m. (N II); diam. = 6 cm; pastă cărămizie cu impurități calcaroase; Pl. XV; sec. III; Robinson, M 237 (sec. IV); Histria VI, pl. 15, nr. 18 (II A-B).
155. *Amforă*; punctul α , S 1, □ 10-11; -0,80 - 0,90 m. (podea N II); diam. ext. = 13 cm; diam. int. = 10 cm; pastă cărămizie, micată, cu impurități fine; Pl. XV; sec. III; Robinson K 112 (mijl. sec. III).
156. *Amforă*; punctul α , S 3; (N II); diam. = 12 cm; pastă cărămizie cu impurități; angobă cărămizie, de slabă calitate, în exterior; Pl. XV; sec. III; Zeest, XXXV, 84a (sec. II-III); Histria VI, pl. 72, nr. 75 (I B-C).

157. *Opaiț*; punctul α , S 2, -0,75 m. (N II); lung. max. = 0,10 m; diam. max. = 0,07 m.; h. max. = 0,03 m.; Pl. XV; prima jum. a sec. III; Iconomu, tip. XII.
158. *Opaiț*; punctul α , S 2, -0,90 m (N II); lung. max. = 0,09 m.; diam. max. = 0,07.; h. max. = 0,04 m.; Pl. XV; prima jum. a sec. III; Iconomu, tip. XX.

Vase indigene

159. *Oală*; punctul β , S 2, -0,45 m. (N II); diam. = 20 cm; pastă cenușiu-gălbuie cu impurități mari, micasată; în interior urme de arsură secundară; Pl. XV.
160. *Vas mare*; punctul α , S 3; -0,90 m. (N II); diam. = 23 cm; pastă cărămiziu-brun, cu impurități mari, de foarte slabă calitate; la baza gâtului brâu alveolat; Pl. XV.
161. *Oală*; punctul α , S 1, -0,95 m. (N II); diam. = 16 cm; pastă cărămiziu închis, cu impurități mari calcaroase, de foarte proastă calitate; pe gât brâu alveolat; Pl. XV. (II A).

NIVELUL III

162. *Cupă*; punctul α , S 1, □ 16; -0,45 m. (N III); diam. = 15 cm; pastă cărămizie fină; firnis cărămiziu, mat, micasat, de calitate mediocră; Pl. XVI; Knipovici, pl. II, 32 c (sec. II-III); Hayes, forma 27, fig. 8 (sec. II-III); Histria VI, pl. 13, nr. 4.
163. *Bol*; punctul α , S 3; -0,40 m (N III); diam. = 24 cm; pastă cărămizie, micasată, cu impurități fine; Pl. XVI; sec. III; Hayes, forma 27, fig. 8 (sec. II-III); Histria VI, pl. 7, nr. 12 (I B).
164. *Farfurie*; punctul α , S 5; -0,25, -0,30 m., din dărâmătura de peste N III; diam. = 8 cm; pastă cărămizie, ușor micasată; angobă cărămizie, micasată; în interior cerc incizat cu diametrul de 4 cm, în exterior, în interiorul piciorului, 6 cercuri concentrice; Pl. XVI; sec. III-IV.
165. *Mortarium(?)*; punctul α , S 3; -0,40 m (N III); diam. = 28 cm; pastă cărămizie cu impurități mari; angobă galben cenușiu; Pl. XVI; sec. III-IV; Histria VI, pl. 3, nr. 5.
166. *Oală*; punctul α , S 5; -0,40 m. (dărâmătura de pe N III); diam. = 13 cm; pastă cărămiziu deschis cu impurități calcaroase mari; angobă cărămizie de foarte slabă calitate; Pl. XVI; sec. III; Popilian, 321 (oală-borcan tip I).
167. *Oală borcan*; punctul α , S 5; -0,30 m. (N III); diam. = 18 cm; pastă gălbuie cu impurități mari calcaroase, angobă gălbuie de foarte slabă calitate; Pl. XVI; sec. III; Robinson J 57 (sec. II-III); Histria VI, pl. 2, nr. 7 (I C).

168. *Oală borcan*; punctul α , S 5; din dărâmătura de peste N III; diam. = 22 cm; pastă cărămie cu impurități calcaroase; Pl. XVI; sec. III; Robinson, J 55 și J 57 (sec. II–III); Histria VI, pl. 2, nr. 7 (I C).
169. *Oală borcan*; punctul α , S 5; –0,25 m; din dărâmătura de peste N III; diam. = 22 cm; pastă cărămiziu închis cu impurități calcaroase, imperfect arsă; angobă cărămie cu urme de arsură secundară; Pl. XVI; sec. III; Robinson J 55 și J 57 (sec. II–III); Histria VI, pl. 2, nr. 7 (I C).
170. *Oală*; punctul α , S 4; –0,40 m. (N III); diam. = 15 cm.; pastă cenușie cu mici impurități calcaroase; sec. III; Pl. XVI.
171. *Oală*; punctul α , S 4; –0,30 m. (N III); diam. = 16 cm; pastă cărămie, micasată; angobă cărămie, micasată; urme de ardere secundară; pe corp caneluri paralele; Pl. XVI; sec. III, Robinson K 93 (mijl. sec. III); Histria VI, pl. 13, nr. 14.
172. *Oală borcan*; punctul α , S 3; –0,40 m (N III); diam. = 13 cm; pastă cărămie cu impurități, micasată; Pl. XVI; sec. III; Robinson, K 93 (mijl. sec. III); Histria VI, pl. 13, nr. 14 (II A).
173. *Amforă*; punctul α , S 4; –0,30 m (pe N III); diam. = 14 cm; pastă cărămie cu impurități calcaroase mici; firnis roșcat – maroniu, de slabă calitate; Pl. XVI; Zeest, pl. XXXII, nr. 76 (sec. II–III); Histria VI, pl. 10, nr. 88.
174. *Amforă*; punctul α , S 3; –0,40 m. (N III); diam. = 7 cm; pastă cărămie cu impurități; Pl. XVI; sec. III–IV; Histria VI, pl. 12, nr. 79 (I B-C).
175. *Oală*; punctul α , S 5; –0,30 m (din dărâmătura de peste N III); diam. = 9 cm; pastă cărămiziu-roșcat, ușor micasată; angobă cenușie, micasată; Pl. XVI; sec III–IV; Histria VI, pl. 12, nr. 75.
176. *Amforă*; punctul α , S 4; –0,30 m. (N III); diam. = 7 cm; pastă cărămiziu închis, micasată, cu mici impurități calcaroase; Pl. XVI; sec. IV; Robinson, M 237 (sec. IV); Histria VI, pl. 13, nr. 29. (II A).
177. *Vas*; passim, α ; diam. gură = 16 cm.; lucrat la mână din pastă cărămie, micasată, cu pietricele; în interior lustru cenușiu; în exterior lustru cărămiziu; cultura Noua; Pl. XVII.
178. *Vas*; passim, α ; diam. gură = 20 cm.; lucrat la mână din pastă cărămie, micasată, cu pietricele (tip „ciment”); în exterior lustruit; cultura Noua; Pl. XVII.
179. *Vas*; passim, α , lucrat la mână din pastă cărămie, ușor micasată; în interior lustru galben-cărămiziu; în exterior lustru cenușiu și decor incizat; cultura Babadag; Pl. XVII.
180. *Vas*; passim, α ; lucrat la mână din pastă cărămie, ușor micasată; în interior lustru galben cărămiziu; în exterior lustru cenușiu și decor incizat; cultura Babadag; Pl. XVII.
181. *Cupă*; passim, α ; diam. = 20 cm.; pastă fină vineție, ușor micasată; firnis negru acoperă fragmentul în întregime; pe buză decor în relief format din palmete circulare despărțite printr-o linie marcată la extremități și mijloc de mici cercuri; Pl. XVII.

182. *Vas deschis*; passim, α ; pastă fină cărămizie; în exterior canelură incizată; în interior ștampilă din care s-a păstrat doar [_ H N]; Pl. XVII.
183. *Oală borcan*; passim, α ; diam. gură = 20 cm.; pastă roz-gălbuie cu mici impurități; angobă gălbuie; Pl. XVII; Robinson G 193 (sf. sec. I – sec. II); Histria VI, pl. 1, nr. 22 (I A).
184. *Cupă*; passim, α ; diam. gură = 15 cm.; diam. fund. = 7,5 cm.; pastă cărămiziu deschis; angobă cărămizie; Pl. XVII.

Sondaj „colț sud-vest saivan”

185. *Cupă*; diam. = 23 cm; pastă galben cenușiu, micăsată, fină; firmis maroniu de slabă calitate în exterior până la limita inferioară a zonei decorate; Pl. XVI; Popilian, pl. XXII-XXIII, 249–252 (sec. II); Histria VI, pl. 6, nr. 7.

Vase indigene

186. *Oală indigenă*; diam. = 13 cm; pastă cenușie cu impurități calcaroase, micăsată; urme de ardere secundară; Pl. XVI.
187. *Oală indigenă*; diam. = 23 cm; pastă maron-cenușie cu impurități, micăsată; în exterior, sub buză, brâu alveolat; Pl. XVI.

PLANȘE

PLANȘA NR.	NUMERE CATALOG	NUCLEUL	NIVELUL
VII.	cat. 1–18	Nord	N I
VIII.	cat. 19–38	Nord	N II
IX.	cat. 39–56	Nord	N II
X.	cat. 57–73	Centru	
XI.	cat. 74–93	punctul α , Sud	N I
XII.	cat. 94–109	punctul α , Sud	N I
XIII.	cat. 110–123	punctul α , Sud	N I
XIV.	cat. 124–141	punctul α , Sud	N II
XV.	cat. 142–161	punctul α , Sud	N II
XVI.	cat. 162–176	punctul α , Sud	N III
XVII.	cat. 177–187	passim	

XVIII–XXIV – Serii tipologice.

Dans le Ier chapitre l'auteur passe en revue les recherches antérieures à l'année 1973 effectuées à Fântânele, dép. de Constanța (par C. Moisil, I. I. Sassu, V. Canarache) pour préciser ensuite que ses propres investigations l'ont conduit à identifier trois noyaux d'habitation. C'est ainsi que dans le nord du village actuel il a découvert une station des IIe–IIIe s. apr. J.–C. avec deux niveaux d'habitat; sur le territoire du village, les même deux niveaux, mais avec des matériaux dispersés, s'étendant jusqu'au VIe siècle.

Le noyau d'habitat le plus complexe se trouve au sud du village actuel. L'auteur a étudié ici de façon exhaustive l'habitation du point α et partiellement celle du point β, ainsi que d'autres complexes identifiés par voie archéologique ou aérophotogrammétrique. Les matériaux archéologiques découverts ici indiquent un habitat qui débute à l'âge du bronze, continue pendant le Hallstatt pour reprendre à l'époque hellénistique et ensuite romaine. De cette dernière époque furent identifiés trois niveaux d'habitat dans le point α (IIe–IVe s.) et deux au point β (IIIe–IVe s.). L'habitation du point α relevant du premier niveau (IIe s.) présente un plan très simple (deux pièces situées dans le coin S-O d'une cour plus ample), beaucoup élargi vers le nord pendant les deux phases suivantes (IIIe–IVe s.). Les recherches combinées archéologiques et aérophotogrammétriques ont dévoilé l'existence d'un ample établissement rural, avec des habitations disposées au long d'un cours d'eau.

Le IIe chapitre traite de la vie rurale dans l'Empire romain au cours des trois premiers siècles de l'ère chrétienne, alors que le IIIe chapitre est consacré à la vie rurale de la Dobroudja romaine. Les conclusions de ces deux chapitres sont présentées ensemble et portent spécialement sur les stations de Fântânele.

L'habitation du point α du noyau sud de Fântânele est du type «aisled-house» de forme simple à la I^e phase, quelque peu plus développée pendant les phases suivantes; d'autre part, elle est conforme aux principales prescriptions des «agronomes» latins ou de Vitruve. La Dobroudja n'offre aucune analogie pour ce type de construction. Malheureusement, peu d'éléments de comparaison se trouvent à notre disposition. En fait, il ne s'agit que des *villae* de Niculișel (à cour intérieure et péristyle), de Telița (construction probablement à «annexes disposées dans les coins», à l'intérieur d'une hypothétique enceinte), de Horia (à cour intérieure probablement) et enfin celle de 2 Cantoane (à bâtisses disposées à l'intérieur d'une enceinte). Ce qui frappe cependant à l'habitation de Fântânele est l'absence – presque totale – du compartiment rustique ou de dépôt, recommandé par Columelle, situation qui – à la différence des analogies dobroudjéennes citées – détermina l'auteur à y voir une simple habitation d'un village. Il s'agit de la tradition hellénistique d'habitation, constatation d'une extrême importance dans notre cas, de nature peut-être à nous fournir certaines indications quant à l'origine de son propriétaire, même si ce type d'habitation devait s'étendre ultérieurement dans l'Europe entière, jusqu'en Bretagne.

D'autre part, l'étude aérophotogrammétrique du noyau sis au sud du village actuel de Fântânele a mis en lumière l'existence d'une station rurale romaine dont les habitations longeaient un cours d'eau. La Dobroudja n'offre, comme on le sait, nul terme de comparaison en ce sens et on se console à l'idée que le village romain est généralement très mal connu. En fait, les seules analogies se retrouvent en Bretagne (Chiesbury Warren Enford) ou en Syrie (Fafertin), si vraiment ce type de station pourrait constituer une unité typologique. De toute façon, au moment où il sera possible d'établir une réelle typologie des établissements ruraux, il faudra se rappeler qu'on ne doit aucunement la confondre avec celle des ainsi nommés *vici* (*canaburum*) dont on sait – par voie littéraire et archéologique – qu'ils étaient conçus d'après un modèle urbain. Suivant les indications d'un auteur antique (Isidorus), le village devait avoir des routes, pas cependant des murs d'enceinte. La principale différence entre les fermes et les villages semble être marquée par la présence ou l'absence d'un champ autour de l'habitation.

Comme dans aucun des trois noyaux examinés à Fântânele l'auteur n'a pu constater des traces d'habitations isolées, il penche à croire que l'on a affaire ici à des villages dont la structure n'a pu être établie que dans le cas de celui du sud.

En base, ensuite, des outils agricoles découverts à Fântânele, l'auteur parle d'une exploitation prépondérément agricole, mais qui n'excluait pas certaines préoccupations d'élevage (ovicaprines). Au sein d'exploitations de dimensions modestes, occupant peu de personnes, les agriculteurs de Fântânele auront su mettre à profit les qualités naturelles de la zone, mais éviter aussi les côtés faibles de celle-ci. Le tchernoziom local d'excellente qualité aura permis un labour automnal profond, suivi de l'ensemencement du blé très probablement, mais de l'orge aussi. Engraisée à temps mais modérément, en régime de cultures alternantes, bénéficiant de l'humidité que lui assurait la présence du cours d'eau contre la sécheresse de la zone, la terre locale fournissait probablement une riche moisson à déposer dans des granges en bois. Enfin, on ne saurait omettre les préoccupations de zootechnie, probablement l'élevage des moutons (accouplement, mise bas, élevage, tonte, traite), l'un des animaux les plus rentables au dire d'un Varron ou d'un Columelle.

On ne saurait parler à Fântânele d'un caractère exclusivement céréalier, comme il semble être le cas de la *villa* de Moșneni, ou exclusivement pastoral, tel que le croit l'auteur de la découverte dans le cas de Niculițel. Les exploitations de Fântânele auront eu plutôt un caractère mixte, la haute science agricole des Romains se joignant à l'expérience de longue date des indigènes gètes.

Les mêmes deux éléments se retrouvent, bien sûr, dans la structure sociale des exploitations de Fântânele. Il s'agit, d'une part, de l'hypothétique lot agricole du prétorien Aelius Aurelius Atticus, lot qui normalement aurait dû avoir le statut de *ager viritim adsignatus*, exempt donc d'impôt foncier. C'est un lot d'environ 14–15 ha, travaillé par un certain nombre d'esclaves. Le maître de l'habitation du point α (le noyau sud) aura été – à en juger d'après les seules découvertes archéologiques – un Greco-indigène romanisé, mais juridiquement parlant, rien qu'un *peregrinus*. En cette qualité il pouvait posséder un lot assigné (*ager stipendiarius*)

semblable comme étendue à celui de Atticus et travaillé plutôt avec des paysans semi-dépendants qu'avec des esclaves. La distinction entre les deux propriétaires hypothétiques de lots agricoles, intéressante en soi car reflétant la dualité gréco-romaine des exploitations agricoles en Dobroudja (de caractère conservateur, sans doute, dans la zone des villes grecques, mais non pas dans le cas spécial du grand territoire histrien – *regio* – qui s'inscrit parfaitement dans l'ambiance militaire, esclavagiste donc, de la zone des villes romaines au long du Danube), devient d'autant plus instructive si l'on tient compte du fait que leurs lots paraissent avoir fait partie de stations rurales différentes.

L'étude aérophotogrammétrique exclut toute existence de fermes isolées dans les trois noyaux étudiés à Fântânele. A en juger d'après le relief sabaziaque découvert dans le noyau nord (de même d'ailleurs que le cratère qui peut être lui aussi sabaziaque) il se pourrait que le diplôme de notre prétorien, Phrygien lui aussi à l'origine, provienne également du même noyau nord où aurait pu exister un *vicus*. Dans le cadre de celui-ci, Atticus aura eu une situation prééminente en qualité d'*incola* avec *ius domicilii*, ce qui lui aura valu l'accès non seulement aux magistratures de son propre *vicus*, mais aussi à celles de la cité. Il est plus probable que ce *vicus* ait fait parti de l'ainsi nommée *regio Histriae*, vu que c'est uniquement là que furent constatés des militaires, soit collectifs, soit isolés. Toujours d'un *vicus* doit-il être question aussi dans le noyau sud, mais celui-ci – tout comme celui du centre du village actuel – peut avoir appartenu à la *χωρά*, si l'on se rappelle que c'est là que se trouvaient les sources de l'aqueduc histrien. Ce village aura compté des Gréco-indigènes, plus ou moins romanisés – tel que le propriétaire de l'habitation du point α et probablement la plupart de ceux de ce noyau –, des *peregrini* du point de vue juridique. Le village de ceux-ci jouissait d'une certaine autonomie (l'élection des magistrats, la pratique du commerce), au fond, cependant, il dépendait d'Histria sous rapport financier et juridique sans doute. Cela ne l'aura pas empêché d'avoir ses propres limites (*fines*) entre lesquelles les possessions doivent avoir été parcellées, selon le mode citadin, et pour lesquelles on aurait payé l'impôt envers la cité par l'intermédiaire du percepteur communal. Et si la Dobroudja compte le plus grand nombre de villages attestés épigraphiquement dans quelque zone de l'Empire romain et la situation archéologique nous montre qu'en réalité il y en a eu beaucoup plus, il faut y voir le signe indubitable d'une intense vie rurale qui, une fois romanisée, même si rien que par les structures administratives, explique en bonne part la persistance de «la vie romaine aux bouches du Danube».

Jusqu'ici, l'enquête de l'auteur a essayé de tenir compte des réalités du monde romain depuis l'Euphrate jusqu'en Bretagne et de l'Afrique en Allemagne. Dans le IIIe chapitre, l'analyse porte exclusivement sur la Dobroudja.

Outre une série de pièces qui pourraient être attribuées à la production locale, on a encore découvert à Fântânele un cratère calcaire de grandes dimensions, non finissé. C'est la preuve qu'il existe ici des éléments d'une production locale dépassant une activité artisanale normale dans tout établissement rural (activité constructive, production céramique, etc.). En Dobroudja on connaît déjà des situations similaires

dans les *villae* de Telița ou de Horia, ainsi que dans les villages de Ulmetum et même du territoire histrien, Quintionis. Mais les produits de Fântânele témoignent de certaines préoccupations artistiques, fait de nature à confirmer la concurrence que les stations rurales commençaient à représenter pour les villes. Une explication strictement locale pourrait en être le fait que la production histrienne n'est que relativement faible. Vu cependant qu'il s'agit d'un processus à caractère général, il est sûr que, d'une part, on a là un signe de crise de la production locale citadine et, d'autre part, la preuve d'une diffusion sans précédent des éléments de civilisation romaine dans le milieu rural.

Les découvertes monétaires de Fântânele méritent elles aussi une attention spéciale, à titre de contribution au dossier – encore peu consistant – de la circulation monétaire dans les villages de la Dobroudja romaine. La fouille proprement dite du point α (voir le catalogue annexe) n'a livré que des monnies du IVe s., qui sont prédominantes aussi dans les découvertes fortuites des divers endroits recherchés. Ce n'est qu'autour du même point α que sont apparues quatre monnaies des IIe–IIIe s. qui constituent des preuves indirectes pour la datation des niveaux de plus haute époque d'ici. Il semblerait que ce ne fût qu'à peine le IVe siècle – avec l'immense quantité monétaire mise en circulation – qui ait enfin attiré la station rurale de Fântânele dans le circuit monétaire romain. Jusque là on pourrait éventuellement spéculer sur l'idée d'une économie naturelle prépondérante. L'auteur y voit cependant une conclusion hâtive, vu non seulement le caractère fortuit des découvertes monétaires à Fântânele, mais aussi l'analogie avec d'autres stations rurales de la Dobroudja, telle – par exemple – celle de Pecineaga, dont le dossier numismatique est à envier même par les spécialistes ayant étudié des cités. L'absence de circulation monétaire serait d'ailleurs inconcevable dans un établissement où les signes d'une production locale ne font pas défaut et où l'on dispose de preuves attestant l'activité commerciale.

L'auteur a en vue tout d'abord la céramique, dont une partie importante provient directement des centres de l'Asie Mineure ou est imitée dans un atelier pontique d'après les modèles de celle-ci. Ajoutons à cette attestation certaine du commerce, le fait que notre prétorien Aelius Aurelius Atticus est lui-même originaire de la Phrygie. Il faut donc le considérer à côté de Phrygiens de Topologu et de Vadu – en plein territoire histrien –, pour ne plus parler de la véritable invasion d'Orientaux établis à Tomis ou dans les zones nordique et centrale de la Dobroudja, soit aussi le territoire histrien (Nistorești, vicus Quintionis, Vadu). Cette présence aura contribué non seulement à stimuler l'activité commerciale, comme est interprété en général le rôle des Orientaux, mais aussi à la préfiguration d'une culture spirituelle spécifique.

Cette affirmation a sans doute en vue les documents – surprenants par leurs quantité et diversité – qui concernent le panthéon des modestes stations rurales de Fântânele. Il s'agit d'abord du relief sabaziaque découvert dans le noyau nord; en Dobroudja la divinité concernée n'offre des analogies qu'à Histria et, éventuellement, à Tomis. En ajoutant que le cratère pourrait lui aussi être mis en corrélation avec le même culte (sinon avec celui dionysiaque, la différence entre les deux étant difficile

à saisir), on se rend compte que dans les stations de Fântânele également l'attraction des cultes ésotériques orientaux – véhiculés par les arrivants d'Orient mais trouvant sans doute beaucoup d'adorateurs parmi les autochtones – aurait remplacé l'attrait des cultes traditionnels, tombés en désuétude.

L'attribution du relief découvert au point a à la triade héliopolitaine syrienne n'est pas certaine mais, de toute façon, elle ne saurait surprendre, vu la large diffusion des cultes syriens en Dobroudja, en général, mais à Histria spécialement et dans le territoire de celle-ci (vicus Quintionis).

Enfin, à Fântânele non plus, ne pouvait manquer un relief du Cavalier thrace, divinité interprétée d'ordinaire comme une présence des autochtones gètes. Naturellement ceux-ci n'auront pu être absents ici – la céramique de facture indigène est d'ailleurs là pour le prouver –, seulement la démonstration de leur existence en fonction de l'adoration de cette divinité reste encore sujet de controverses. C'est que les preuves qui certifient que ce culte fut pratiqué seulement par les indigènes font encore défaut, à moins que parmi ses fidèles gréco-romains ne se cachent, en fait, des Thraces grécisés ou romanisés.

Une première conclusion en serait l'importance des stations de Fântânele pour la large diffusion de la civilisation romaine – à teinte gréco-orientale – dans le milieu rural; celle-ci seule peut expliquer la vitalité de la vie romaine jusque tard, au VIIe siècle, si toutefois les attestations de vie byzantine des Xe–XIIe siècles ne sont elles aussi à rapporter à la même base ethnogénétique. Ce n'est pas là une conclusion inédite. Elle a déjà accompagné des études consacrées à ce sujet. La seconde conclusion, elle non plus pas tout à fait neuve, est de toute façon plus actuelle. En mettant le point final à une recherche de terrain qui a duré onze années et après la rédaction qui en rend compte et qui, à son tour, s'est étendue sur cinq années, l'auteur est content de mesurer le pas important accompli quant à la connaissance des stations rurales romaines de la Dobroudja, ne fût-ce que pour le fait que l'ouvrage présent constitue la première monographie d'un tel site. Il est en même temps conscient que de là et jusqu'à la connaissance approfondie de ce milieu il y a encore beaucoup à faire. Des générations entières d'archéologues continueront de subir le mirage excessif qu'exerce la richesse des découvertes faites dans le milieu citadin antique. Ce n'est qu'au moment où on sera émancipé de ce «terrorisme» et si les conditions économiques le permettront, que pourra être réalisé le saut depuis les actuels *rari nantes in gurgite vasto* à une idéale connaissance plénière de ce monde fascinant auquel l'auteur a dédié une bonne part de son activité et de sa vie.

LÉGENDE DES ILLUSTRATIONS

FIGURES

1. – Fântânele. Établissements ruraux d'époque romaine.
2. – Fântânele. Coupes de deux sections de l'établissement nord.
3. – Fântânele. Le mur de la section 1 de l'établissement nord.
4. – Fântânele. L'établissement du centre de l'actuel village.
5. – Fântânele. L'aqueduc de l'établissement du centre de l'actuel village.
6. – Fântânele. Plan et coupe de la section 3 du centre de l'actuel village.
7. – Fântânele. Le bassin collecteur de l'établissement du centre de l'actuel village.
8. – Fântânele. Le bassin collecteur de l'établissement du centre de l'actuel village.
9. – Fântânele. L'ensemble des habitations identifiées archéologiquement dans l'établissement sud.
10. – Fântânele. Coupe ouest de la section 2 du point β de l'établissement sud.
11. – Fântânele. Plan des sections 1–2 du point β de l'établissement sud.
12. – Fântânele. Plan des fouilles du point α de l'établissement sud.
13. – Fântânele. Coupe ouest de la section 1 du point α de l'établissement sud.
14. – Fântânele. La maison du point α de l'établissement sud.
15. – Fântânele. La jarre du point α de l'établissement sud.
16. – Fântânele. La colonnette du point α de l'établissement sud.
17. – Fântânele. L'installation de chauffage du point α de l'établissement sud.
18. – Fântânele. Vue d'ensemble de la maison point α de l'établissement sud.
19. – Fântânele. Section par l'âtre du point α de l'établissement sud.
20. – Fântânele. La construction rectangulaire du point α de l'établissement sud.
21. – Fântânele. La photointerprétation des établissements ruraux d'époque romaine.
22. – La Dobroudja romaine. Ier–IIIe siècle ap. J.–Chr.

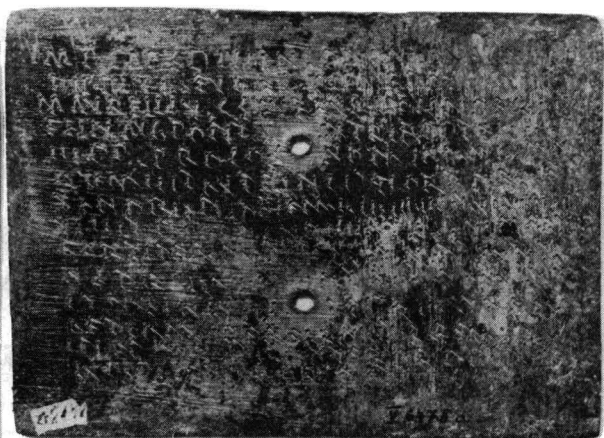
PLANCHES

- I. – Fântânele. Les documents épigraphiques.
- II. – Fântânele. Les pièces sculpturales.
- III. – Fântânele. Les pièces d'architecture et varia.
- IV. – Fântânele. Les objets en métal.
- V. – Fântânele. Les objets en verre et os.
- VI. – Fântânele. Les monnaies.
- VII. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 1–18.
- VIII. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 19–38.
- IX. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 39–56.
- X. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 57–73.
- XI. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 74–93.
- XII. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 94–109.
- XIII. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 110–123.
- XIV. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 124–141.
- XV. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 142–161.
- XVI. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 162–176.
- XVII. – Fântânele. La céramique. Catalogue n°s 177–187.
- XVIII–XXIV. – Séries typologiques.

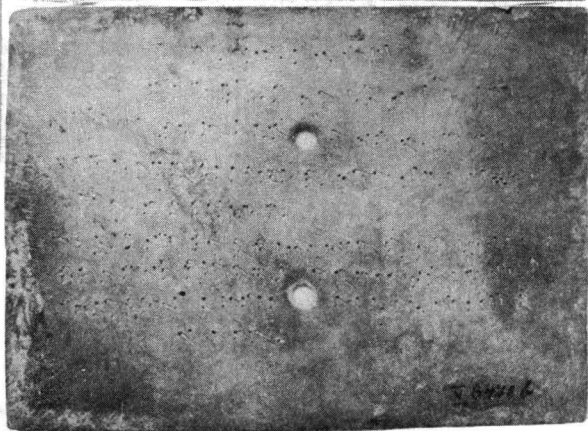
PLANȘE

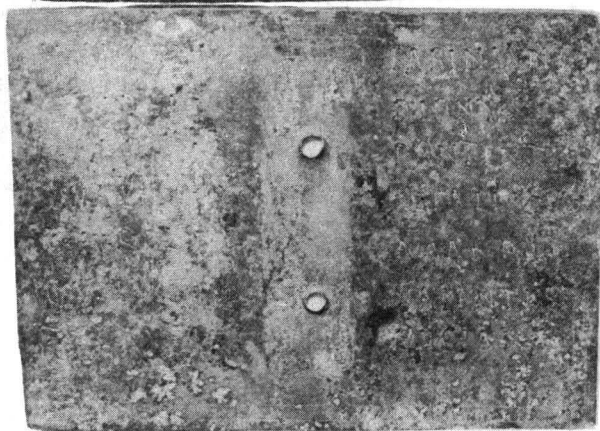
1a

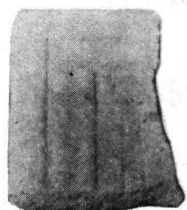
1b

1c

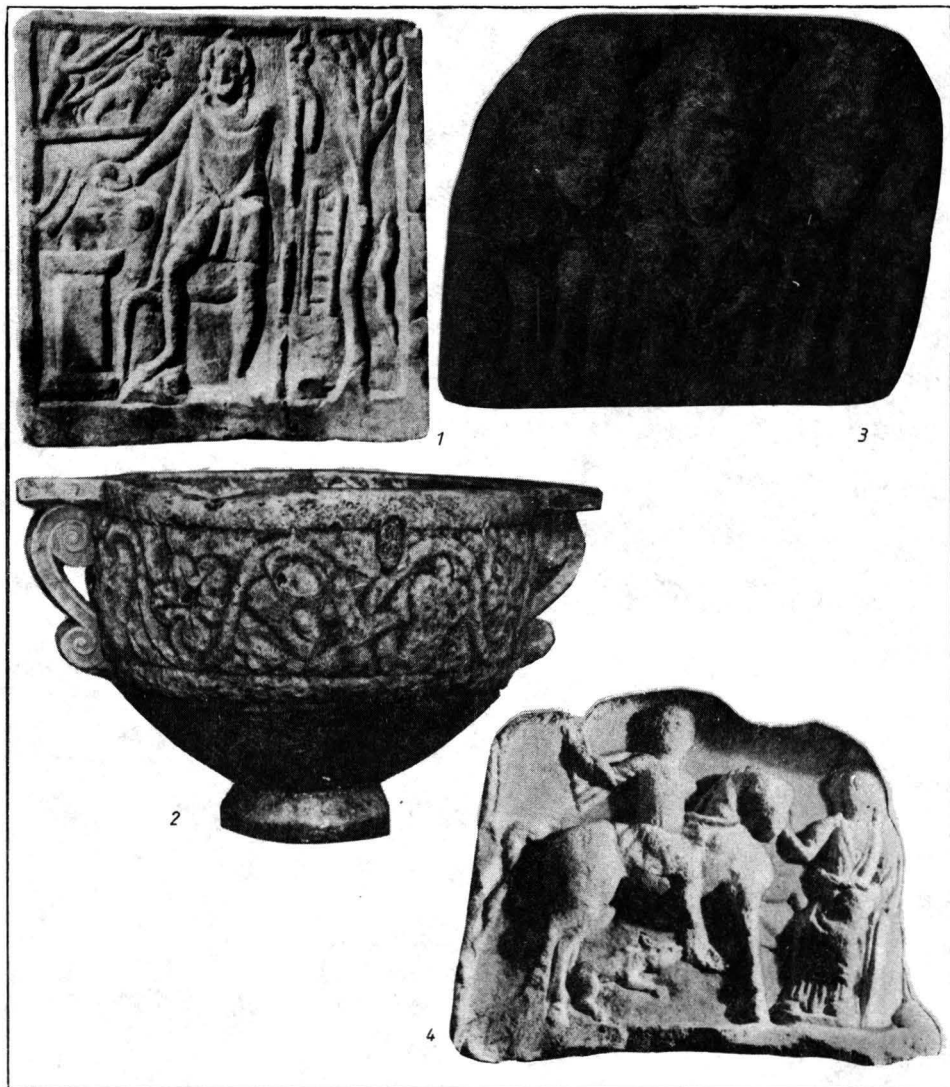

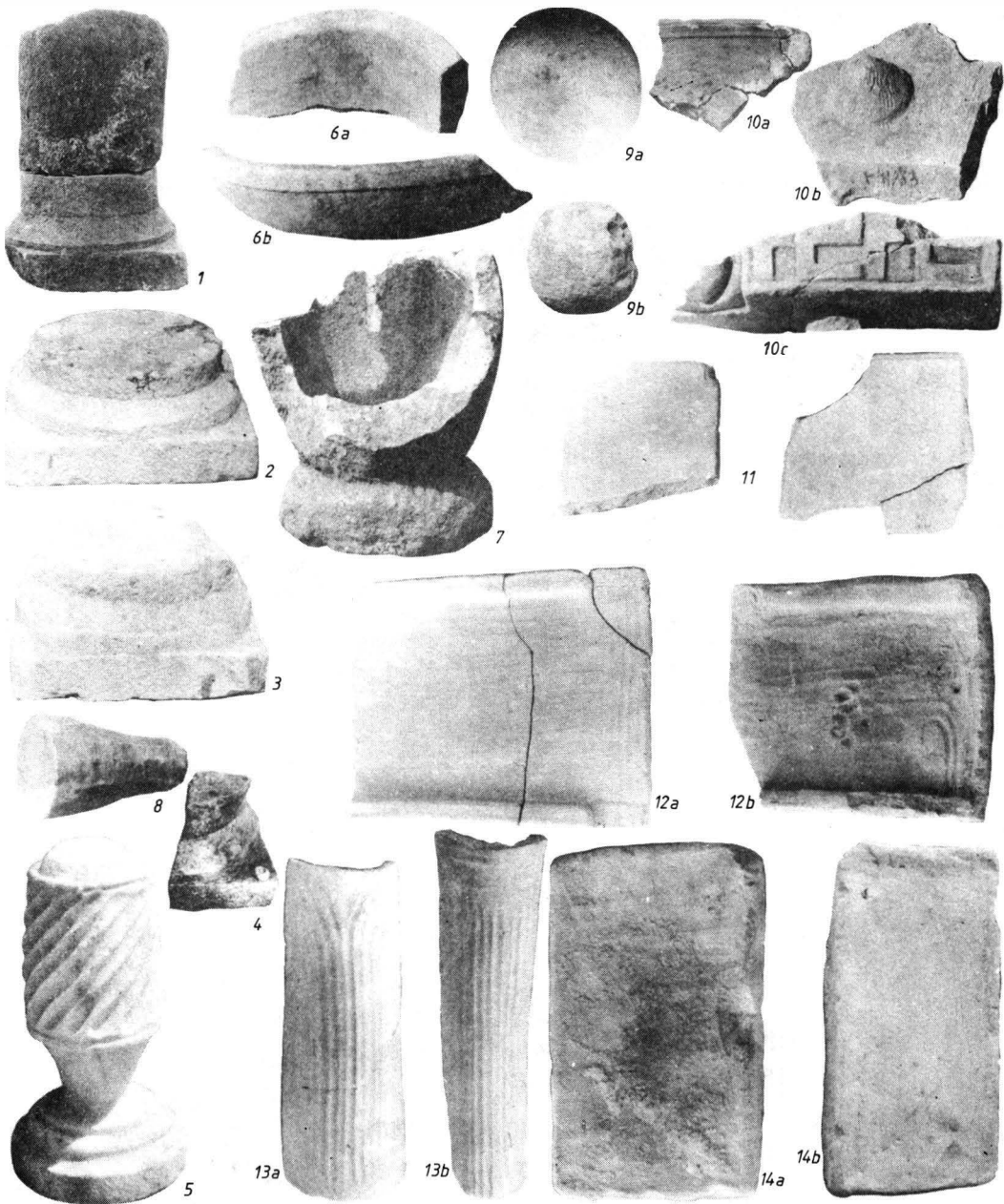
1d

2

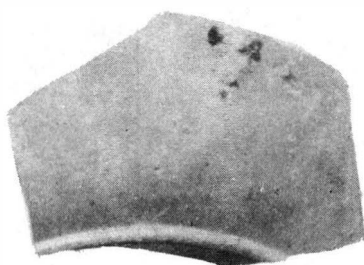

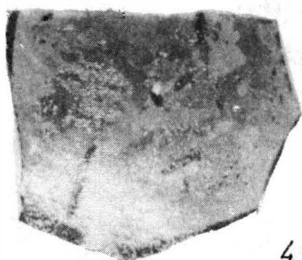
1

2

3

4

5

6

7

8

9

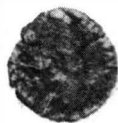
10

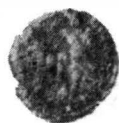
3

4

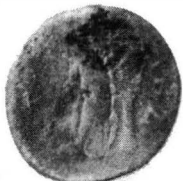
6

8

10

11

12

13

15

16

17

19

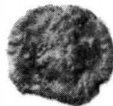
21

26

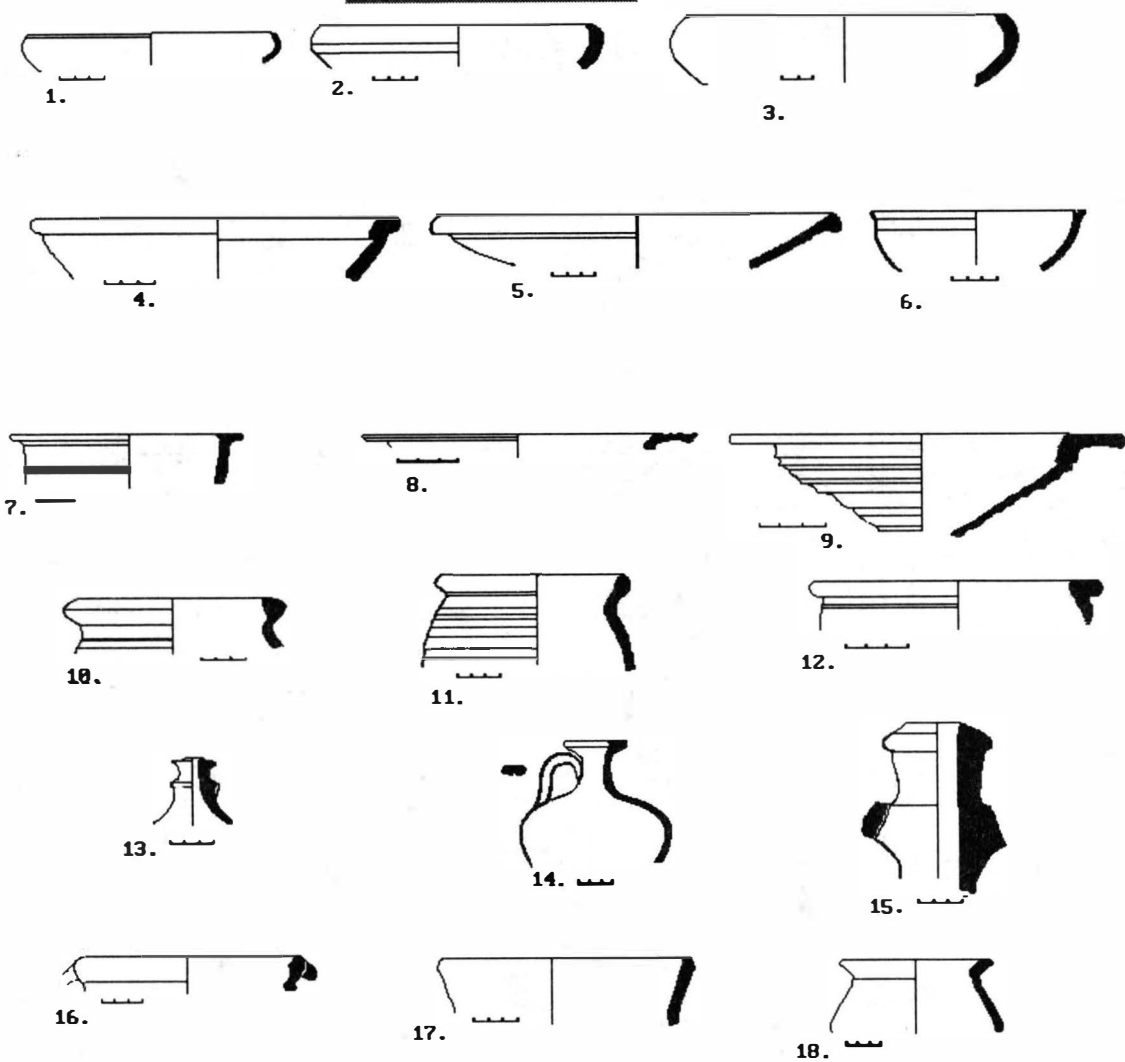
29

33

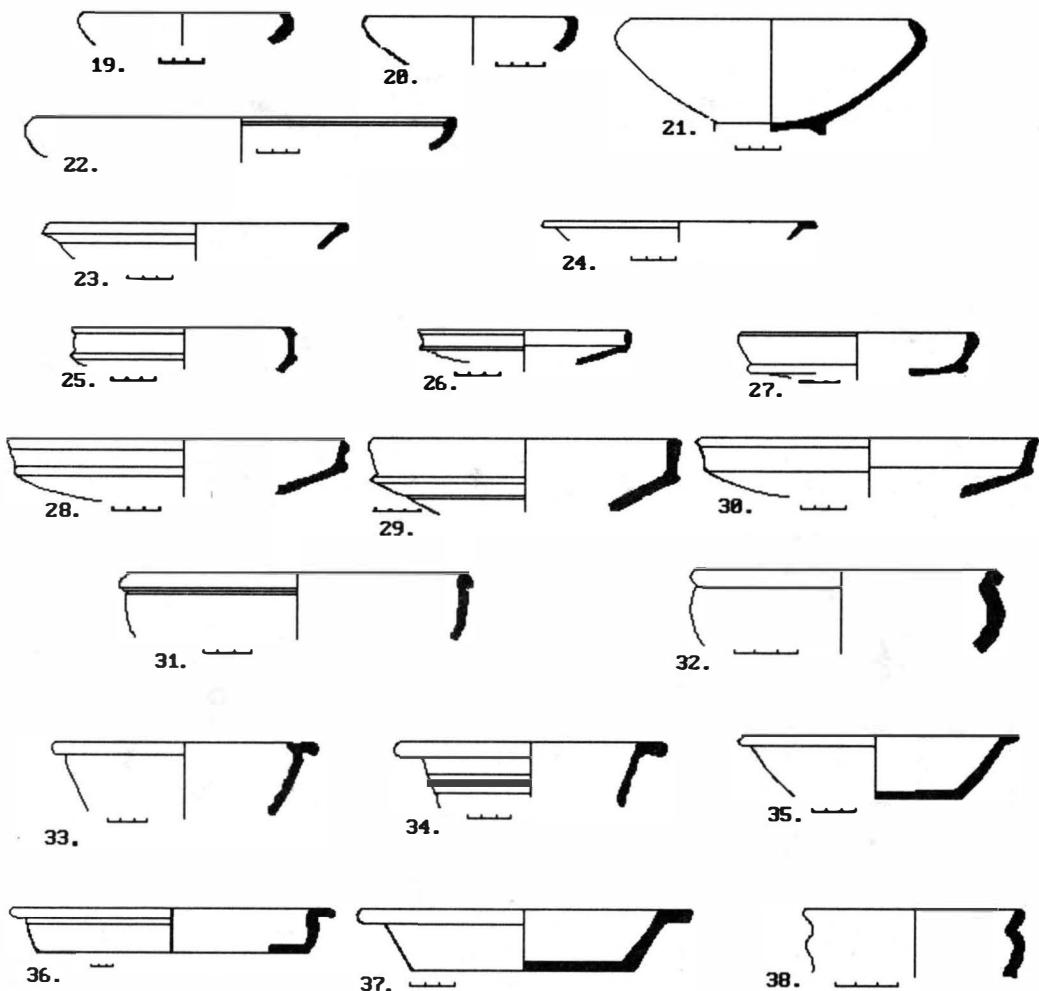

PLANSA NR. VII
(1 - 18)

Planşa 1 / nucleu nord / N I

PLANSĂ VIII
(19 - 38)

NORD \ N. 11

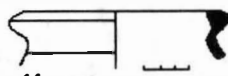
PLANSĂ NR. IX
(39 - 56)

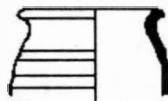
39.

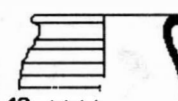
40.

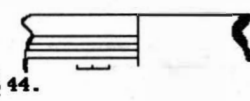
41.

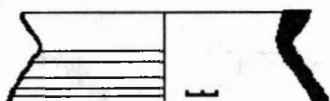
42.

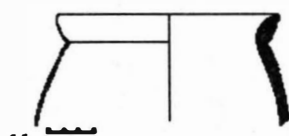
43.

44.

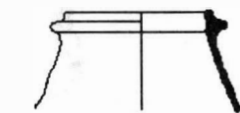
45.

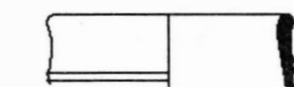
46.

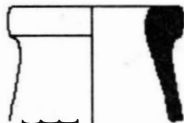
47.

48.

49.

50.

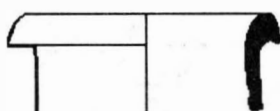
51.

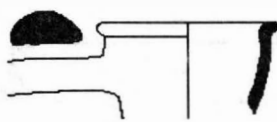
52.

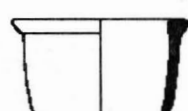
53.

54.

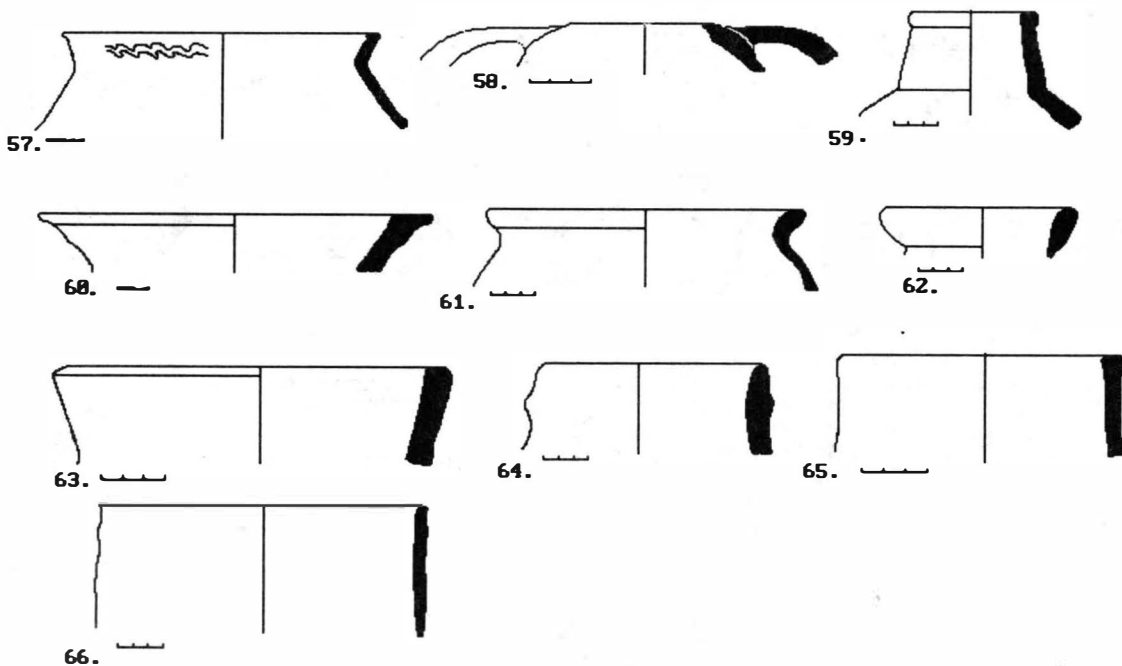

55.

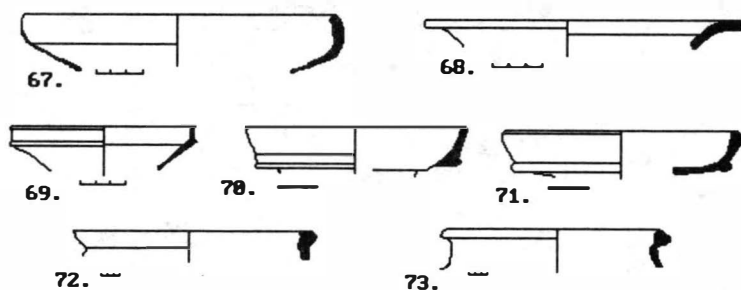

56.

NORD \ N. II

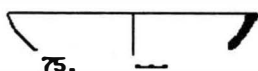

Nucleul Centru

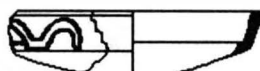

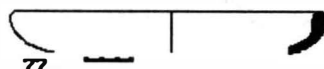
74.

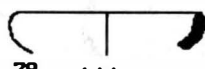
75.

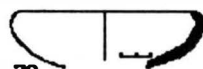
76.

77.

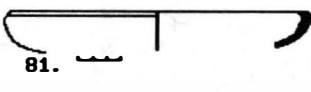
78.

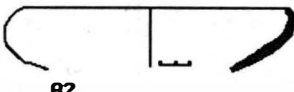
79.

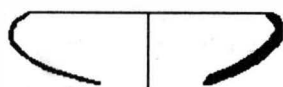
80.

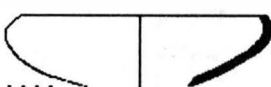
81.

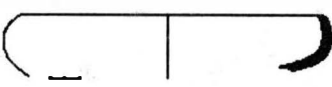
82.

83.

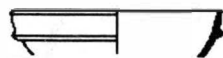
84.

85.

86.

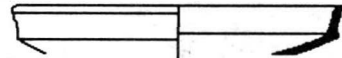
87.

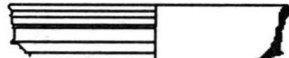
88.

89.

90.

91.

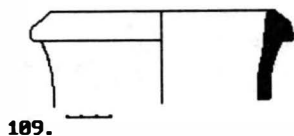
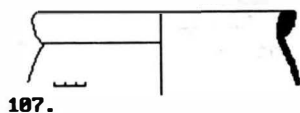
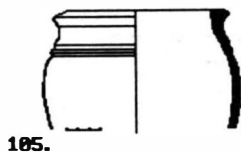
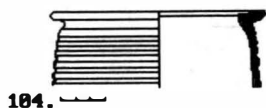
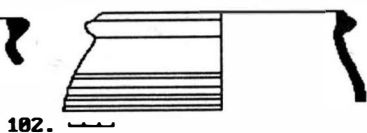
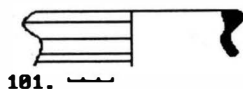
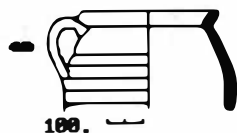
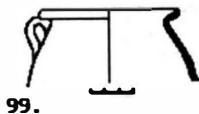
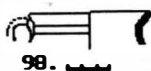
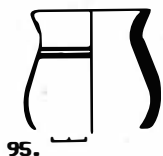
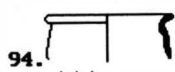
92.

93.

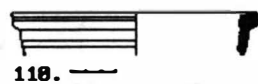
SUD \ N. I

PLANSĂ XII
(94 - 109)

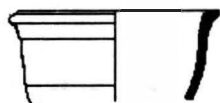

SUD \ N. I

PLANSĂ XIII
(110 - 123)

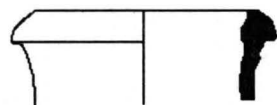
110.

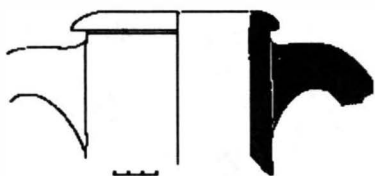
111.

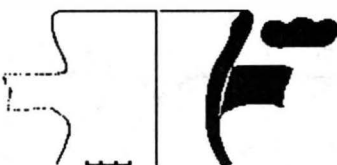
112.

113.

114.

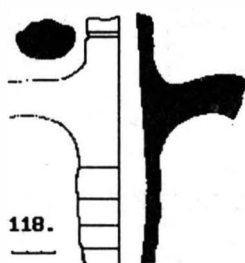
115.

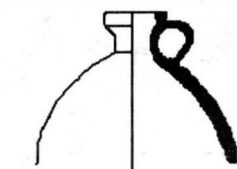
116.

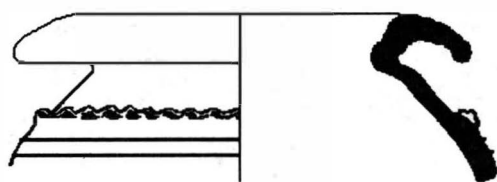
117.

118.

119.

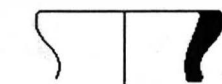
120.

121.

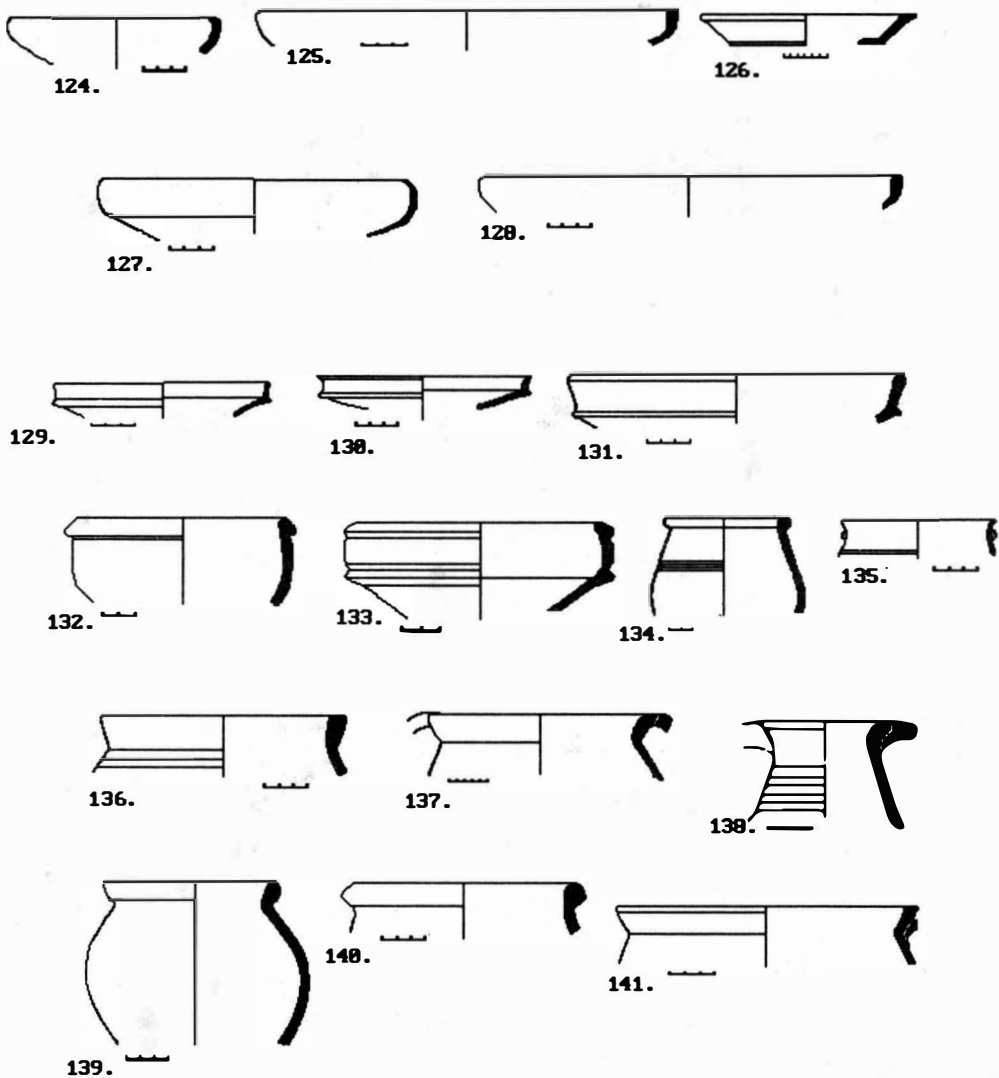
122.

123.

SUD \ N. I

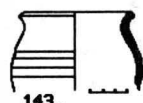
PLANSA XIU
(124 - 141)

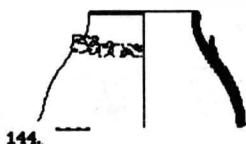
PLANSĂ NR. XV
(142 - 161)

142.

143.

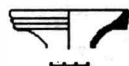
144.

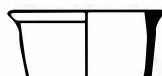
145.

146.

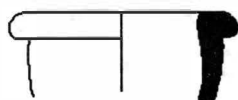
147.

148.

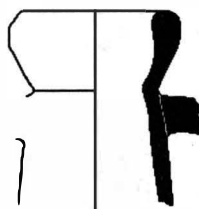
149.

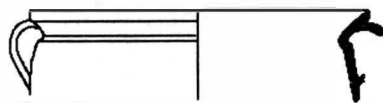
150.

151.

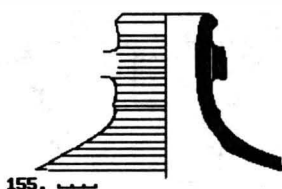
152.

153.

154.

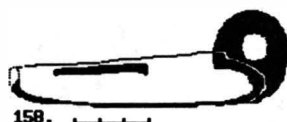
155.

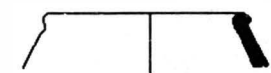
156.

157.

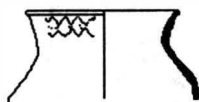
158.

159.

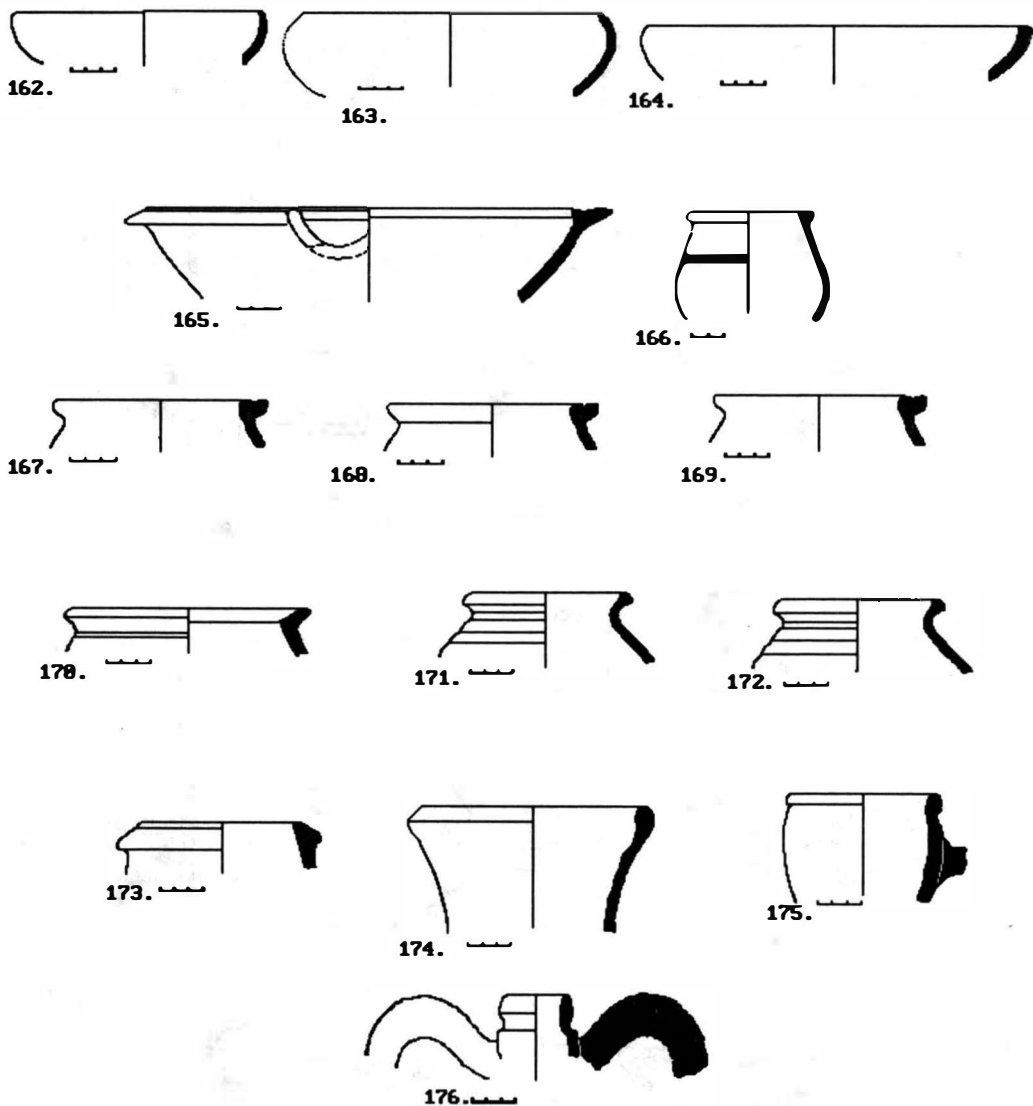

160.

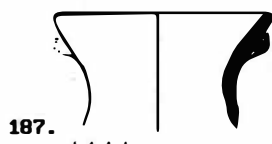
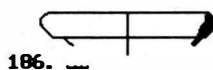
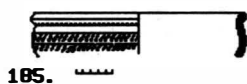
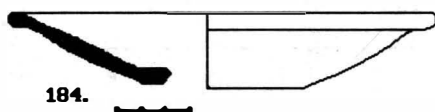
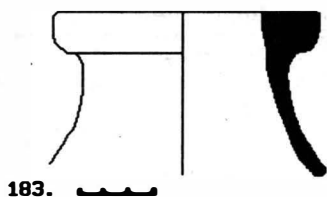
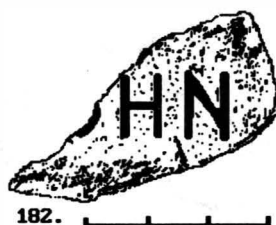
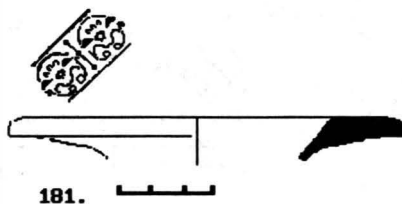
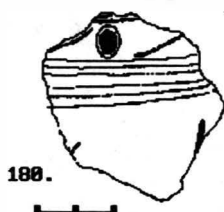
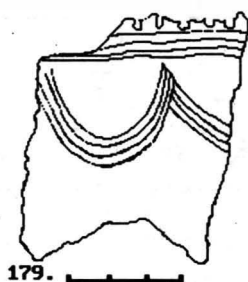
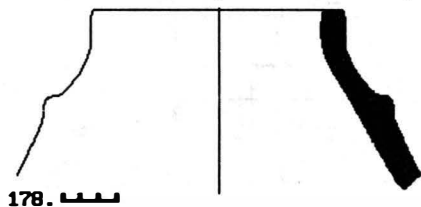
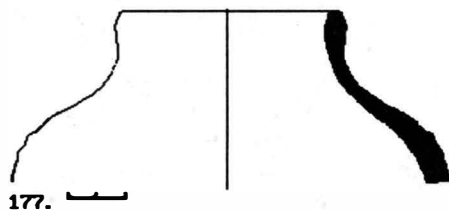
161.

PLANSĂ NR. XVI
(162 - 176)

SUD \ N. II

PLANSĂ XVII
(177 - 187)

PLANSĂ XVIII
(deschi se)

79.

124.

19.

20.

127.

67.

162.

82.

83.

84.

125.

128.

164.

78.

77.

75.

1.

81.

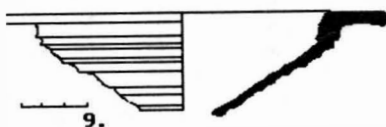
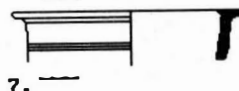
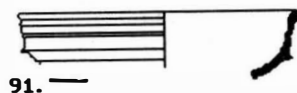
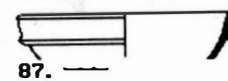
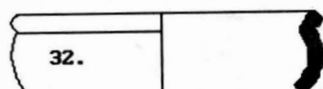
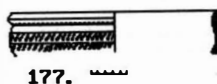
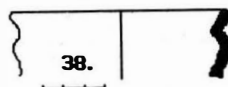
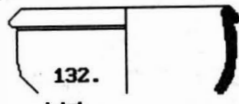
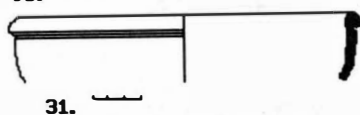
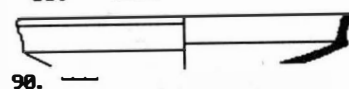
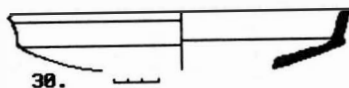
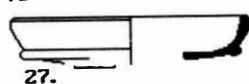
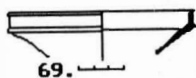
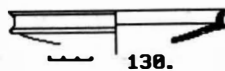
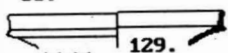
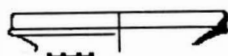
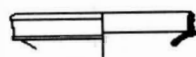
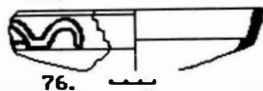
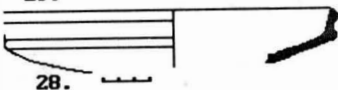
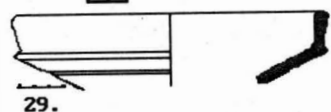
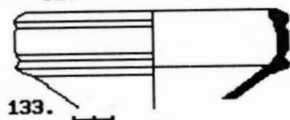
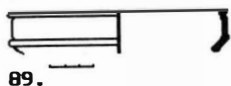
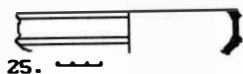
184.

187.

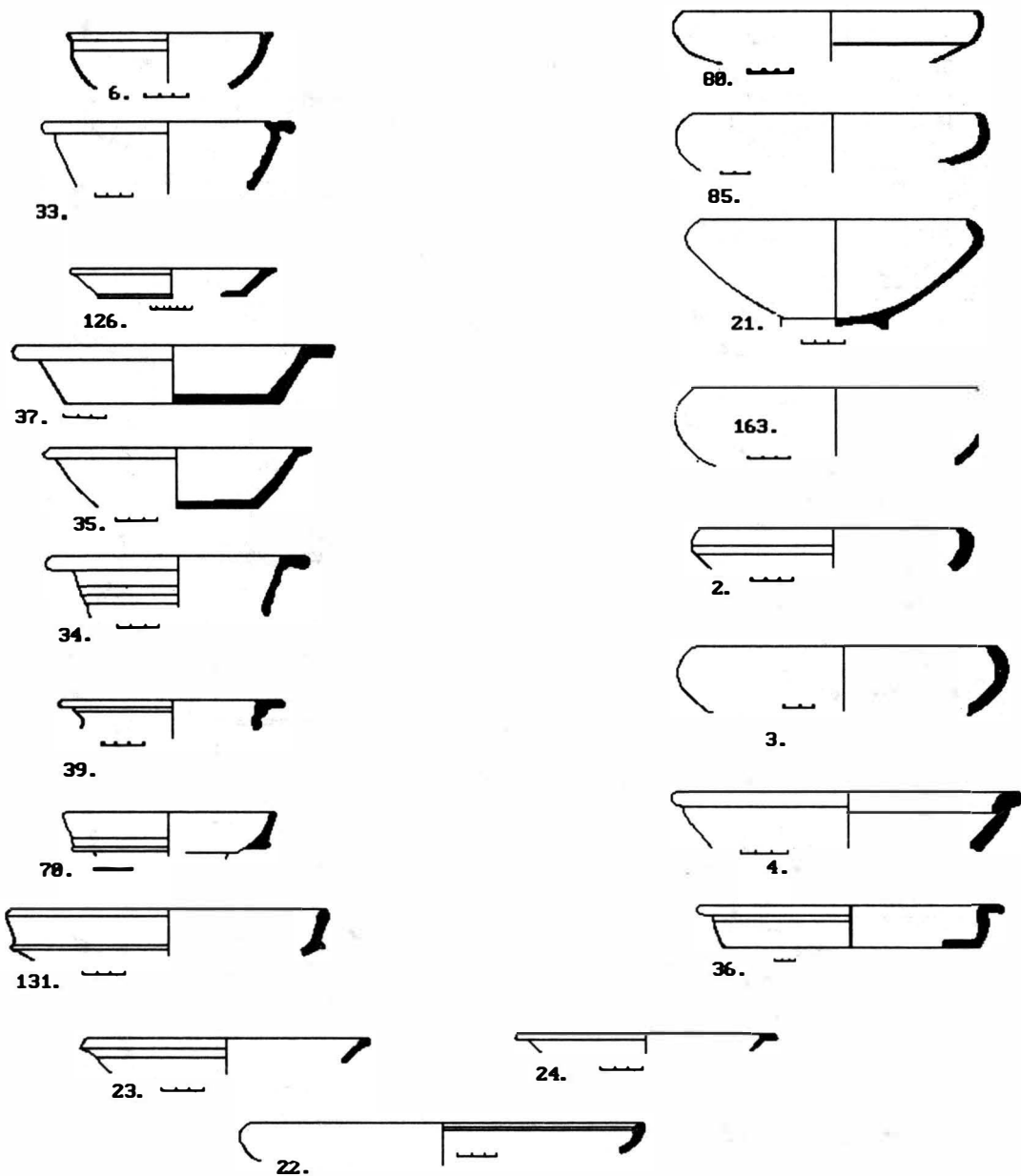
5.

68.

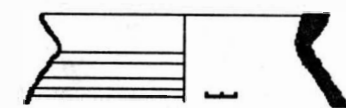
PLANSĂ XIX:
(deschi se)

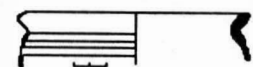
PLANSĂ XX
(deschi se)

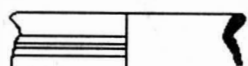
PLANSĂ XXI
(oale borcan)

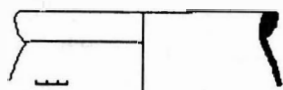
45.

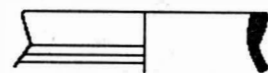
44.

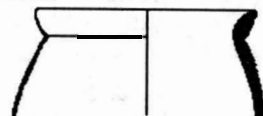
106.

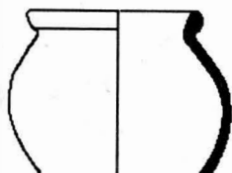
107.

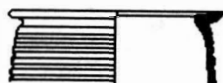
136.

46.

139.

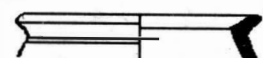
104.

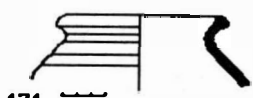
142.

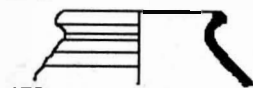
103.

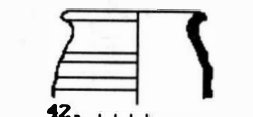
170.

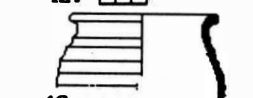
171.

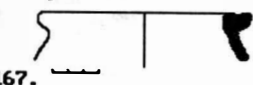
172.

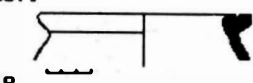
42.

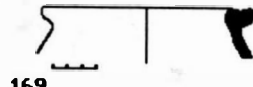
43.

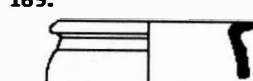
167.

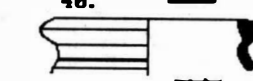
168.

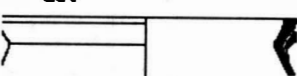
169.

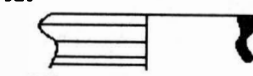
40.

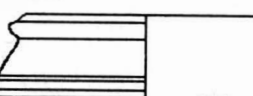
10.

41.

101.

102.

105.

PLANSA XXII
(oale e borcan)

137.

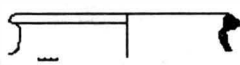
138.

144.

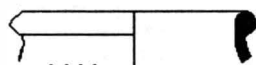
145.

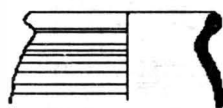
73.

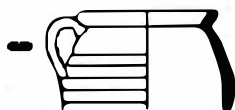
47.

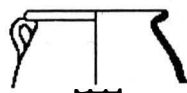
140.

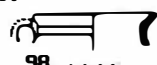
11.

100.

99.

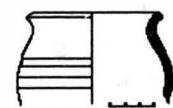
98.

52.

135.

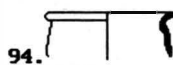
143.

95.

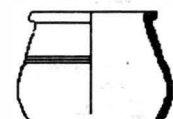
97.

94.

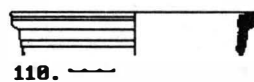
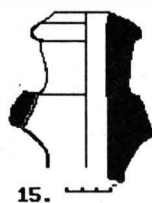
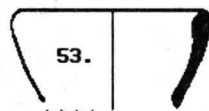
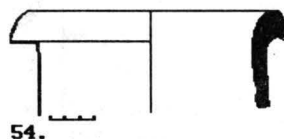
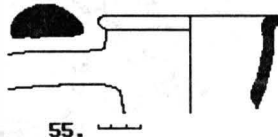
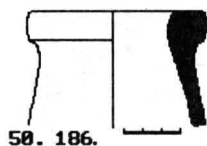
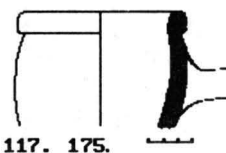
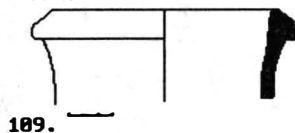
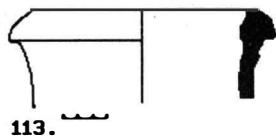
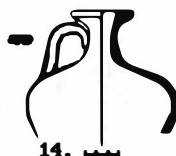
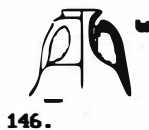
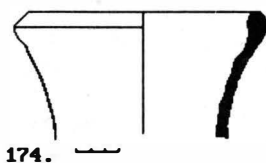
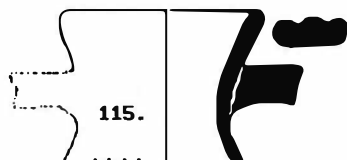
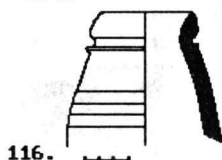
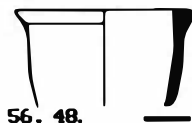
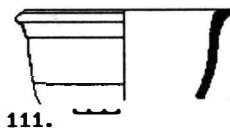

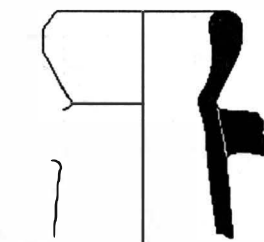
96.

166.

PLANSĂ XXIII
amfore+ ulci

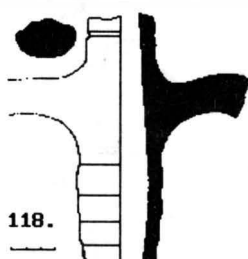
152. —

114.

112.

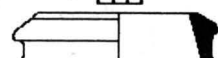
118.

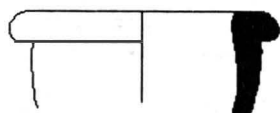
119.

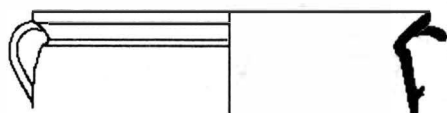
147.

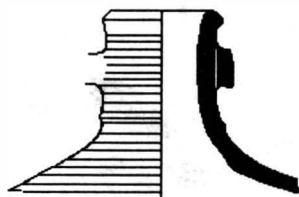
173. —

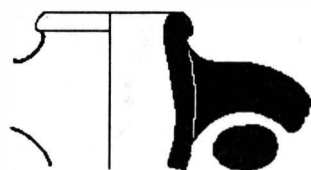
150. —

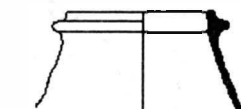
153. —

155.

156. —

48. —

Tipărit la SC UNIVERSUL SA

